

Životne strategije i strategije preživljavanja pojedinaца i kućanstava u posttranzicijskoj Hrvatskoj

Derado, Augustin

Doctoral thesis / Doktorski rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:118092>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-01-22**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

SVEUČILIŠTE U ZADRU
i
SVEUČILIŠTE U TERAMU

ZDRUŽENI POSLIJEDIPLOMSKI SVEUČILIŠNI STUDIJ
SOCIOLOGIJA REGIONALNOG I LOKALNOG RAZVOJA

Augustin Derado

**ŽIVOTNE STRATEGIJE I STRATEGIJE
PREŽIVLJAVANJA POJEDINACA I
KUĆANSTAVA U POSTTRANZICIJSKOJ
HRVATSKOJ**

Doktorski rad

Zadar, 2023.

SVEUČILIŠTE U ZADRU

i

SVEUČILIŠTE U TERAMU

ZDRUŽENI POSLIJEDIPLOMSKI SVEUČILIŠNI STUDIJ
SOCIOLOGIJA REGIONALNOG I LOKALNOG RAZVOJA

Augustin Derado

**ŽIVOTNE STRATEGIJE I STRATEGIJE
PREŽIVLJAVANJA POJEDINACA I
KUĆANSTAVA U POSTTRANZICIJSKOJ
HRVATSKOJ**

Doktorski rad

Mentorica

Prof. dr. sc. Inga Tomić-Koludrović

Komentorica

Prof. dr. sc. Jadranka Čačić-Kumpes

Zadar, 2023.

SVEUČILIŠTE U ZADRU

TEMELJNA DOKUMENTACIJSKA KARTICA

I. Autor i studij

Ime i prezime: Augustin Derado

Naziv studijskog programa: Zdrženi poslijediplomski sveučilišni studij Sociologija regionalnog i lokalnog razvoja

Mentorica: prof. dr. sc. Inga Tomić-Koludrović

Komentorica: prof. dr. sc. Jadranka Čačić-Kumpes

Datum obrane: 11. srpnja 2023.

Znanstveno područje i polje u kojem je postignut doktorat znanosti: društvene znanosti, sociologija

II. Doktorski rad

Naslov: Životne strategije i strategije preživljavanja pojedinaca i kućanstava u posttranzicijskoj Hrvatskoj

UDK oznaka: 316:64.01>(497.5)

Broj stranica: 323

Broj slika/grafičkih prikaza/tablica: 0/5/0

Broj bilježaka: 312

Broj korištenih bibliografskih jedinica i izvora: 417

Broj priloga: 1

Jezik rada: Hrvatski

III. Stručna povjerenstva

Stručno povjerenstvo za ocjenu doktorskog rada:

1. izv. prof. dr. sc. Sven Marčelić, predsjednik
2. izv. prof. dr. sc. Valerija Barada, članica
3. dr.sc. Tanja Vučković Juroš, članica

Stručno povjerenstvo za obranu doktorskog rada:

1. izv. prof. dr. sc. Sven Marčelić, predsjednik
2. izv. prof. dr. sc. Valerija Barada, članica
3. dr. sc. Tanja Vučković Juroš, članica

UNIVERSITY OF ZADAR
BASIC DOCUMENTATION CARD

I. Author and study

Name and surname: Augustin Derado

Name of the study programme: International joint postgraduate doctoral study Sociology of Regional and Local Development

Mentor: Full Professor Inga Tomić-Koludrović, Ph.D.

Co-mentor: Full Professor Jadranka Čačić-Kumpes, Ph.D.

Date of the defence: 11 July 2023

Scientific area and field in which the PhD is obtained: Social sciences, Sociology

II. Doctoral dissertation

Title: Life Strategies and Survival Strategies of Individuals and Households in Post-transitional Croatia

UDC mark: 316:64.01>(497.5)

Number of pages: 323

Number of pictures/graphical representations/tables: 0/5/0

Number of notes: 312

Number of used bibliographic units and sources: 417

Number of appendices: 1

Language of the doctoral dissertation: Croatian

III. Expert committees

Expert committee for the evaluation of the doctoral dissertation:

1. Associate Professor Sven Marčelić, Ph.D., chair
2. Associate Professor Valerija Barada, Ph.D., member
3. Tanja Vučković Juroš, Ph.D., member

Expert committee for the defence of the doctoral dissertation:

1. Associate Professor Sven Marčelić, Ph.D., chair
2. Associate Professor Valerija Barada, Ph.D., member
3. Tanja Vučković Juroš, Ph.D., member

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Augustin Derado**, ovime izjavljujem da je moj **doktorski** rad pod naslovom „**Životne strategije i strategije preživljavanja pojedinaca i kućanstava u posttranzicijskoj Hrvatskoj**“ rezultat mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 9. listopada 2023.

Zahvale

Najveću zahvalu dugujem mentorici, prof. dr. sc. Ingi Tomić-Koludrović, na podršci, pomoći i stručnom vodstvu u izradi ove disertacije. Najveće zahvale uputio bih i mr. sc. Mirku Petriću za ohrabrenja, savjete i poticaje kojima je pratio ovaj doktorat. Od srca zahvaljujem i prof. dr. sc. Predragu Cvetičaninu za pomoć, podršku i vječni optimizam.

Iskreno se zahvaljujem komentorici, prof. dr. sc. Jadranki Čačić-Kumpes, na pomoći pri izradi i dovršavanju doktorskog rada. Srdačno se zahvaljujem kolegama s Odjela za sociologiju u Zadru te kolegama iz Centra za empirijske studije kulture jugoistočne Evrope na podršci i poticajima. Zahvaljujem i Uredu za poslijediplomske studije Sveučilišta u Zadru za više nego korektan pristup te lektorici Marini Magazinović, prof. na pažljivom čitanju i srdačnim komentarima.

Zahvalio bih svim dragim ljudima na podršci, pomoći i ohrabrenjima. Konačno, neizmjerne zahvale idu članovima moje obitelji.

Sadržaj

1. Uvod.....	1
1.1. O konceptu strategija u ovom radu	1
1.2. Ciljevi rada i istraživačka pitanja.....	4
1.3. Svrha rada i znanstveni doprinos	5
1.4. Jedinica analize	6
1.5. Istraživačka strategija i metode.....	8
1.6. Društveno-razvojni kontekst istraživanja: posttranzicijska Hrvatska, postsocijalistička transformacija i ekonomska kriza („Velika recesija“)	10
2. Pregled istraživanja strategija pojedinaca i kućanstava u razvojnem kontekstu	13
2.1. Uvod u tradiciju istraživanja strategija pojedinaca i kućanstava u kontekstu društvenog razvoja	14
2.2. Strategije u Latinskoj Americi: problem siromaštva i razvojnih politika	20
2.2.1. Nastanak koncepta strategije preživljavanja: od modernizacijske teorije preko pogleda „odozdo“ do teorije zavisnosti.....	20
2.2.2. Strategije preživljavanja između strukture i djelovanja 1970-ih i 1980-ih.....	25
2.2.3. Kapaciteti siromašnih i „erozija“ strategija preživljavanja 1990-ih.....	28
2.3. Strategije u postfordističkim društvima: oblici rada, neoliberalizacija i društvena polarizacija.....	29
2.3.1. Razvojni kontekst istraživanja strategija kućanstava i pojedinaca u postindustrijskim neoliberalizirajućim društvima 1980-ih i 1990-ih.....	29
2.3.2. Radne strategije kućanstava i društvena polarizacija	31
2.3.3. Rasprava o racionalnosti strategija u anglosaksonskoj sociologiji	34
2.3.4. Feministička rasprava o kućanstvu u anglosaksonskoj sociologiji	36
2.4. Strategije kućanstava u postsocijalističkim društvima	38

2.4.1. Razvojni kontekst istraživanja strategija u postsocijalističkim zemljama	38
2.4.2. Pozicioniranje istraživanja strategija u postocijalizmu između djelovanja i struktura	40
2.4.3. Istraživanja strategija kućanstava u postsocijalističkim društvima u 1990-ima	42
2.4.4. Rodna dimenzija strategija preživljavanja u postsocijalističkim društvima	48
2.4.5. Istraživanja strategija kućanstava u postsocijalističkim društvima u 2000-ima	50
3. Teorijski okvir	53
3.1. Relacijski pristup strategijama pojedinaca i kućanstava: Bourdieuova teorija prakse..	53
3.1.1. Relacijski temelj razumijevanja strategija u teoriji prakse	53
3.1.2. Logika praksi: strategije, habitus i praktični smisao	55
3.1.3. Polja i kapitali kao okvir strategija.....	59
3.1.4. Stope razmjene kapitala i strateški potezi.....	62
3.1.5. Prakse agenata sa niskim obujmom kapitala.....	64
3.1.6. Strategije i habitus u društvenim promjenama.....	65
3.2. Sinteza bourdieuovskog pristupa strategijama i tradicije istraživanja strategija kućanstava	69
3.2.1. Strategije i neformalna ekonomija: klijentelistički kapitalizam, politički kapital i socijalni kapital neformalnih veza	71
3.2.2. Strategije i neformalna ekonomija: socijalni kapital solidarnosti i asimetrična recipročnost.....	74
3.2.3. Novi pojmovi u teorijskom okviru i pitanje kapitala ili resursa.....	75
4. Metodologija.....	78
4.1. Relacijska epistemologija i konstruktivistički strukturalizam	79
4.2. Prema interpretativnom konstruktivističkom strukturalizmu kao principu rekonstrukcije strategija	86
4.3. Ciljevi rada u okviru interpretativnoga konstruktivističkog strukturalizma.....	93
4.4. Konstrukcija instrumenata, izbor slučajeva i provedba istraživanja	96

4.5. Protokol i način provedbe intervjua	101
4.6. Konstrukcija slučajeva, procesi unutar analize podataka i logika prikazivanja rezultata	106
5. Rezultati i interpretacija	119
5.1. Uvod	119
5.2. Životne strategije napredovanja	119
5.2.1. Životne strategije napredovanja na temelju kulturnog kapitala	120
5.2.2. Životne strategije napredovanja na temelju kombinacije kulturnog i ekonomskog kapitala	127
5.2.3. Životne strategije napredovanja na temelju socijalnog kapitala neformalnih veza i političkog kapitala.....	131
5.2.4. Zaključak o životnim strategijama napredovanja.....	137
5.3. Životne strategije očuvanja položaja.....	145
5.3.1. Životne strategije dinamičnoga očuvanja položaja	145
5.3.2. Životne strategije statičnoga očuvanja položaja.....	151
5.3.3. Zaključak o životnim strategijama očuvanja položaja.....	156
5.4. Životne strategije kompenzacije položaja	162
5.4.1. Životne strategije kompenzacije položaja izazvane izvanjskim strukturnim čimbenicima.....	163
5.4.2. Životne strategije kompenzacije položaja izazvane unutarnjim strukturnim čimbenicima.....	177
5.4.3. Zaključak o životnim strategijama kompenzacije položaja	180
5.5. Životne strategije snalaženja.....	188
5.5.1. Životne strategije snalaženja temeljena na resursima i dispozicijama	188
5.5.2. Zaključak o životnim strategijama snalaženja	201
5.6. Životne strategije preživljavanja.....	205
5.6.1. Životne strategije preživljavanja u urbanom kontekstu.....	206

5.6.2. Životne strategije u ruralnom kontekstu	243
5.6.3. Zaključak o životnim strategijama preživljavanja.....	261
6. Zaključak.....	272
6.1. Kratki opis strategija	273
6.2. Zaključci u razvojnom kontekstu	284
7. Popis literature.....	289
8. Sažetak na hrvatskom i engleskom jeziku	318
9. Prilozi	322
9.1. Prilog 1: popis dijagrama.....	322
10. Kratki životopis autora.....	323

1. Uvod

1.1. O konceptu strategija u ovom radu

Predmet ove disertacije su životne strategije i strategije preživljavanja, odnosno obrasci djelovanja kojima pojedinci i kućanstva nastoje održati i poboljšati svoje uvjete života. Istraživanja životnih strategija snažno ovise o odabranom teorijskom pogledu na društveno djelovanje. Temelj teorijskog okvira ovoga rada čini Bourdieuova konceptualizacija strategija reprodukcije društvenih grupa. Kao što je poznato, ona pristupa nejednakostima tako što djelovanje razumije kao društvene prakse koje nužno imaju svoju strukturnu dimenziju (Bourdieu, 1977; 1980; 1984; 1996; Bourdieu i Passeron, 1979).

Naslanjajući se na bourdieuovsku teorijsku perspektivu, u ovome radu strategije nisu ograničene na svjesne planove za postizanje jasno definiranih ciljeva, nego se koriste za istraživanje svih vrsta djelovanja kojima pojedinci i kućanstava teže reprodukciji života i društvenom napredovanju. Naime, životne strategije definirane su kao društveni fenomen, što znači da su obrasci praksi i narativi društvenih agenata povezani s njihovim društvenim pozicijama i trajektorijama, ali i sa širim društvenim procesima.

Upravo zbog važnosti strukturnih uvjeta djelovanja, strategije društvenih agenata (pojedina i kućanstava) su društveno logične te istovremeno i svjesne i predrefleksivne.¹ Naime, iz perspektive teorije prakse, svako je djelovanje u jednom dijelu proračunato, a istodobno sadržava cijele nizove neproračunatih i predrefleksivnih elemenata. Drugim riječima, u stvaranju praksi ne sudjeluje samo ono što promislimo i „proračunamo“, nego i ono „što jesmo“ i „gdje jesmo“ u društvu.

Životne strategije međusobno se razlikuju po vrstama djelovanja i kapitalima na kojima su zasnovane, načinima na koje se djelovanja slažu u cjelinu, ciljevima kojima teže i koje ostvaruju, te po karakteru koji strategije dobivaju u odnosu sa svojim strukturnim uvjetima. Strukturna dimenzija strategija obuhvaća i unutarnje i vanjske strukture: s jedne

¹ Sukladno bourdieuovskoj teoriji prakse, u ovom radu koristimo pojam „agent“, a ne u hrvatskoj sociologiji uvriježeni pojam „akter“. Kao što je detaljnije obrazloženo u Teorijskom okviru rada, pojmom „agent“ Bourdieu implicira istodobni odmak od strukturalizma i od subjektivizma. Pojmom „praksa“ Bourdieu, pak, povezuje djelovanje agenata sa sustavom teorijskih oruđa namijenjenih zahvaćanju društvene logike djelovanja. Društvena logičnost djelovanja pretpostavlja da su prakse razumljive kao postizanje ciljeva unutar odnosa i struktura u kojima se agenti nalaze (i kojih su dio), a koje vode njihov „praktični smisao“ (*sens pratique*), odnosno „osjećaj“ za djelovanje u društvu.

strane, to su izgrađeni sustavi očekivanja i navika, kao i kapitali s kojima agenti raspolažu, a s druge širi uvjeti djelovanja, poput ekonomskih kriza.

Istraživanje životnih strategija ujedno je i istraživanje društvenih nejednakosti. Ono, naime, teži pružiti uvide u to kako pojedinci i kućanstva koriste nejednake mogućnosti koje su im na raspolaganju u borbi za društvenu poziciju. Pritom je važno razumjeti da se strategije agenata uvijek odvijaju u odnosu prema strategijama drugih agenata, raspodjeli kapitala, te promjenama u efikasnosti različitih načina napredovanja u društvu. Također, valja zapaziti da je društvena vrijednost kapitala podložna kompleksnim promjenama - različite diplome i društvene veze ne vrijede jednako u svim društvenim razdobljima.

Strukturni uvjeti strategija uključuju, dakle, i društvene nejednakosti i razvojne procese u društvu. Primjerice, strategije preživljavanja u ovom radu definiraju se kao tip životnih strategija koji obilježavaju djelovanja na osnovi izrazito niskih količina društvene moći (kapitala) te u kontekstu nepovoljnih strukturnih uvjeta. Radi se o strategijama koje je potrebno promišljati u kontekstu slabog društveno-ekonomskog razvoja te društveno-ekonomskih promjena i kriza.

Kako je već naznačeno, društvena moć djelovanja zasniva se na kapitalima - oni sudjeluju u načinu života koji možemo voditi s obzirom na imovinu kojom raspolažemo (i koju možemo razmijeniti za druge vrste imovine). Pritom su za strategije najvažnije aktivnosti i sfere koje najviše doprinose očuvanju i povećanju količina kapitala, odnosno postizanju određenih uvjeta života. To su različite vrste rada, zatim obrazovanje i stjecanje profitabilnih znanja i vještina, društveni odnosi (obiteljski, rodbinski i prijateljski) koji uključuju međusobnu pomoć i podršku, kao i investicije i različite potrošačke obrasce.

Uz „velike događaje“, poput promjene radnog mjesta i završetka obrazovanja, proučavanje strategija obuhvaća i širok raspon „sitnih praksi“ pojedinaca i kućanstava, poput razmjene darova i usluga među rodbinom i prijateljima, načina kuhanja, uzgoja vlastite hrane, štednje na režijskim troškovima, odlaska u restorane, na izložbe ili u kazalište. Analiza strategija ne ograničava se, dakle, na domenu službene ekonomije i formalnih praksi, nego obuhvaća cijeli niz različitih društveno-ekonomskih konteksta djelovanja. Širina praksi i domena koju strategije obuhvaćaju posljedica je različitih uvjeta života i društvenih položaja agenata.²

² Društvena pozicija bourdieuvski je određena kapitalima koji definiraju i uvjete života. Uvjeti života agenata odnose se, ukratko, na materijalnu imovinu i prihode, razinu i iskoristivost obrazovanja te na društvene kontakte i veze (Bourdieu, 1986).

Istraživanja životnih strategija pokazala su se posebno važnima u razdobljima velikih društvenih promjena, naprimjer, tijekom neoliberalizacije anglosaksonskih zemalja 1980-ih i u transformacijama postsocijalističkih društava 1990-ih. Naime, strategije obuhvaćaju i promjene obrazaca djelovanja pojedinaca i kućanstava, te preslagivanja šansi i puteva za postizanje uspjeha. Istraživanje strategija pojedinaca i kućanstava zbog toga može pružiti i vrijedne uvide „odozdo“ u makro društvene promjene (Pahl, 1984; Piirainen, 1997).

Razumijevanje djelovanja i društvenih položaja pojedinaca i kućanstava upućuje, dakle, i na društveno-povijesnu dimenziju strategija. Primjerice, razdoblja socijalizma, tranzicije i ekonomske krize stvarala su različite uvjete napredovanja na osnovi različitih tipova kapitala (diploma, „veza“, imovine). Također, važno je napomenuti i da životne strategije ovise o društvenoj trajektoriji (prijeđenom putu) agenata, koja je vidljiva, primjerice, kroz usvojene navike i znanja, ili imovinu koju su agenti uspjeli akumulirati.

Koncepti strategija preživljavanja i životnih strategija omogućuju istraživanje očuvanja položaja i napredovanja u razdobljima velikih promjena, kao i promišljanje širih društvenih nejednakosti i društvenog razvoja. Zbog toga su studije strategija izrazito povezane i s razvojnim kontekstom društva u kojemu se istražuju, kao i s intelektualnim režimima izgradnje znanja, i to u njihovu odnosu prema dominantnim razvojnim diskursima (vidi npr. Heilbron, 1995; Ross, 2003; Hettne, 2009).

Istraživanja strategija kućanstava koja su u obzir uzimala strukturne dimenzije društvenih nejednakosti pojavila su se već 1970-ih, unutar kritičkih razvojnih perspektiva u „Trećem svijetu“. Promjenama globalnih politika razvoja 1980-ih, dio studija je počeo prenaplašavati ulogu racionalne voljne akcije i djelovanja (*agency*) (Torrado, 1981; Craviotti, 2012). U ovom smislu može se tumačiti i jenjavanje interesa za istraživanja strategija u „zapadnim“ zemljama u razdoblju dominacije (anti)razvojnog diskursa neoliberalne verzije globalizma 1990-ih, tijekom kojega su u istraživanjima učestalo zanemarivane strukturne nejednakosti (Preston, 1996; Nederveen Pieterse, 2010). No, povećavanje društvenih nejednakosti, krize i velike promjene u prva dva desetljeća 21. stoljeća stvorile su ponovo kontekst u kojemu istraživanja životnih strategija s dimenzijom strukturnog pristupa nejednakostima postaju sve potrebija (vidi npr. Sakdapolrak, 2014; Danielsson, 2017; Cvetičanin i Lavrič, 2017a).

Zaključno, koncepti životnih strategija i strategija preživljavanja upućuju na logiku društveno-ekonomskog djelovanja pojedinaca i kućanstava u održavanju i poboljšavanju

vlastitog društvenog položaja. Radi se o perspektivi i problematici koju treba uvijek iznova istraživati, a koja je u posljednje vrijeme bila nedovoljno korištena.

U ovome radu strategije su vremenski smještene u rano razdoblje hrvatske posttranzicije, tik nakon završetka Velike ekonomske krize (2015. godine), no, nužno su povezane i sa širim tranzicijskim razdobljem, to jest, cjelokupnom postsocijalističkom transformacijom. S obzirom na velike razvojne promjene te izazove koje nameću posljedice ekonomske krize i širi društveni procesi, može se zaključiti da je istraživanje životnih strategija u posttranzicijskoj Hrvatskoj od velike društvene važnosti.

1.2. Ciljevi rada i istraživačka pitanja

Opći cilj ovog rada je identificirati i opisati životne strategije i strategije preživljavanja pojedinaca i kućanstava u Hrvatskoj načinom koji omogućuje njihovo razumijevanje. U odnosu sa teorijskim okvirom utemeljenim u bourdieuovskom prakseološkom pristupu sociološkom konceptu strategija i uvidima iz istraživanja strategija pojedinaca i kućanstava te mehanizama društvene reprodukcije u postsocijalističkim društvima, formulirani su posebni ciljevi rada:

- 1) identificirati i opisati životne strategije i strategije preživljavanja pojedinaca i kućanstava u Hrvatskoj;
- 2) identificirati i opisati kapitale i resurse na kojima su bazirane životne strategije i strategije preživljavanja pojedinaca i kućanstava u Hrvatskoj;
- 3) identificirati i opisati investicije u kapitale i deaktivacije kapitala unutar životnih strategija i strategija preživljavanja pojedinaca i kućanstava u Hrvatskoj;
- 4) identificirati i opisati najvažnije prakse unutar životnih strategija i strategija preživljavanja pojedinaca i kućanstava u Hrvatskoj sa naglaskom na radne i potrošačke prakse te na prakse koje omogućuje socijalni kapital;
- 5) identificirati i opisati rodnu dimenziju strategija kućanstava, pogotovo u situacijama izraženijih rodnihi asimetriji strategija;
- 6) razumjeti subjektivna značenja koja agenti pridaju usmjerenjima njihovih strategija kroz njihove evaluacije vlastitih ekonomskih situacija i horizonte budućnosti.

Na temelju ciljeva rada formirana su sljedeća istraživačka pitanja:

1. *Kakve životne strategije i strategije preživljavanja postoje u Hrvatskoj?*

2. *Koji kapitali i resursi i njihove kombinacije čine osnove životnih strategija i strategija preživljavanja u Hrvatskoj?*
3. *U kojim strategijama postoje investicije u kapitalne, a u kojima deaktivacije kapitala u Hrvatskoj?*
4. *Kakve su prakse rada i potrošnje te prakse koje omogućuje socijalni kapital najvažnije za životne strategije i strategije preživljavanja?*
5. *Kakva je rodna dimenzija strategija kućanstava, pogotovo u slučajevima sa izraženom rodnom asimetrijom?*
6. *Kakva subjektivna značenja pojedinci i kućanstva pridaju svojim praksama, uvjetima života i njihovim eventualnim promjenama?*

1.3. Svrha rada i znanstveni doprinos

Svrha ovoga rada je doprinijeti znanstvenim spoznajama o tome kako žive i preživljavaju kućanstva i pojedinci u posttranzicijskoj Hrvatskoj. Kroz istraživanje životnih strategija i strategija preživljavanja ovo znači i razumjeti na koje se kapitalne, resurse i prakse agenti oslanjaju u svojim nastojanjima ka održavanju i poboljšavanju svojih uvjeta života, odnosno svojih društvenih položaja. Također, svrha rada je identificirati strategije koje vode poboljšanju uvjeta života, strategije koje omogućuju održavanje uvjeta života, te one koje omogućuju isključivo preživljavanje. S obzirom na strukturnu i povijesnu dimenziju strategija svrha rada je i doprinijeti znanstvenim spoznajama o nejednakostima u hrvatskom društvu i promišljanju povezanosti društvenih nejednakosti, društvenog razvoja i strategija pojedinaca i kućanstava.

Znanstveni doprinos ovoga rada u prvom redu odnosi se na manjak istraživanja strategija kućanstava i pojedinaca u Hrvatskoj koja koriste kvalitativni pristup. Naime, iako postoji nekoliko tekstova koji se bave strategijama kućanstava u Hrvatskoj, ti radovi ili pristupaju temi isključivo kvantitativnim metodama (Cvetičanin i Lavrič, 2017b) ili kvalitativnim metodama istražuju „posebne populacije“: obitelji sa jednim ekonomski neaktivnim članom (Bagić i sur., 2017), male poljoprivrednike (Krstić i sur., 2017), romska kućanstva (Šikić-Mićanović, 2017) te nezaposlene u jednom od naselja grada Zagreba (Rubić, 2017). Utoliko je ovo istraživanje prvi rad u Hrvatskoj koji obrađuje strategije pojedinaca i kućanstva širokoga raspona socio-demografskih karakteristika te regija i mjesta stanovanja,

koristeći kvalitativne metode istraživanja. Osim svega navedenoga, rad je i prvo kvalitativno istraživanje strategija u Hrvatskoj koje koristi cjeloviti bourdieuovski pristup konceptu strategija. S obzirom da je navedeni pristup rijetkost ne samo u hrvatskim, već i u globalnim okvirima sociologije, kao svrha rada nameće se i potencijalni doprinos primjenama bourdieuovskoga pristupa strategijama u kvalitativnim sociološkim istraživanjima.

1.4. Jedinica analize

Temeljna jedinica analize u ovom radu je kućanstvo kao društvena jedinica u kojoj su različiti resursi i djelovanja individua u odnosima specifične međuovisnosti. Nadindividualna dinamika udruživanja i kombiniranja resursa i praksi omogućuje strategije koje ne bi bile moguće za pojedince te su zbog toga kućanstva najvažnije analitičko oruđe u istraživanju strategija društvenih agenata (Crow, 1989, 11).³ Za neke pojedince (i muškarce i žene) samo kombiniranje kapitala, resursa i praksi unutar kućanstva omogućuje zadovoljavanje osnovnih potreba ili kombiniranje vrsta rada kojim se postiže napredak (vidi npr. Bossen, 1981; Roberts, 1994; Pickup i White, 2003). U ovom smislu Nelson i Smith (1999, 7) ističu kako su kućanstva „temeljna jedinica koja oblikuje ekonomski život“.

Kućanstva su, naime, više od skupa pojedinaca (Crow, 1989, 7) te se mnoge spoznajne mogućnosti pristupa društvenom djelovanju gube kada se kućanstva zamijene pojedincima (Pahl i Wallace, 1985, 199). Nasuprot tome, pojedinci se ne moraju „izgubiti“ kada se kućanstvo postavi kao referentna istraživačka jedinica, već je moguće osigurati dovoljno pozornosti doprinosima individua i rodnoj dimenziji djelovanja (vidi npr. Morris, 1989).

U ovome istraživanju kućanstvo se definira kao udruženje osoba koje su uobičajeno povezane srodstvom i partnerskim odnosima, a koje žive zajedno “pod istim krovom” (u istom stanu ili kući). Pritom kućanstvo ima u nekoj mjeri zajednički budžet te je usmjereno nekim zajedničkim ciljevima. Naime, članovi kućanstava kombiniraju kapitala i raspoređuju

³ Neka istraživanja strategija koriste i koncept obitelji (primjerice, dio rane tradicije u Latinskoj Americi). No, koncept obitelji, za razliku od kućanstva, sa sobom nosi određene zahtjeve nepotrebne za analizu životnih strategija i strategija preživljavanja (poput posebnih analiza obiteljskih odnosa). S druge strane, istraživanja strategija pojedinaca koja zanemaruju kontekst kućanstva u opasnosti su od teorijskih i analitičkih zamki metodološkog individualizma, poput, na primjer, konceptualizacije individue kao „samostalnog“ tržišnog subjekta/agenata, „potrošača“, zaposlenika itd., a zanemarujući sva ona obilježja, kapitala i prakse na kojima se temelje takve „samostalne“ prakse pojedinaca (pa čak i ako se one, kao kod dobro plaćenih stručnjaka koji žive sami, odnose samo na odnose sa roditeljskom generacijom, koji uvijek u nekoj mjeri uključuju oslanjanje na njihove kapitala, te na naslijeđene kapitala obitelji).

rad (uz veću ili manju razinu koordinacije i konsenzualnosti) da bi održavali ili poboljšavali svoje uvjete života, te dijele i dogovaraju mnoge aspekte potrošnje (Schmink, 1984: 9; Wallace, 2002; 280-281; Nelson & Smith, 1999, 5). Dakle, kućanstvo se može smatrati društvenom jedinicom čiji članovi u nekoj mjeri dijele resurse i „trude se (bar na nekoj razini) koordinirati svoje aktivnosti“ (Nelson & Smith, 1999, 5). Istovremeno, u istraživanju se unutar kućanstava obuhvaćaju pojedinci te njihovi kapitali i prakse, kao dio nadindividualne dinamike životnih strategija.

Pojedinci su nositelji vlastitih kapitala (ekonomskih, kulturnih i socijalnih), investiraju u vlastite kapitalne te razvijaju različite radne i druge prakse. Međutim, prakse, kapitali i investicije pojedinaca povezane su (i dijelom omogućene) praksama, kapitalima i investicijama drugih članova kućanstva. Dakle, iz perspektive životnih strategija kućanstvo i pojedinci su analitički nerazdružive društvene jedinice:

„teško je karakterizirati individuu bez uključivanja svih obilježja (i imovine) koju donosi svaki od supružnika. (...) Brojne se strategije konkretno definiraju samo u odnosu između članova kućne grupe (kućanstva ili ponekad, šire obitelji)“ (Bourdieu, 1984, 109).

Zbog svih navedenih razloga rekonstrukcija strategija u ovom radu je usredištena dominantno na kućanstva. Pritom se u obzir uzimaju doprinosi svih odraslih članova kućanstva strategiji, te ukupna kompozicija članova kućanstva. Spoznajama o praksama i strategijama pojedinaca i kućanstva u ovome istraživanju pristupa se kroz narative uobičajeno jedne odrasle osobe.⁴ Treba napomenuti kako se jedan dio kućanstava sastoji od samo jedne odrasle osobe i u tom smislu možemo govoriti i o strategijama pojedinaca kao kućanstva. Važnost kombiniranja rada i resursa unutar kućanstva posebno je vidljiva u onim situacijama u kojima ta kombinacija nestane, primjerice, zbog razvoda ili smrti jednog od odraslih članova kućanstava.

Kako je navedeno, vertikalno i horizontalno proširena obitelj može imati veliku važnost za strategije i različite prakse članova promatranih kućanstava.⁵ U ovom se smislu

⁴ Pritom je prikupljanje podataka i analiza dominantno usredištena na odrasle osobe s obzirom na ključan doprinos njihovih kapitala i praksi strategiji kućanstava. No, u obzir se uzimaju i kapitali i prakse djece koji mogu pridonositi strategiji kućanstva, primjerice, obavljanjem povremenoga neformalnog rada. Također, prisutnost maloljetne djece u kućanstvima važna je za razmatranje određenih praksi poput onih u područjima potrošnje, obrazovanja, planiranja zapošljavanja ili stambenih praksi.

⁵ Naime, osim nasljeđivanja imovine i situacija zajedničkog života u kućanstvima u proširenim obiteljima, pojedinci i kućanstva se u nekim slučajevima značajno oslanjaju na kapitalne i na rad članova proširene obitelji. Pogotovo za pojedince i kućanstva sa vrlo niskim kapitalima i „male“ pomoći članova proširene obitelji mogu biti vrlo značajne, pa su u tom smislu u najgoroj poziciji siromašni agenti koji se ne mogu osloniti na obitelj i rodbinu (Clarke, 2002).

proširena obitelj može smatrati izvorom posebne vrste socijalnog kapitala (Bourdieu, 2000; Edwards, 2004). Zbog svega navedenog, posebna se pozornost posvećuje praksama razmjena pomoći u dobrima, radu i kapitalima, između članova kućanstava i proširene obitelji.

Konačno, u ovome radu ne istražuju se detaljno pregovori, dogovori i planiranja pojedinih dijelova strategija kućanstava među individuama. Ovo je u skladu sa velikim dijelom pristupa istraživanja strategija kućanstava kao i sa teorijskim pogledom na djelovanje u ovome radu.⁶ Naime, u ovome radu istraživački interes je usredišten na ukupnu strategiju, kroz kombinacije praksi članova kućanstava, načine na koje se prakse slažu u cjeline, kapitale i resurse na koje se oslanjaju, te šire društvene uvjete strategija. No, asimetrije u individualnim doprinosima održavanju i poboljšavanju uvjeta života se ne zanemaruju. Posebna pozornost im se posvećuje u situacijama u kojima su uočene značajne rodne nejednakosti u podjeli rada i nekonsenzualnost strategije kućanstva.

1.5. Istraživačka strategija i metode

Istraživačka strategija u ovome radu temelji se na relacionističkom pristupu u sociologiji - razumijevanju društva kao međupovezanog „sustava odnosa, procesa i praksi“ (Vandenberghe, 2018a, 636). Navedeni pristup odgovara i Bourdieuovoj postavci primarnosti relacija u istraživanju, te napomenama da se skup relevantnih praksi „kojima se agenti nastoje društveno reproducirati treba promatrati zajedno“ (Bourdieu i Wacquant, 1992, 27). Metodološki i (meta)teorijski pristup rada zasniva se stoga u bourdieuovskom konstruktivističkom strukturalizmu (Bourdieu, 1990, 123), uz isticanje njegove interpretativne komponente (Reed, 2008). Ovo znači da se iz narativa agenata o praksama i razmišljanjima te njihovih kapitala, uz pomoć teorijskih znanja i interpretacije, može stvarati znanje i razumijevanje društvenog fenomena poput strategija.

Izvedba empirijskog istraživanja u osnovi ovoga rada omogućena je širim projektom „Životne strategije i strategije preživljavanja pojedinaca i kućanstava u društvima Jugoistočne Europe u vremenu krize“ (2014. – 2016.), osiguranom uz financijsku podršku Švicarske nacionalne fondacije za znanost (SNSF), u okviru SCOPES programa. Unutar hrvatske dionice projekta, autor ovoga rada proveo je 30 polustrukturiranih intervjua u svim hrvatskim

⁶ Za raspravu o uključivanju dogovora i planiranja u istraživanja strategija vidi Warde, 1990. Ta je tema djelomično obrađena i kroz poglavlja 2.3.3. te 2.3.4. ovoga rada. Pitanje racionalnosti kao samo jednog dijela logike praksi obrađena je u Teorijskom okviru rada.

regijama s temama povezanimima uz načine života i preživljavanja te ekonomsku situaciju kućanstava. Kućanstva za intervjuje birana su način kojim je osigurana značajna raspršenost sudionika/ca u strukturi društvenih nejednakosti, odnosno, zahvaćanje pojedinaca i kućanstava sa različitim uvjetima života. Intervjui te socio-demografski podatci i podatci o bourdieuvskim kapitalima kućanstava temeljni su izvori podataka za ovaj rad.

Analiza podataka zasnovana je na analitičkim postupcima *višestruke studije slučajeva* (Stake, 1995; 2005). Pritom je analitički trud ka razumijevanju perspektiva, praksi i uvjeta života agenata u svih 30 kućanstava bio osnova za interpretativnu rekonstrukciju njihovih životnih strategija i strategija preživljavanja, uz iterativni odnos analiza i teorije. Razumijevanje iskustva agenata i osiguravanje razumljivosti društvene logike međuodnosa njihovih praksi, kapitala i strukturnih okolnosti djelovanja pokazala se temeljem izgradnje spoznaja o strategijama.

U ovu je svrhu primijenjena metoda *konstantne usporedbe*, uz više ciklusa čitanja cjelokupnih transkripata i dijelova transkripata i rad na konceptima (Bourdieu i sur., 1999; Glaser i Strauss, 2009; Silverman, 2013), kodiranje deskriptivnim i procesnim kodovima (Miles i Huberman, 1994, 57; Saldaña, 2009), izradu interpretativnih analitičkih matrica slučajeva (Dey, 1993, 161; Maxwell i Chmiel, 2014), te konačno, izradu triju iteracija rekonstrukcije strategija i njihova društvenog karaktera.⁷

U analizama i interpretacijama korištena su i iskustva i zaključci iz cjelokupne tradicije istraživanja strategija pojedinaca i kućanstava, uz pridavanje posebne pozornosti konceptima i odnosima važnima u postsocijalističkoj fazi studija strategija, te istraživanjima specifičnih mehanizama reprodukcije u zemljama jugoistočne Europe i u Hrvatskoj, pogotovo iz (post)bourdieuvske perspektive (Cvetičanin i sur., 2021; Petrić i sur., 2022).

⁷ Matrice slučajeva su uključivale i razmatranje trajektorija, odnosno povijesti kapitala, praksi, strategija i društvenih polja aktivnosti agenata na temelju Bourdieuovih napomena kako se biografsko ostvarenje strategije može razumjeti samo na temelju analize prethodnih investicija i djelovanja u društvenim poljima, kao i socijalnih mehanizama i odnosa moći koji su bili uključeni u oblikovanje habitusa i strategija (Bourdieu, 1986, 219). Ovakav tip analize omogućuje razumijevanje razvoja djelovanja agenata ne kao arbitrarnog već logičnog, društveno utemeljenog (Kolkenbrock, 1986), pri čemu je konzultirana i literatura o biografskim pristupima u sociologiju te o odnosu struktura i potencijala djelovanja (*agency*).

1.6. Društveno-razvojni kontekst istraživanja: posttranzicijska Hrvatska, postsocijalistička transformacija i ekonomska kriza („Velika recesija“)

Društveno-razvojni kontekst ovoga istraživanja može se započeti razmatrati kroz tri koncepta: posttranzicijski status Hrvatske, postsocijalističku transformaciju te ekonomsku krizu („Veliku recesiju“) koja je u Hrvatskoj trajala od 2009. do 2015. godine. Posttranzicijski status Hrvatske odnosi se na definitivni službeni završetak tranzicije i razdoblja postsocijalističkih transformacija pristupanjem Hrvatske Europskoj uniji 2013.⁸ Pojam posttranzicijska Hrvatska podsjeća na prijedeni put, odnosno, društvenim strukturama posttranzicijske Hrvatske primarno „ishodište“ više nije socijalističko razdoblje već razdoblje tranzicije (vidi Tomić-Koludrović i Petrić, 2007b, 884-885).

Proces rane tranzicije u Hrvatskoj obuhvatio je izuzetno složene i velike društvene, ekonomske i političke promjene koje se obuhvaćaju i pojmom postsocijalistička transformacija. Za ovaj rad najvažnije je naglasiti snažnu krizu ekonomskog sustava tijekom razdoblja postsocijalističke transformacije. Od početka tranzicije do 2001. godine izgubljeno je oko 500 tisuća radnih mjesta.⁹ Pad zaposlenosti i smanjenje plaća u uvjetima gotovo pa propasti mnogih ekonomskih i industrijskih djelatnosti predstavljao je šok koji su pogotovo teško podnijeli radnici, umirovljenici i poljoprivrednici (Cvjetičanin i Katunarić, 1998). Uz golemi gubitak radnih mjesta i urušavanje velikog dijela industrijske proizvodnje, ranu fazu postsocijalističkih transformacija u hrvatskom kontekstu obilježila su i ratna razaranja te opterećenja sustava socijalne pomoći velikim brojem ratnih veterana i invalida, uz prisutnost i političkih (stranačkih) kriterija dodjeljivanja različitih vrsta prava (Bićanić i Franičević, 2003; 20; Bohle i Greskovitz, 2012, 200; Dolenc, 2017).

Tranzicija u ratnim uvjetima oslabila je državne reformske kapacitete pa su političke i ekonomske promjene, uključujući i privatizaciju, bile karakterizirane klijentelizmom i korupcijom što je rezultiralo slabim razvojem i „sporom transformacijom“ prema funkcionalnoj demokraciji i kapitalizmu (Bićanić i Franičević, 2003, 16-20; Bohle i

⁸ Tomić-Koludrović i Petrić (2007a, 129) navode da su kriteriji za pristupanje bivših socijalističkih zemalja Europskoj uniji bili definirani odlukama Europskog vijeća 1993. godine i 1995. godine i kako su se odnosili na stabilnost demokratskih institucija i funkcioniranja tržišnog gospodarstva, te poštivanja pravnih standarda i pridržavanja ciljeva političke, gospodarske i monetarne unije. Zadovoljavanjem ovih političkih i ekonomskih kriterija, smatralo se da zemlja ispunjava uvjete za punopravno članstvo, te time okončava proces postsocijalističke tranzicije.

⁹ Podatak o broju izgubljenih radnih mjesta preuzet je iz dokumenta „Strategija razvitka 'Hrvatska u 21. stoljeću – makroekonomija“ (ur. Željko Lovrinčević), objavljenog u Narodnim novinama 145/2002.

Greskovitz, 2012, 76; Ivanković, 2015). Po Tomić-Koludrović i Petrić (2007a) društvene strukture su se do 2005. stabilizirale u tolikoj mjeri da započela „zrela faza tranzicije“, no, postalo je očito da je proces transformacije u Hrvatskoj uključivao i stabilizaciju modela razvoja obilježenog supostojanjem modernih sa tradicionalnim obrascima, poput raširenosti klijentelističkih struktura pogodovanja. Zajedno sa socijalističkim nasljeđem umrežavanja elita, navedeni procesi rezultirali su „klijentelističkim kapitalizmom“ (*crony capitalism*), oblikom društveno-ekonomskog razvoja kojega obilježava širenje neformalnih i političkih načina ostvarivanja uspjeha unutar naizgled modernih i formalnih mehanizama države i tržišta - što uključuje šanse za zaposlenje, razvoj poslovanja i osiguravanje raznih prava i pogodnosti (Franičević, 2002; Švarc, 2017, Račić, 2021; Petrić i sur., 2022).

Otkazi i propasti poduzeća rezultirali su i dugotrajnom nezaposlenošću i prijevremenim umirovljenjima radnika, što je korišteno za „olakšavanje“ prijelaza na tržišno gospodarstvo (Rubić, 2013, 79-80). Pri tome su se radnici stariji od 40, a pogotovo 50 godina često smatrali „prestarima“ za ponovna zaposlenja, a premladima za prijevremeno umirovljenje pa su u praksi bili prisiljeni na život bez (formalnih) prihoda do ostvarenja uvjeta za mirovine (Rubić, 2013; Čengić, 2015). Iz perspektive strategija kućanstava važno je naglasiti i da su naznačeni procesi - deindustrijalizacija, rast nezaposlenosti, pad kvalitete društvenih usluga, razina prihoda i različitih socijalnih naknada - rezultirali praksama preživljavanja neformalnim ekonomskim aktivnostima, dakle, radom na „crno“ i drugim oblicima snalaženja van formalne ekonomije (Tomić-Koludrović i Kunac, 2000; Karajić, 2002; Ott, 2002; Matković, 2003).

Dok se u drugom dijelu tranzicije, od početka 2000-ih odvijala određena konvergencija prema zemljama EU u kategorijama BDP-a po stanovniku, razine plaća i stopa nezaposlenosti, navedeni razvoj bio je velikim dijelom omogućen osobnom potrošnjom, prihodima od turizma te državnim infrastrukturnim investicijama (Buturac, 2017; Franc i sur., 2020). Istovremeno, primjena neoliberalnih politika „washingtonskog konsenzusa“ usmjerenih na stabilnost tečaja i cijena te liberalizaciju trgovine (uz daleko snažniji rast uvoza nego izvoza), prije nego implementacija uspješnih politika poticanja unutrašnjeg razvoja, oslabila je domaću proizvodnju, male obrte i trgovine, pa se slabljenje i propast dijela poduzeća i obrta nastavilo i u 2000-ima (Dragičević, 2007; Jurčić i Vojnić, 2011; Komljenović, 2018; Franc i sur., 2020).

Na ove se procese nastavila recesijska globalna kriza s početkom 2008. - 2009. godine, s kojom su strategije u ovom radu neposredno povezane. Naime, ekonomska kriza nazvana „Velika recesija“, međunarodna kontrakcija općih ekonomskih aktivnosti nacionalnih gospodarstava uz izražen rast stopa nezaposlenosti, u Hrvatskoj je jenjavala tek u vrijeme ovog istraživanja, 2015. godine. Kriza se „prelila“ sa međunarodne scene 2009. godine te naglasila postojeće slabosti domaćega gospodarstva koje su prerasle u društveno izuzetno nepovoljnih „šest recesijskih godina“ u kojima je izgubljeno „11 posto bruto domaćeg proizvoda i oko 180 tisuća radnih mjesta“ (HGK, 2016, 5). Tek se 2015. stopa nezaposlenosti počela značajnije oporavljati (što je uz blagi rast BDPa značilo makroekonomski kraj krize), no vrlo mali rast stope zaposlenosti značio je da se nezaposlenost smanjuje zbog demografskog i migracijskog smanjivanja broja radno aktivnog stanovništva (HGK, 2017). U ovom razdoblju obilježenom ekonomskom krizom, pad i stagnacija razina plaća, gubitci radnih mjesta te teškoće servisiranja kreditnih obveza u dijelu stanovništva su utjecale na porast siromaštva, pojačavajući postojeće siromaštvo i stvorivši „nove siromašne“ i u donjim i u srednjim slojevima društva (Šućur, 2014).

Konačno, s obzirom na prikazane zaključke o prvim hrvatskih 30-ak godina nakon početka tranzicije, u širem se razvojnom smislu može razmišljati o „kontinuitetu krize“ za dio stanovništva Hrvatske sa nižim kapitalima, ili o izmjenama kriza kao simptomu izmjene nepovoljnih strukturnih procesa: početka tranzicije u ratu, postsocijalističkih transformacijskih procesa, razvoja klijentelističkog sustava pogodovanja, te procesa neoliberalizacije krajem 20. i početkom 21. stoljeća, na koje se nadovezala velika recesijska ekonomska kriza. S obzirom na sve navedeno, može se zaključiti kako je ovo istraživanje smješteno u društveno-povijesni kontekst pun strukturnih izazova za djelovanja pojedinaca i kućanstava u cilju očuvanja i poboljšavanja uvjeta života.

2. Pregled istraživanja strategija pojedinaca i kućanstava u razvojnom kontekstu

U sljedeća četiri poglavlja izlaže se pregled tradicije istraživanja strategija kućanstava i pojedinaca od početaka primjene koncepta do suvremenih doprinosa. U prvom se poglavlju ukratko predstavlja cjelokupna tradicija kroz povezanosti različitih pristupa istraživanju strategija s razvojnim situacijama društava u kojima su nastale (Heilbron, 1995; Nederveen Pieterse, 2010). Pregled istraživanja strategija u razvojnom kontekstu namijenjen je razumijevanju odnosa istraživanja strategija s razvojnim diskursima¹⁰ i političkim kontekstima, sukladno zapažanju kako znanost pretpostavlja složene društvene, razvojne i političke uvjete produkcije znanja (Bourdieu, 1980; Heilbron, 1995; Ross, 2003; Hettne, 2009).

Također, razmatranje pristupa istraživanju i zaključaka istraživanja strategija društvenih agenata u razvojnom kontekstu namijenjeno je senzibilizaciji odnosa pitanja strategija i razvojnog promišljanja. Naime, bez obzira na složenost tematike, parcijalnu dekonstrukciju same ideje razvoja (Nederveen Pieterse, 2010), kao i isprepletenost i višestrukost koncepata primjenjivih na razvojnu situaciju suvremene Hrvatske,¹¹ smatra se da je ovakvo razmatranje važno i zbog uočavanja razvojnih implikacija istraživanja strategija.

Prvo potpoglavlje donosi uvodno predstavljanje osnovnih obilježja cjelokupne tradicije istraživanja strategija, uključujući i perspektive ovih istraživanja prema problemu društvenih nejednakosti i odnosu djelovanja i struktura. Razmatraju se i razlozi „prebacivanja fokusa“ od istraživanja djelovanja u okviru složenih strukturnih uvjeta i društvenih nejednakosti prema pristupima obilježenima metodološkim individualizmom i postavljanjem agenta na mjesto razvoja.

Potpoglavlja koja slijede detaljno obrađuju društveno-povijesna razdoblja u kojima je postojao snažan interes za istraživanje strategija te strukturne i razvojne situacije koje su ih oblikovale: Latinska Amerika od 1970-ih, postfordistička društva od 1980-ih, društva

¹⁰ Termin „razvojni diskurs“ ili „diskurs o razvoju“ u ovome radu razumijevamo sukladno Hettneovom (2009, 4) značenju „široke akademske i javne rasprave o određenom problemu“ koja „reflektira određeni povijesni kontekst“. Koncept razvojni diskurs omogućuje obuhvaćanje kontradikcija i sukobljenih pristupa unutar razvojnih ideja, te se uz njega se koristi i koncept „paradigme“ pogotovo za upućivanje na ortodoksna (homogenija) razdoblja razvojnih ideja - poput poslijeratne modernizacije (Hettne, 2009, 4-5, vidi i Bourdieu, 1988).

¹¹ Tomić-Koludrović i suradnici (2018) iz perspektive novijih teorija modernizacije nalaze da se na razvojnu situaciju u Hrvatskoj 2010-ih mogu primijeniti koncepti nedovršene, višestruke, komprimirane, nejednake i ubrzane modernizacije te društva rizika unutar druge modernosti.

postsocijalističkih transformacija od 1990-ih. Detaljno se izlažu i osnovni teorijski prijevori, temeljni zaključci i najvažniji koncepti koji upućuju na oblike strategija pojedinaca i kućanstava u navedenim razdobljima.

Važnost ovih potpoglavlja je u predstavljanju mogućnosti i raspona pristupa strategija, u povećavanju teorijske i analitičke osjetljivosti na različite komponente strategija i koncepte koji pomažu obradi problema, te, u omogućavanju razumijevanja odnosa istraživanja strategija sa razvojnim kontekstima u kojima su nastala. Naime, ovaj rad polazi od stajališta kako je razvoj potrebno konstantno promišljati i za to stvarati preduvjete, bez obzira na složenost tematike i parcijalnu dekonstrukciju same ideje razvoja u neoliberalnom razvojnom kontekstu (Nederveen Pieterse, 2010). U ovom se smislu može napomenuti da su se za razvojnu situaciju suvremene Hrvatske kroz ovaj rad relevantnima pokazale ne samo lekcije postsocijalističkih istraživanja strategija u 1990-ima, već i lekcije istraživanja strategija u zemljama „Trećeg svijeta“ 1970-ih te u neoliberalizirajućim društvima 1980-ih.

2.1. Uvod u tradiciju istraživanja strategija pojedinaca i kućanstava u kontekstu društvenog razvoja

Istraživanja strategija pojedinaca i kućanstava u sociologiji imaju dugu tradiciju koja seže sve do 1960-ih godina. Proučavanje strategija društvenih agenata započelo je u zemljama u razvoju kroz koncept strategija preživljavanja. Ovaj je koncept primijenjen u istraživanjima kako opstaju kućanstva izložena siromaštvu, nezaposlenosti te drugim nepovoljnim strukturnim uvjetima proizašlim iz karaktera nerazvijenosti zemalja Latinske Amerike 1960-ih i 1970-ih. Naime, u uvjetima slabe razvijenosti formalne ekonomije i državnih mehanizama socijalne pomoći ova su kućanstva morala koristiti raspon rada i resursa u „borbi za preživljavanje“ (Wallace, 2002, 276).

Nakon samog formiranja koncepta strategija preživljavanja u studiji UN-ovoga razvojnog tijela za Latinsku Ameriku 1963. godine, u istraživanjima kroz 1970-e posebnost pristupa strategijama bila je u kretanju „odozdo“. Dakle, za razliku od prethodnog strukturalističkog pristupa „odozgo“, u studijama se kretalo od istraživanja djelovanja pojedinaca i kućanstava u njihovim društvenim okruženjima i okolnostima u kojima se nalaze, pri čemu su se rezultati kontekstualizirali u strukturne i razvojne situacije društva.

Kombinacijom naslijeđa modernizacijske sociologije razvoja u ovim društvima, te interesa za kritičke razvojne diskurse poput neomarksizma i teorije zavisnosti, stvoreno je latinoameričko „polje“ pristupa strategijama preživljavanja.¹² Naime, u latinoameričkim istraživanjima strategija 1970-ih autori su djelovanja društvenih agenata smatrali i aktivnim i snalažljivim, kao što su ih nastojali i situirati u njihove objektivne okolnosti, klasnu poziciju, te u razvojne procese i paradigme u pojedinom društvu (npr. Duque i Pastrana, 1973; Arguello, 1981, Torrado, 1981, Sáenz i diPaula, 1981). Na taj je način stvoren pristup s ambicijom povezivanja djelovanja agenata za preživljavanje i društvenih struktura koje na to utječu te društvenog razvoja ovih država u odnosu na globalne razvojne procese.

U navedenom intelektualnom ozračju pojavili su se prijedlozi za širenje pristupa strategija preživljavanja prema životnim strategijama (vidi npr. Torrado, 1981; Sáenz i diPaula, 1981). Za razliku od strategija preživljavanja, pristup životnih strategija u istraživanje je trebao obuhvatiti agente iz svih društvenih slojeva te tako doprinijeti znanstvenoj slici nejednakosti i načina stvaranja nejednakosti u latinoameričkim društvima „odozdo“. No, promjena globalnih razvojnih diskursa i političkih uvjeta u latinoameričkim društvima potaknula je drugačije pristupe strategijama.

Naime, nakon napuštanja modernizacijskog konsenzusa, diskurs razvoja kao strukturnih prilagodbi za postizanje ekonomskog rasta prebacio je velik dio razvojnih uloga od država i razvojnih institucija na međunarodne monetarne institucije, te se 1980-ih razvio u neoliberalizam kao razvojnu paradigmu slabljenja uloga razvojne države u korist politika poticanja globalizma „slobodnog tržišta“ (Cypher i Dietz, 2009, 205; Nederveen Pieterse, 2010, 44, vidi i Bernecker i Fischer, 1998). Ovo je doprinijelo slabljenju kritičkih razvojnih ideja i teorije zavisnosti u Latinskoj Americi (Long, 2003, 22), kao i smanjenim mogućnostima financiranja kritički usmjerenih istraživanja u uvjetima u kojima su međunarodne institucije kreditirale veliki dio latinoameričkih institucija. Istraživanje životnih

¹² Dominantne razvojne teorije u 1970-ima u Latinskoj Americi obilježavala je heterogenost pozicija kritičnih prema razvojnoj paradigmi „jednostavne“ (linearne) modernizacije iz 1960-ih, te kasnijoj paradigmi razvoja kao ekonomskog rasta vođene međunarodnim monetarnim institucijama (Portes i Canak, 1981; Castells i Portes, 1989; Nederveen Pieterse, 2010, 28; Ávila García i Ramírez Miranda, 2015, 55). U njima su prevladavali (neo)marksistički pristup društvenim nejednakostima te teorija zavisnosti, intelektualni produkt latinoameričkih razvojnih institucija i znanstvenika te interdisciplinarnih proučavanja društvenog i ekonomskog razvoja koji su imali utjecaj na discipline važne za istraživanja strategija: sociologiju, ekonomiju, demografiju, političku ekonomiju i antropologiju (Tavares-dos-Santos i Baumgarten, 2005; Hettne, 2009, 82-85; Cypher i Dietz, 2009, 185; Bielschowsky, 2009).

strategija koje bi obuhvatilo cjelokupno stanovništvo i društvene nejednakosti a koje je priželjkivao dio istraživača/ica u Latinskoj Americi, nikada nije ostvareno.

Umjesto toga, na početku 1980-ih, razvojno „izgubljenog desetljeća“ obilježenog strukturnim prilagodbama neoliberalnoj paradigmi razvoja (to jest, vraćanju kredita međunarodnim monetarnim institucijama) (Ávila García i Ramírez Miranda, 2015, 64), fokus u istraživanju strategija počeo se okretati mikrosociološkim i ekonomističkim pristupima problemu uz pojačan interes za djelovanje i racionalnost agenata u poboljšanju vlastitih života (Long, 2003, 22). Pristupi strategija opstojnosti („*livelihood strategies*“) u 1990-ima su zamijenili strategije preživljavanja i njihove ambicije za kritičko povezivanje djelovanja sa strukturama nejednakosti i razvojem, „izokrećući viziju siromašnih kao žrtava sa nedostatkom resursa, te uzimajući ih kao aktivne subjekte sposobne izgraditi različite strategije za suočavanje sa situacijama s kojima se suočavaju sa sredstvima za život koja su im dostupna“ (Craviotti, 2012, 645).

Pristupi snažno usredišteni na djelovanje i resurse agenata istraživali su „stupanj racionalne učinkovitosti aktera koji kalkulira i provodi strategije u smislu troškova i koristi“ a nastali su uz definitivan otisak anglosaksonskih institucija i istraživača povezanih međunarodnim monetarnim organizacijama i agencijama (Ávila García i Ramírez Miranda, 2015, 61). Naime, razvojne agencije i fondacije povezane sa formuliranjem društvenih programa strukturne prilagodbe zainteresirane za profit iz razvojnih projekata u društvima tzv. „Trećega svijeta“, financirale su istraživanja koja su implementirala konceptualizaciju strategija vođenu perspektivom na „mikro-svijet obitelji, mreže i zajednice“ (Haan i Zoomers, 2005, 28; Hann i Hart, 2011, 106-107; Ávila García i Ramírez Miranda, 2015, 61). Ovaj je pristup izgrađen na temeljima *homo oeconomicusa* iz neoklasične ekonomijske teorije (po kojima je čovjek racionalno proračunato biće čije je djelovanje usmjereno maksimalizaciji dobiti) te Senovog (1982) rada na kapacitetima agenata za djelovanje, pritom zanemarujući kompleksne strukturne faktore, asimetrije moći u društvima, razmatranje klasnih nejednakosti i društvenog razvoja (Eriksen i Nielsen, 2001, 83; Wilk i Cligget, 2007, 11-12; Craviotti, 2012; Ávila García i Ramírez Miranda, 2015). Dakle, radilo se o teorijskoj osnovi sukladnoj neoliberalnom razvojnom diskursu.

U „razvijenim zemljama“, koncept strategija kućanstava prvo je primijenjen u Britaniji 1980-ih, u vrijeme postfordističkih i neoliberalnih društvenih promjena.¹³ Začetnik istraživanja strategija u Velikoj Britaniji, Ray Pahl (1984) istraživanje je započeo unutar područja studija zajednica (*community studies*) i istraživanja transformacija rada, pa je analizu strategija bazirao na proučavanju obrazaca svih vrsta rada koje članovi kućanstava obavljaju u kontekstu neoliberalnih promjena. Istraživanja strategija u uvjetima neoliberalnih promjena, poput jačanja korporativnog sektora i povlačenja državne pomoći, razotkrila su kompleksnu sliku porasta nejednakosti i snalaženja kućanstava neformalnim radom koje su do tada pripisivane samo „nerazvijenim zemljama“ (npr. Pahl, 1984, Wallman, 1984; Mingione i Morlicchio, 1993; Mingione, 1994). Razotkrivanje naličja polarizacije društvenih položaja pripadnika bivše „radničke klase“ ispod lica neoliberalnog diskursa „agresivnoga meritokratskog egalitarizma“ Pahla i druge autore dovelo je do ozbiljnih kritika neoliberalnih politika (Pahl i Wallace, 1988, 145, vidi i Pahl, 1988).

Na suprotnoj teorijskoj, metodološkoj i ideološkoj „strani“, istraživanja su u neoliberalnom kontekstu strategijama pristupala kao racionalnim izborima, planovima i odlukama, a ne radu koji kućanstva uspijevaju obaviti da bi napredovala i preživljavala. Na taj je način djelovanje konceptualizirano kao više ili manje strateško, pri čemu su „najracionalnijima“ ocijenjeni oni najuspješniji (u pravilu imućniji obrazovani muškarci) (npr. Anderson i sur., 1994; McCrone, 1994). Ova su istraživanja zanemarila širi strukturni okvir u kojemu se strategije formiraju, društveni razvoj, te uviđanje logičnosti obrazaca djelovanja sa malo resursa koje su ovi autori istovremeno smatrali manje racionalnima i strateškima te mu „priznavali“ učinkovitost „snalaženja“ (vidi Anderson i sur., 1994; McCrone, 1994).¹⁴ Ovakvi su pristupi kritizirani iz pozicije da bi „odgovaralo vladama 'Nove Desnice'“ ako bi sociolozi slijedili razvojni diskurs neoliberalizma u „prebacivanju odgovornosti za sigurnost i subjektivnu dobrobit građana na individualne subjekte“ (Knights i Morgan, 1990, 481-482).

¹³ Ove su promjene obilježene deindustrijalizacije, rasta nezaposlenosti i promjene strukture zaposlenosti, povećanja udjela žena na tržištu rada, te povlačenja države iz velikog dijela prethodnih socijalnih uloga i slabljenja socijalnih beneficija

¹⁴ Warde (1990) upućuje kako se radi o dva legitimna pristupa proučavanju strategija: 1) strategijama kao rezultatu kućanskih procesa i realno izvedenim obrascima djelovanja, pri čemu nije potrebno detaljno poznavati proces donošenja odluka već je važan ishod te odnos strategija i strukturnih faktora; te 2) strategijama kao planovima i procesima donošenja odluka između individua, pri čemu je se ne istražuju ishodi djelovanja već nastanak djelovanja. No, temeljni problem pristupa poput onoga Andersona i sur. (1994) nije bio u fokusu na unutarnje procese u kućanstvu, već u konceptualizaciji strategija kao isključivo racionalnih planova, čime su se zanemarivali strukturni uvjeti i povijest iskustava agenata, te okolnosti društvenih nejednakosti koje sudjeluju u stvaranju strategija.

Postsocijalistički val istraživanja otkrio je dubinu stvaranja novih nejednakosti u kapitalima i reprodukcije starih nejednakosti u novim oblicima unutar tranzicijskih društava. Pristup strategija kućanstava omogućio je zaključke o procesima postsocijalističke transformacije i neoliberalizacije kroz „šok terapiju“ kao uspjehe za neke a neuspjehe za druge (vidi npr. Rose i Haerpfer, 1994; Rose, 1995; Piirainen, 1997). Nasuprot optimističnih najava o tranziciji, istraživanja strategija otkrivaju stanovništvo u „dugoj sjeni“ propadanja cijelih industrija i disfunkcionalnosti institucija, koja je pridonijela destituciji (radikalnom padu društvenih uvjeta života) dijela stanovništva koji se snalazio „primitivizacijom“ ekonomskih aktivnosti (Eyal i sur., 2000; Stark i Bruszt, 2001; Burawoy i sur., 2000).

Nakon istraživanja u postsocijalističkim društvima 1990-ih i 2000-ih, uporaba koncepta strategija pojedinaca i kućanstava u sociologiji uvelike je nestala sa globalne „scene“, uz iznimku studija provedenih u jugoistočnoj Europi (Cvetičanin i sur., 2014; Cvetičanin i Lavrič, 2017; Bagić i sur., 2017; Krstić i sur., 2017). Istovremeno su se pojavila istraživanja „održivih načina opstojnosti“ (*sustainable livelihoods*) i otpornosti („*resilience*“) koja su naglasila mogućnosti izbora u kontekstu prilagodbi na promjene i otpornosti na rizike i stres (Prowse, 2010, 219; van Dijk, 2011, 101; Dagdeviren i sur., 2016). Radi se o pristupima koji promatraju kratkoročne prilagodbe istražujući kapacitete agenata za „otpornost i robusnost u odnosu na izvanjske šokove i unutarnje stresove“ (Scoones, 2009, 188), te nastoje konstruirati „proaktivnu, 'self-help' sliku“ poboljšavanja života siromašnih (Haan i Zoomers, 2005, 30-31). Dio se takvih pristupa djelomično temelji na individualističkim i psihologijskim pristupima istraživanju nošenja s teškoćama i rizicima te otpornosti i oporavka u situacijama teškoća, tako individualizirajući situacije uspjeha i neuspjeha naglašavajući psihološku dimenziju, a zanemarujući onu društvenu (Estêvão i sur., 2017, 12-13; Revilla i sur., 2018, 92, 95).¹⁵

Dakle, u trenutku pisanja ovoga rada možemo konstatirati da nakon posljednjeg „vala“ istraživanja strategija (u kontekstu izrazitih transformacija postsocijalističkih zemalja kroz 1990-e i 2000-e) ne postoje sustavne obrade problematike niti značajnija i široko prepoznata znanstvena produkcija istraživanja strategija koja bi se odnosila na „opću populaciju“ i koja

¹⁵ Iako su pitanja resursa za nošenje sa krizama, te dispozicija koje sudjeluju u tim procesima važna pitanja, kada naglašavaju individualne i psihološke faktore nošenja s krizama ovi pristupi konstruiraju agente koji sasvim odgovaraju neoliberalnoj agendi individualne odgovornosti - slabljenja socijalnih država, te zamagljuju strukturne faktore, strukture „dugog trajanja“ i društvene nejednakosti koje pojedincima i kućanstvima omogućuju ili otežavaju nošenje sa teškoćama i krizama (Dagdeviren i sur. 2016; 2017; Estêvão i sur., 2017).

strategije ne bi promatrala iz izrazite perspektive prilagodbi (adaptacija) i/ili otpornosti na šokove.

Zašto strategije pojedinaca i kućanstava trenutno nisu globalno prepoznate kao jedna od „tema“ i „pristupa“? Smatramo kako se opadanje interesa za istraživanje strategija u europskom „centru“ od 90-ih može povezati sa globalnim političkim promjenama te sa promjenama fokusa i pristupa u društvenim znanostima.

Pitanje strategija povezano je sa pitanjem društvenog razvoja, društvenih nejednakosti te (re)produkcije nejednakosti. Umjesto pristupa razvoju koji društvene mehanizme stvaranja nejednakosti vidi kao jedan od temeljnih problema, pitanje razvoja se u 1990-ima i 2000-ima pomaklo prema agentima i njihovom djelovanju, zanemarujući strukturne uvjete istog (Long 1990, 2003; Barshay, 2003, 411). S obzirom na povezanost istraživanja strategija sa pitanjem društvenih nejednakosti, treba istaknuti kako je u otprilike isto vrijeme i šira rasprava o problemu društvenih klasa, nejednakosti i reprodukcije nejednakosti tijekom 1990-ih i 2000-ih donekle bila zanemarena (Clark i Lipset, 1991; Heath i sur., 2009). Ako se pojavljuju, istraživanja strategija uglavnom su vezana sa rodom tematikom u okviru neoliberalnih izazova svakodnevnom životu.¹⁶

Iznimku čini val istraživanja strategija kućanstava u Jugoistočnoj Europi koji primjenjuje bourdieuovski pristup strategijama i istraživanju društvenih nejednakosti sa iskustvima istraživanja postsocijalističkih transformacija i razvoja društvenih struktura i institucija (Cvetičanin i Popescu, 2011; Cvetičanin i sur., 2012; Cvetičanin i sur., 2014; Krstić i sur., 2017; Cvetičanin i Lavrič, 2017b).

Bourdieuovski je pristup strategijama, pogotovo njegovo smještanje kao poveznice djelovanja i struktura (kroz odnose kapitala habitusa i polja), kao i mogućnosti za zahvaćanje odnosa moći i nejednakosti (i njihove internalizacije u agentima), u posljednje vrijeme u nekolicini radova naveden kao mogući odgovor na probleme i nedostatke individualističkih pristupa strategija opstojnosti i otpornosti u zanemarivanju društvenih struktura i nejednakosti, tj. nemogućnosti njihova zahvaćanja u jedinstven teorijski i istraživački okvir (Sakdapolrak, 2014; Danielsson, 2017; Estêvão i sur., 2017; Revilla i sur., 2018).

¹⁶ Poput pitanja na koje načine pojedinci i kućanstva uspijevaju održavati svoje prihode prihvatljivima i balansirati pojačane napore u zarađivanju sa kućanskim radom i brigom za članove obitelji (Bezanson, 2006; Broomhill i Sharp, 2007; LeBaron, 2010) Prebacivanje odgovornosti u onim sferama života koje su prethodno bile u domeni socijalne države na pojedince i kućanstva (briga za djecu i starije, zdravstveno osiguranje, različite socijalne beneficije povezivane sa formalnim zaposlenjima), zajedno sa otežavanjem tržišne situacije mnogih vrsta formalnog rada simptomatičnim za neoliberalne transformacije razvijenih ekonomija (Preston, 1996; Bezanson, 2006).

Smatramo da recentni radovi koji dokazuju zanemarene potencijale bourdieuovskog okvira u zahvaćanju društvenih promjena (Calhoun, 2013; Gorski, 2013; Decoteau, 2015; Fowler, 2020), kao i radovi koji primjenjuju (post)bourdieuvski teorijski okvir na analize stvaranja društvenih nejednakosti, zahvaćajući i promjene u mehanizmima reprodukcije u kompleksnim društvima (Cvetičanin i sur., 2021; Petrić i sur., 2022), upućuju na važnost primjene bourdieuovskog teorijskog okvira u istraživanju društvenih strategija pojedinaca i kućanstava.

Naime, temeljni nedostatak pristupa strategija pojedinaca i kućanstava odnosio se na nejasnoće u odnosu djelovanja i struktura, tj. nedostatnu teoretizaciju djelovanja. Ovaj rad polazi od stajališta kako bourdieuovski teorijski okvir, nadopunjen uvidima koji ojačavaju analitičku osjetljivost na predmet istraživanja u danom društvu i vremenu, omogućuje potpunije zahvaćanje društvenih strategija agenata. Također, ovakav pristup omogućuje i razumijevanje odnosa nejednakosti u koje su strategije ukotvljene i uloga društvenih promjena kojima su izloženi pojedinci i kućanstva.

2.2. Strategije u Latinskoj Americi: problem siromaštva i razvojnih politika

2.2.1. Nastanak koncepta strategija preživljavanja: od modernizacijske teorije preko pogleda „odozdo“ do teorije zavisnosti

Pojam strategija preživljavanja prvi se put pojavljuje ranih 1960-ih godina u CEPAL-ovoj (Ekonomska komisija za Latinsku Ameriku pri Ujedinjenim narodima)¹⁷ studiji izrađenoj u okviru modernizacijske razvojne paradigme. Poslijeratna razvojna paradigma modernizacije uključivala je postavljanje obilježja „Zapadnih zemalja“ uzorom društvenog i ekonomskog razvoja koji je trebalo „dostići“ u okviru tzv. „modernizacijskog konsenzusa“

¹⁷ Ekonomska komisija za Latinsku Ameriku pri Ujedinjenim narodima - CEPAL/ECLA (*Comisión Económica para América Latina/Economic Commission for Latin America*) - osnovana je 1948. radi proučavanja i potpomaganja razvoja društava Latinske Amerike, te se brzo izgradila kao vodeća razvojna institucija „Trećeg svijeta“, vođena povijesno-strukturalnom metodom koja je uzimala u obzir široke povezanosti struktura i institucija (Cypher i Dietz, 2009; Bielschowsky, 2009). CEPAL je od početka zauzeo istovremeno snažno modernizacijsku poziciju ali i kritični stav prema dominantnim neoklasičnim ekonomskim teorijama razvoja, ističući važnost unutarnjeg razvoja latinoameričkih zemalja te širokih reformi koje bi jačale institucije, državu i društvo (Harrison, 1988, 73-79; Kay, 1989, 1-25; Cypher i Dietz, 2009, 168-200; Bielschowsky, 2009).

(vidi npr. Harrison, 1988, 146; Barshay, 2003, 407; Nederveen Pieterse, 2010, 1).¹⁸ Modernizacijski konsenzus uključivao je vođenje „nerazvijenih“ ili „podrazvijenih“ država i regija kroz procese ekonomske, kulturne i političke transformacije u društva u kojima bi dominirala masovna industrija, moderna urbana kultura i racionalne birokratske institucije (Palma, 1984, 9; Harrison, 1988, 8-15; Long, 1990, 5; Nederveen Pieterse, 2010, 7, 23-24).¹⁹

No, suprotno očekivanjima, procesi modernizacije zemalja tzv. „Trećega svijeta“ tijekom 1950-ih i 1960-ih nisu ostvarili „uzlet“ prema modernosti i društvima blagostanja (vidi npr. Portes i Sassen-Koob, 1987; Harrison, 1988; Nederveen Pieterse, 2010). Mase siromašnih ljudi iseljavale su se iz ruralnih područja prema gradovima koji nisu uspjeli razviti kapacitete integracije tolikog priljeva stanovništva u moderne ekonomske strukture (Portes i Canak, 1981).²⁰ Rastom broja siromašnog stanovništva u gradovima formirana su naselja bez urbane infrastrukture, sa nezaposlenim populacijama koje su imale značajno ograničene šanse za zaposlenje a nisu bile obuhvaćene slabim programima socijalne pomoći (CEPAL, 1963; Portes i Canak, 1981; Portes i Sassen-Koob, 1987).

U navedenom kontekstu, koncept strategija preživljavanja prvi je put korišten 1963. godine u studiji tajništva UN-ove Ekonomske komisije za Latinsku Ameriku (CEPAL), naslovljenoj „Društveni razvoj Latinske Amerike poslije rata“ (*El Desarrollo Social de América Latina en la Postguerra*).

Strategija preživljavanja u CEPAL-ovoj je studiji obrazac ponašanja siromašnog i iz modernizacijskih procesa isključenoga stanovništva gradova usmjeren očuvanju života i snalaženju u njihovim teškim uvjetima. Utvrđena osnova strategije preživljavanja ovog stanovništva bila je održavanje širokih rodbinskih i „plemenskih“ veza te stvaranje odnosa solidarnosti sa prijateljima, susjedima i poznanicima uz međusobne razmjene raznih oblika pomoći i usluga (CEPAL, 1963).

¹⁸ „Modernizacijski konsenzus“ formiran je među političarima, planerima razvojnih politika i članovima akademskih zajednica te je bio geopolitički i financijski osiguran u „*Pax Americani*“ (u ne-sovjetskoj sferi utjecaja) (Harrison, 1988; Cypher i Dietz, 2008; Nederveen Pieterse, 2010)

¹⁹ Naime, od tržišta i od razvojnih država očekivalo se široko „raspršenje“ dobrobiti industrijskog, trgovinskog i tehničko-birokratskog napretka na stanovništvo, a urbanizacija se smatrala temeljem kulturne modernizacije. U suprotnosti sa seoskim obrascima života izgrađenima na partikularizmu obiteljskih i rodbinskih odnosa te „slabo produktivnim“ aktivnostima sitne poljoprivrede koji su smatrani „tradicionalnim“, integracija u moderni način života trebala se odviti kroz uključivanje stanovništva u urbane, državno-birokratske i industrijske strukture, odnosno, formalnu ekonomiju velikih razmjera i visoke produktivnosti (Portes i Canak, 1981, 235; Portes i Sassen-Koob, 1987, 32-33; Harrison, 1988, 10, 29).

²⁰ Sela su u ranoj modernizacijskoj teoriji shvaćena gotovo isključivo kao izvor tradicionalnih obrazaca te su na različite načine „zanemarena“ modernizacijskim politikama (Harrison, 1988, 58-59; Cypher i Dietz, 2008, 152).

Strategije preživljavanja uključivale su dijeljenje sredstava za život u situacijama oskudice te oslanjanje na pojedince koji su bili u mogućnosti najviše doprinosti sustavu „kolektivne ekonomije“ kućanstava i proširenih obitelji (CEPAL, 1963, 73). Također, strategije preživljavanja značile su i uključivanje pojedinaca na principima srodničkih i prijateljskih odnosa u poslove sa zaradama „na crno“ (CEPAL, 1963, 73). Ovaj princip organizacije ekonomskih aktivnosti formirao je uglavnom neformalni sektor (poput „ulične prodaje“, „usluga kućne pomoći“, „sitnih usluga“ itd.), ali se i proširio na formalna područja ekonomije (CEPAL, 1963, 67-70). Naime, tradicionalni obrasci rodbinske i „zemljačke“ solidarnosti za CEPAL (1963, 113) činili su i temelj klijentelizma kojim se moglo postići društveno uspinjanje u javnom i privatnom sektoru te u političkim strankama (CEPAL, 1963, 73-74).

U skladu sa vodećom razvojnom paradigmom CEPAL-ove studije, strategije preživljavanja interpretirane su kao tradicionalizam i partikularizam personalnih odnosa suprotan modernizacijskim idejama koje su težile meritokratskom racionalnom industrijskom društvu. No, strategije preživljavanja su istovremeno ocjenjene i „funkcionalnim“ odgovorom iz perspektive slabe razvijenosti „organiziranih institucionalnih struktura“ latinoameričkih zemalja (njihovih društvenih i državnih institucija, ekonomija, urbane infrastrukture, itd.) (CEPAL, 1963, 72-73).²¹

Gledajući sa vremenskim odmakom, glavni doprinosi CEPAL-ovog rada su stvaranje koncepta strategija preživljavanja u sociologiji, identifikacija obrazaca međusobne pomoći i solidarnost kao osnove strategije preživljavanja, te povezivanje strategija s pitanjima društvenog razvoja i problemima siromaštva i „isključenosti“. No, ograničenost na strogu dualističku razvojnu perspektivu „tradicionalno vs. moderno“ razdvojila je strategije preživljavanja od pitanja složenijih oblika i uzroka društvenih nejednakosti, te strategije siromašnih od načina života ostatka populacije (radništva, srednje klase i elita).

Modernizacijska razvojna ortodoksija koja je vodila prvu studiju sa korištenjem pojma strategija preživljavanja urušila se tijekom drugog dijela 1960-ih i početkom 1970-ih (Bourdieu, 1991; Hettne, 2009; Nederveen Pieterse, 2010). Dominantne modernizacijske

²¹ U kontekstu razmatranja razvoja u modernizacijskoj perspektivi treba spomenuti i CEPAL-ov zaključak (1963, 12-13) kako su se tradicionalni obrasci ponašanja pokazali fleksibilnima i sposobnima integrirati se u strukture napretka kroz „parcijalnu modernizaciju“, suprotno pretpostavkama ranijih teorija razvoja kako će pod pritiskom modernizacijskih procesa neke tradicionalne strukture „odolijevati“ dok se ne „razbiju u komadiće“ (CEPAL, 1963, 12-13). Zanimljivo je napomenuti kako *apropos* takvih „nedostataka organiziranih institucionalnih struktura“ CEPAL (1963, 73-74) „povlači paralelu“ i sa stanjem u zemljama Južne Europe.

teorije označene su neodgovarajućima za razumijevanje društvene realnosti nerazvijenosti i nejednakosti u latinoameričkim zemljama (PISPAL, 1981, 147). Razvojna država izgubila je povlašteni status i kao agent razvoja i kao primarna jedinica analize u istraživanjima (Nederveen Pieterse, 2010, 12).

U Latinskoj Americi, zbog jake tradicije strukturalizma i sociologije razvoja, ta decentralizacija nije bila snažna kao na „Zapadu“ (Long, 1990, 6; Hann i Hart, 2011, 115). Istraživanja strategija preživljavanja u Latinskoj Americi udaljila su se od makro perspektive i pomakla prema zajednicama, obiteljima i kućanstvima kao dio izgradnje znanja „odozdo“ (PISPAL, 1981, 147), ali su zadržala i strukturalnu perspektivu na društveni razvoj i povezala ju s novim interesom za tematiziranje nejednakosti. Strategije preživljavanja definirane su kao skup djelovanja usmjerenih opstanku kod kućanstava sa niskim količinama materijalnih resursa koja osjećaju da je njihova svakodnevna materijalna reprodukcija ugrožena (Valdés i Acuña, 1981, 235).

Kućanstva koja preživljavaju određena su kao ona koja nemaju „dovoljno novčanih prihoda za opskrbu na kapitalističkom tržištu“ (Sáenz i diPaula, 1981, 153), pa različitim aktivnostima nastoje povećati količinu svojih novčanih i nenovčanih resursa (PISPAL, 1978 iz Rodriguez, 1981, 239). Pojam strategija preživljavanja u tom smislu omogućio je obuhvaćanje u jednu „koherentnu cjelinu“ vrlo širokog skupa djelovanja koja se inače promatraju „izolirano i bez načela koje bi ih ujedinjavalo“ (Torrado, 1981, 205).

Zahvaljujući istraživanjima načina preživljavanja, znanstveno su prepoznate aktivnosti izvan formalnog sektora ekonomije koje su počele kategorizirati pojmovima „neformalne ekonomije“ ili „neformalnog sektora“ (Hart, 1973).²² Aktivnosti unutar strategija preživljavanja povezivane su sa načinima na koje pojedinci i kućanstva, s jedne strane, nastoje povećati prihode i/ili na druge načine osigurati dobra i usluge koje su im potrebne, a s druge strane smanjivati potrošnju smanjujući količinu i kvalitetu svojih potreba (Sáenz i diPaula, 1981, 150).

Strategije preživljavanja u latinoameričkim se uvjetima mogu sumirati sljedećim kategorijama: uključivanje što većeg broja članova kućanstva u što veći broj aktivnosti unutar i formalnih i neformalnih sektora ekonomije; uspostavljanje i održavanje odnosa recipročnih

²² Pojam neformalnog sektora ekonomije nastao je kao dio Hartove suradnje sa Međunarodnom organizacijom rada (ILO), na osnovi „uvjeravanja ekonomista da napuste model 'nezaposlenosti'“, odnosno, promatranja samo podataka o aktivnosti u formalnoj ekonomiji te da „usvoje ideju da se više toga događa u ekonomiji 'odozdo“ (Hann i Hart, 2011, 115).

razmjena različitih dobara, usluga i informacija između obitelji, prijatelja i susjeda; korištenje rada što više članova kućanstva za proizvodnju različitih dobara i usluga; održavanja razmjena sa rodbinom i prijateljima na selu; smanjenje gubitaka i iskorištavanje svih resursa na raspolaganju za prihode; traženje pomoći od socijalnih i vjerskih institucija; te snalaženje kroz različite oblike štednje (Perlman, 1975; Lomnitz, 1975; 1977; Margulis, 1980; Logan, 1981; Valdés i Acuña, 1981; Barsotti, 1981).

U zahvaćanju elemenata strategija preživljavanja važnom se pokazala antropološka tradicija detaljnog opisivanja načina opstanka u pretkapitalističkim društvima. Najveći utjecaj na strategije preživljavanja imala su istraživanja odnosa recipročnih razmjena, te konceptualizacija kućanstava kao jedinice koja uz druge prakse obavlja i proizvodnju za vlastite potrebe i aktivnosti kućne ekonomije (Villasmil Prieto, 1988; Culléar Saavedra, 2013).²³ Mreže recipročnih razmjena omogućavale su preživljavanje onim kućanstvima koja nisu mogla osigurati opstanak tržišnim i državnim mehanizmima čineći „zamjenski sustav socijalne sigurnosti“ (Lomnitz, 1978, 185).²⁴ Navedene prakse solidarnosti i recipročnosti uključivale su, primjerice: posudbe i razmjenu hrane, odjeće i alata; usluge poput čuvanja djece i odlazaka u kupovinu; pomoć u uključivanju osoba u plaćene oblike rada; podučavanje različitih vještina koje se mogu koristiti za zaradu; novčane posudbe; informacije o povoljnim uslugama i prilikama; emocionalnu podršku, itd.

U latinoameričkim uvjetima zaključeno je kako je proširena obitelj udružena u kućanstvo društvena jedinica odgovorna za preživljavanje, odnosno, svakodnevnu i generacijsku reprodukciju svojih članova (Bender, 1967; Barsotti, 1981, 170). Povezivanje strategija preživljavanja s kućanstvom pokazalo se od izrazite važnosti uslijed zaključaka kako bi preživljavanje individua u uvjetima siromaštva bilo izuzetno zahtjevno, dok

²³ Naime, sljedeći lekcije iz Maussovog (1925), Polanyevog (2001[1944]), Wolfvog (1966), Meillassouxovog (1972) i Sahlinsovog (1972) rada, tzv. supstantivni pristup unutar ekonomske i socijalne antropologije detaljno je adresirao načine na koje ljudi materijalno opstaju unutar sustava društvenih odnosa, fokusirajući se na vrste recipročne razmjene dobara i darova u srodničkim skupinama i zajednicama, te na kućanstvo kao jedinicu koja proizvodi hranu i druga dobra (Eriksen i Nielsen, 2001, 83-85, 119-122; Lavenda i Schultz, 2007, 133-135).

²⁴ Ostvarivanje mreža recipročnih razmjena se, po Lomnitz (1977, 209), temeljilo na kompleksu uvjeta za stjecanje povjerenja (*confianza*) koje počiva na društvenoj, fizičkoj i ekonomskoj bliskosti, te društvenim i kulturnim institucijama prisutnima u danoj zajednici. Pojedinci, obitelji i kućanstva su za potrebe opstanka stvarali mrežu pouzdanih pojedinaca, obitelji i kućanstava gdje „svaki rođak ili prijatelj može poslužiti za uspostavljanje drugačijeg uzajamnog odnosa: neki za kredite, drugi za hitne slučajeve, treći za povjerljive informacije“ (Lomnitz, 1975, 214).

kućanstvo kroz udruživanje resursa i rada „omogućuje oblike ekonomskih aktivnosti koji inače ne bi mogli biti mogući“ (Roberts, 1989, 52).²⁵

Iako se u primjenama koncepta strategija preživljavanja u Latinskoj Americi 1970-ih, pa djelomično i 1980-ih zanemaruje detaljnija analiza rodne dimenzije podjele rada i odnosa moći, koncept je ipak ponudio određeni doprinos rodnom aspektu analize svakodnevnog života u vremenu i u kontekstu u kojemu je nastao. Naime, pružena je vidljivost mnogobrojnim aktivnostima važnima za preživljavanje koje su dominantno obavljale žene, u uvjetima u kojima su zbog obilježja tržišta rada te snažnih društvenih i kulturnih očekivanja prema obavljanju kućanskih poslova i brige za djecu imale daleko manje šansi za regularno, stalno i dobro plaćeno zaposlenje od muškaraca. Ženski je rad, uglavnom, ostajao neprepoznat i neregistriran.²⁶ Svi ovi oblici svakodnevnog i povremenog rada nisu bili vidljivi u formalnim statistikama o zaposlenosti, ekonomskim sektorima i BDP-u, dok su ih istraživanja strategija preživljavanja adresirala (Bossen, 1981, 297) i tako upućivala i na rodne razlike i na realniju sliku načina života siromašnoga stanovništva.

2.2.2. Strategije preživljavanja između strukture i djelovanja 1970-ih i 1980-ih

Strategije kućanstava u latinoameričkoj su sociologiji od drugog dijela 1970-ih zamišljene kao koncept koji može biti „most“ između djelovanja i struktura (Schmink, 1984). Približavanje sociološkog fokusa djelovanju individua i kućanstava bila je reakcija na pristupe koji su ljudska bića promatrali kao pasivne objekte makroprocesa, i dio je pomaka od determinističkih, strukturalističkih i makro orijentiranih pristupa prema pristupima koji su polazili od mikro dimenzije djelovanja (Wallace, 1993; 2002; Morgan, 1989; Crow, 1989; Nederveen Pieterse, 2010, 12-13).

Rad Duquea i Pastrane (1973) potaknuo je latinoameričku tradiciju strategija preživljavanja i pozicionirao strategije preživljavanja kao poveznicu strukture i djelovanja.

²⁵ Naime, plaće za većinu poslova dostupnih ženama u mnogim su latinoameričkim zemljama bile toliko niske da nisu pokrivala minimalne životne troškove jedne osobe koja živi sama (Roberts, 1989, 52). Muške plaće su bile više, ali ni one često nisu bile dovoljne za regularno održavanje cijelog kućanstva, a pogotovo ne za podizanje standarda stanovanja, rekreacijske aktivnosti, ulaganja ili štednju (Bossen, 1981, 297; Roberts, 1989, 52).

²⁶ Rad poput kućanske proizvodnje hrane, dobara i usluga, različitih povremenih i privremenih poslova, rutinskog kućanskog rada, održavanja socijalnih mreža i razmjene rada i dobara sa susjedima i rodbinom, pokretanja sitnih i povremenih obrta i pružanja usluga (poput šivanja, pranja odjeće, frizerskih i kozmetičkih djelatnosti, proizvodnje i prodaje hrane, otvaranja malih zalogajnica), itd. (Feijoo i Ramos, 1982; Jelin, 1984; 7; Roberts, 1989, Zaremberg, 2008)

Naime, Duque i Pastrana (1973) istovremeno su naglasili aktivni i snalažljivi karakter pristupa kućanstava u pribavljanju novčanih i nenovčanih resursa potrebnih za opstanak, kao i objektivni karakter strategija preživljavanja koje treba promatrati u odnosu na strukturnu situaciju u kojoj se kućanstva nalaze (Arguello, 1981, 191-192).²⁷

Istraživanja i teorijske konceptualizacije strategija preživljavanja u latinoameričkoj sociologiji razvoja nakon 1973. godine slagala su se u tome da kućanstva imaju aktivnu ulogu u osiguravanju svoje egzistencije, ali da se ona odvija u okviru objektivnih društvenih struktura. Istraživanje strategija u sociologiji se shvatilo kao otvoren projekt: „korektiv mehanicističkim modelima društvene promjene 'odozgo'“ (Schmink, 1984, 94) i dio stremjenja za premošćivanje procjepa između društvene i individualne razine analize (Torrado, 1981; Schmink, 1984).

Etabliranje strategija 1970-ih godina u Latinskoj Americi povezano je sa potragom za pristupima koji bi zahvatili probleme siromaštva, klasnih nejednakosti i nerazvijenosti latinoameričkih društava. Istraživački program o populaciji u Latinskoj Americi (PISPAL) postavlja pojam strategija u istraživačke prioritete i navodi kako se pojam odnosi na činjenicu da kućanstva:

„koja pripadaju svakoj društvenoj klasi ili sloju, na temelju životnih uvjeta koji proizlaze iz navedenog pripadanja, razvijaju, namjerno ili ne, određena ponašanja koja imaju za cilj osigurati materijalnu i biološku reprodukciju skupine“ (PISPAL, 1978 prema Rodriguez, 1981, 239).

U okviru korištenja pojma strategija kao načina istraživanja klasnih društvenih nejednakosti, dio autora je predlagao širenje obuhvata od strategija preživljavanja - usmjerenih na kućanstva koja jedva materijalno opstaju - prema životnim strategijama koje bi u istraživanje obuhvatile sve društvene skupine (klase) (Torrado, 1981, Sáenz i diPaula, 1981). Tako Torrado (1981, 205-207) navodi kako bi koncept životnih strategija trebao poslužiti za zahvaćanje „dinamike reprodukcije različitih društvenih klasa i slojeva u određenom društvu“, umjesto strategija preživljavanja koji kao koncept „pati od svog podrijetla“ u proučavanju urbanoga stanovništva s vrlo niskim dohotkom. Smatralo se da

²⁷ Isticanje aktivne uloge članova kućanstava i njihove snalažljivosti u osiguravanju opstanka odgovaralo je odmakom od starijeg načina razmišljanja koji je siromašno stanovništvo vidio prvenstveno kao „nositelje“ tradicionalnih obrazaca ponašanja (Schmink, 1984; Villasmil Pietro, 1998, 80; Cuéllar Saavedra, 2013a; 2013b). Na ovaj su način Duque i Pastrana svojom konceptualizacijom omogućili upotrebu pojma strategija preživljavanja i autorima zainteresiranima za naglašavanje agencije u djelovanjima pojedinaca i kućanstava, kao i autorima fokusiranima na naglašavanje uloge socio-ekonomskih struktura u strategijama.

istraživanja životnih strategija kućanstava mogu omogućiti uvide u „ponašanje određenih društvenih agregata, bilo da se radi o klasama, frakcijama ili društvenim slojevima“ (Rodriguez, 1981, 239), te da su strategije „temelj reprodukcije klasa i slojeva u društvu“ (Torrado, 1981, 205).²⁸

Nadalje, autorima ovog „vala“ pisanja o strategijama niske razine plaća i visoke stope nezaposlenosti posljedica su načina kako kapitalizam funkcionira na periferiji (Portes i Canak, 1981, 239). Naime, strategije preživljavanja poput vlastite proizvodnje hrane, rada u neformalnim sektorima ekonomije ili oslanjanja na recipročnost individua i kućanstava omogućavale su reprodukciju „perifernog kapitalizma“, osiguravajući opstanak stanovništva i uz snižavanje minimalne cijene rada i visoke stope nezaposlenosti (Saenz i diPaula 1981, 154; Palma, 1984, 6).

U tom smislu, same su socio-ekonomske strukture društva i model razvoja stvarale uvjete egzistencije kućanstava u kojima su nužne potrage za načinima „upotpunjavanja sredstava potrebnih za život“ (Sáenz i diPaula, 1981, 150). Dakle, strategije preživljavanja odnosile su se na regularne načine reprodukcije svakodnevnog života uvjetovane društvenim i ekonomskim razvojem (Rodriguez, 1981, 240). Nisu se vezivale za „krize“ ili izvanredne situacije - iako je svakodnevni život siromašnih imao i istaknute periode „između poslova“ i bez novčanih ili drugih prihoda u kojima su strategije preživljavanja zadobivale posebnu važnost (Lomnitz, 1988).

Dakle, u latinoameričkim uvjetima 1970-ih formiran je pristup relevantan u svim društvenim kontekstima u kojima dio stanovništva ne može zadovoljiti svoje potrebe na formalnim tržištima, pogotovo uslijed većih društveno-ekonomskih promjena. Strategije preživljavanja u tome su se postavile kao pristup kojim se može puno otkriti o „načinu života u pojedinoj zemlji“ u kontekstu promjena i razvojnih procesa u društvu (Sáenz i diPaula, 1981, 163). No, uslijed promjena razvojne paradigme i spomenutog okretanja mikro pristupima i metodološkom individualizmu, u idućem će se desetljeću dogoditi napuštanje ovih pristupa strategijama u kontekstu društvene nejednakosti i razvoja prema pristupima

²⁸ Pritom odnos strategija kućanstava i klase nije koncipiran kao „linearan niti mehanički“, već uz „određenu autonomiju“ strategija u odnosu na klasu, tj. društvenu poziciju kućanstva (Rodriguez, 1981, 242). Dakle, dok pripadnost klasi postavlja određene granice unutar kojih se odvija djelovanje kućanstva, kućanstva zadržavaju potencijal drugačijeg reagiranja na čimbenike koji proizlaze iz njihovih strukturnih uvjeta (Valdés i Acuña, 1981, 235; Sáenz i diPaula, 1981, 155). Koncept životnih strategija povezan sa društvenom reprodukcijom različitih društvenih grupa i idejom relativnih potreba obuhvatio je područja poput prehrane, odjeće, stanovanja, obrazovanja i zdravlja (Torrado, 1981; Barsotti, 1981).

usredištenima na „racionalno“ djelovanje pojedinaca. Prijedlozi ka širenju istraživanja strategija preživljavanja ka životnim strategijama koje bi obuhvatile cjelokupne populacije, a ne samo siromašno stanovništvo, nikada nisu u cjelini realizirani.

2.2.3. Kapaciteti siromašnih i „erozija“ strategija preživljavanja 1990-ih

Promjena perspektive na strategije pojedinaca i kućanstava odražavala je reforme u kontekstu provođenja neoliberalnih politika strukturalne prilagodbe koje su se tijekom 1980-ih i 1990-ih proširile u cijeloj regiji Latinske Amerike i koje nisu poticale povezivanje djelovanja kućanstava sa makro društvenim razvojem (Zaremborg, 2008; Craviotti, 2012). Prethodno prikazani pristupi gube institucionalnu podršku i opada interes za složene analize koje bi u obzir uzimale povezanost mikro strategija i makro društvenih ograničenja i mogućnosti (Cuéllar Saavedra, 2013a; 2013b). Tijekom tog razdoblja u akademskoj i *policy* zajednici implementirani su pristupi usredišteni na razvijanje kapaciteta i mogućnosti djelovanja (*agency*) individua i kućanstva potrebnih za njihovo svakodnevno preživljavanje (Craviotti, 2012; Ávila García i Ramírez Miranda, 2015).

Pristupe strategija kućanstava i individua u 1990-ima, nazvane strategijama opstojnosti „*livelihood strategies*“ obilježava naglašavanje racionalnog izbora siromašnoga stanovništva. Pristup usvaja „optimističan“ pogled na agente, s idejom preokretanja perspektive na siromašne kao na „žrtve“ sa nedovoljno resursa (Craviotti, 2012, 645). U ovom se smislu isticalo kako se javne politike trebaju usredotočiti na vještine, resurse i mogućnosti pojedinaca koji bi racionalnim djelovanjem u smjeru maksimizacije svoje dobiti mogli ostvarivati tržišni uspjeh, a ne na analize strategija unutar okvira nejednakosti i društvenog razvoja (Prowse, 2010, 219; Sakdapolrak, 2014, 20-21). Dakle, fokus unutar ovakvih pristupa bio je postavljen na „identifikaciju onoga što siromašni imaju, a ne onoga što nemaju“, pa se tako navodi da je rad „najznačajniji resurs“ siromašnih, zajedno sa njihovim „ljudskim resursima“ i mrežama međusobne pomoći (Moser, 1998, 1; Rakodi, 1999).

U kontekstu ovakvih pristupa González de la Rocha (2001; 2007) smatra kako su koncept strategija preživljavanja počele koristiti desne političke snage da bi pružile opravdanje nebrizi za potrebe siromašnoga stanovništva. Tako je za González de la Rochu (2001) pristup siromašnima kao vlasnicima „ljudskih resursa“ i kapaciteta za rad (*resources of poverty*) potrebno zamijeniti perspektivom na „siromaštvo resursa“ (*poverty of resources*).

Naime, razmatranje preživljavanja temeljeno na „resursima siromaštva“ ovisilo je o dostupnosti poslova u formalnoj i neformalnoj ekonomiji te o kapacitetima mreža reciprocnosti. Svi od navedenih resursa na koje su se siromašni mogli oslanjati kroz ekonomsku krizu 1980-ih i neoliberalne transformacije u 1990-ima su doživjeli erozije (González de la Rocha, 2001).²⁹

González de la Rocha (2006, 390) zaključuje kako su „siromašni postali siromašniji, a dio srednje klase im se priključio“. Naime, srednja klasa, koja je ovisna o plaćama stalnih zaposlenja, u uvjetima pada prihoda nema puno izbora te implementira prakse štednje i odustaje od strategije produljenog obrazovanja mlađih članova, koje povlači iz obrazovnog sustava da bi doprinosili prihodima kućanstva (González de la Rocha, 2006). Uslijed nastavka dugog trenda smanjenja plaća, porasta broja nesigurnih poslova i smanjivanja mogućnosti za zaposlenje, González de la Rocha (2006) zaključila je kako se prostor za djelovanje i uspjeh strategija kućanstava smanjio, suprotno idejama pristupa koji se temelje na „racionalnom“ korištenju resursa koje siromašni imaju.

2.3. Strategije u postfordističkim društvima: oblici rada, neoliberalizacija i društvena polarizacija

2.3.1. Razvojni kontekst istraživanja strategija kućanstava i pojedinaca u postindustrijskim neoliberalizirajućim društvima 1980-ih i 1990-ih

Koncept strategija kućanstava u dijelu se „razvijenih zemalja“ počeo primjenjivati od početka 1980-ih godina. Pojavio se u kontekstu velikih društvenih i ekonomskih promjena prvenstveno u UK, Italiji i SAD-u, od kojih su za pitanje strategija kućanstava i pojedinaca pogotovo relevantna snažna deindustrijalizacija, transformacije rada i zaposlenosti, porast

²⁹ Primjerice, rad siromašnoga stanovništva, po istraživanjima koje je González de la Rocha (2001) provela, u urbanom kontekstu već je napregnut do krajnjih granica intenziteta. Također, intenzifikacija rada, štednja i oslanjanje na društvene mreže pomoći mogu otežati dugoročnije strategije poput ulaganja u obrazovanje i izgradnje poduzetničkih projekata koje bi mogle dovesti do poboljšavanja situacije pojedinaca i kućanstava (González de la Rocha, 1995; 2001). Autorica navodi da urbana kućanstva niže klase nemaju više stvarne mogućnosti za zaradu pri čemu njihove sposobnosti za „kućni rad usmjeren na zadovoljavanje potreba kućanstva poput samostalnog rada, sitne proizvodnje za sitnu prodaju i kućanske proizvodnje za konzumaciju također opadaju“ (de la Rocha, 2006, 73). González de la Rocha (2001; 2006) plaćeni posao u formalnoj ekonomiji stavlja u središte strategija preživljavanja, ističući kako se uspješne strategije temelje na formalnom plaćenom radu sa državnim beneficijama i osiguranim pravima.

društvenih nejednakosti i slabljenje socijalne države - dakle, promjene koje su se razmatrale kao kriza industrijskog kapitalizma ili transformacija društva i ekonomije prema postfordističkom ili postindustrijskom dobu (Jessop, 1989; Amin, 1994; Preston, 1996; Nederveen Pieterse, 1997, 2010; Kumar, 2005; Castells, 2010; Tauss, 2012).

Promjene u razvojnoj paradigmi i političkom kontekstu, zajedno sa ekonomskom recesijom te postindustrijskim promjenama u tehnologijama i proizvodnim procesima značile su opadanje masovne industrijske proizvodnje, sindikalne zaštite radnih mjesta i socijalnih beneficija.³⁰ Sukladno tomu dogodile su se značajne promjene u karijerama i plaćenom radu dostupnom kućanstvima: porast udjela „fleksibilnih“, slabije plaćenih, kratkotrajnih i nesigurnih poslova, te djelomično povlačenje države iz njezinih dotadašnjih zaštitničkih uloga (Roberts i sur., 1985; Redclift i Mingione, 1985; Roberts, 1994; Kumar, 2005).

Za razliku od „fordističkog modela“ karijere - pune i često cjeloživotne zaposlenosti sa zajamčenim socijalnim beneficijama za najčešće jednoga člana kućanstva (muškarca), u postfordističkom periodu uz porast stopa nezaposlenosti veliki dio poslova postaje nesiguran, ugovori o radu ograničenog trajanja i bez sindikalne zaštite te ranije uobičajenih socijalnih beneficija (Gershuny, 1978; Mingione, 1983; 1994; Kumar, 2005).³¹ Istovremeno, masovni ulazak žena u radnu snagu znatno je povećao prethodno niže sudjelovanje žena u formalnoj ekonomiji, povećao važnost žena u osiguravanju ukupne zarade kućanstva, te uspostavio dodatne pritiske na ukupan rad žena koji je uključivao različite prakse izvan kućanstva i u

³⁰ Iz pozicije sociologije razvoja možemo reći kako je uz opadanje broja industrijskih poslova u navedenim društvima i ekonomsku krizu sredinom 1970-ih, u dijelu zemalja doveden u pitanje poslijeratni konsenzus socijalne i razvojne države umjesto kojega je implementiran razvojni diskurs slobodnog tržišta – neoliberalizam (Preston, 1996, 257-258; Kiely, 2005, 63-64; Nederveen Pieterse, 2010, 43-44). Neoliberalizam je kao razvojni diskurs i politički program uključivao politike privatizacije, deregulacije, liberalizacije te slabljenja moći organiziranog rada (Nederveen Pieterse, 2010; Therborn i sur., 2011; Therborn, 2013). Neoliberalna „tranzicija“ vodila je u globalnu recesiju početkom 1980-ih te u povećanje socijalnih razlika (Preston, 1996; Kiely, 2005, 79; Therborn i sur., 2011). Uz povećanja nezaposlenosti i slabljenja socijalne države, usponom vlada „Nove desnice“ u UK i SAD-u krajem 1970-ih implementirane su i politike prebacivanja odgovornosti za ekonomsko snalaženje na individue i kućanstva (Preston, 1996, 258; Redclift i Mingione, 1985).

³¹ U navedenim je uvjetima rasla uloga individua i kućanstva u svakodnevnom snalaženju i prilagodbi društvenim i ekonomskim promjenama. Naime, relativno niže plaće, periodi nezaposlenosti i smanjenje palete usluga socijalne države pojačali su pritisak na individue i kućanstva da osiguraju egzistenciju i očuvaju društveni položaja kroz kombiniranja različitih vrsta rada i resursa (Castells i Portes, 1989, 13; Pahl, 1980, 1984; Wallman, 1984; Wallerstein i Smith, 1992, 3; Roberts, 1994). Također, procesi privatizacije i slabljenja kvalitete javnih usluga značila su dodatne zahtjeve i opterećenja radnih kapaciteta i resursa pojedinaca i kućanstava novim zadacima (poput transporta, stanovanja te brige za djecu, starije i nemoćne) koje su trebali obavljati u svakodnevnom životu (Pahl, 1984, 324; Mingione, 1985, 31).

kućanstvu (Morris, 1985; 1986; Hochschild, 1989; Walby, 1990; McDowell, 1991; Moen i Wethington, 1992; Moen i Yu, 2000).³²

Zbog smanjenja udjela stalnih i dobro plaćenih poslova jačala je važnost različitih oblika dodatnog, formalnog i neformalnog rada, proizvodnje dobara i usluga za vlastite potrebe, te recipročnih razmjena (Pahl, 1984; Wallman, 1984; Mingione, 1994; Nelson i Smith, 1999). Dakle, u istraživanjima strategija preživljavanja u postfordističkim društvima ponovno su prepoznate važnosti radnih aktivnosti u neformalnom sektoru ekonomije, te uloga kućanstva, rodbine i zajednica u svakodnevnom preživljavanju i snalaženju kućanstava, uključujući i pomoć u pronalaženju posla (Pahl i Wallace, 1985, 223; Redclift i Mingione, 1985, 5; Castells i Portes, 1989, 2).³³ Povećanje važnosti rada u sektoru neformalne ekonomije i ekonomije kućanstva (proizvodnje članova kućanstva za vlastite potrebe, upravljanja resursima, štednje) pratilo je razumijevanje kako se radi o međusobno povezanim sektorima koje treba zajedno i proučavati (Gershuny i Pahl, 1979; Castells i Portes, 1989).

2.3.2. Radne strategije kućanstava i društvena polarizacija

Početak istraživanja strategija kućanstava u Europi veže se uz formiranje jedinice za istraživanje strategija na Sveučilištu u Kentu (UK) i rad Raya Pahla 1980-ih kao najznačajnijeg predstavnika tradicije. Pahl zaključuje kako nestajanje modela fordističke karijere i porast nezaposlenosti čini nužnim rekonceptualizirati pojam rada u istraživanjima i javnoj diskusiji prethodno vezan samo uz formalno zaposlenje. Dakle, za Pahla (1980, 16;

³² Pritom su istraživanja donosila zaključke o sporom prilagođavanju muškaraca promjeni njihovih uloga kao tradicionalnih „hranitelja“ obitelji i usporenoj adaptaciji ka preuzimanju većeg obujma obveza u obavljanju kućanskog rada - od kojih su muškarci u pravilu eventualno preuzimali samo one poslove najbliže tradicionalnim „muškim“ obvezama (npr. Morris, 1985; 1986; Hochschild, 1989; Gershuny i sur., 1994).

³³ Neformalna ekonomija, recipročne razmjene i kućanstvo kao jedinica raspoređivanja rada i proizvodnje za vlastite potrebe prepoznate su kao „zanemarena realnost“ na Zapadu, prisutna čak i u „zlatno doba“ socijalne države i fordizma - a koja je od 1970-ih zbog postfordističkih i neoliberalnih promjena doživjela naglu ekspanziju (Lomnitz, 1977, 3-4; Castells i Portes, 1989, 2; Friedman Kasaba, 1992). Dakle, model „fordističke plaće“ za cijelu obitelj postavljen kao ideal poslijeratnog razdoblja za mnoge obitelji nije bio realnost - čak niti u industrijskom arhetipu 1950-ih i 1960-ih - Detroitu (Stanley i Smith, 1992). Iako se 1950-ih i 1960-ih u SAD-u uz model jedne plaće koja može uzdržavati cijelu obitelj značajno smanjila važnost neformalne ekonomije i proizvodnje za vlastite potrebe u gradovima, i tom su razdoblju u mnogim kućanstvima muškarci uz glavni posao zarađivali „sa strane“, žene proizvodile dobra i usluge za potrebe vlastitog kućanstva (npr. šivanjem), te djeca doprinosila vlastitim malim prihodima od povremenih sitnih poslova (Stanley i Smith, 1992).

1984, 138-139) rad je centralna kategorija strategija, koje definira kao „obrasce snalaženja“³⁴ kućanstava uz najbolje korištenje resursa u danim društvenim i ekonomskim okolnostima - što uključuje obavljanje raznih vrsta rada. Pahl (1984, 198) će na temelju istraživanja radnih strategija kućanstava na otoku Sheppey kategorizirati rad koji članovi kućanstva provode u sljedeće kategorije:

- a) formalni rad - zaposlenje (uključujući i samozaposlenost u formalnoj ekonomiji);
- b) radne aktivnosti u neformalnoj ekonomiji - unutar koje se temeljno razlikuje
 - b1) neformalni sektor ekonomije „na crno“ (u kojem se uglavnom plaća novcem), te
 - b2) socijalna neformalna ekonomija susjedstva (uobičajena je razmjena usluga i dobara);³⁵ te
- c) kućni rad usmjeren na zadovoljavanje potreba kućanstva.

Rezultati istraživanja uputili su Pahla (1988) kako se u Britaniji događa proces polarizacije unutar lokalnih zajednica bivše stabilno zaposlene i socijalno osigurane radničke klase i to: na kućanstva koja uspijevaju poboljšavati svoj društveni položaj i uključena su u sve forme rada s jedne strane, i kućanstva kojima pada društveni položaj i koja su u nemogućnosti obavljati širok raspon rada s druge strane. Dakle, iako aktivnosti u neformalnoj i kućanskoj ekonomiji mogu biti strategija preživljavanja, one nisu uspijevale smanjiti društvene nejednakosti. Pahl (1984, 1988) je pokazao kako je kroz istraživanje strategija moguće uputiti na društvene promjene koje restrukturiraju položaje kućanstava u društvu.

Slično Pahlovim istraživanjima u Britaniji, Mingioneova istraživanja, provedena na jugu Italije, pokazala su kako se siromašna kućanstva prilagođavaju na pad poslova u industriji strategijama preživljavanja uz kombinaciju kućanskih i neformalnih aktivnosti. Ovo je uključivalo neformalne aktivnosti poput različitih poslova „na crno“, proizvodnju za vlastite potrebe (poput popravaka u kućanstvu, šivanja i pletenja) i obrasce solidarnosti između susjeda. No, Mingione (1983) zaključuje kako neformalni poslovi zahtijevaju veliku količinu vremena i truda u izvedbi i pronalasku posla, te su povezani s opadajućom kvalitetom života. Mignione i drugi istraživači zaključuju kako neformalni sektor ne pruža drugačije mogućnosti osim života sa vrlo niskim standardom i visokom nesigurnošću (Mingione, 1985,

³⁴ Naime, dok je svako kućanstvo u nekoj mjeri unikatno s obzirom kako obavlja rad za koji smatra da treba biti obavljen, iz njihova djelovanja „proizlaze određeni obrasci“ na temelju potrebe snalaženja kućanstva „novcem od zemlje (renta), kapitala (kamate), rada (plaće) ili države (beneficije i državni doplatci)“ (Pahl, 1985, 252).

³⁵ Socijalna neformalna ekonomija susjedstva odnosi se na rad koji se izvodi za članove obitelji, prijatelje i susjede a koji je obuhvaćen očekivanjima recipročnosti prije nego novčanim razmjenama i može se odnositi na vrlo raznolik raspon aktivnosti od čuvanja djece, kućanskih popravaka i sudjelovanja u izgradnji i adaptaciji nekretnina, mehaničarskih i zanatskih usluga itd. (Pahl, 1988, 248).

34), te predstavlja nastavak tradicionalnih oblika rada na „crno“ i proizvodnje za vlastite potrebe (Pinnarò i Pugliese, 1985, 245).

Važnost socijalne podrške, pogotovo mreža rodbine i prijatelja, potvrđuje i Vinay (1985) na temelju istraživanja strategija kućanstava u središnjoj Italiji (regija Marche). U tom smislu, u Italiji je za društvenu i međugeneracijsku reprodukciju posebno bilo važno oslanjanje na obitelj, te na recipročne mreže međusobne pomoći i solidarnosti u susjedstvu koje podržavaju kućanstva u teškoćama (Mingione, 1994, 29). Po Mignioneu, ovakve strategije čine nerazdruživ dio modernih društava, pri čemu su varijabilne u odnosu na društveno-kulturna obilježja pojedinih zemalja (Mignione, 1994, 27). Golemu važnost društvenih oblika i institucijama temeljenih na recipročnosti (obitelj, rodbina) u strategijama kućanstava Mignione (1994) postavlja nasuprot ranijem inzistiranju na važnosti asocijativnih oblika udruženja kao dominantnih za industrijsko društvo.³⁶

U istraživanju strategija preživljavanja u malom gradu u državi Vermont (SAD), Nelson i Smith (1999) uvode podjelu kućanstava na ona sa „dobrim“ i kućanstva sa „lošim“ zaposlenjem. „Dobra“ su zaposlenja po autoricama ona sa punim radnim vremenom i na dulje ugovore, uz osigurane sve socijalne beneficije, uključujući i odmore i bolovanja, te standardne radne sate, mirovinske planove i zdravstveno osiguranje, a „loša“ zaposlenja kratkotrajna, na dio radnog vremena, sezonska, nesigurna i bez beneficija. „Dobro“ zaposlenje je omogućavalo članovima kućanstva predvidljivo radno vrijeme i predvidljivi prihod, kao i dovoljno novca za kupnju alata i opreme koji su im olakšavali različite oblike dodatnog rada u strategijama (Nelson i Smith, 1999).

„Dobro“ zaposlenje je olakšavao uključivanje u značajniji kućni rad usmjeren na zadovoljavanje potreba kućanstva, bolje razmjene među kućanstvima i u poduzetnički i produktivniji dodatni rad. Nelson i Smith (1999) naglašavaju kako radne strategije koje će kućanstva imati ovise o poziciji na tržištu rada i drugim resursima - kućanstva kod kojih se može iščitati izbor i visoke razine djelovanja koje nadilazi strukturalna ograničenja (*agency*) nalaze se u povoljnijim strukturnim uvjetima. Suprotno, kod onih kućanstava koja ne uspijevaju kompenzirati svoje niske prihode od „loših poslova“ dodatnim radom možemo

³⁶ Naime, obitelj kao jedinica socijalne integracije „intenzivno udružuje resurse“, iskazuje „kolektivnu solidarnu odgovornost za životne šanse svakoga člana/ice obitelji“ (Mingione, 1994, 31). Navedeno je u mnogim slučajevima značilo pružanje podrške obitelji mlađim generacijama pronalaženjem zaposlenja kroz obiteljske resurse i socijalne mreže, te osiguravanjem produljenja života u kućanstvima s roditeljima, kao i pomoć u slučaju nezaposlenosti i dugog čekanja na zaposlenje nakon školovanja. Istovremeno, takva je situacija postavila poseban teret na žene koje su uz učestalo obavljanje formalnih i neformalnih plaćenih poslova obavljale i „ekstremnu količinu“ kućanskih poslova i rada u brizi za članove obitelji (Mingione, 1985, 43).

govoriti o „prisilnom izboru“, odnosno, o nemogućnosti obavljanja više vrsta rada koji bi donosili dodatan prihod (Nelson i Smith, 1999, 6, 44).

Dakle, studije provedene 1980-ih u UK, SAD-u i Italiji složne su da iako neformalne aktivnosti i proizvodnja za vlastite potrebe mogu omogućavati preživljavanje nekih kućanstava, bez stabilnog su zaposlenja ona ipak, uglavnom, osuđena na siromaštvo i manje šanse za pronalaženje (dobrih) neformalnih poslova od kućanstava sa formalnim zaposlenjima i onih sa više resursa (Pahl i Wallace, 1985; Mingione, 1985; Morris, 1994; Nelson i Smith, 1999).

2.3.3. Rasprava o racionalnosti strategija u anglosaksonskoj sociologiji

U anglosaksonskoj sociologiji 1980-ih razvila se značajna rasprava pitanja trebaju li se strategijama smatrati samo djelovanja kojima se na neki način može pridati karakter racionalnosti i isplaniranosti, ili sva djelovanja kojima agenti pokušavaju postići unaprjeđenje svog položaja. Ovo je ujedno borba za konceptualizaciju agenta kao individualnog *homo oeconomicusa*, racionalnog maksimizatora šansi i donositelja proračunatih ekonomskih izbora u mijenjajućim ekonomskim uvjetima neoliberalnog restrukturiranja (vidi npr. Morgan, 1989; Knights i Morgan, 1990). Politički ulog ove rasprave je da bi se agenti koji ne uspijevaju maksimizirati svoju dobrobit mogli znanstveno smatrati manje racionalnima i manje „strateškima“ od uspješnih pojedinaca i kućanstava, što bi konstruiralo idealne „neoliberalne subjekte“.

Uzimajući u obzir kako se radi o raspravi o korištenju pojma strategija u anglosaksonskoj sociologiji, svejedno treba primijetiti kako autori propuštaju navesti izvorišta pristupa strategijama na mikro razini kućanstava i pojedinaca u tradiciji strategija kućanstava u Latinskoj Americi.³⁷ Također, većina autora uključenih u raspravu o racionalnosti strategija (s iznimkom Morgana, 1989) propuštaju spomenuti Bourdieuov pristup (1977; 1980) koji strategije smatra istovremeno i svjesnima i nesvjesnima, te postavlja koncept strategija kao opreku ekonomističkom neoklasičnom i neoliberalnom viđenju strategija kao racionalnosti individualnog subjekta (Lebaron, 2003, 559).

³⁷ Podsjetimo, u latinoameričkoj tradiciji su strategije definirane istovremeno kao aktivne i informirane (u tom smislu racionalne), ali i ukotvljene u strukturalna ograničenja koja pred agente postavljaju društvene nejednakosti i razvojni stilovi društava (Duque i Pastrana, 1973; PISPAL, 1978; Arguello, 1981; Torrado, 1981).

Dakle, pitanje racionalnosti strategija pitanje je tko uopće ima strategije, to jest imaju li strategije samo oni koji mogu proračunavati i birati svoja buduća djelovanja. Anderson i suradnici (1994, 21, 65-66) fokusirali su se na strategije kao na „aktivnu kontrolu života“, skup svjesnih i proračunatih planova za djelovanja unutar dugoročne perspektive: „sustave racionalno potkrijepljenih ponašanja ili praksi koje vode ka željenom srednjoročnom ili dugoročnom cilju (...) i koje akteri mogu artikulirati i opisati“. Slično tome, za McCronea (1984) strategije se donose kao svjesne odluke, dio su planova koji se stvaraju, pa se kućanstva mogu ponašati više i manje strategijski, i dok su sva kućanstva „uključena u 'snalaženje' ('*getting by*'), često na vrlo kompleksne i domišljate načine, samo neka pokazuju smisao za strategije i pokušaje srednjoročnog ili dugoročnog uspjeha ('*making out*')“.

Iako pokušavaju iznaći stabilan sustav analize strategija i pritom naglasiti djelovanja koja se planiraju, i Anderson i sur. i McCrone izvještavaju o teškoćama u ograničavanju strategije na „racionalno“ djelovanje, i u utvrđivanju kako mjeriti, ispitati i interpretirati „racionalnost“ strategija nasuprot djelovanju koje nije „racionalno“. U tom smislu Crowe (1989, 19) zaključuje kako je analiza strategija jača kada se u koncept strategije uključe drugi elementi, poput „taktike, poteza, stilova igre, resursa“. Pahl navodi da, iako „u nekim situacijama kućanstva vrlo precizno proračunavaju balans rada koji će platiti i koji će sami uraditi“, taj balans ovisi o mnogim vrlo složenim faktorima od kojih je ekonomska racionalnost samo jedan dio (drugi može biti, primjerice, želja da se rad napravi samostalno, održavanje socijalnih veza u izvedbi rada itd.), te da je mješavinu mogućih motiva članova kućanstava za obavljanje nekog rada „u nekim slučajevima nemoguće raščlaniti“ (Pahl i Wallace, 1985, 379-380).

Kako primjećuje Babović (2009, 48, kurziv u originalu), pristup Andersona i suradnika te McCronea odnosi se na strategiju kao „*orijentaciju na ciljeve* (srednjeročne ili dugoročne)“, a ne na realno izvedena djelovanja kao strategije. Warde (1990) u ovom smislu navodi kako je ideja da članovi kućanstva konstantno planiraju svoja djelovanja, dogovaraju i proračunavaju strategije kao svjesne odluke neodrživa, te kako se strategija kućanstva može zaključiti iz rezultata djelovanja kojima kućanstva usklađuju svoje potrebe i svoj rad sa resursima kojima raspolažu.

Konačno, Morgan navodi kako i „naizgled stereotipna i tradicionalna“ ponašanja, primjerice poljoprivrednoga stanovništva ili siromašnih populacija mogu otkriti „instrumentalnost i racionalnost“ (Morgan, 1989, 27). Autor navodi kako je za proučavanje

strategija potrebno razmatrati resurse na koje se strategije naslanjaju te ulogu moći i strukturnih ograničenja. Tako Morgan (1989, 26) ističe kako primarno pitanje ne treba biti u kojem je smislu racionalnost djelovanja „strategijska“, već da se prepozna uloga analize strategija u istovremenom „priznavanju strukturnih ograničenja i odmicanju od slike obitelji i kućanstava koje se pasivno suočava sa poteškoćama koje uzrokuju 'eksterne' ekonomske i društvene sile“.

2.3.4. Feministička rasprava o kućanstvu u anglosaksonskoj sociologiji

Pitanje individualnog ili kućanskog karaktera strategija povezano je s pitanjem unutarkućanske dinamike u donošenju odluka i dogovaranju strategija, a odlučujući je poticaj u formiranju dobilo od feminističkih perspektiva u sociologiji. Naime, od sredine 1970-ih povećan je istraživački interes za pitanja rodne raspodjele rada u kućanstvima i položaja žena u društvu.³⁸ Pristupi unutar kojih se pretpostavljala suglasnost i pravednost raspodjele rada u kućanstvima poput „nove ekonomije kućanstva“ (Mincer, 1962; Becker, 1965; 1981), te dijela marksističkih perspektiva koje su podrazumijevale da će se stanje rodne podjele rada poboljšati kad se promijene društveni odnosi eksploatacije, snažno su kritizirani iz feminističke perspektive (npr. Hartmann, 1981; Folbre 1986; Fraad, 1989; Walby, 1990; Wolf, 1994).³⁹

Istraživanja strategija kućanstava koja nisu u obzir uzimala unutarkućanske procese odlučivanja, također su kritizirana iz feminističke perspektive (Walby, 1990). No, za razliku od pristupa „nove ekonomije kućanstva“, već i Pahl (1984) rad detaljno analizira podjelu kućanskih poslova te navodi kako se efikasnost kućanstva, kao jedinice koja ima strategije, ostvaruje pod cijenu podređenosti žena, pri čemu, za razliku od muškaraca, žene najčešće imaju strukturalno slabije mogućnosti pristupa i formalnim i neformalnim zaposlenjima od muškaraca, te kako radne strategije kućanstva mogu uključivati i rodne konflikte (Pahl, 1985,

³⁸ U to su vrijeme makro strukturne promjene koje su utjecale na smanjenje potražnje za tradicionalno „muškim“ poslovima, povećale su mušku nezaposlenost te smanjile razlike u plaćama između muškaraca i žena povećale važnost ženskih plaća za životni standard kućanstva (Yeandle, 1984, 183).

³⁹ Unutar „nove ekonomije kućanstva“ - primarne mete feminističke kritike suglasnosti kao osnove funkcioniranja kućanstva, Becker (1981, 31) je analizirao odluke o uključivanju žena na tržište rada ili o ostajanju „doma“ i obavljanju kućanskih poslova iz perspektive ostvarivanja „najveće zajedničke koristi“ svih članova obitelji. Naime, Becker koncipira obitelj kao kolektivnu racionalnu jedinicu, a njegova je „glava obitelji“ - u principu muškarac - „hranitelj“, „benigan i altruističan; utjelovljuje interese i dobrobit drugih članova kućanstva“. Takvim načinom pristup je zanemario različita radna i životna iskustva i interese muškaraca i žena (Liu, 2012, 17).

252). Suprotno kritikama kako se uporabom koncepta strategija kućanstava može zanemariti ženski rad u kućanstvu, može se braniti i pozicija kako je, za razliku od odvojenih analiza kućanskog i plaćenog rada, samo proučavanjem rada u ukupnosti moguće analizirati važnost višestrukoga ženskog rada u životu članova kućanstva: od plaćenog i kućanskog rada, preko održavanja socijalnih veza solidarnosti i pomoći, zatim rada u neformalnim sektorima ekonomije, u proizvodnji za potrebe kućanstva kao i svakodnevnom kućanskom radu (Zaremborg, 2008; Smith i Stenning, 2006).

Tako su neke feminističke autorice postavile kućanstvo kao „središnju jedinicu“ i naglasile važnost strategija kućanstva i individua za istraživanje ženskog rada, primjerice, kroz načine na koje tradicionalna očekivanja o „ženskoj odgovornosti za kućanstvo i djecu dovode do ženskih diskontinuiranih radnih povijest, do privremenih zaposlenja i zaposlenja na dio vremena“ (Pratt i Hanson, 1991, 55-56). Naime, kako navodi Morris (1989, 447-448) kućanstvo je društvena jedinica u kojoj se muškarci i žene najčešće spajaju „kao radnici, partneri i roditelji, pa se čini [kao] logičan fokus za istraživanja“, pogotovo u uvjetima društvenih promjena rodni uloga.⁴⁰

Pitanja rodne dinamike i načina na koji se u kućanstvima donose odluke te pregovara o raspodjeli rada od 1980-ih opširno su obrađivana u istraživanjima koja su u obzir uzimala ženski plaćeni i neplaćeni rad u odnosu na njihove partnere u kućanstvima (npr. Yeandle, 1984; Morris, 1985; 1986; 1989; Hochschild, 1989; Gershuny i sur., 1994; Nelson i Smith, 1999).⁴¹ Uz korist koju su mnoge autorice pronašle u korištenju strategija kućanstava treba spomenuti i zaključke rasprave o strategijama individua i kućanstava koje navodi Crow ističući kako bi fokusiranje samo na individualne strategije, a ne na kućanstvo, bilo „otupljivanje potencijalno moćnog analitičkog oruđa“ (Crow, 1989, 11).

⁴⁰ Dakle, umjesto razdvajanja „privatne“ i „javne sfere“, mnoge autorice navode kako je potrebno sfere analizirati zajedno i obuhvatiti rodni odnos obavljanja kućanskih poslova sa sudjelovanjem u formalnoj i neformalnoj ekonomiji (npr. Yeandle 1984; Morris, 1989; Pratt i Hanson, 1991, 58).

⁴¹ Također, u istraživanjima se počinje obraćati pozornost na individualne strategije žena poput strategija pregovaranja s partnerima o ulasku u plaćeno zaposlenje, ženskih strategija za zapošljavanje, strategija oslanjanja na članove obitelji za uspješnije balansiranje plaćenog rada i rada u kućanstvu, strategijama vezanima za obiteljske cikluse poput rođenja djece itd. (Yeandle, 1984; Morris, 1985; 1986; Hochschild, 1989; Becker i Moen, 1999; Moen i Yu, 2000).

2.4. Strategije kućanstava u postsocijalističkim društvima

2.4.1. Razvojni kontekst istraživanja strategija u postsocijalističkim zemljama

Strategije kućanstava i pojedinaca u postsocijalističkim zemljama utemeljene su kao istraživačko područje početkom društvenih promjena od socijalizma prema tržišnim ekonomijama. Naime, kolaps staroga ekonomskog sustava pratila je istovremena politička, ekonomska i društvena transformacija, ujedno i velika promjena strukturnih uvjeta života kućanstava i pojedinaca u postsocijalističkim društvima (Stark, 1992, 18; Rose i Haerpfer, 1994, 5; Piirainen, 1997, 3). Uz kolaps socijalističkih ekonomija i „šok terapiju“ primjenom ekonomskih politika slobodnog tržišta: liberalizacije, privatizacije i povlačenja države iz prijašnjih zaštitnih uloga, sva su bivša socijalistička društva ranih 1990-ih doživjela izraziti pad ekonomske aktivnosti, BDP-a i zaposlenosti (Rose i Haerpfer, 1994; Smith, 2000; Müller i Pickel, 2011).⁴²

Složene ekonomske transformacije, koje su postsocijalističke zemlje prolazile, bile su vođene različitim kombinacijama neoliberalnih ideja radikalne reforme i zadržavanja socijalnih obilježja ekonomija, dugoročno vodeći ka različitim oblicima neoliberalizma i različitoj tržišnoj uspješnosti postsocijalističkih zemalja (Stark, 1992; Bruszt, 1992; Eyal i sur., 2000; Müller i Pickel, 2011; Bohle i Greskovitz, 2012). No - uz različite trajektorije kapitalističkih sustava u novim postsocijalističkim društvima - korupcija, klijentelizam i neformalne prakse obavljanja stvari u političkom i ekonomskom životu ostale su općenito obilježje svih postsocijalističkih zemalja, pogotovo u ranom razdoblju tranzicije (Mungiu Pippidi, 2007; Bandelj, 2016).

U navedenim su procesima rane tranzicije mnogi konzultanti uključeni u proces neoliberalnog restrukturiranja inicijalno polagali „neosnovanu vjeru u neizbježnost transformacije u kapitalističku ekonomiju potražnje“, na način koji je podsjećao na razvojno razmišljanje linearnog napretka iz perioda modernizacijske paradigme 1950-ih (Pine i

⁴² Općenite promjene koje Sik (1992, 159-160) navodi za slučaj mađarske transformacije u nekim su osnovnim komponentama simptomatične za većinu postsocijalističkih država, pogotovo središnje i istočne Europe: 1. Privatno vlasništvo postaje dominantno; 2. Državna ekonomija počinje funkcionirati na nesigurnim pravilima (npr. država više ne spašava tvrtke koje propadaju); 3. Privatizacija se događa na netransparentan način i najmoćniji profitiraju pogotovo u njenom početku; 4. Ukida se zabrana putovanja van zemlje; 5. Nezaposlenost je prepoznata kao normalan faktor privatizacije i restrukturiranja proizvodnje; 6. Sirova borba za moć između stare i nove elite te međunarodnih igrača otežava analize procesa i uzroka procesa u transformaciji te pojačava aktivnosti poput potkupljivanja i klijentelističkih obilježja novih kapitalističkih sustava.

Bridger, 1998, 3).⁴³ Pritom je zanemareno kako „ovisnost o prijednom putu“ (Stark, 1990; 1992), odnosno, kapitali, navike i habitusi agenata „mogu narušiti, ograničiti ili opstruirati radikalne institucionalne promjene“ (Eyal i sur., 2000, 44). Nasuprot neoliberalne ideje kako će se već temeljitim uništenjem starih struktura „spontano“ stvarati društvo temeljeno na tržišnoj ekonomiji, ono je zapravo nastajalo uz kombinaciju tranzicijskih pritisaka prema promjenama pravila igre, te djelovanja društvenih agenata koji su koristili prakse, institucije i resurse naslijeđene iz starih sistema (Stark, 1992; Burawoy i Verdery, 1999; Stark i Bruszt, 2001, 1130).

Najviše razine resursa i povlaštene pozicije u starim sistemima imale su političke elite, odnosno, osobe sa velikim obujmom političke moći koja je bila povezana sa pristupom posebno snažnom i raširenom mrežom veza i saveza koje su uključivale „rukovoditelje, policiju, državnu administraciju i partijske organizacije“ (Večerník, 1996, 174). Politička i rukovoditeljska elita, odnosno, dio društva sa visokim obujmom političke moći i veza, korištenjem i adaptacijama svojih kapitala u velikoj su mjeri „vodile“ proces tranzicije „odozgo“ konvertirajući svoje kapitale u one probitačnije u novom tržišnom sustavu i organizirajući sustave privatizacije prethodno društvenih/državnih dobara (Večerník, 1996; Eyal i sur., 2000). Primjerice, dio političkih elita konvertirao je svoj politički kapital u vrste koje mogu donjeti uspjeh u novim političkim sustavima, i/ili su ga koristile za stjecanje ekonomskog kapitala kroz procese privatizacije, pogodovanja, povlaštene informacije, itd. (Eyal i sur., 2000). Tako su umjesto „putanje iz redistribucije u tržište“ postsocijalističke zemlje jednim dijelom doživjele promjenu iz društva tipa „plan“ u društvo tipa „klan“, u kojem su politički moćni akteri zadržali moć i najviše se okoristili postsocijalističkom transformacijom (Eyal i sur., 2000, 37).

Dakle, treba uzeti u obzir da su osim pomaka prema novim oblicima tržišnih praksi koji su mnogi vidjeli kao evoluciju⁴⁴ (iako su te prakse mogle značajno ovisiti o „vezama“ i

⁴³ Naime, „planeri post-socijalističkog razvoja očekivali su da će rušenjem zastarjele mašine državnog socijalizma“ i osiguravanjem sustava slobodnog tržišta, poticanjem poduzetništva te „racionalnog“ ekonomskog djelovanja stanovništva „prihvatiti principe kapitalizma baziranog na slobodnom tržištu“ (Pine i Bridger, 1998, 3). Pine i Bridger (1998, 6-7) navode kako ideja logične tranzicije pripada „dobi fordizma i konceptima linalnog razvoja i modernosti“ dok „razvijeni kapitalizam kasnog 20. stoljeća s druge strane pripada više fragmentiranom ekonomskom redu postmodernosti“ zbog čega bilo koja ideja transformacije treba u obzir uzeti raznolikost ne samo pojedinih zemalja već i regija i lokalnih sredina, kao i specifične povijesti, kulturna iskustva i resurse stanovništva.

⁴⁴ Pri tome Eyal i sur. (2000, 38) navode kako evolucijsku promjenu dominantno opisuju neoklasični ekonomisti i pro-zapadni novinari i kako se ona koncipira u smislu tranzicije iz isključivo nazadnog socijalizma u isključivo napredni kapitalizam, uz promjenu institucija oblikovanih poput onih u zapadnim demokracijama i prilagodbu stanovništva pravilima tržišta i poduzetničkom djelovanju.

političkoj podobnosti), postsocijalističke zemlje u prvom razdoblju tranzicije doživjele niz promjena koje su neki autori nazivali „involucijom“ (isp. Stark, 1990; 1992; Bruszt, 1998; Eyal i sur., 2000; Burawoy i sur., 2000). Involucija se odnosi na izostanak izgradnje novih funkcionalnih institucija i struktura na mjestu starih, te procese štetne privatizacije uz propadanja cijelih industrija i ekonomskih sektora koje neki autori nazivaju „ekonomskom primitivizacijom“ (npr. Burawoy i sur., 2000, 46). U tim je uvjetima velikih promjena bilo potrebno proučiti kako se društvo i društveni odnosi, uključujući i tržište i rad, mijenjaju kroz „kombinaciju makro politika i mikro praksi“ (Kolankiewicz, 1996, 429). Naime, brze promjene značile su povećanje uloge kućanstava u snalaženju i preživljavanju u novim društvenim uvjetima.

Dakle, strategije s kojima se pojedinci i kućanstva nastoje snaći u postsocijalističkim transformacijama oslanjale su se na resurse koje su naslijedili iz socijalizma, i one koje su uspijevali prilagoditi i izgraditi u novonastajućim uvjetima. Na taj su način same strategije pojedinaca i kućanstva na određen način sudjelovale u izgradnji postsocijalističkih društva „odozdo“. Kako navodi Piirainen (1997, 4), jedno od temeljnih pitanja proizašlih iz transformacije postsocijalističkih društava bilo je usredotočeno na “svakodnevni život običnih ljudi koji se snalaze u brzim strukturalnim promjenama (...) koje strategije ljudi koriste u svojim pokušajima prilagodbe na strukture koje se mijenjaju?”.

2.4.2. Pozicioniranje istraživanja strategija u postocijalizmu između djelovanja i struktura

Brza propast mnogih industrijskih i drugih poduzeća, vrlo visoki rast nezaposlenosti, dugotrajna nesigurnost, nestašica roba, te inflacija koja je uništavala kupovnu moć, prisilile su kućanstva da odgovore različitim strategijama. U uvjetima rane tranzicije u kojima redovni prihodi nisu zadovoljavali potrebe velikog dijela kućanstava, istraživanja su postavljala pitanja na koje se načine stanovništvo snalazi da bi preživjelo. S obzirom na urušavanje formalnog ekonomskog sektora u odnosu na socijalistički period (u kojemu je praktički svima bio garantiran posao i plaća), početak tranzicije je u svim postsocijalističkim društvima rezultirao rastom nezaposlenosti te padom plaća.⁴⁵ Dakle, formalna ekonomija i formalna

⁴⁵ Istraživanje „Barometra novih demokracija“ (*New Democracy Barometar*) provedeno u većini postsocijalističkih zemalja 1992. godine utvrdilo je da je u prosjeku samo 35% kućanstava u mogućnosti kupiti

statistika nisu mogle odgovoriti na pitanje kako preživljavaju pojedinci i kućanstava, pa je bilo potrebno uzeti „perspektivu odozdo“ i „obratiti više pažnje na svakodnevne brige običnih ljudi“ - istraživanja strategija preživljavanja postaju bitna da bi se razumijelo kako ljudi zaista žive u tranziciji (Rose, 1994, 42).

Kada se socijalistička ekonomija urušila i kada je zamijenjena tržišnim sustavima, kućanstvo se moralo pokazati kao „fleksibilna jedinica“ koja se nosi sa izazovima (Burawoy i sur., 2000, 60). Istovremeno, jedan je od zajedničkih zaključaka literature o postsocijalističkoj transformaciji bio kako su prakse i resursi ukotvljeni u društvene i ekonomske odnose iz socijalističkog perioda imali „značajne uloge u oblikovanju nastajućih logika postsocijalističkih poredaka“ (Polese i Rogers, 2011, 613).

Stark (1991, 20) navodi kako postsocijalističke promjene čine prilagodbe djelovanja građana nužnima kroz promjene „dugo građenih rutina“, ali se one same oslanjaju na djelovanja i na resurse koji su prije bili korisni, dakle, na „ostatke“ razrušenih društvenih struktura. Postojeće „habitualne prakse i društvene veze“ poslužile su kao osnova za nova djelovanja kojima su se agenti nastojali snaći u promijenjenim okolnostima (Stark, 1992, 301). Tako je postsocijalistički period bio posebno značajan za istraživanje strategija pojedinaca i kućanstava i pitanje odnosa struktura i djelovanja u pokušajima održavanja i poboljšavanja društvenog položaja.

U uvjetima slabosti formalnih ekonomija veliki dio praksi preživljavanja odvijao se neslužbeno, a resursi i habitualne neformalne prakse naslijeđene iz socijalizma za mnoge su omogućile preživljavanje.⁴⁶ S obzirom na nerazvijenost nastajućih tržišnih formalnih ekonomija i slabljenje državnog i javnog sektora, mnoga su kućanstava bila prisiljena koristiti izvore prihoda i dobara kroz različite ekonomske prakse: kombinirajući prihode iz formalnog sektora ekonomije (ukoliko su ga mogli ostvarivati) sa nizom neslužbenih i neformalnih prihoda, novčanih i nenovčanih, kao i praksama unutar ekonomije kućanstva poput oslanjanja na vlastitu proizvodnju dobara i usluga (prvenstveno hrane), recipročnih razmjena dobara i usluga među obitelji, rodbinom i prijateljima te oslanjanja na pomoć poput posudbe novca ili

proizvode koji su im „zaista potrebni“ od prihoda regularnih zaposlenja (Rose i Haerpfer, 1994, 9). Postotak stanovništva koji je smatrao da od regularnog posla može kupiti stvari koje su im 'zaista potrebne' bio je najviši u Sloveniji (58%), Češkoj (53%) srednji u Slovačkoj (38%) i Poljskoj (34%), a najniži u Bjelorusiji (22%), Ukrajini (23%), Mađarskoj (26%) i Hrvatskoj (28%). Treba imati na umu da je Hrvatska u vrijeme istraživanja bila u izvanrednom stanju ratnog sukoba.

⁴⁶ Između ostalog, u bivšim su se sistemima razvili načini iznalaženja dobara i usluga u uvjetima nestašica, uz ekonomiju kućanstva koja je funkcionirala za „nadomještanje nedostataka formalne ekonomije“, kao i „intenzivno kultivirane i održavane“ mreže razmjene dobara i usluga na temelju „kooperacije u proširenim obiteljima, društvenim mrežama i lokalnim zajednicama“ (Večernik, 1996, 173).

darova (Rose i Haepfer, 1994; Večerník, 1996; Cox i sur., 1997; Smith i Stenning, 2006; Rose, 2009).

U tom se smislu navodi kako unutar postsocijalističkih društava postoje „raznovrsne ekonomije“ ili „višestruke ekonomije“, povezane sa mjestima i poljima u kojima se prakse i razmjene događaju (Smith i Stenning, 2006; Gibson i Graham, 2008; Polese i Rodgers, 2011). Razumijevanje postsocijalističkih ekonomija je po Smithu i Stenningovoj (2006, 192) moguće samo na temelju svijesti kako „različite ekonomije nisu odvojene već isprepleten set ekonomskih praksi koje su situirane u specifičnim i često raspršenim geografijama - ekonomskim, ali i društvenim, kulturnim i političkim“ (Smith i Stenning, 2006, 192).⁴⁷

No, i sa raznovrsnim ekonomijskim praksama, procesi osiromašivanja i nezaposlenosti kućanstava koja nisu imali resurse na koje se mogu osloniti, mogli su rezultirati teškim siromaštvom u kome su neka kućanstva prodavala „zadnje komade 'smeća' ili sitne predmete, ovisno o kapitalu koji imaju“ (Sik, 1992, 165). Dakle, različiti oblici ekonomskih praksi povezani su sa starim resursima, strategijama kućanstava i novim nejednakostima sudjelovanja i profitiranja u različitim ekonomijama postsocijalističkih društava (Smith i Stenning, 2006; Danielsson, 2017).

2.4.3. Istraživanja strategija kućanstava u postsocijalističkim društvima u 1990-ima

Istraživanja strategija kućanstava u postsocijalističkim zemljama nastojala su identificirati „dobitnike“ i „gubitnike“ u procesima transformacija. Općenito govoreći, najuspješnije su strategije u ranom razdoblju postsocijalističke transformacije imala ona kućanstva koja su mogla osigurati više izvora prihoda, imati više radno aktivnih članova kućanstava, te kombinirati prihode iz službene ekonomije i profitabilne poduzetničke djelatnosti (bilo formalne bilo neformalne), sa dodatnim prihodima iz neslužbene ekonomije, odnosno, dodatnim zaradama „na crno“ ili sa prodajom poljoprivrednih proizvoda (Rose, 1994, 48; Večerník, 1996, 184; Walker, 1998, 188; Wallace i sur., 2004). Strategije obilježene situacijama deprivacije odnosile su se na kućanstva sa vrlo niskim prihodima iz službene

⁴⁷ Jedan od razloga previđanja povezanosti između aktivnosti u različitim sferama je po Smithu i Stenningovoj (2006, 204) baziranje mnogih istraživanja na velikim anketama koje tretiraju različite ekonomske i društvene sfere kao odvojene, te zbog toga teško povezuju na koje načine prakse međusobno funkcioniraju. Primjerice, formalno je zaposlenje omogućavalo pristup socijalnim mrežama unutar kojih je moguće razmjenjivati rad ili pronaći kupce za poljoprivredne proizvode. Dobri su rodbinski odnosi mogli omogućavati vrlo različit skup neformalnih praksi i razmjena, pogotovo ako su uključivali neke pojedince sa političkom moći i vezama.

ekonomije⁴⁸ i kućanstva koja su se bazirala samo na poljoprivrednu proizvodnju za vlastite potrebe i na mreže razmjene dobara i usluga (Rose, 1994; Piirainen, 1997).

Općenito, redukcija potrošnje bila je najznačajniji način preživljavanja mnogih postsocijalističkih kućanstava (pogotovo u siromašnijim posttranzicijskim zemljama), poput štednje na: troškovima hrane i odjeće, odlascima na godišnje odmore i druženja, ulaganjima u nekretnine; štednje kroz korištenje starog namještaja, uređaja i drugih predmeta svakodnevne uporabe, te konačno, kod kućanstava koja su iskoristila sve mogućnosti štednje - zaduživanje (Clarke, 2002, 247).⁴⁹

Rose i Haepfer (1994, 10) na temelju istraživanja „Barometra novih demokracija“ 1992., koje je obuhvatilo deset postsocijalističkih država,⁵⁰ navode kako kućanstva za snalaženje najčešće koriste različita „portfolia“ imovine i rada u različitim ekonomijama (Rose, 1994, 47). Kućanstva koja su se bazirala samo u jednom sektoru ekonomije bila su „iznimka“ (Rose 2009, 78).⁵¹ Najčešća strategija kućanstva po Rose i Haepfer (1994, 10), zabilježena u 53% kućanstva, bila je oslanjanje na „predmoderni defanzivni portfolio“, odnosno defanzivna strategija ili „strategija defanzivne demodernizacije“, u kojoj se kućanstvo uz rad u formalnoj ekonomiji i/ili primanje socijalnih transfera (mirovine i socijalne naknade) oslanja na socijalnu ekonomiju nenovčanog tipa - vlastitu proizvodnju hrane i stanovanja (izgradnju i adaptaciju nekretnina), razmjenu pomoći između prijatelja i rođaka, te razmjenu usluga. Iako može pomoći preživljavanju kućanstava, ovakva strategije ne osigurava dobre preduvjete za značajnije napretke u standardu kućanstva (Rose, 1995, 55).

Poduzetnička strategija uključivala je zaradu u formalnoj ekonomiji i ekonomiji „na crno“ i zabilježena je u 23% kućanstava istraživanih zemalja, te s obzirom na nesigurnost tržišnih uvjeta i raznolikost praksi mogla je voditi i napredovanju i neuspjehu (Rose i

⁴⁸ S obzirom na inflaciju i pad razine plaća iskazan prikazan rezultatima „Barometra novih demokracija“, većina plaća ranih 1990-ih nije bila dovoljna za podmirenje osnovnih potreba. U nekim slučajevima razine plaća u državnom sektoru bile su toliko niske da nisu pokrivale niti najosnovnije potrebe, poput situacije u Rusiji 1990-ih koju opisuje Piirainen (1997), gdje se niti sa plaćom liječnika ili sveučilišnoga profesora nije moglo preživljavati.

⁴⁹ Primjerice, prilagodba kućanstava na tranziciju u Rusiji prema Rose (1994, 51) snažno je vidljiva u odricanju od dobara i usluga. Tako se najveći broj Rusa odriče ili radikalno smanjuje odlazak u kina i kazališta, plaćanja kućanskih popravaka i kupnje novina, a smanjuje kupovinu goriva, odjeće i plaćanje medicinskih usluga.

⁵⁰ Ovaj se podatak odnosi na drugi val istraživanja novog Barometra demokracija, na Bugarsku, Češku republiku, Slovačku, Mađarsku, Poljsku, Rumunjsku, Sloveniju, Bjelorusiju, Ukrajinu i Hrvatsku.

⁵¹ Rose i Haepfer (1994, 10) ekonomske sfere sažimaju u tri područja - formalnu, socijalnu i negrađansku (*uncivil*), tj. neformalnu novčanu ekonomiju. U ovim su se sferama ekonomije odvijale sljedeće aktivnosti: 1. u službenoj ekonomiji - regularna zaposlenja članova kućanstva, mirovine, državni socijalni transferi; 2. u socijalnoj ekonomiji - kućanska proizvodnja hrane i stanovanja, razmjena pomoći između prijatelja i rođaka, razmjena usluga; 3. u negrađanskoj (neformalnoj novčanoj) ekonomiji - rad „na crno“, primanje ili davanje novca za osiguranje „veza“ i dobivanje posla (Rose i Haepfer, 1994, 10).

Haepfer, 1994, 10). Ranjiva kućanstva bila su ona koja su se oslanjala samo na prihod iz službene ekonomije, koji je dolazio uz različite rizike od otkaza i propasti državnih poduzeća, a takvih je bilo 15% u istraživanim postsocijalističkim zemljama. Marginalna kućanstva bila su „na rubu društva“, oslanjala su se gotovo isključivo na socijalnu, nenovčanu ekonomiju te proizvodila hranu za vlastite potrebe a njih je u istraživanim postsocijalističkim zemljama bilo oko 9% (Rose i Haepfer, 1994, 10).

Rose (1995), u odnosu na transformacijske procese u istraživanim postsocijalističkim zemljama, navodi sljedeće načine prilagodbe kućanstava: *adaptaciju*, *otpornost* i *destituciju*. Prema Rose (1995, 52) *adaptacija* je značila rano prepoznavanje da se ekonomija promijenila, korištenje defanzivnih aktivnosti u početnoj fazi transformacije i prilagodbu na novonastale okolnosti kroz diverzifikaciju radnih aktivnosti ili napredak u kvaliteti poslova. *Otpornost* su iskazivala ona kućanstva koja su doživjela probleme poput gubitka posla i gubitka prihoda, u kojim uvjetima su bila prisiljena snaći se na nove načine, primjerice, nalaženjem drugog posla ili oslanjanjem na neformalnu ekonomiju. Pojedinci i kućanstva koja se nisu mogla niti adaptirati a niti iskazati otpornost, riskirala su *destituciju* - nemogućnost opstanka kućanstva i održavanja prihvatljivoga životnog standarda.⁵²

Večerník (1996) u strategijama vidi pojedinačne aktivnosti individua i kućanstva (*de facto* elemente širih strategija). Individualne strategije su za autora pritom: 1. „pokušati povećati prihod od trenutnog posla“, 2. „naći bolje plaćeni posao“, 3. „raditi u inozemstvu“, 4. „naći dodatan posao, raditi „na crno“ za druge“ i 5. „pokrenuti vlastiti posao“, a kućanske strategije: 1. „iznajmljivati sobe ili vikendice“, 2. „prodavati nepoljoprivredne proizvode kućanstva“, 3. „prodavati poljoprivredne proizvode kućanstva“, 4. „izraditi, proizvesti i popraviti što je moguće više samostalno“, i 5. „štedjeti“ (Večerník, 1996, 183). Po Večerníkovim (1996, 189) zaključcima, ofenzivne aktivnosti (zarađivanje više novca kroz promjene posla ili dodatni posao) povezane su sa višim prihodima i bogatstvom.

Wallace i sur. (2004) na temelju podataka iz longitudinalnog anketnog istraživanja „Barometar novih demokracija“ od 1991. do 1998. donose zaključke o sudjelovanju kućanstava u formalnoj i neformalnoj ekonomiji u postsocijalističkim zemljama u tranziciji. U

⁵² Rose (1995, 57) destituciju promatra kao dugotrajnu nemogućnost snalaženja, odnosno destituirana su ona kućanstva koja često i na dulje vrijeme moraju biti bez osnovnih potrepština života - hrane, odjeće i obuće, struje, lijekova i grijanja, dok su otporna ona kućanstva koja se uspiju snaći i vratiti iz perioda destitucije. Prema Rose (1995), faktori koji razlikuju destituirana kućanstva od onih koja se mogu adaptirati su regularnost zaposlenja, visina prihoda i više razine obrazovanja, te participacija u više ekonomskih sfera.

najuspješnijim postsocijalističkim tranzicijskim državama tijekom 90-ih opala je važnost sudjelovanja u neformalnoj ekonomiji „na crno“, dok je velika većina kućanstava bila aktivna u neformalnoj ekonomiji „na sivo“ (poput kućanske ekonomije i socijalne ekonomije, primjerice, uzgoja vlastite hrane i razmjene usluga sa rodbinom i prijateljima), što svjedoči o njenoj perzistentnosti i važnosti za preživljavanje siromašnih obitelji (Wallace i sur., 2004, 37, 55).

Iako su uspjeli razlučiti generalne aktivnosti uključene u preživljavanje u postsocijalističkim tranzicijskim društvima, kvantitativna istraživanja strategija preživljavanja i neformalne ekonomije određena su kao razmjerno nepouzdana zbog nevoljkosti ispitanika/ca u pružanju istinitih odgovora o svojim aktivnostima „na crno“ i „na sivo“ (Wallace i sur., 2004, 14; Schneider i Enste, 2000). Također, dio istraživača smatrao je kako istraživanja strategija, zbog njihove složenosti traže kvalitativne tehnike istraživanja, kako bi se mogli razmotriti detalji strategija, pitanja što čini njihove elemente, na koje se resurse agenti oslanjaju, kao i koja značenja strategije imaju za društvene agente (Burawoy i sur., 2000; Wallace i sur., 2004, 15).

Piirainen (1997) na temelju kvalitativnog istraživanja intervjuima u Petrogradu analizira restrukturiranje društvenih nejednakosti u ruskoj transformaciji u tržišnu ekonomiju, tijekom promjena 1990-ih. U tu svrhu autor ruski kontekst pojednostavljeno koncipira kao tri sfere ekonomskih aktivnosti u kojima akteri (kućanstva) djeluju: sfere sovjetske ekonomije, tržišne ekonomije i neformalne ekonomije (Piirainen, 1997, 137). Piirainen nalazi tri osnovne strategije kućanstava povezane sa tri sektora ekonomije u kojima kućanstva sudjeluju: tržišnu strategiju, tradicionalnu strategiju i proletersku strategiju. Svaka od tri osnovne strategije implicira određene obrasce produkcije i konzumacije, određeni način života, specifične vrijednosne orijentacije, specifičan habitus i specifičan set životnih šansi (Piirainen, 1997, 166). Iako u istraživanje kreće iz pozicije racionalnog izbora, Piirainen (1997, 159) navodi kako “oblikovanje strategije, očigledno, nije u prvom redu stvar izbora, već kvaliteta i kvantiteta resursa koje kućanstva posjeduju određuje raspon izbora, strukturu šansi dostupnu kućanstvima”.⁵³ Tako kućanstva koja su imala nepovoljnu strukturu resursa, bez obzira na

⁵³ Piirainen (1997, 201-203) ističe četiri resursa - uz novac i imovinu - koja doprinose izgradnji uspješne strategije kućanstva: 1) radna snaga, odnosno broj članova kućanstva u radnoj dobi u odnosu na broj djece; 2) profesionalne kvalifikacije pri čemu su za uspješnu strategiju potrebne kvalifikacije koje odgovaraju strategiji usmjerenoj na tržište; 3) rod, s obzirom da muškarci generalno drže bolja radna mjesta, imaju više plaće i imaju daleko bolje šanse ulaska u tržišnu ekonomiju; 4) broj i kvaliteta kontakata u društvenoj mreži poput rođaka,

aktivno korištenje svojih strategija i stremjenja ka maksimalnoj produktivnosti nisu bila u mogućnosti poboljšati svoju poziciju.

Kućanstva sa tržišnom strategijom usmjerena su povećavanju prihoda i kupnji tržišnih proizvoda, te stjecanju vještina koje su važne na tržištu; ova strategija vodi u društvenu poziciju srednje klase (Piirainen, 1997, 162). Uglavnom i imaju najviše sredstava koja „vrijede“ u tržišnoj ekonomiji, a najčešće svoje aktivnosti dijele između tako da jedan član kućanstva (uobičajeno muškarac) radi u tržišnoj ekonomiji, a žena ima siguran posao u državnom ili javnom sustavu (Piirainen, 1997, 162). Tradicionalna strategija usmjerena je prema smanjenju novčanih rashoda, prvenstveno smanjivanjem sveukupne tržišne konzumacije, te osiguravanju značajnog dijela potreba kućanstava kroz proizvode koje kućanstva mogu sama proizvesti (npr. kroz aktivnosti sitne poljoprivrede), ili ih nabaviti preko svojih socijalnih mreža (Piirainen, 1997, 163). Kućanstva koja koriste tu strategiju oslanjaju se na kombinaciju sigurnog (ali u principu niskog) prihoda i na aktivnosti u neformalnoj ekonomiji, što Piirainen ocjenjuje kao defanzivnu strategiju, te ocjenjuje obilježjem većine kućanstava u Rusiji pa „klasu“ kojoj strategija vodi naziva „narod“ (Piirainen, 1997, 163).

Proleterska strategija obilježena je siromaštvom resursa koji bi se mogli investirati u tržišnu i neformalnu ekonomiju, te je vodila poziciji osiromašene potklase u kojoj se mogu naći kućanstva koja se iz nekog razloga oslanjaju samo na državnu ekonomiju, obitelji sa više djece i radnici sa niskim kvalifikacijama, pogotovo u slučajevima kada iz nekog razloga nemaju pomoć od obitelji i rođaka (Piirainen, 1997, 165). Kućanstva sa tradicionalnom ili proleterskom strategijom u većini slučajeva su namještaj, knjige i uređaje u kućanstvima naslijedila iz socijalističkog perioda, a iz intervjuja je vidljivo kako im prihodi ne dozvoljavaju praktički ništa više do kupnje hrane na kojoj mnogi moraju maksimalno štedjeti (Piirainen, 1997).

Za razliku od Piirainena koji je kvalitativno istraživanje proveo u Petrogradskoj metropoli, Burawoy i suradnici (2000, 46) proveli su dugotrajnu etnografsku studiju u ruskom industrijskom gradu srednje veličine. Burawoy i sur. (2000) tranziciju u tržišnu ekonomiju u ruskom slučaju ocjenjuju kao involuciju - ekonomsku primitivizaciju koja je donijela raspad sektora proizvodnje i prislila mnoga radnička kućanstva da se okrenu vlastitim resursima. To je značilo usmjeravanje većine kućanstava na vlastitu poljoprivrednu proizvodnju, oslanjanje

prijatelja i radnika iz radnog kolektiva. Konverzija imovine Piirainenu odnosi se prvenstveno na uspješnu konverziju pozicija u prošlom sistemu ili društvenih veza u novac i privatno vlasništvo (Piirainen, 1997, 86).

na mreže rodbine i državnu pomoć. Tako je većina kućanstava bila prisiljena na defanzivnu strategiju preživljavanja sa samo onim što im je najnužnije uz „vraćanje nazad“ na vlastite resurse, primjerice, vikendice i male komadiće zemlje na kojima su počinjali poljoprivrednu proizvodnju, oslanjati se na izgrađeni socijalni kapital solidarnosti među susjedima, na mreže rodbine, te državnu pomoć (Burawoy i sur., 2000, 46-47).⁵⁴

Slično Burawoyu i suradnicima (2000), Meurs (2002) na primjeru istraživanja života bugarskih ruralnih kućanstava nekoliko godina nakon tranzicije zaključuje kako za neke, pogotovo ruralne regije, tranzicija ne znači prelazak u kapitalistički tip aktivnosti niti ostanak u socijalističkom tipu aktivnosti, već oslanjanje na jednostavnu reprodukciju kućanstava u tipu predmoderne aktivnosti. Meurs (2002, 214) navodi primjer bugarske ruralne regije u kojoj nakon tranzicije i masovnoga gubitka zaposlenja u formalnoj ekonomiji, kućanstva samo vlastitom poljoprivrednom proizvodnjom uspijevaju izbjeći glad i uključivanje u nelegalne aktivnosti.⁵⁵

Poljoprivredna proizvodnja je u mnogim državama postala važan mehanizam preživljavanja, svakako u ruralnim krajevima gdje se jedan dio stanovništva koji je izgubio posao u industriji „vraća na zemlju“, ali čak i u urbanim sredinama u kojima su se i mali komadići zemlje koristili za proizvodnju hrane (Seeth i sur., 1998). Proizvedena hrana omogućavala je i slanje pomoći članovima obitelji koji nisu imali resurse za vlastitu proizvodnju, kao i prakse razmjene sa prijateljima i susjedima i sitnu prodaju (Clarke, 1999; Smith, 2000).

Pickup i White (2003, 420-421) naglašavaju i važnost obilježja naselja za strategije preživljavanja. Naime, u njihovim intervjuima pokazalo se kako su uspješne strategije, uglavnom, bile moguće u industrijski razvijenom velikom gradu sa većom ponudom potencijalnih radnih mjesta te da su one bile obilježje sugovornika sa visokim razinama

⁵⁴ Burawoy i suradnici (2000, 47) navode četiri tipa resursa koji se nalaze u temelju strategija:

1. materijalnu imovinu, “poput stanova, auta, zemlje koja čini osnovu kućanske proizvodnje”;
2. vještine, “poput obrazovanja, kvalifikacija, fizičkih vještina koje se mogu koristiti na tržištu rada, ali i u kućanstvu”;
3. društvenu imovinu, “poput mreža rođaka i prijatelja kojima se kućanstva i individue mogu obratiti za pomoć kada je potrebno i koji organiziraju ekonomiju darova i usluga”
4. građansku imovinu, “koja se odnosi na polaganje prava na mirovine, dječji doplatk, socijalnu pomoć, subvencionirano stanovanje itd.”.

⁵⁵ Dakle, njihovo preživljavanje nije omogućeno realokacijom resursa (jer ih nisu niti imali) već se temelji na starim radnim aktivnostima poljoprivrede kojima je porasla važnost (Meurs, 2002, 216). S obzirom na male parcele zemlje i nepovoljne uvijete otkupa koje su diktirali „veliki igrači“, kućanstva nisu bila u mogućnosti razvijati farme koje bi im omogućile zaradu, već su se uz vlastitu potrošnju proizvedene hrane snalazila sitnom prodajom poznatima te razmjenom (trampom) poljoprivrednih proizvoda, u trgovinama kupujući samo ono najnužnije (Meurs, 2002, 220-221).

obrazovanja, uglavnom onih koji su već imali značajne veze i dobre poslove u sovjetskom periodu (Pickup i White, 2003, 429). Suprotno ovome, u malom ruralnom gradu, vrlo slaba ponuda poslova i napredovanja uglavnom je onemogućavala uspješne strategije i socijalno uspinjanje, emigracija je bila česta pojava, kao i strategija preživljavanja vlastitom poljoprivrednom proizvodnjom kućanstava. Autorice su naglasile i važnost kućanstva i proširene obitelji navodeći kako „većina (proširenih) obitelji funkcionira kao kooperativa i kao jedinica podrške koja ima ključnu ulogu u omogućavanju preživljavanja postkomunizma“ (Pickup i White, 2003, 430-431).

Pomoć vertikalne i horizontalne proširene obitelji koja se odnosi i na nasljeđivanje i korištenje vrijedne imovine poput nekretnina i zemljišta, ali i na različite materijalne poklone i novčanu pomoć, hranom i uslugama u praktički svim istraživanjima naglašena je kao vrlo važna komponenta strategija kućanstava u postsocijalizmu (npr. Smollet, 1989, Cox. i sur., 1997; Kovacheva 2002).⁵⁶ Pomoć obitelji pogotovo je važna tijekom kriza, izvanrednih situacija i padova u društvenom položaju kada se pokazuje njezino djelovanje kao „zaštitne mreže“ koja uz emocionalnu i psihološku podršku stavlja na raspolaganje različite kapitale koje posjeduju.⁵⁷ Primjerice, u Bugarskoj je 70% stanovništva bilo uključeno u međugeneracijsku „razmjenu novca, hrane, kućanskog rada i kućnih popravaka, brige za djecu i za starije“, na temelju čega Kovacheva (2002, 171) zaključuje kako se bez proširene obitelji i kućanstva ne može preživjeti u teškoj ekonomskoj situaciji postsocijalističke transformacije.

2.4.4. Rodna dimenzija strategija preživljavanja u postsocijalističkim društvima

Mnoga su istraživanja prilagodbi kućanstava u postsocijalističkoj transformaciji došla do zaključaka kako su žene ponjele disproporcionalno veći teret teškoća u društvenim i ekonomskim promjenama, češće doživljavajući otkaze i periode duge nezaposlenosti i

⁵⁶ Kako navodi Smollet (1989) pomoć obitelji uključuje „intenzivne napore roditelja, baka i djedova i drugih da pomognu novoj generaciji sa stanovima, namještajem i automobilima (i na pretpostavku da je 'normalno' da ljudi to rade) do konstantnog toka sitnije pomoći – hrane iz sela u grad ili iz manjeg grada u veći grad, novca od onih koji zarađuju do onih koji su imaju male mirovine, novca od umirovljenika kojima nešto ostane prema mlađim članovima obitelji i slično. Dio tih pomoći je horizontalan, na primjer, između braće i sestara, uz one vertikalne koji su međugeneracijski“ (Smollet, 1989, 130).

⁵⁷ Cox i sur. (1997, 215) navode kako je oko 40% stanovništva u Rusiji pružalo pomoć ili davalo pomoć članovima obitelji ili prijateljima. Od onih koji su primali pomoć, 40% ju je primalo u novcu, a 83% je primalo pomoć u hrani i drugim dobrima (Cox i sur., 1997, 225).

nesigurnost radnih mjesta (Einhorn, 1993; Tomić-Koludrović i Kunac, 2000; Meurs, 2002). Također, žene su bile izloženije postavljanju dobrih granica pri zapošljavanju, te ograničene na poslove koji zahtijevaju dulja putovanja i nude niže plaće (Hardy i Stenning, 2002). U nekim su državama ideološki pristisci društvene retradicionalizacije otežavali mogućnosti žena za ekonomsku samostalnost zazivajući „povratak“ žena u kuću (Tomić-Koludrović i Kunac, 2000; Burawoy i sur., 2000; Ashwin, 2002; True, 2003).

Istovremeno, žene su uz formalna zaposlenja nosile i disproporcionalan teret sekundarnih zaposlenja i kućanskog rada, što je rezultiralo njihovim trostrukim opterećenjem, pri čemu su mnoge ženske neformalne aktivnosti bile manje vidljive i manje cijanjene u odnosu na muške, iako radno intenzivne (Tomić-Koludrović i Kunac, 2000; Pavlovskaya 2004). Konačno, opterećenje žena u sferi kućanstva, u postsocijalističkim zemljama tradicionalnoj sferi „ženskih“ poslova, disproporcionalno je poraslo i preuzimanjem na sebe usluga koje su obavljali bivši socijalni servisi te novih problema proizašlih iz postsocijalističkih relanosti.

Tako su mnoge žene uz povećanje kućanskih poslova koje su partnerima omogućavali produljenje rada u formalnoj ekonomiji ili dodatne zarade van uobičajenog radnog vremena bile opterećene i zadacima brige za mlade članove kućanstva koji su produljivali ostanak u roditeljskom kućanstvu, te ponekad bili izloženi dugotrajnoj nezaposlenosti, a u nekim situacijama i složenim obavezama u partnerskim situacijama nezaposlenih muškaraca, muškaraca invalida rada ili ratnih invalida (Hardy i Stenning, 2002, 114; Pavloskaya, 2004, 338).

Konačno, u dijelu kućanstava u kojima se muškarci nisu uspijevali nositi sa teškoćama tranzicije poput gubitka posla, teškoća u pronalaženju novih zaposlenja ili invaliditeta (a time i gubitka dijela njihovih tradicionalnih uloga) učestalo su se pojavljivale situacije nesposobnosti njihove adaptacije na novu realnost i zanemarivanja doprinosa kućanstvu (ponekad i uz probleme s alkoholom, nasiljem, i općenito psihičkim zdravljem) (Burawoy i sur., 2000). U takvim su situacijama žene (ukoliko nije dolazilo do raspada kućanstva) preuzimale na sebe još više radnih aktivnosti i uz kućanski rad obavljale sve druge poslove do kojih su mogle doći, uzdržavajući kućanstvo praktički samostalno. U dijelu postsocijalističkih društava ovakva se sklonost žrtvovanju i posvećivanju brizi za druge predstavljala kao „prirodna“ ženama, te postavljala kao dio rodni društvenih očekivanja (Morell i Gradska, 2018, 13).

Žene su nakon tranzicije, pogotovo u ruralnim i slabije razvijenim krajevima, u većem broju ostale trajno (formalno) nezaposlene, te sa visokim radnim intezitetom uključene u aktivnosti u poljoprivrednoj proizvodnji kućanstva, sezonskom poljoprivrednom radu i općenito strategijama unutar kućanske i socijalne ekonomije (Meurs, 2002, 222; Pavlovskaya, 2004) koje Rose (2004, 47) naziva „defanzivnom demodernizacijom“. Kao dio strategije preživljavanja diverzifikacijom rada i ekonomskih aktivnosti, ženski je disproporcionalno veći doprinos u sferama neformalnog i kućanskog rada (uključujući i proizvodnju za vlastite potrebe) mnogim kućanstvima bio odlučujući čimbenik preživljavanja, ali je ujedno ograničavao žensku ekonomsku samostalnost i direktno podređivao život žena preživljavanju kućanstava.

Cox i sur. (1997, 230) i Clarke (2002, 246-247), također navode kako su žene češće nego muškarci uključivale u prakse prodaje i proizvodnje za prodaju (poljoprivrednih proizvoda, rukotvorina, odjeće), sudjelovale u mrežama razmjene novca i hrane s prijateljima, rodbinom i obitelji, te kako su više od muškaraca bile uključene i u razmjenu usluga, pri čemu je pomoć koju primaju djelomično bila i posljedica usluga i rada koje razmjenjuju. Navedene su prakse znatno smanjivale rizik od siromaštva u kućanstvima u kojima su provođene ali i „gurale“ žene „nazad“ u privatne sfere (Burawoy i sur., 2000).

2.4.5. Istraživanja strategija kućanstava u postsocijalističkim društvima u 2000-ima

Istraživanja strategija u postsocijalističkim društvima od početka 2000-ih rađena su prvenstveno u zemljama Jugoistočne Europe, uključujući i nekoliko radova koji se bave strategijama u Hrvatskoj. Babović i Cvejić (2002) istražuju promjene u ekonomskim akcijama i položaju kućanstava u Srbiji 2000. i 2002. godine putem koncepta strategija preživljavanja. Autori spominju i strategije poboljšavanja socijalnog položaja, odnosno strategije socijalnog uspona, no ističu kako su „specifičnosti makro-socijalnog okvira društva Srbije utjecale da koncept strategije bude usredotočen primarno na strategije preživljavanja“ (Babović i Cvejić, 2002, 103).

Babović (2009, 105) se fokusira na analizu radnih strategija kućanstava u Srbiji, u što uključuje 1) radne aktivnosti na formalnom tržištu rada; 2) radne aktivnosti na neformalnom tržištu rada; te 3) radne aktivnosti kućanstva koje se odnose na proizvodnju za vlastite potrebe, van tržišta. Posljednje autorica naziva i ekonomske strategije supstitucije, jer se

njima supstituiraju usluge ili proizvodi koji bi se mogli dobiti na tržištu za vlastitu proizvodnju ili aktivnost. Autorica zaključuje kako se kućanstva u Srbiji prema tipovima radnih strategija mogu diferencirati na: „pasivna, kućanstva sa strategijom supstitucije, kućanstva sa fokusiranom radnom strategijom i kućanstva sa diverzificiranom radnom strategijom“ (2009, 106).⁵⁸

Cvetičanin i sur. (2014, 2) se oslanjaju na teorijski rad Pierra Bourdieua u području strategija i navode kako se strategije „koriste u širem smislu termina, kao relativno koherentne obrasce djelovanja u rješavanju praktičnih problema, pogotovo velikih pitanja i planova u životu, u različitim društvenim poljima“. Cvetičanin i sur. (2014, 11) na temelju analize podataka dobivenih intervjuima navode četiri tipa strategija:

- a) „individualističke reaktivne strategije“, obilježje agenata koji imaju niske razine svih kapitala i mogu se oslanjati samo na svoje „biološke resurse“;
- b) „kolektivističke reaktivne strategije“, obilježje agenata koji imaju prosječnu količinu kapitala a prvenstveno se oslanjaju na „socijalni kapital solidarnosti (pomoć roditelja, braće ili sestara, rođaka, kumova, susjeda, ljudi iz iste regije itd.)“;
- c) „individualističke proaktivne strategije“, obilježje agenata sa visokim kulturnim kapitalima koji „postavljaju naglasak na formalnom i neformalnom obrazovanju i kontinuirani rad na prikupljanju novog znanja“ i smatraju da vlastitim naporima mogu poboljšati svoju životnu situaciju; te
- d) „kolektivističke proaktivne strategije“, obilježje agenata koje imaju visoke razine svih kapitala, a najvažnije su im „interesu okrenute socijalne mreže čija je osnovna funkcija stvaranje i održavanje moći“ - takve obitelji i individue posjeduju visoku razinu moći kojom mogu mijenjati društvenu realnost oko sebe (Cvetičanin i sur., 2014, 14-21).

Cvetičanin i Lavrič (2017b) u istraživanju strategija kućanstava u Srbiji, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini te Sloveniji na temelju ankete provedene 2015. godine identificiraju 5 obrazaca strategija kućanstava: orijentirane na formalno tržište, orijentirane na dodatne

⁵⁸ Radna strategija *kombiniranja formalne zaposlenosti i dodatnog rada* (neformalnog rada) bila je najzastupljenija od svih strategija u istraživanju koje je provela Babović, a u nezanimarivim postotcima bile su i prisutne *kombinacije formalne zaposlenosti sa poljoprivredom*, te *kombinacije poljoprivrede i neformalnog rada*. Najveći udio neformalnog rada je zabilježen u „sivoj“ ekonomiji ili ekonomiji „na crno“, prevladava rad u poljoprivredi, te nekvalificirani i kvalificirani fizički rad (manje su zastupljena trgovina, intelektualni i umjetnički rad), što upućuje kako je neformalna ekonomija bila uglavnom u funkciji opstanka kućanstava (Babović, 2009, 110). *Pasivna kućanstva i kućanstva sa strategijom supstitucije* su bila dominantno umirovljenička kućanstva ili kućanstva koja su preživljavala od socijalne pomoći. Prva su se uglavnom nalazila u gradu, a druga pretežno na selu i karakter njihovih strategija preživljavanja je „kompenzacija nedovoljnih resursa“ (Babović, 2009, 107).

poslove, strategije „reduciraj-prodaj-posudi“, strategije proizvodnje za vlastite potrebe te umirovljeničke strategije.

Uz rad Cvetičanina i Lavriča (2017b), u hrvatskom kontekstu do sada su objavljena samo tri rada kojima su središnji predmet istraživanja strategije kućanstava, ali primijenjena na posebne skupine - kućanstva sa jednim nezaposlenim članom/icom (Bagić i sur., 2017), romska kućanstva (Šikić-Mićanović, 2017), te kućanstva malih poljoprivrednika (Krstić i sur., 2017).

Bagić i sur. (2017) koriste mješovitometodsku analizu i nalaze šest strategija: „*borbu za samostalnost*“ obilježenu povremenim zaposlenjima i pomoći članova proširene obitelji; „*naporno oslanjanje na vlastite resurse*“, obilježenu uglavnom oslanjanjem na formalne prihode ili mirovine; „*uspješno udruživanje resursa*“, obilježeno prvenstveno oslanjanjem na vlastitu poljoprivrednu proizvodnju i redovite prihode; „*oslanjanje na socijalne transfere*“, koja kombinira socijalnu pomoć i pomoć proširene obitelji; „*oslanjanje na dug*“, obilježenu regularnim prihodima i visokom zaduženošću kućanstava prema bankama; „*strategiju niske monetizacije*“ koja se oslanja na vlasništvo nad nekretninom i kombinira različite nestabilne izvore prihoda sa pomoći proširene obitelji i/ili poljoprivrednoj proizvodnji za vlastite potrebe.

3. Teorijski okvir

Temelj teorijskog okvira u ovome radu čini Bourdieuova teorija prakse (Bourdieu, 1977; 1980; 1984). Naime, ključni izazov na koji teorija u ovom radu treba „odgovoriti“ je pružanje sustava konceptualnih instrumenata za razumijevanje obrazaca društvenog djelovanja agenata kao borbe za vlastite pozicije unutar društva. Bourdieuova teorija prakse odgovara ovim potrebama - usmjerena je razumijevanju djelovanja u društvu kao skupu odnosa, procesa i struktura, a koncept strategija čini joj nužnu osnovu (Bourdieu i Wacquant, 1992, 128-129).

Nadalje, ovaj je rad utemeljen i na iskustvima i lekcijama iz sociološke tradicije istraživanja strategija kućanstva (predstavljene u prethodnom poglavlju). Najvažniji koncepti i zaključci iz tradicije prethodnih nebourdieuovskih istraživanja strategija u drugom se dijelu ovoga poglavlja spajaju sa bourdieuovskom teorijskom matricom pristupa strategijama. Konačno, u posljednjem dijelu teorijskog okvira izložiti će se i spoznaje iz studija hrvatskoga društva koji omogućuju prilagođavanje teorije prakse istraživanju hrvatske društvene realnosti.

3.1. Relacijski pristup strategijama pojedinaca i kućanstava: Bourdieuova teorija prakse

3.1.1. Relacijski temelj razumijevanja strategija u teoriji prakse

Koncept strategije središnji je koncept ovoga rada i čini kralješnicu njegova teorijskog okvira. Kako je već obrazloženo, radi se o kompleksnom konceptu te je njegovo razumijevanje u ovome radu direktno utemeljeno u teoriji praksi Pierrea Bourdieua. Strategije su izuzetno važan dio teorije praksi: one nisu „slučajni“ nizovi praksi, već prakse „oblikuju koherentne i društveno razumljive obrasce“ koji direktno upućuju na logiku praksi (Bourdieu i Wacquant, 1992, 25, kurziv autorov).

Mogućnost razumijevanja strategija i društvene logike djelovanja u Bourdieuovoj je sociologiji utemeljena u relacionističkom pristupu znanju o društvu. Relacionizam je filozofska perspektiva koja se temelji na uvidu da svijet ne čini skup objekata i njihovih

atributa, već skup odnosa među objektima (Bourdieu, 1980, 123; Mesle, 2008, 3; Dépelteau, 2018, 8; Vandenberghe, 2018a, 39). Uz perspektivu na društvenu stvarnost relacionizam oblikuje i sam pristup znanosti: epistemologiju, izgradnju teorije i metodologiju rada. Naime, sve faze rada prati reflektivnost kako analizu čine „odnosi elemenata, a ne elementi sami po sebi“ i primjena tome sukladnih principa (Hilgers i Mangez, 2015, 2).⁵⁹ U ovom smislu istraživanje obilježava što cjelovitije povezivanje elemenata potrebnih za rekonstrukciju objekta istraživanja u mreži odnosa (Bourdieu i Krajs, 1991, 252-253), u svrhu postizanja „holističkog razumijevanja“ (Giannakaki, 2005, 323).

Zahvaćanje relacijskog karaktera empirijske realnosti zahtjeva izgradnju koncepata u fleksibilnom odnosu sa stvarnošću i u međusobnom odnosu povezanosti. Dakle, potrebni su koncepti koji će biti prilagodljivi, tj. „gipki“, a ne „rigidini“ (vidi npr. Bourdieu i Wacquant, 1992, 19-26, 96 i Bourdieu i Krajs, 1991). Poznato Bourdieuovo „inzistiranje“ na nedualnosti (izbjegavanju dihotomija) i povezanosti svih elemenata teorije, kao i autorove kompleksne definicije temeljnih pojmova, svoj filozofski temelj imaju upravo u relacijskom statusu i elemenata teorije i odnosa u empirijskoj realnosti koje teorija teži zahvatiti.⁶⁰

Teorija načina stvaranja praksi - sociološki pristup *prakseologije* nastoji relacionistički zahvatiti odnose društvenoga djelovanja agenata i agentima izvanjske društvene realnosti (izvanjskih struktura) (Bourdieu, 1977, 72).⁶¹ Bourdieu svojom teorijskom mrežom pojmova djelovanje konceptualizira kao prakse agenata koje su istovremeno društveno konstruirane i

⁵⁹ Jednostavnim primjerom, bilo koji objekt, fenomen ili proces „A“ „ne bi bio ono što jest, da B nije povezan sa A“, dakle - ono što postoji u društvu su „nizovi objekata koji su interno povezani“ (Benjaminsen, 2003, 6). Bourdieuov rad slijedi relacionističko razumijevanje kako u stvarnosti ništa ne postoji kao zaseban fenomen, već sve postoji samo kao odnos i kroz odnose (Bourdieu i Krajs, 1991, 253). Dakle, kao društveni agenti „nosimo se“ sa nizovima odnosa te smo definirani odnosima i kroz odnose.

⁶⁰ Od Bourdieuovog inzistiranja na nedualnosti i povezanosti svih elemenata teorije najpoznatija su izbjegavanja dihotomijskog pogleda na strukturu i djelovanje, te izgradnja složeno međupovezanih koncepata - uključujući onih koji premošćuju subjektivnu i objektivnu dimenziju (vidi npr. Bourdieu, 1990a i Bourdieu i Wacquant, 1992). Dakle, i koncepti (dispozicije, habitus, kapitali, polja, instrumenti reprodukcije), kao i procesi (ekonomska kriza) i atributi agenata (obujam kapitala, pozicije u poljima, prakse unutar strategija, itd.) postoje zajedno - u odnosima, u relaciji.

⁶¹ Teorija praksi prvi put je eksplicite formulirana u *Nacrtu za teoriju prakse*, tiskanom na francuskom jeziku 1972. godine a na engleskom 1977. godine, te kasnije ciljano elaborirana u nekolicini Bourdieuovih temeljnih knjiga (poput *Logike praksi*, 1980 i *Uvoda u refleksivnu sociologiju*, 1992). Uz genetičku teoriju grupa i teoriju polja (koje se mogu promatrati kao dio iste cjeline sa teorijom prakse) teorija praksi čini temelj cjelokupnog Bourdieuovog rada. Prakseologija pripada rodu društvenih i kulturalnih teorija koje ne postavljaju najmanju jedinicu društvene analize niti u individualnom djelovanju, racionalnoj kalkulaciji i interesu, niti u normativnim strukturama, društvenim pravilima i normama, niti u *homo oeconomicusu*, niti u *homo sociologicusu* - već u praksi kao inherentno društvenom djelovanju (za detaljniju raspravu o razlikama teorija praksi i drugih suvremenih društvenih teorija vidi npr. Reckwitz, 2002). Korištenja Bourdieuovog pristupa praksama uključuje tzv. „dvostruki prekid“ - istovremeno izbjegavanje „upadanja“ u zamku ideje „akcije bez agenata koju pretpostavlja strukturalizam“ i izbjegavanje „upadanja“ u zamku subjektivizma u pristupima koji zanemaruju važnost struktura i povijesti - kao da pritisak agentima izvanjskog svijeta ne postoji (Bourdieu, 1990, 62).

strukturirane prethodnim iskustvima, te praktično - strateški usmjerene svojim svrhama, pri čemu agenti uvijek stvaraju svoje prakse i imaju potencijal inovacije (Bourdieu, 1977, 1-5; Bourdieu i Wacquant, 1992, 121-122). Zbog toga prakse, i strategije kao obrasci praksi, istovremeno proizlaze iz: a) habitusa kao agentima unutarnje strukture „generiranja“ praksi iz prethodno stvorenih internalizacija iskustava; b) društvenih uvjeta i kapaciteta agenata za kreativnost i „organiziranu improvizaciju“ (habitus uvijek zadržava mogućnost generiranja nečeg „novog“); c) kapitala agenata u odnosu na raspodjelu kapitala u društvu - pogotovo u poljima u kojima su utemeljene strategije agenata; i d) strukturnih obilježja igara u poljima i promjena pravila igara u poljima u kojima agenti igraju (Bourdieu, 1977; 1980; 1984; 1993; 1996; 2000; Bourdieu i Wacquant, 1992; Hilgers, 2009; Hilgers i Mangez, 2015; Decoteau, 2015).

3.1.2. Logika praksi: strategije, habitus i praktični smisao

Kako je naznačeno u prethodnom poglavlju, Bourdieu strategije konceptualizira kao dio logike praksi internalizirane u habitusu koja rezultira usmjerenošću agenata ka nekim djelovanjima. Habitus je internalizacija iskustava koja nužno imaju društvenu logiku i koja su agentima od ranog djetinjstva bila dostupna iz njihovih društvenih položaja. Naime, agenti su izloženi određenim uvjetima života koji ovise o njihovim društvenim pozicijama te kroz cjeloživotno „implicitno ili eksplicitno učenje“ stvaraju svoje društvene identitete, razvijaju vještine i oblikuju očekivanja od budućnosti (Bourdieu, 1993, 76). Habitus se „taloženjem iskustava“ internalizira i oblikuje kao „način bivanja“, skup „predispozicija, tendencija, sklonosti, inklinacija“, interna struktura koja sadrži i percepcije, evaluacije, očekivanja, aspiracije i interese agenata u svakodnevnom životu (Bourdieu, 1977, 72-80; 214).

Habitus agenata kroz evaluacije, aspiracije i inklinacije prema izvanjskoj društvenoj realnosti stvara *illusio*: simboličke i materijalne interese za uključenost agenata u onim društvenim „igramima“ (natjecanju) za koje agenti smatraju da su im važne (za koje imaju *illusio*) (Bourdieu, 2000, 223). Iskustva života u društvu tvore *praktični smisao* (sheme razmišljanja i odlučivanja, intuicije i osjećaja za društveno djelovanje) koji sudjeluje u definiranju interesa za ono što agentima „ima smisla“, to jest, za područja gdje „osjećaju“ da mogu biti uspješni (Bourdieu i Wacquant, 1992, 20-21; Bourdieu, 1980, 103).

Na praktični smisao („*sens pratique*“) može se upućivati i kroz koncepte „osjećaj za igru“ ili „osjećaj za praksu“ (praktični osjećaj). Naime, Bourdieu navodi da kao što igrač u sportu s loptom predviđa kretanje igre i drugih igrača, tako praktični smisao agenata „spontano predviđa tendencije svijeta“ kao instinkt, „osjećaj za igru“ u društvu („*feel for the game*“) (Bourdieu, 1992, 103; Bourdieu i Wacquant, 1992, 20-21). Dakle, „habitus sugerira strategije“ - nizove praksi vođene praktičnim smislom - kroz „osjećaj za igru“ u relevantnim poljima ovisno o dispozicijama i kapitalima agenta (Bourdieu i Wacquant, 1992, 128). Tu „leži“ i najjednostavniji smisao logike praksi: prakse se stvaraju u kontaktu praktičnog smisla agenata s objektivnim strukturama (Bourdieu, 1980). Oblici i uspješnost praksi ovise o raspodjeli moći u društvu: prakse koncentriramo tamo gdje smatramo da je logično uspjeti (i „naći nešto za sebe“), ali pritom nisu sve prakse niti svi ciljevi jednako mogući za svakoga (Bourdieu, 1984; 1986).

U tom je smislu usmjerenost praksi agenata ka ciljevima ujedno i svjesna i pred-refleksivna. Naime, agenti ne moraju - pa i ne mogu - biti svjesni cjeline razloga za svoje strategije: strategije su dio praktičnog smisla i „osjećaja“ za njihovo „mjesto u svijetu“ (njihovu poziciju definiranu kapitalima, kojoj odgovara i njihov habitus). Iako strategije sadrže i djelovanja s istaknutim elementom svjesne proračunatosti, svjesna proračunatost je tek jedan dio praktičnog smisla koji u odnosu na izvanjsku društvenu realnost generira strategije (Bourdieu, 1977, 76). Naime, kapitali agenata, njihove dispozicije i pozicije u društvu one su koje uopće dovode agente u situacije pojedinih izbora. Pritom agenti zaista mogu kalkulirati, no njihova strateška usmjerenja i očekivanja od budućnosti uvijek su dio iskustva prošlosti koju imaju upisanu u habitus, kao i tome sukladnih kapitala (Bourdieu, 1977, 72-73).⁶²

Ekonomska „efikasnost“ strategija, „točnost“ izračuna pojedinih ekonomskih investicija, umijeće preuzimanja rizika i uopće informiranost o ekonomskim prilikama i stopama razmjena tipova kapitala i same su posljedice posjedovanja kapitala i dispozicija koje „funkcioniraju“, tj., „vrijede“ u određenim poljima i društvenim domenama (Bourdieu i

⁶² Dakle, stvaranje praksi iz habitusa može biti popraćeno „strateškom kalkulacijom koja ima tendenciju izvesti kvazi-svjesno operacije koje habitus izvodi prilično drugačije“ (Bourdieu, 1977, 76). Temeljnu razliku Bourdieuovog pojma strategije od strategije kao racionalističke akcije možemo razumjeti ako se upitamo zašto se agent uopće nalazi u situaciji kalkuliranja u kojoj se nalazi, zašto igra određenu igru u određenom društvenom polju, koje sve pretpostavke dovode do toga da je određen agent/ica doveden/a pred odluku, te koje se sve varijable (habitualno) „zanemaruju“ u onom dijelu akcije koji počiva na kalkuliranju i donošenju svjesne odluke. Konačno, Bourdieu navodi kako „problem svjesnog ili nesvjesnog karaktera strategija (...) postaje besmislen jednom kada se prepozna da je susret habitusa sa specifičnim stanjem polja ono što vodi strategije“ (Bourdieu i Wacquant, 1992, 129).

Wacquant, 1992, 124-125). Tako profitabilnost praksi može biti najveća kad kalkulacije uopće nema - kroz trenutne odluke ili „jasne“ poteze za koje nije potrebno razmišljanje, poput „prirodnog“ očekivanja da će djeca nasljednici visokog kulturnog kapitala upisati neki prestižan fakultet.⁶³ U tom se smislu prakse održavanja pozicije ili napredovanja mogu odvijati uz praktični smisao koji Bourdieu opisuje kao osjećaj „ribe u vodi“ (Bourdieu i Wacquant, 1992, 127-128). Osjećaj djelovanja „kao riba u vodi“ predstavlja usklađenost habitusa, kapitala i objektivnih okolnosti izvanjske realnosti, dakle, prilagođenost subjektivnih elemenata prakse (dispozicija i aspiracija, strukture odnosa u kućanstvu, kapitala) i objektivnih elemenata prakse (pravilima i stanja u poljima).⁶⁴

Visoki stupanj usklađenosti habitusa i objektivnih okolnosti ne zahtijeva veće promjene habitusa već potvrđuje i ojačava habitus, te usput može „sitno“ modificirati neke njegove dijelove. Ova situacija je samo jedna od mogućnosti - iako je posebno česta. Naime, agenti imaju objektivno veće šanse naći se u društvenim igrama i izabirati polja igara koja odgovaraju njihovom habitusu, stečenim aspiracijama i kapitalima, odnosno, polja koja evaluiraju kao ona u kojima mogu uspjeti i napredovati (Bourdieu, 1980; 2000). Ovo ima tendenciju većinom ojačavati dispozicije prisutne u habitusu, i postaviti trajektoriju usklađivanja habitusa, kapitala i polja.

No, habitus i dispozicije koje sadrži oblikuju se kroz cijeli život agenata, ovisno o uvjetima života koje žive i njihovom razvoju kroz vrijeme - društvenoj trajektoriji.⁶⁵ Vrlo je

⁶³ Dakle, neke visoko profitabilne prakse ulaganja u ekonomski ili kulturni kapital gotovo da i ne moraju biti popraćene kalkulacijom (Bourdieu, 1992, 292, f.10) jer može biti potpuno „jasno“ da treba iskoristiti određenu priliku za dodatnu edukaciju i napredovanje ili određeno ulaganje u poslove nekog poslovnog partnera. Kulturni kapital može omogućiti, primjerice, uspješno sudjelovanje agenata na formalnom tržištu kreditiranja - djelovanja koje sadrže jasan element proračunatosti i planiranja. Nasuprot tome, snalaženje malih poljoprivrednika bez značajnijih razina obrazovanja može se smatrati ekonomski neefikasnim, bez planiranja i proračunatosti, no ono svakako ima te elemente u područjima neformalnih razmjena i prodaja te kombiniranja velikoga broja svakodnevnih praksi za preživljavanje i snalaženje (isp. Redclift, 1986). Dakle, ovisno o izgrađenim znanjima, dispozicijama i najvažnije - kapitalima i poljima u koje su habitualno uključeni, djelovanja u oba dva primjera imaju elemente proračunatosti, ali prilagođene onim poljima u kojima agenti i svjesno i predrefleksivno očekuju uspješnost -

⁶⁴ Ovu prilagođenost lako možemo shvatiti na primjeru osoba koje su visoko specijalizirane za rad i napredovanje u nekom jasno definiranom području rada koje odlikuju relativno stabilna pravila igre i status prema drugim područjima. Naime, sve dok područje ne doživljava veće promjene (poput npr. pada statusa novinarske profesije), agenti mogu imati osjećaj jasne logike napredovanja, situaciju gdje nije potrebno previše „izabirati“ jer su izbori jasni i „logični“ - bez obzira što pojedini koraci ili svakodnevni rad mogu zahtijevati puno truda.

⁶⁵ Pri tome ranija iskustva uvjeta života, ekonomske i društvene nužnosti i mogućnosti koje agenti susreću kroz djetinjstvo i odrastanje, imaju posebno velik utjecaj i „težinu“ u oblikovanju habitusa. Naime, habitus postaje skup mentalnih i utjelovljenih struktura „percepcije i procjene svih kasnijih iskustava“ te generator djelovanja (Bourdieu, 1980, 54). Ovo mu ne onemogućava mogućnost inovacije, no u nekim situacijama, poput onih obilježenih socijalnim starenjem - smanjenjem objektivnih mogućnosti i subjektivnim zatvaranjem aspiracija uz

važno naglasiti da habitus nije zatvoren sustav, već „*trajan*“ ali „*otvoren sustav dispozicija* - sustav koji je konstantno izložen iskustvima, i time iskustva konstantno na njega utječu - na način kojim ili ojačavaju ili modificiraju njegove strukture“ (Bourdieu i Wacquant, 1992, 133, kurziv u originalu). Dakle, konstantno se susrećući sa novim situacijama i sa neizvjesnostima, prakse agenata konstantno sadrže i dozu invencije, improvizacije i spontanosti, no - regulirane spontanosti, i improvizacije uvijek zasnovane na prošlim iskustvima i utjelovljenim strukturama (Bourdieu, 1980, 57; Bourdieu i Wacquant, 1992, 22).

Dakle, agenti nisu „samo“ izvođači praksi, već su *strateški improvizatori čije se improvizacije odvijaju unutar stečenoga praktičnog smisla* i unutar internalizacije njihove perspektive na društveni svijet (Bourdieu, 1980, 112) - a sve se to odvija unutar objektivne društvene pozicije koju agenti imaju.

Važnost objektivne društvene pozicije, uvjeta života izraženih kapitalima, znači da mogućnosti promjene i po (subjektivnom) praktičnom osjećaju i po objektivnim šansama agenata za napredovanje mogu biti veće ili manje, tj. bolje ili lošije. Naime, društveni agenti u različitoj su mjeri pripremljeni i opremljeni za uspješno sudjelovanje u strateškim igrama usmjerenima ka društveno-ekonomskom uspjehu (Bourdieu, 2003, 93). Ne treba zaboraviti kako su prakse agenata uvijek društvene prakse, dakle, definirane su odnosima sa praksama drugih kao i društvenim položajem agenata koji je sadržan u njihovim količinama i vrstama društvenih moći (kapitala). Mogućnosti uspjeha praksi i strategija u očuvanju i poboljšavanju uvjeta života primarno ovise o društvenim moćima agenata - različitim tipovima kapitala (ekonomskom, kulturnom, socijalnom) koje agenti imaju na raspolaganju (Bourdieu, 1984, 125; 1986). Kapitali agenata su, naprotiv, povezani sa ukupnom društvenom distribucijom kapitala i pravilima njihove razmjene.

Konačno, kako je već naznačeno, strukturni uvjeti djelovanja agentima nisu isključivo izvanjski, već su internalizirani u dispozicijama habitusa. Kroz procese učenja što je „za njih“, a što je „za druge“ internalizira se osjećaja društvene pozicije temeljen na kapitalima agenata nasuprot kapitalima drugih/kapitala u poljima (Cvetičanin, 2012, 24).⁶⁶ Dakle, agenti stvaraju prakse uz potencijal inovacija, ali ne u uvjetima koje su sami izabrali, već unutar konstelacije strukturalnih sila njihove pozicije: kroz izvanjske strukture i kroz unutarnje strukture

veliku inerciju (gravitaciju) prošlosti - mogućnosti inovacije i kreativnog potencijala djelovanja postaju gotovo isključivo teorijske, a ne praktične (vidi npr. Bourdieu, 1987, 87).

⁶⁶ Ovo je jedan od samih temelja razumijevanja međuodnosa objektivnog i subjektivnog, strukture i djelovanja - taloženje struktura u habitusu i prethodnim djelovanjima sudjeluje u usmjeravanju svakoga novog djelovanja, a djelovanja sudjeluju u oblikovanju struktura.

(habitus). Zbog toga se kao društveni znanstvenici susrećemo sa vrlo složenim svijetom kojega ne određuje „dualnost“ - dihotomija slobode i determinacije, djelovanja i struktura - već „*invencija unutar strukturnih pritisaka*“ (Bourdieu, 2014, 137, kurziv autorov).

3.1.3. Polja i kapitali kao okvir strategija

Dakle, strategije se stvaraju u odnosu habitusa agenata, njihovih kapitala i agentima izvanjske društvene realnosti, koju Bourdieu zahvaća pojmovima *društvenih svjetova*, *sfera relacija*, *domena* i *polja* (Swartz, 1997, 140; Lahire, 2015). Dok u ranijim radovima koristi veći broj navedenih pojmova, u kasnijim radovima Bourdieu najčešće koristi koncept *polja*: prostornu metaforu koja sugerira odnose hijerarhije i razmjene, dakle, sadržava skup odnosa „proizvodnje, cirkulacije te prisvajanja dobara, usluga, i statusa“ između agenata koji sudjeluju u „borbi za akumulaciju i monopolizaciju različitih vrsta kapitala“ (Swartz, 1997, 117).⁶⁷

Bourdieu navodi kako kapitali „postoje i funkcioniraju samo u odnosu s poljima“ (Bourdieu i Wacquant, 1992, 101). U tom smislu prakse su produkt habitusa i kapitala agenata realiziranog u poljima što Bourdieu oslikava shemom „[(habitus)(kapital)] + polje = prakse“ (Bourdieu, 1984, 101). Prakse i strategije su, dakle, produkt odnosa habitusa sa „dinamikom i strukturama pojedinih polja“ (Swartz, 1997, 141).

Koncept polja treba shvatiti kao metodu zahvaćanja relacijskog karaktera društvene stvarnosti i *otvoreni koncept*“ (Bourdieu i Wacquant, 1992, 95, kurziv autorov) koji ima univerzalističke implikacije (Heinich 2007) i ne mora biti isključivo i samo polje borbi za specifične pozicije, kapitala i autoritet. Naime, i Bourdieu je koristio pojam polja za razmatranje i istraživanje ne samo specijaliziranih domena aktivnosti (npr. znanstveno polje), već i mnogo širih društvenih svjetova (npr. ukupno društveno polje nejednakosti) i društvenih svjetova koji nisu (samo) obilježeni borbom za moć i autoritet, poput obitelji i ekonomije darova (Hilgers i Mangez, 2015, 24). Dakle, neki socijalni svjetovi poput obitelji i rodbinskih odnosa, iako funkcioniraju i kao polje sa borbama oko odnosa moći, obilježeni su i

⁶⁷ Puna definicija polja za Bourdieua je: „mreža, konfiguracija objektivnih relacija između pozicija. Te su pozicije objektivno definirane, u njihovom postojanju i determinacijama koje nameću sudionicima u polju, agentima ili institucijama, njihovom trenutnom ili potencijalnom situacijom (*situs*) u strukturi distribucije moći (ili kapitala) čije posjedovanje omogućuje pristup specifičnim profitima koji su ulog u polju, kao i njihovim objektivnim odnosom sa drugim pozicijama“ (Bourdieu i Wacquant, 1992, 97).

solidarnošću i velikodušnošću (Bourdieu, 1998, 68). Srž koncepta polja u njegovoj je relacijskoj prirodi: „svakoga se može postaviti u kontekst, u povijest, u relaciju sa specifičnim ulozima“ (Heinich, 2007, 134). Ipak, bez obzira na karakter „igre“ ili „borbe“, u svim odnosima i u svim poljima generatori djelovanja su habitusi i kapitali.

Bourdieu je u istraživanjima koristio tri temeljna oblika kapitala: ekonomski, kulturni i socijalni, te jedan „dodatni“ - simbolički kapital (Bourdieu, 1984; 1986). Ukratko: *ekonomski kapital* odgovara ukupnoj imovini; *kulturni kapital* stupnjevima i kvaliteti obrazovanja, internalizaciji vrijednih kulturnih obrazaca te sakupljenim kulturnim artefaktima; *socijalni kapital* socijalnoj mreži kontakata spremnoj pomoći agentu sa značajnijim resursima i uslugama; te konačno, *simbolički kapital* odgovara agentima pridanom prestižu, poštovanju, i autoritetu (Bourdieu, 1986). Bourdieu je naznačio i mogućnost postojanja *političkog kapitala* kao posebne vrste socijalnog kapitala prisutnog u sovjetskim, odnosno socijalističkim društvima, ali nije ga dalje razvijao (Bourdieu, 1998, 16).

Ekonomski kapital se odnosi na sve prihode, ušteđevinu i svu imovinu koja se može neposredno pretvoriti u novac (Bourdieu, 1986, 243). Ekonomski kapital se jednostavno pretvara u dobra koja se mogu kupiti na formalnom tržištu (hrana, odjeća, stanovanje, odlasci u restorane, itd.), no pristup dobrima i uslugama u neformalnoj sferi (ili sivoj zoni) može zahtijevati poznanstva koja omogućuju pristup, odnosno, specifični socijalni kapital. Također, ekonomski kapital se može pretvarati u sve druge oblike kapitala, ali sa većim ili manjim trudom konverzija. Veliki obujam ekonomskog kapitala počinje omogućavati osjećaj odmaka (zaštićenosti) od nužnosti koje svojim troškovima nameće svakodnevni život - primjerice, duboku svijest da će temeljne potrebe kućanstva vjerojatno „uvijek“ biti primjereno zadovoljene (Bourdieu, 1986).⁶⁸

Kulturni kapital ima tri oblika i postoji kao: institucionaliziran u postignutim stupnjevima obrazovanja, diplomama i certifikatima, utjelovljen u „dugotrajnim dispozicijama uma i tijela“ te objektiviran u različitim kulturnim dobrima (Bourdieu, 1986, 243). Kulturni kapital uvijek nosi obilježja društvenog podrijetla osobe i ranih iskustava kulturnoga kapitala obitelji, kao i ukupnog trajanja školovanja i rada na vlastitom obrazovanju - kultivaciji (Bourdieu, 1986, 244-246). Utjelovljeni kulturni kapital je za Bourdieua u prvom

⁶⁸ Konverzija ekonomskog kapitala u kulturni kapital je složena: zahtijeva i vrijeme i ulaganje rada u obrazovanje, profinjenost kulturnog ukusa, itd. - vrijeme i rad koji moraju biti uloženi osobno. No, udaljenost od teškoća ekonomskih nužnosti, primjerice u odrastanju, značajno olakšava stjecanje kulturnog kapitala (Bourdieu, 2000, 17). Konverzija ekonomskog kapitala u socijalni kapital zahtijeva vrijeme i trud, ovaj put u druželjubivosti i ulaganju u druženja, darove, razmjene usluga, posjete i ljubaznosti.

redu povezan sa kulturom i kultivacijom kao znanjem i izgradnjom sebe te uključuje spektar dispozicija i resursa poput „govornih sposobnosti, generalne kulturne informiranosti, estetskih preferencija, informacija o sustavu školstva i diploma obrazovanja“ itd. (Swartz, 1997, 75). Objektivirani kulturni kapital odnosi se na kulturna dobra i artefakte, poput knjiga, slika, glazbenih instrumenata, strojeva itd. (Bourdieu, 1986, 243).⁶⁹

Socijalni kapital je „agregat aktualnih ili potencijalnih resursa povezanih sa posjedovanjem trajne mreže više ili manje institucionaliziranih odnosa uzajamnog poznavanja i prepoznavanja“ koji ovisi o „veličini mreže kontakata koje [agent] može učinkovito mobilizirati i o obujmu kapitala (ekonomskog, kulturnog ili simboličkog) kojega posjeduje svaki od agenata s kojim je povezan“, te o solidarnosti kao članstvu u grupama (Bourdieu, 1986, 248-249). Socijalni kapital nije „garantiran“, već je posljedica strategija investicije u transformaciji „slučajnih“ odnosa u susjedstvu, na radnome mjestu, pa čak i rodbinskih odnosa, u odnose međusobnih trajnih društvenih obveza temeljenih na „osjećaju zahvalnosti, poštovanja, prijateljstva“ (Bourdieu, 1986, 249-250). Socijalni kapital se na različite načine može pretvoriti u ekonomski kapital, odnosno, rezultirati razmjenom dobara, informacija, usluga itd. - ali uvijek ovisno o obujmu drugih kapitala kojima agenti u razmjeni raspolažu (Bourdieu, 1986, 243).⁷⁰

Simbolički kapital poseban je slučaj i funkcionira kao kapital (moć u odnosu na druge) zbog pridavanja prestiža, poštovanja i autoriteta agentima na temelju njihovih temeljnih kapitala (Bourdieu, 1986). Također, simbolički kapital može nastati na temelju akumulirane

⁶⁹ Nasljeđivanje kulturnog kapitala, dakle, prisutnost značajne količine kulturnog kapitala kod roditelja i drugih članova obitelji, doprinosi favoriziranju obrazovanja i izgradnji dispozicija uspjeha u školskom sustavu te stjecanju formalnih diploma (institucionaliziranoga kulturnog kapitala) (Bourdieu, 2000, 17). Visoki obujam kulturnog kapitala uključuje visoke diplome, te može funkcionirati i kao simbolički kapital, kapital koji nudi profit od posebne distinkcije i ugleda pridane njihovim nositeljima (Bourdieu, 1986, 244-246). Niski kulturni kapital znači niske stupnjeve obrazovanja te nižu sofisticiranost kulturnog ukusa i poznavanja kulture i umjetnosti. Sklonost obitelji investicijama u kulturni kapital dio je ovisnosti njihovih strategija reprodukcije o kulturnom kapitalu i time procjeni šansi za uspjeh u stjecanju visokih razina diploma, kao i o njihovoj udaljenosti od ekonomske nužnosti (Bourdieu, 2000, 216). Naime, nemaju svi agenti ekonomske i kulturne kapitala za produljivanje školovanja svoje djece „nakon minimuma potrebnog da bi se reproducirala radna snaga najmanje vrednovana u danom momentu“ (Bourdieu, 1986, 19).

⁷⁰ Stjecanje socijalnog kapitala i simboličkog kapitala zahvalnosti, prijateljstva i časti u okviru „ekonomije darivanja“ u suprotnosti je s ekonomijom u kojoj se razmjenjuju kalkilirane, jasno definirane i jednake vrijednosti poput formalnog tržišta. Naime, počiva na odbacivanju kalkulacije i uskog materijalnog interesa kroz dispozicije „nezainteresiranosti“ za materijalno te ulaganja ekonomskog kapitala i vremena što stvara osjećaje bliskosti i solidarnosti (Bourdieu, 2000, 195). Razmjene darova mogu uključivati i oblike velikodušnosti koje je nemoguće reciprocirati - primjerice u slučajevima u kojima agente dijeli veliki procjep u ukupnim razinama kapitala. Pri tome strana koja daruje (pomaže) može stjecati simbolički kapital dobročiniteljstva i zahvalnosti koji upućuje na istovremeno postojanje međusobne solidarnosti, ali i asimetrije moći i zasluga u međusobnom odnosu (Bourdieu, 2000, 200-201).

časti zbog „usluga“ prema državi i društvu u cjelini (primjerice: ratni heroji, sportaši, umjetnici) te zbog pridavanja zahvalnosti osobama na temelju njihovih doprinosa (darovi, pomoć, asimetrične razmjene dobara) prema pojedinačnom agentu ili skupini agenata (Bourdieu, 1992).

Konačno, vrlo je važno razumjeti relacijsku prirodu kapitala i uvidjeti kako su kapitali „set prava nad budućnošću“ te da „garantiraju nekim ljudima monopol nad nekim mogućnostima iako su službeno garantirane svima (poput prava na obrazovanje)“ (Bourdieu, 2000, 225). Dakle, obujam i kompozicija kapitala agenata u odnosu sa poljima i mehanizama reprodukcije definiraju odnose razmjene kapitala i zajedno sačinjavaju profitabilnost određenih strategija i konverzija određenih oblika kapitala u druge oblike.

3.1.4. Stope razmjene kapitala i strateški potezi

Strategije društvene reprodukcije u svakodnevnom nastojanju za održavanje ili unaprjeđenje uvjeta života za Bourdieua se odvijaju između agenata čije su prakse usmjerene prikupljanju vrijednih kapitala i poboljšavanju svoje „relativne tržišne pozicije u stratificiranom društvenom poretku“ (Swartz, 1997, 180). Strategije društvenih agenata ovise o ukupnom obujmu i kompoziciji kapitala te o „strateškoj orijentaciji“ odnosno praksama („potezima“) poput investicija u kapitalne, ili započinjanja radnih praksi od kojih se očekuje najveća dobit (Bourdieu, 1984, 125-168; Bourdieu i Wacquant, 1992, 101).

Bourdieu je strategije smatrao *dinamičkim elementom stvaranja društvenih nejednakosti* naglašavajući kako se cijeli skup elemenata strategija kojim se agenti nastoje društveno reproducirati treba promatrati zajedno (Bourdieu i Wacquant, 1992, 27). Naime, Bourdieu navodi da se:

„pojedine strategije ne mogu odvojiti od cijelog skupa strategija“, primjerice, „strategije obrazovanja kao strategije kulturnog pozicioniranja, ili ekonomske strategije, strategije investicije, štednje i tako dalje - kojima se obitelj cilja reproducirati biološki i iznad svega, društveno. Obitelj pokušava reproducirati one svoje atribute koji joj omogućuju da održi svoju poziciju, svoje mjesto u društvenom svijetu“ (Lamaison i Bourdieu, 1986, 117).

Pojedini elementi strategija ovise o *stopama razmjene* koje agenti uspijevaju osigurati za svoje kapitalne, primjerice, razmjenjujući kulturni za ekonomski kapital. Stope razmjene između kapitala su *vrijednost određenih kapitala u odnosu na druge*, primjerice: vrijednost

ekonomskog kapitala koju može stvoriti određeni kulturni kapital; vrijednost ekonomskog kapitala potrebna za stjecanje određenih diploma ili certifikata; količina novca potrebna za ulaganja u određeno poduzetništvo ili nekretnine itd. Strategije agenata usmjerene su ka povećanju ukupnog obujma kapitala, povećanju stopa razmjene kapitala za druge kapitale, te povoljnijoj kompoziciji kapitala u odnosu na pravila relevantnih. Strategije se, dakle, temelje se na osjećaju o vrijednosti profita koje kućanstvo može „očekivati od različitih investicija“ u kapitale u različitim poljima (Bourdieu, 1996, 276).⁷¹

Zbog promjena odnosa moći između kapitala na makro razini - odnosno, *mehanizama reprodukcije* u društvu, strategije sadrže *rekonverzije između tipova kapitala*: „*promjenu u strategiji i u oruđima reprodukcije*“ koja je usmjerena društvenom uspjehu u promijenjenim uvjetima (Bourdieu, Boltanski i Saint Martin, 1973, 101, kurziv autorov). Rekonverzije znače prekide sa nasljeđem u kapitalima, ako se oni pokažu manje profitabilnima ili nemogućima za reprodukciju. Primjerice, napuštanje korištenja kulturnog kapitala visokoškolske diplome u korist privatnog poduzetništva koje ne koristi diplomu, prekid rekonverzija je kapitala i promjena strategije.

Zbog promjena u vrijednosti kapitala i zbog aspiracija agenata da svoje manje vrijedne kapitale zamijene sa vrijednijima, strategije reprodukcije se za Bourdieua, dakle, ne temelje samo u očuvanju kompozicije kapitala i povećavanju kapitala koje pojedinci i kućanstva imaju na raspolaganju, već i u promjenama u strukturi kapitala koje agenti pokreću, odnosno, strategijama „transformacija koje modificiraju volumen i strukturu imovine“ (Bourdieu, 1984, 135). Primjerice, pojedinci i kućanstva mogu investicijama u dodatno obrazovanje promijeniti tip kulturnog kapitala koji koriste, investicijama u privatni posao povećati važnost ekonomskog kapitala u strukturi svojih kapitala, ili kao temeljni kapital izgraditi socijalni i politički kapital kroz aktivnosti u političkim strankama.

⁷¹ Tako pojedinci i kućanstva investiraju u visokoškolsko obrazovanje, dodatne edukacije i certifikate, odlaske na kulturna događanja; u nekretnine, štednju i dionice, pokretanje privatnog posla; u izgradnju socijalnih odnosa među rođacima i prijateljima; i/ili povezivanje i suradnje sa politički moćnim osobama. Investicije agenti koncentriraju tamo gdje očekuju povoljne stope povrata svojih kapitala (kratkoročno ili dugoročno) u odnosu na investicije. Također, međugeneracijske investicije u obrazovanje djece rezultat su očekivanja za povrat investicija i mogućnosti otklona nužnosti brzog ulaska na tržište rada (Bourdieu, 1986, 19).

3.1.5. Prakse agenata sa niskim obujmom kapitala

Posebno je važno razmotriti pitanje praksi i strategija „radničke klase“, odnosno, stanovništva sa niskim kapitalima. Agenti sa niskim obujmom kapitala za Bourdieua su obilježeni prije svega vrlo ograničenim mogućnostima investicija i iznalaženja strategija za povećavanje obujma kapitala. Bourdieu ne opisuje načine na koje ovi agenti mogu poboljšati svoju društvenu poziciju te se znatno manje bavi njihovim strategijama nego strategijama koje uključuju značajne razine kapitala (vidi Bourdieu, 1984; Blasius i Friedrichs, 2008). Naime, po Bourdieu (1984, 372-387) ovi agenti su u nemogućnosti razmjenjivati svoje niske kapitale za vrijednije kapitale, pa razvijaju dispozicije prilagođene „pristajanju na *nužnost*“ koja oblikuje njihove živote kroz situaciju „deprivacije [prikraćenosti] nužnih dobara“ (Bourdieu, 1984, 372-373, kurziv autorov).

Nužnost ograničenja života kod agenata sa niskim kapitalima vidljiva je najjasnije po potrošačkim praksama, kojima agenti pokušavaju kupiti samo ono najnužnije i razvijaju „ukus nužnosti“ - praktičnu i estetsku preferenciju prema predmetima i dobrima koja su jeftina, osnovna, jednostavna, „skromna“ (Bourdieu, 1984). Prakse niže klase su, po Bourdieuovom (1984, 379) istraživanju provedenom 1960-ih i 1970-ih u Francuskoj, prakse „niske profitabilnosti“ koje proizlaze iz „izbora nužnosti“ - izbora onoga što je „tehnički nužno“, „funktionalno“, to jest, „potrebno da bi se nekako 'prošlo' ili 'snašlo“.

Pritom se „opresija nužnosti“ može razlikovati ovisno o specifičnim razlikama u (niskim) kapitalima, primjerice, radi li se o nekvalificiranim, polukvalificiranim ili kvalificiranim radnicima (Bourdieu, 1984, 378-379, 390). Strategije industrijske radničke klase i poljoprivrednika za Bourdieua najizravnije ovise o fizičkoj snazi, a kvalificirani radnici ovise i o tehničkom obrazovanju, praktičnim znanjima i vještinama povezanim sa tehničkim objektima, strojevima i alatima (Bourdieu, 1984, 387, 384). Bourdieu u kasnijim radovima (2005a, 29-31) navodi kako se *znanja i vještine* kvalificiranog radništva povezane sa tehničkom kulturom, tehničkim kvalifikacijama i „uradi sam“ vještinama mogu smatrati posebnim tipom kulturnoga kapitala kojega naziva *tehnički kapital*.⁷²

⁷² Uz konverziju u ekonomski kapital prodajom tog kapitala na tržištu, on može omogućiti i radne prakse poput izgradnje vlastite kuće, što se može smatrati konverzijom tehničkog kapitala ili utjelovljenih tehničkih vještina, te habitusa usmjerenog na dugotrajan rad, u stjecanje ekonomskog kapitala (Bourdieu, 2005b, 29).

Konačno, oni s najnižim kapitalima, nezaposleni i nezapošljivi, reduciranih su strateških orijentacija i aspiracija - naime, po Bourdieu ispod „određene granice objektivnih šansi sama strateška dispozicija, koja pretpostavlja praktičnu referencu na nadolazeće (...) ne može biti konstituirana (...) [jer je] adaptacija na prešutne zahtjeve ekonomskog kozmosa dostupna samo onima koji posjeduju određeni minimum ekonomskog i kulturnoga kapitala moći nad mehanizmima kojima se treba ovladati“ (Bourdieu, 2000, 221-223). Nemoć ovih agenata povezana je sa redukcijom egzistencije na vještine svakodnevnoga preživljavanja u kojemu se agenti snalaze sa bilo čime što je „pri ruci“ i što mogu pronaći (Wacquant, 1999, 156). Kod ovakvih situacija može se razviti „više ili manje dugotrajni osjećaj nemoći“ povezan sa kolapsom psihološke obrane pri čemu dolazi do „nestajanja bilo kakve koherentne vizije budućnosti“ pa se „poveznica između sadašnjosti i budućnosti čini slomljena“ (Bourdieu, 2000, 221).

Utoliko se kod ljudi koji su rano u kronološkoj dobi duboko internalizirali proces smanjenja svojih šansi ili su od početka odrasli u situaciji malih šansi može vrlo rano dogoditi proces „socijalnog starenja“ - koji se odnosi na percepciju vlastitog „mjesta u svijetu“ kroz smanjenje raspona dostupnih mogućnosti za pomake u društvenoj strukturi te prihvatanje odnosa trenutnih uvjeta života, habitusa i društvenoga svijeta kao „sudbine“ (Bourdieu, 1987, 87).

3.1.6. Strategije i habitus u društvenim promjenama

Bourdieuov sustav koncepata omogućava i zahvaćanje strategija u procesima promjene poput velikih društvenih transformacija (vidi Calhoun, 2006; Gorski, 2013; Pop, 2018; Fowler, 2020).⁷³ Društvena realnost u kojoj agenti djeluju može prolaziti kroz velike transformacije u odnosima mehanizama reprodukcije i stanju u poljima u kojima igraju, pri čemu su agenti u različitoj mjeri pripremljeni za promjene - i dispozicijama i kapitalima. Veće šanse za brzo prepoznavanje društvenih promjena, kao i veće šanse za zauzimanje povoljnih pozicija imaju agenti koji su bolje opremljeni ukupnom količinom kapitala, a pogotovo

⁷³ Za razliku neispravnog mišljenja kako se radi o teoretičaru i istraživaču društvene reprodukcije, proizašlog jednim dijelom iz kronologije i načina recepcije Bourdieua u anglosaksonskom svijetu (vidi Gorski, 2013, 2-6), čak i Bourdieuova *Distinkcija* i *Nasljednici* se mogu čitati i kao studije promjene i napora posjednika različitih vrsta kapitala da u promjenama zadrže svoje pozicije (vidi Calhoun, 2006; Calhoun, 2013; Gorski, 2013). Sam Bourdieu koristio je svoj sustav koncepata u istraživanju različitih velikih promjena (Calhoun, 2013, 37), a koncept habitusa stvoren je unutar proučavanja nesklada koje zastarjele dispozicije imaju sa promjenama društvene realnosti (Wacquant, 2004; Calhoun, 2006).

kapitalima vrijednim u novim okolnostima (vidi i Eyal i sur., 2000). Osim kapitala koje agenti posjeduju, vrlo je važna uloga habitusa u velikim društvenim promjenama - agenti mogu iskazivati veće ili manje količine invencije i prilagodbe, te stoga i različite tendencije ka uspješnim transformacijama habitusa (Bourdieu, 1980, 57; Bourdieu i Wacquant, 1992, 22, 133).

Agenti koji su lošije opremljeni kapitalima imaju manje izgleda da će kasniti u prilagodbama i „stići“ kada su nove profitabilne pozicije već zauzete; štoviše, ovi agenti mogu iskazivati i nemogućnost prilagodbe na nove okolnosti (Bourdieu, 1993). Nadalje, ako je prilagodba habitusa na prethodne uvjete polja, njihova pravila i *doxu*⁷⁴ previše čvrsta i „kristalizirana“, vjerojatno će se pojaviti „rigidan, u samog sebe zatvoren, previše integriran habitus (kao kod starih ljudi)“ (Bourdieu, 2000, 161). Rigidnost habitusa u principu se ojačava (kronološkim) starenjem, kao i u slučajevima u kojima su agenti visoko prilagođeni prethodnim stanjima u poljima i dugotrajno izloženi sličnim društvenim okolnostima, te kada se agenti dugo vremena „ne izlažu situacijama koje bi dovodile u pitanje informacije koje su prikupili tijekom svoga života“ (Bourdieu, 1987).

U suprotnosti s upravo navedenim, agenti koji su socijalizirani uz iskustva iz više društvenih polja i različitih svjetova mogu imati na raspolaganju više repertoara dispozicija u istom habitusu. Različite repertoare dispozicija ovi agenti mogu uspoređivati i koristiti ovisno o potrebi što povećava njihovu *refleksivnost, inovativnost i šanse za uspješne adaptacije na novo* (Hilgers, 2009; Hilgers i Mangez, 2015; Decoteau, 2015). Također, postoje oportunistički i adaptivni tipovi ličnosti čiji su habitusi, na neki način, neintegrirani, skloni djelovanju u trenutku (Bourdieu, 2000, 161), što se vjerojatno može dogoditi i većem broju ljudi u situacijama velikih promjena društvenih sustava i biografskih kriza.

U razdobljima većih promjena mnogi agenti počinju zaostajati za društvenim svijetom, pa se stvara jaz između svijeta koji se promijenio i njihovih habitusa (Lebaron, 2003, 556). Bourdieu habitus u takvim okolnostima naziva habitusom u *histerezi*. *Hysteresis habitusa* odnosi se na situacije u kojima habitus više ne odgovara strukturama polja (Bourdieu, 2000, 160). Hysteresis habitusa odlikuju zaostajanje i teškoće u prilagodbi na nove okolnosti, kao i nemogućnosti percepcije novih objektivnih šansi kao šansi. Dakle, hysteresis habitusa

⁷⁴ Doxa je „pristajanje i/ili vjerovanje u ispravnost pretpostavki dominantnih principa organizacije društva i društvenih igara“ u nekom stanju razvoja društva i njegovih principa organizacije i diferencijacije, odnos „izravnog prijanjanja (privrženosti) koja se uspostavlja u praksi između habitusa i polja kojem je prilagođeno, pred-verbalno uzimanje svijeta zdravo za gotovo“ (Bourdieu, 1980, 66-68), spontano mišljenje i vjerovanje koje izgleda neupitno i prirodno (Bourdieu i Eagleton, 1992).

obilježava „izostanak kapaciteta za razmišljanje“ o sadašnjosti u „različitima mislima od onih iz prošlosti“ (Bourdieu, 1977, 83). Kada se određena polja smanjuju ili ukidaju, - primjerice, redukcijom ili propašću sektora industrijske djelatnosti u postsocijalističkim transformacijama - habitus može početi funkcionirati u „zrakopraznom prostoru“: gubi polje na koje se referira, a ne uspijeva naći novo.⁷⁵

U takvim situacijama „dispozicije individua mogu postati disfunkcionalne“, odnosno „slijepo se držati“ za „ono što je bilo“ i za ono što je naučeno, tako da nastavak postupanja na takvim principima agente može „gurnuti dublje u neuspjeh“ (Bourdieu 2000, 161). Poput Don Quijote (Bourdieu dugotrajan *hyteresis* naziva i *Don Quijote* efektom), ovi agenti mogu imati trajan osjećaj da je njihov (u realnosti zastario) habitus „vječan“ i ispravan, a prakse koje stvara „jedine moguće“ (časne, ispravne, logične). Pogotovo muškarci, vođeni tradicionalnim shvaćanjem muškosti sa „kultom muške snage“ i dominacije mogu imati identitet „baziran na afirmaciji čvrstog, stabilnog, konstantnoga svijeta“, „ukorijenjenoga u njegovoj očiglednosti i agresivnoga prema bilo čemu drugačijem“ koji pridonosi njihovoj ortodoksiji i rigidnosti habitusa, te nevoljkosti za promjenu navika (Bourdieu, 2000, 232).

No, i kod agenata koji teže prilagodbi, u slučaju velikih i brzih promjena, izlazak iz histereze habitusa u *prilagođavanje novoj realnosti traži vrijeme* (Hardy, 2008, 132). Promjena tada može iziskivati tek manje adaptacije dispozicija i biti dominantno praktična zbog aktivacije ili reevaluacije kapitala koji omogućuju uspjeh i vode povoljnim pozicijama, ali može zahtijevati i *direktan rad na transformaciji dispozicija kroz „povišenu svijest“ usmjerenu transformaciji, dakle, pojačanu refleksivnost na vlastiti habitus i prakse* (Bourdieu, 2000, 160), odnosno, trud uložen u „buđenje svijesti i socioanalizu“ (Bourdieu, 1994, 116).

U teškim biografskim situacijama (bolest, razvod, smrt člana kućanstva) i društvenim razdobljima u kojima je rutinska prilagodba habitusa na društvenu realnost radikalno poremećena (kriza, rat, transformacija društvenog sustava), rutiniziranost dijela praksi se smanjuje, pretpostavke koje su se inače uzimale „zdravo za gotovo“ dijelom se odbacuju te proračunatost i promišljanje praksi i strategija ponovo može dobiti na većoj važnosti, odnosno, postati preduvjet prilagodbe i/ili preživljavanja kućanstva (Bourdieu i Wacquant,

⁷⁵ Zdravorazumski jasna iz uzrečice „on/ona živi u prošlosti“, takva tendencija individua ili „grupa da perzistiraju u svojim načinima [navikama]“, a koje se nastavljaju nakon promjene „ekonomskih i društvenih uvjeta koje su ih stvorile“, mogu biti izvor nemogućnosti adaptacija ali i rezignacije zbog pogrešnog predviđanja budućnosti, „jer je okolina koju susreću previše različita od one sa kojom su objektivno usklađeni“ (Bourdieu, 1980, 62).

1992, 131).⁷⁶ Velike društvene promjene, ekonomske krize i društvene i ekonomske transformacije mogu promijeniti ne samo individualne već i *kolektivne trajektorije*, odnosno, trajektorije cijelih društvenih grupa poput klasnih frakcija, dakle, određenih segmenata društva čije se objektivne šanse i subjektivne aspiracije mijenjaju ili čak ukidaju (Bourdieu i Passeron, 1979, 97; Bourdieu, 1984, 112).

U slučajevima poništenja šansi društvenog uspjeha, padova u društvenom položaju, kao i kod trajno vrlo niskih kapitala i nezaposlenosti, *aspiracija prema budućnosti* i ostvarivanju poboljšanja društvenoga statusa (akumulaciji kapitala) može „*kapitulirati pred više ili manje dugotrajnim iskustvom nemoći*“ (Bourdieu, 2000, 221). Izloženost takvim uvjetima života može voditi u nestajanje „koherentne vizije budućnosti“ i preživljavanje od danas do sutra, prakse ljudi izloženih „milosti što će idući dan donijeti“ (Bourdieu, 2000, 221).⁷⁷

Naime, kod dijela nezaposlenih u radnoj sposobnoj dobi, kao i kod mladih koji dolaze iz nižih društvenih pozicija i nalaze se između školovanja i nezaposlenosti ili podzaposlenosti sama „praktična relacija na nadolazeće“, aspiracija prema budućnosti se u situaciji poništenja šansi ne može razviti, jer *illusio* (interes za društvene igre, interes za sudjelovanje u natjecanju u određenim poljima) „pretpostavlja minimum šanse u igri, a time i moći nad igrom (Bourdieu, 2000, 223).

Situacije strukturne neusklađenosti između „prilika objektivno dostupnih u nekom trenutku i aspiracija baziranih na ranijoj strukturi objektivnih mogućnosti“ te izmijenjenih objektivnih šansi koje nudi tržište rada tako mogu rezultirati u „kolektivnom razočaranju“ i u različitim pokušajima *kompensacije za „slomljene trajektorije“* (Bourdieu, i Passeron, 1979, 86, 90; Bourdieu, 1984, 144). Kompensacijama će društveni agenti nastojati na najbolji način nadomjestiti nestanak/gubitak prethodne pozicije i ukidanje objektivnih šansi (budućnosti) koju su očekivali ili kojoj su aspirirali. Strategije kompensacije su strategije koje agenti

⁷⁶ Pogotovo oni koji su deklasirani (iskusili su veliki pad u društvenoj poziciji) imaju šanse postati djelomično dezorijentirani ali i „vjerojatnije će osvijestiti ono što drugi uzimaju zdravo za gotovo, zbog toga što su prisiljeni nadgledati se i svjesno ispravljati 'prve pokrete' habitusa koji stvara neprikladna ili promašena ponašanja“ (Bourdieu, 2000, 163). Primjer za to može biti nužnost adaptacije potrošačkih praksi uslijed velikog pada kapitala koja je agentima naviklima na drugačije principe kontra intuitivna i zahtijeva učenje i prilagodbe.

⁷⁷ U ekstremnim slučajevima poništenja šansi i devalvacija kapitala i dispozicija stečenih prethodnom društvenom trajektorijom kod nekih društvenih agenata „poveznica između sadašnjosti i budućnosti čini se slomljena“ - ili u potpunom izostanku praktične reference prema budućnosti (izostanku nadanja i aspiracija), ili u kolapsu psihološke obrane i nerealnim projekcijama „potpuno odvojenima od sadašnjosti i koje sadašnjost odmah pobija“ (Bourdieu, 2000, 222).

koriste da bi „izbjegli deklasiranje“ i osigurali „povratak u klasnu putanju“ ili „ponovno izgradili prekinut put trajektorije kojoj su se nadali“ (Bourdieu, i Passeron, 1979, 90).⁷⁸

Konačno, treba primijetiti da situacije nesigurnosti obrazovanja i zapošljavanja postaju i globalno sve češće i raširenije, te kako je Bourdieu još na prijelazu stoljeća u vrijeme jačanja neoliberalnih transformacija naznačio kako „izostanak budućnosti, prije rezerviran za 'bijedu svijeta', postaje sve raširenije, čak i karakteristično modalno iskustvo“ (Bourdieu, 2000, 234).

3.2. Sinteza bourdieuovskog pristupa strategijama i tradicije istraživanja strategija kućanstava

Bourdieuova teorija praksi i generiranja društvenih nejednakosti reflektivno je izgrađena uz motiv prilagođavanja na različite empirijske društvene realnosti (Bourdieu i sur., 1991; Wacquant, 1996, xiii).⁷⁹ Upravo zbog unaprijeđivanja mogućnosti za uporabu i prilagodbu Bourdieuovih koncepata, teorijski okvir u ovom radu izložen je uz dodatan napor u zahvaćanju širine i elastičnosti autorovih konceptualnih oruđa i njihovih međudnosa. Naime, s obzirom na razlike između društvenog konteksta Bourdieuovog rada te hrvatskog društva u postsocijalističkom i posttranzicijskom kontekstu, potrebno je prilagoditi dio koncepata, te povećati teorijsku osjetljivost za primjenu teorije prakse na hrvatske posttranzicijske uvjete. Naročito je važna činjenica kako je Hrvatska u bliskoj prošlosti prošla kroz proces postsocijalističke transformacije i tranzicijske procese prema integraciji u Europsku uniju, te je neposredno vremenu provedbe ovoga istraživanja prošla i kroz ekonomsku krizu.⁸⁰

Kao što smo imali prilike vidjeti, strategije su za Bourdieua dio međudnosa agenata u svim društvenim domenama i poljima, te u svim odnosima u kojima „igraju“, a ne samo u tržišnoj sferi ekonomije (Bourdieu, 2000, 122). Jedno od temeljnih proširenja Bourdieuove

⁷⁸ U slučaju obrazovnog tržišta, to uključuje i mlade iz nižih društvenih pozicija i djecu obrazovanih roditelja koja uslijed pada vrijednosti diploma „nisu osigurala nagrade koje bi njihova akademska kvalifikacija garantirala u prethodnom stanju tržišta“ i koje postaju „žrtve deklasiranja“, padajući iz pozicija „srednjeg sloja“ i „umjesto ulaznja u dobro definiranu i cjeloživotnu profesiju“ na tržište rada, ulaze na nesigurne pozicije i pozicije koje ne nude napredovanja (Bourdieu i Passeron, 1979, 86).

⁷⁹ Relacijski način razmišljanja u temelju Bourdieuovog pristupa upućuje kako je odnose koncepata u društvenoj realnosti potrebno uvijek ponovo empirijski istraživati te „empirijski razotkriti specifične konfiguracije“ fenomena koji se obuhvaćaju konceptima (Wacquant, 1996, xiii).

⁸⁰ Bourdieu nije istraživao postsocijalistička društva i njihove specifičnosti. Strategije reprodukcije koje je Bourdieu rekonstruirao bile su dominantno vezane uz mehanizme obrazovanja, formalnog ekonomskog tržišta, te simboličke borbe u poljima dominacije različitih vrsta kulturnog kapitala, kao i temeljene uglavnom na praksama više i srednje klase (Bourdieu i Passeron, 1979; Bourdieu, 1984; 1996).

perspektive na strategije u ovom radu proizlazi iz potrebe zahvaćanja i valorizacije raznih vrsta *radnih praksi* koje Bourdieu nije detaljnije uzimao u obzir, poput rada „na crno“. U ovom se području ovaj rad nadovezuje na tradiciju istraživanja strategija kućanstava (opširno predstavljenu u prethodnom poglavlju 2), koja je od istraživanja u zemljama Latinske Amerike 1970-ih godina težila zahvatiti različite vrste rada koje obavljaju svi odrasli članovi kućanstava (npr. Duque i Pastrana, 1973; Lomnitz, 1975, 1977; Feijoo i Ramos, 1982; Jelin, 1984). Uz iskustva iz latinoameričkih istraživanja ovaj se rad posebno oslanja na Pahlovo (1984) istraživanje oblika rada, te na postsocijalistički period istraživanja strategija - posebice onaj u zemljama jugoistočne Europe (Babović i Cvejić, 2002; Williams, 2004; Babović, 2009; Cvetičanin i Lavrič, 2017b; Bagić i sur, 2017).

Dakle, radne prakse koje se smatraju najznačajnijima za ovaj rad obuhvaćaju: sve vrste formalnog rada - posvećuje se, dakle, pozornost i honorarnom i prekovremenom radu, sezonskom radu i povremenom formalnom radu; neformalni plaćeni rad „na crno“ i neformalni plaćeni rad „na sivo“ (u socijalnoj ekonomiji među mrežama socijalnog kapitala i u zajednicama/susjedstvima); razmjene rada u okviru oblika recipročnosti koje omogućuje socijalni kapital solidarnosti; rad koji pripada kategoriji samoopskrbe, pogotovo proizvodnji hrane za vlastite potrebe; rad u kućanskoj ekonomiji, naročito u praksama pripreme jeftine hrane; te konačno, kućanski rad.

Iduće područje proširenja Bourdieuovog okvira strategija jest područje *neformalnih praksi* (prisutne u tradiciji istraživanja strategija - pogotovo u postsocijalističkim društvima), te prepoznavanja uloge *socijalnog kapitala neformalnih veza* i *političkog kapitala* u hrvatskom društvu (Cvetičanin i Popescu, 2011; Cvetičanin i sur., 2022), koje će biti predstavljeno u idućem poglavlju. Osim toga, većina modifikacija odnosi se na dodavanje koncepta *horizont budućnosti* i *horizont potreba* kojima se smjera pojednostavljeno upućivati na nizove praksi, dispozicija i aspiracija agenata (vidi Atkinson, 2016), te na proširivanje bourdieuvskog rječnika konceptom *deaktivacija kapitala* koji se koristi za dugotrajnu nemogućnost korištenja kulturnog kapitala uslijed nepovoljnih strukturnih uvjeta.

3.2.1. Strategije i neformalna ekonomija: klijentelistički kapitalizam, politički kapital i socijalni kapital neformalnih veza

Sukladno znanstvenom i razvojnom kontekstu nastajanja svoga teorijskog sustava kroz 1960-e i 1970-e, Bourdieu nije posebno tematizirao niti istraživao neformalne prakse i neformalni sektor ekonomije. No, kako je prikazano u drugom poglavlju ovoga rada, *neformalne prakse i neformalni sektor ekonomije* prisutni su u svim društvima i oblikuju se u relaciji sa formalnom ekonomijom i državom (Catelles i Portes, 1989; Lomnitz i Sheinbaum, 2004).⁸¹

Kako je obrazloženo u poglavlju o strategijama u postsocijalističkim društvima, slabljenje formalne ekonomije i državnih funkcija redistribucije (poput socijalne pomoći, besplatnih javnih usluga, itd.) tijekom rane tranzicije bilo je povezano sa širenjem cijelog raspona neformalnih praksi (poput vlastite proizvodnje hrane, „rada na crno“, razmjena usluga i pomoći) (Sik, 1992; Rose, 1994; Večerník, 1997).

Treba imati na umu da neformalne prakse mogu biti legalne i „apsolutno legitimne aktivnosti koje se odvijaju izvan formalne ekonomije“, poput razmjene darova među prijateljima i rodbinom, ali mogu biti i neregistrirane aktivnosti obavljanja neplaćenih ili plaćenih usluga u „sivoj“ zoni,⁸² nelegalne aktivnosti rada „na crno“, te razne prakse pogodovanja kojima se formalna ekonomija i državne usluge i resursi „direktno eksploatiraju“ na štetu drugih (poput zaobilaženja zakona i osiguravanja usluga na koje netko nema pravo itd.) (Ledeneva, 2012, 376, vidi i Williams, 2004).

Neformalne prakse kojima agenti pokušavaju osigurati protupravnu korist zaobilazeći ili kršeći formalne institucije i zakone, a koje ovise o poznanstvima sa politički moćnim osobama i/ili osobama visoko pozicioniranima u birokratskim sustavima državnih institucija, mogu stvoriti mehanizme zatvaranja. *Mehanizmi zatvaranja* su odnosi moći i pogodovanja koji služe distribuciji dobara i usluga koje bi trebale biti dostupni svima po jednakim

⁸¹ Ekonomiju ne sačinjavaju samo tržišni odnosi i strukture, već i neformalna ekonomija, strukture recipročnosti (razmjene), te mehanizmi redistribucije kroz politički sustav i državne institucije (poput socijalne pomoći i povlaštenih mirovina), pri čemu su sve ekonomske sfere strukturalno integrirane (Polany, 1957, Hettne, 2009). Razlika između formalnog i neformalnog sektora ekonomije nastaje institucionalizacijom polja formalne ekonomije, te stvaranjem diskursa u kojemu se pojam „ekonomije“ izjednačava sa tržišnim (formalnim) oblikom ekonomije te odvaja od „društva“, odnosno, od ekonomije kao širokog skupa praksi čovjekove ovisnosti o okolišu i o drugim ljudima (Polany, 1957; Polany i Pearson, 1977).

⁸² Pri čemu su posljednje, u većoj ili manjoj mjeri, nelegalne s obzirom na razliku između, primjerice, pomoći prijateljima sitnim uslugama koje se novčano kompenziraju ili građevinskih firmi koje posluju „na crno“.

kriterijima samo „svojim ljudima“ i tako nepoštenom monopolizacijom stvaraju fenomen „zarobljene države“ (Ledeneva, 2012, 377). Jedan od temeljnih zaključaka literature o strategijama pojedinaca i kućanstava u postsocijalističkim društvima duboka je ukotvljenost i raširenost raznolikih neformalnih praksi u društvenim i ekonomskim odnosima, uključujući i prakse koje odgovaraju mehanizmima zatvaranja (Polese i Rogers, 2011, 613; Makovicky i Henig, 2018, 36).

U hrvatskom kontekstu, pojava klijentelističkog kapitalizma (*crony capitalism*) ili ortačkog kapitalizma, fenomena obilježenog „osobnim odnosima između poslovnog sektora i države, traženjem rente, pogodovanjem, klijentelizmom i korupcijom“ (Ivanković, 2017, 41), obilježena je kombinacijom socijalističkog naslijeđa te „vođenjem tranzicije odozgo“ (Švarc, 2017, 12) u vrijeme postsocijalističke transformacije započete u izvanrednom stanju rata (Franičević, 2002; Račić, 2021). Klijentelistički kapitalizam u Hrvatskoj po Petriću i suradnicima (2021, 59-60, kurziv autorov) ima jasna obilježja „zarobljavanja javnih ustanova i resursa“ i formiranja „mehanizama društvenog zatvaranja“.

Ovakav je razvoj kapitalizma po Švarc (2017, 6-7) ukotvljen u povijest „predatorske privatizacije i raširene korupcije“ te je u vrijeme tranzicije rezultirao „instrumentalizacijom države za partikularne interese i privilegirane društvene grupe“. Dakle, u vrijeme tranzicije razvile su se mreže pogodovanja i klijentelizma kroz netržišne i neformalne odnose između pojedinaca, poduzeća, državnih institucija te upravljačkih elita na osnovi političkih veza te „bliskih obiteljskih veza, etničkog podrijetla ili društveno-ekonomskih veza“ Švarc (2017, 6-7).

Rezultati istraživanja na razni lokalnih samouprava u Hrvatskoj pokazali su raširene prakse zarobljavanja institucija i resursa te njihovo korištenje za ostvarivanje „partikularnih interesa pojedinaca, grupa ili mreža moći“ (Hoffmann i sur., 2017). U tom smislu potrebno je povećati teorijski i analitički fokus na oblike moći koji omogućuju pristup vrijednim resursima, zaposlenjima i različitim privilegijama u Hrvatskoj kroz mehanizme društvenog zatvaranja, a koje Cvetičanin i suradnici (2021) i Petrić i suradnici (2022) zahvaćaju konceptima *politički kapital* te *socijalni kapital neformalnih veza*.

Cvetičanin i sur. (2021, 2) i Petrić i sur. (2022, 41) definiraju mehanizme socijalnog zatvaranja kao dio *društvenih mehanizama reprodukcije* i stvaranja društvenih nejednakosti,⁸³

⁸³ Podsjetimo, za Bourdieua su mehanizmi reprodukcije principi stvaranja i održavanja nejednakosti u društvu temeljeni na pravilima i odnosima moći – kapitala za koje se agenti natječu – u određenim poljima i institucijama (školski sustav, tržište rada, specifična polja poput znanstvenog ili birokratskog), koji osiguravaju

koji agentima sa značajnim obujmom političkog kapitala i socijalnog kapitala neformalnih veza omogućuju „monopolizaciju resursa i isključivanja potencijalnih konkurenata“, dakle, služe „izbacivanju“ drugih, onemogućavanju drugih agenata da uopće uđu u „igre“ i da se „kvalificiraju“ u različitim društvenim poljima. Mehanizmi socijalnog zatvaranja izuzetno su važni u omogućavanju ili onemogućavanju „pristupa tržištu rada“,⁸⁴ način su osiguravanja „povlaštenog položaja u razvoju poslovanja“, te privilegija u pristupu raznim državnim i javnim uslugama (Petrić i sur., 2022, 59-60).⁸⁵

Rastvaranje mehanizama zatvaranja omogućuju politički kapital i socijalni kapital neformalnih veza. *Politički kapital* Cvetičanin i sur. (2021, 4) i Petrić i sur. (2022, 46) definiraju kao moć „upotrebe (i zloupotrebe) državnih i javnih resursa i ustanova u vlastitu privatnu ili grupnu korist“ (...) poput moći nad „javnim kompanijama, policijom, sigurnosnim službama, sudovima, javnim medijima, itd.“, pri čemu je ključno naglasiti kako se radi o kapitalu koji nije djelotvoran samo u političkom polju, već u „svim društvenim poljima“: njime se mogu ostvariti profiti i prednosti u različitim dijelovima formalne i neformalne ekonomije. *Socijalni kapital neformalnih veza* je, po Cvetičaninu i suradnicima (2021, 26), kapital poznanstava i povezanosti s agentima koji imaju položaje u javnim institucijama, političkim strankama i poduzećima, te drugim moćnim agentima koji mogu omogućiti onima koji ovu vrstu socijalnog kapitala imaju pribavljanje vrijednih resursa i privilegija kroz okorištavanje mehanizmima socijalnog zatvaranja.⁸⁶

profite i alokaciju agenata na različite društvene pozicije). Modifikacije i distinkcije između tipova i podtipova kapitala koji omogućuju (ili onemogućuju, u slučaju njihova izostanka) društveno napredovanje i s njima povezanih mehanizama reprodukcije u društvima jugoistočne Europe i specifično, u Hrvatskom društvu, u ovom radu služe kao direktna nadogradnja Bourdieuovih koncepata na temelju prilagođavanja istih empirijskoj realnosti.

⁸⁴ Ovo se pogotovo odnosi na državni sektor, ali s obzirom na klijentelistički karakter kapitalizma u Hrvatskoj, u određenoj mjeri se odnosi također i na privatni sektor.

⁸⁵ Mehanizmi socijalnog zatvaranja po Petriću i suradnicima (2022, 41) temelje se na „(1) članstvu u političkim strankama; (2) društvenim mrežama zasnovanima na pripadnosti neformalnim interesnim grupama (klikama), obiteljskom i simboličkom srodstvu te zajedničkom zavičajnom podrijetlu; (3) etničkoj i religijskoj pripadnosti te spolu/rodu i (4) formalnim obrazovnim kvalifikacijama i članstvu u strukovnim udrugama“.

⁸⁶ Društveni mehanizmi zatvaranja sa navedenim kapitalima kao principom diferencijacije, dovode do situacija u kojima i agenti sa relativno visokim obujmom drugih kapitala mogu izgubiti borbe u različitim poljima ili ostati uskraćeni za pristup poljima, ukoliko nemaju (ili ne žele upotrijebiti) socijalni kapital neformalnih veza i politički kapital (Petrić i sur., 2022, 41f4).

3.2.2. Strategije i neformalna ekonomija: socijalni kapital solidarnosti i asimetrična recipročnost

Za razliku od kapitala koji osiguravaju pristup koristima koje štite mehanizmi zatvaranja, u području svakodnevne i „obične“ neformalne ekonomije također „pomažu“ veze s drugima što je opsežno istraženo u literaturi o strategijama u postsocijalističkim društvima.⁸⁷ Postavljajući ovakve odnose u koncept sukladan Bourdieuovoj teoriji praksi, Cvetičanin i Popescu (2011, 447) i Cvetičanin i suradnici (2021) utvrđuju postojanje *socijalnog kapitala solidarnosti*: kapitala koji se temelji na „primarnim povezanostima“ među agentima - „socijalnim mrežama rođaka, prijatelja i susjeda koji mogu pomoći s novcem, dobrima, uslugama ili s emocionalnom pomoći“. Ove su se društvene veze pokazale važnima za preživljavanje pojedinaca i kućanstava i poboljšanje njihova statusa u situacijama deprivacije i nevolje, što je pogotovo važno u kontekstu postsocijalističke transformacije i kasnije ekonomske krize. Važnost praksi temeljenih na ovim socijalnim kapitalima potvrđena je i u nedavnim istraživanjima preživljavanja siromašnih kućanstava u Hrvatskoj (Bagić i sur., 2017; Šikić-Mićanović, 2017; Rubić, 2017; Krstić i sur, 2017; Cvetičanin i Lavrič, 2017b; Petrić i sur., 2022).

Koncept *asimetrične recipročnosti* povezan je sa socijalnim kapitalom solidarnosti i neformalnom ekonomijom rada „na sivo“. Asimetrična recipročnost odnosi se na obavljanje plaćenog rada unutar mreža koje veže socijalni kapital solidarnosti, u kojemu intencija naručitelja nije samo ekonomska već i socijalna - angažiranje svojih poznanika i prijatelja i podrška njihovom ekonomskom statusu (Williams, 2004).⁸⁸ Ovo može biti način davanja novca rodbini i prijateljima koji izbjegava interpretaciju odnosa kao financijske pomoći (Williams, 2004), a također može uključivati i vrijedne poklone u hrani i drugim dobrima.⁸⁹

⁸⁷ Naime, mnoga kućanstva i pojedinci, posebno oni niskih kapitala, oni koji su ostali bez posla i/ili su se nalazili u situacijama niskih prihoda, samo su uz oslanjanje na mreže recipročnosti, pomoći i razmjene uspjeli preživjeti i održavati svoje uvjete života u uvjetima postsocijalističkih transformacija, pa većina radova o strategijama u postsocijalizmu ističe važnost obitelji, rodbine i prijatelja (npr. Smollet, 1989; Piirainen, 1997; Ledeneva, 1998; Burawoy i sur., 2000; Kovacheva, 2002; Lokshin i Yemsov 2004; Pavlovskaya, 2004; Rose, 2009; Stenning i sur., 2010).

⁸⁸ Gledati na neformalni plaćeni rad kao na tržišni odnos motiviran isključivo profitom znači učitavati u njega perspektivu zaposlenih i ljudi koji žive u bogatim područjima, a ne perspektivu nezaposlenih i ljudi koji žive u slabo razvijenim i siromašnim područjima gdje su motivi plaćanja i socijalni i redistributivni te uz štednju novca uključuju i financijski pomagati druge i „graditi zajednicu“ (Williams, 2004, 129, 203).

⁸⁹ Naime, ukoliko su ikako u mogućnosti, ljudi izbjegavaju primanje pomoći koju nikako ne mogu uzvratiti (Williams, 2004, 30), jer ih to postavlja u simbolički asimetričan odnos i definira kao „potrebite“, odnosno,

Što su strane u bližim odnosima - bliski prijatelji, kumovi, rodbina - to je u osnovi više izražen motiv pomoći siromašnjima, nezaposlenima, onima u potrebi - dakle, vrsta redistribucije (Williams, 2004).

S obzirom da siromaštvo u postsocijalizmu znači da „raste broj obitelji ovisan o socijalnoj pomoći, marginaliziran u formalnim svjetovima rada, u nemogućnosti zaraditi dovoljan prihod kroz zaposlenje“ (Smith i Stenning, 2006 199), kao i rast broja bolesti i invaliditeta uslijed stresa tranzicije i neodgovarajućih uvjeta rada (Stenning, 2010), te da je siromaštvo raširena pojava u Hrvatskoj (Matković i sur., 2007; Šućur, 2014) za očekivati je i pojavu asimetričnih recipročnosti temeljenih na solidarnosti prema agentima koji su ozbiljno onemogućeni u životnim šansama, pogotovo u situacijama bolesti i invaliditeta (La Caze, 2008).

Ove konceptualizacije recipročnosti također „rastežu“ Bourdieuv teorijski okvir, a sukladne su s istim. Naime, Bourdieu je odnose razmjene darova i recipročnosti tumačio kao dio simboličke ekonomije temeljene na stjecanju simboličkog kapitala (časti, prestiža) i time društvene moći (Bourdieu, 1977; 5, 171-172; Bourdieu, 2000, 191-202). No, u kasnijim refleksijama ostavljen je prostor za konceptualizaciju darova i recipročnosti kao praksi koje su velikim dijelom motivirane solidarnošću i velikodušnošću (Silber, 2009).

3.2.3. Novi pojmovi u teorijskom okviru i pitanje kapitala ili resursa

S obzirom da se u istraživanju strategija u Hrvatskoj za ovaj rad obuhvaćaju i pojedinci i kućanstva s niskim kapitalima, u obzir se uzimaju i *utjelovljena znanja i vještine* koje mogu omogućiti zarade, tj. razmjene u ekonomski kapital. To su, primjerice, vještine izvođenja nekvalificiranih poslova poput jednostavnih poljoprivrednih radova, jednostavnih i široko zastupljenih tehničkih („uradi sam“) vještina ili široko zastupljenih vještina povezanih sa kućnom sferom poput pripreme kolača, čišćenja, čuvanja djece.

Tako i Bourdieu u kasnijim radovima navodi postojanje *tehničkog kapitala* koji se može koristiti za konverziju u ekonomski kapital i akumulaciju ekonomskog kapitala radom za vlastite potrebe (Bourdieu, 2005a, 2005b, 29-31). No, Bourdieuova operacionalizacija kapitala, kako je već spomenuto, izrađena je u kontekstu država gotovo pune (formalne)

Bourdieuovski rečeno, stvara izrazitu simboličku asimetriju razmjene koja uključuje određenu simboličku dominaciju i osjećaj „obveza ili moralnog duga“ (Bourdieu, 1980, 122-123).

zaposlenosti, zanemarujući neformalnu ekonomiju (kao i većina analiza toga vremena u Europi). U tom je smislu status ovakvih znanja, vještina i dispozicija logičan predmet istraživanja, promišljanja i rasprava. Naime, nalaze se „između“ kapitala i resursa - nisu kapitali u punom smislu, jer ne funkcioniraju kao društveni odnos moći u borbi za zauzimanje društvenih pozicija (Bourdieu, 1998, 264) na načine na koje to čine vrijedne diplome, imovina ili kontakti s moćnim osobama. No, mogu omogućiti zarade - čak i redovite; ne radi se „samo“ o resursima poput zdravog tijela i izdržljivosti; a mogu omogućiti čak i formalna zaposlenja.

U ovom radu bourdieuovski teorijski okvir strategija proširuje se i konceptom *tjelesnih resursa* - poput fizičke snage, izdržljivosti ili „spretnosti“, dakle tjelesnih i utjelovljenih atributa koje Cvetičanin i suradnici (2014, 12) nazivaju „biološkim resursima“. Ovi su resursi osnova obavljanja jednostavnih poslova (poput poljoprivrednih radova) i većine manje kvalificiranih zanimanja, a uslijed bolesti ili ozljede mogu postati oštećeni, što može voditi u nesposobnost obavljanja rada. Tjelesni resursi bliski su temeljnom Bourdieuovom (1984) razmatranju tjelesnih atributa koje povezuje sa klasnim društvenim nejednakostima, a koji odgovaraju utjelovljenosti društvenih trajektorija u habituse te stečenim dispozicijama za različite vrste rada, vještine i načine kretanja.

U bourdieuovski pojmovnik o strategijama uvodi se i pojam *deaktivacija kulturnog kapitala*. Deaktivacije kulturnog kapitala odnose se na nemogućnosti korištenja kapitala iz različitih razloga, poput nemogućnosti zaposlenja u struci nakon školovanja, dugotrajne nemogućnosti pronalaska zaposlenja nakon otkaza, prijevremenih umirovljenja ili invaliditeta, dakle, odnose se na situacije uslijed kojih se kulturni kapital ne može koristiti.

Nadalje, za razliku od Bourdieua koji pojam horizont koristi samo iznimno, u izoliranom referiranju na „zatvaranje horizonta“ očekivanja (Bourdieu, 2000, 233), u ovome radu uvodimo pojam *horizont budućnosti*, kao koncept koji upućuje na aspiracije za budućnost, predvidljivost budućnosti, praktični osjećaj agenata za šanse koje imaju u budućnosti i moć koju imaju nad budućnosti. Horizont budućnosti odnosi se na mogućnosti dugoročne ili kratkoročne projekcije svoje buduće trajektorije te osjećaje sigurnosti ili nesigurnosti s obzirom na očekivanja budućeg načina života.

Također, uvodi se i pojam *horizont potreba* ili *horizont potrošačkih potreba* koji se odnosi na pogled iz društvene pozicije agenata na dobra i usluge koje agenti vide „vide“ kao i moguće i poželjne za nabavu (kupnju), te tome prilagođavaju svoje habituse. Dakle, horizont

potreba vezan je za potrošačke prakse svih vrsta, od kupnje različitih vrsta hrane, odjeće, kućanskih aparata, usluga adaptacije stambenog prostora, odlazaka na godišnje odmore, kupovine automobila, ali i kupovine ulaznica za kino, koncerte ili kazalište. U horizont potreba se svrstavaju i dobra i usluge, npr. odlazak u kino ili na ljetovanje i ako kućanstva reduciraju količinu odlazaka i odriču se te vrste potrošnje, ali žele ići u kino ili na ljetovanje, za razliku od situacije kad se takve vrste praksi nalaze „izvan horizonta potreba“.

4. Metodologija

U prvom dijelu „Metodologije“ ovoga rada, kroz dva poglavlja („Relacijska epistemologija i konstruktivistički strukturalizam“ i „Prema interpretativnom konstruktivističkom strukturalizmu kao principu rekonstrukcije strategija“) izložit će se na kakve je načine i uz kakvu logiku u ovom radu rekonstruiran proces dolaženja do sociološkog znanja u njegovoj „filozofskoj“,⁹⁰ teorijskoj i metodološkoj dimenziji. Ovi su temelji utjecali na sve druge metodološke procese, poput analize, interpretacije i dolazaka do zaključaka rada.

Prvo se prikazuju osnove konstruktivističkog strukturalizma i relacijske epistemologije, bourdieuvskih osnova primjene teorijskog okvira usredištenog na koncept strategija. Nakon toga obrazlažu se proširenja i modifikacije navedenih pristupa kojima je konstruktivistički strukturalizam rekonstruiran prema njegovoj interpretativnoj varijanti - ojačavajući „momente“ temeljene na principima razumijevanja i razumljivosti narativa i situacija društvenih agenata.

U drugom dijelu „Metodologije“ koje počinje trećim poglavljem („Ciljevi rada u okviru interpretativnoga konstruktivističkog strukturalizma“) izlažu se ciljevi rada u okviru prethodno rekonstruiranog relacijskog okvira interpretativnog konstruktivističkog strukturalizma, procesi povezani sa pripremom i provedbom terenskog istraživanja, te osnovnim obilježjima tako dobivenih podataka („Konstrukcija instrumenata, izbor slučajeva i provedba istraživanja“). U ovome se dijelu tematiziraju i detalji načina intervjuiranja koji su bili relevantni za osiguravanje razumijevanja u kasnijim procesima analiza i interpretacija („Protokol i način provedbe intervjuja“).

U završnom dijelu („Konstrukcija slučajeva, procesi unutar analize podataka i logika prikazivanja rezultata“) iznosi se logika konstrukcije empirijskog materijala o pojedincima i kućanstvima kao pojedinačnim slučajevima namijenjenima usporedbi u cilju rekonstrukcije strategija. Zatim se detaljno obrazlažu procesi provedenih analiza, te naposljetku, logika prikazivanja rezultata koja proizlazi iz predstavljenih metodoloških procesa i teorijskog okvira rada.

⁹⁰ Naravno, ne radi se o filozofiji kao disciplini, već o filozofiji ili teoriji znanja u socijalnoj znanosti.

4.1. Relacijska epistemologija i konstruktivistički strukturalizam

Povezanosti istraživačkoga predmeta i metoda te teorijske perspektive, epistemologije i ontologije istraživanja u pristupu znanstvenom radu opsežno su tematizirane u Blaikie (2009, 6, 26, 71, vidi i Teddlie i Tashakkori, 2010, 3) - navedeni elementi ovise jedan o drugome te sačinjavaju srž znanstvenog istraživanja, tj. načina dolaska do spoznaja. Predmet ovoga rada zahtijeva korištenje perspektiva (teorije) i djelovanja i struktura, dakle, zahvaćanje obaju elemenata u jednom istraživačkom okviru. Ova je činjenica postavila razmatranje i razumijevanje metodoloških i metateorijskih elemenata rada vrlo značajnim za sve procese dolaženja do spoznaja, uključujući i same analitičke procedure.⁹¹

Proučavanje strategija društvenih agenata usmjerilo je (meta)teorijski i metodološki pristup ovoga rada ka *relacionističkoj epistemologiji* i bourdieuovskom *konstruktivističkom strukturalizmu*,⁹² uz ojačavanje njegove interpretativne komponente. Ojačavanje interpretativne komponente i njezine logike u konstruktivističkom strukturalizmu važno je zbog osiguravanja hermeneutičke dimenzije sociološkog realizma⁹³ i relacionističke epistemologije. Ovo omogućuje izgradnju analitičkih procesa razumijevanja zasnovanih na postulatu *razumljivosti (inteligibility)* u procesima konstrukcije znanja (Steinmentz, 2004; 2005; Reed, 2008).

Ojačavanje interpretativne dimenzije povezano je s oslanjanjem metoda ovog rada na kvalitativne postupke. Preciznije, metode rada su usredištene na kućanstava obuhvaćena istraživanjem kao slučajeve namijenjene kvalitativnoj analizi i rekonstrukciji društvenih

⁹¹ Poznato je koliko je rasprave tijekom godina proizvelo pitanje odnosa djelovanja i struktura, kao i s njime povezana pitanja odnosa subjektivnog i objektivnog, pozitivizma i interpretativne sociologije, paradigmi koje sadrže određene odgovore na ta pitanja, te njihovih epistemoloških i ontoloških pretpostavki.

⁹² Bourdieu pojam *konstruktivističkog strukturalizma* koristi u paru sa pojmom *strukturalističkog konstruktivizma* (Bourdieu, 1990, 123) da bi naglasio jednaku važnost obaju principa. Ta je teorijska perspektiva poznata još i kao *genetički strukturalizam*, naziv u kojemu se naglašava geneza društvenih obrazaca ponašanja.

⁹³ Realizam u sociologiji je filozofsko, tj. metateorijsko stajalište kako su strukturalni društveni elementi realni (stvarno postojeći i neovisni o iskustvima agenata, tj. u kojoj ih mjeri i na kakve načine pojedini agenti percipiraju), a istovremeno ih djelovanja agenata stvaraju i reproduciraju. Realizam kao metateorijska perspektiva zasniva se na razmatranju načina za ostvarivanje nužnosti znanstvenog znanja da bi se postigle tvrdnje o karakteru socijalnog svijeta i predstavlja način „konceptualizacije empirijskih odgovornosti i kauzalnih tvrdnji“ koji nije pozitivistički (Reed, 2008, 102). U sociologiji postoje različite varijante i interpretacije točnih elemenata realizma (vidi npr. Archer i sur., 1998; Reed, 2008; Vandenberghe, 1999; 2009). Odnos prema realističkoj perspektivi i ontologiji u ovome radu naznačit će se u nadolazećem tekstu; u osnovi se radi o pragmatičnoj primjeni realističke i relacionističke perspektive kojoj je cilj omogućavanje empirijsko-teorijskog rada, koja smatra da su precizne definicije ovih odnosa moguće samo kroz njihovu primjenu u empiriji i kasnijem razlaganju u epistemološko-ontološkoj „ravni“, te u konačnici, kako ih nikada nije moguće finalno obuhvatiti.

strategija. Slučaj se pritom konstruira na temelju sljedećih izvora podataka: intervjua kojima su prikupljeni narativi iz subjektivne perspektive agenata; kvantitativnih podataka o bourdieuovski definiranim kapitalima dobivenih anketnim upitnikom za iste slučajeve/kućanstva;⁹⁴ te mikroetnografskih bilješki povezanih sa intervjuima.

Epistemološka perspektiva *relacionizma* nalazi se u središtu metodologije ovoga rada i polazi od jednostavne temeljne pretpostavke „međuovisnosti“ društvenih fenomena (Dépelteau, 2018, 8). Međuovisnost pri tome znači kako se društvo smatra skupom odnosa, obilježeno *inherentnom povezanošću* „elemenata“ društvenoga svijeta, čiji su integralni dio i društveni agenti (Mesle, 2008, 3). Dakle, za relacionizam individue i strukture dio su iste stvarnosti (Powell i Dépelteau, 2013) te su „međusobno su-implicirani“ (Vandenberghe, 2018a, 39).⁹⁵ Relacionizam, kao epistemološka postavka, čini dio različitih teorijskih pristupa u sociologiji, koje odlikuju različite ontologije i konceptualizacije odnosa agenata i struktura.⁹⁶ Dakle, unutar relacionističke misli postoje značajne razlike u tome kako se navedeni odnosi individua, djelovanja i struktura konceptualiziraju i objašnjavaju, kakva je uloga interpretativnog momenta, te na koje je načine moguće osigurati kredibilno znanstveno znanje.

Ovaj se rad sukladno Bourdieuovom stilu relacionizma (Bourdieu, 1990, 123) oslanja na *duboku ontologiju* socijalnog, blisku refleksivnom tipu (kritičkog) realizma (Potter, 2000, Reed, 2008; vidi i Bourdieu i Wacquant, 1992, 15, 19-23). Duboka ontologija socijalnog znači da društvo (društvena stvarnost) ima dimenzije ili razine koje su na različite načine povezane te na različite načine istovremeno utječu jedna na drugu. Ova perspektiva (ontološka i epistemološka postavka) omogućuje razumijevanje društva kao skupa mehanizama ili strukturnih sila (pritisaka) i djelovanja agenata u različitim odnosima. Pri tome karakter društvene stvarnosti čini sve vrste odnosa uzročnosti složenim i isprepletenim procesima koji se događaju istovremeno u mnogim elementima (Bhaskar, 1975; Maxwell, 2004; Reed, 2008; Vandenberghe, 2009). Naime, duboka ontologija društvo (i djelovanja

⁹⁴ Točnije, dijelom i postbourdieuovski konceptualiziranih kapitala i odnosa - vidi Cvetičanin i sur., 2021; Petrić, 2002; i teorijski okvir ovoga rada.

⁹⁵ Naime, relacijska perspektiva pomiče objekte sociološkoga znanja od „stvari i činjenica“ kao „fiksni entiteta“ sa promjenjivim atributima koji imaju samo jedno kauzalno značenje“, te koji ne ovise o povijesti ili o kontekstu drugih „entiteta“, prema dinamičnom „sustavu odnosa, procesa i praksi“ (Vandenberghe, 2018a, 39; 2018b, 636). Kako jednostavno objašnjava Benjaminsen (2003, 6) društvo i time i društvenu strukturu čine „nizovi objekata koji su iznutra (internally) povezani“, pa tako „A ne bi bio ono što jest, da B nije povezan sa A“.

⁹⁶ Primjerice, relacionistima se mogu smatrati i interakcionisti i drugi pristupi koji smatraju ontologiju društvene stvarnosti „ravnom“ po čemu je sve u stanju „previranja (*flux*)“, te se odbija postojanje društvenih dimenzija (ili razina) i time pritisak društvene strukture nad agentima s jedne strane, te složena uloga agenata u oblikovanju društvenih struktura s druge (Vandenberghe, 2018a, 39).

agenata i društvene strukture) vidi kao višedimenzionalan ili višerazinski fenomen, te produkt istovremenog odvijanja raznih mehanizama i djelovanja. Primjerice, djelovanje koje je u dimenziji refleksivnosti agenata „racionalno“ tj. planirano, ima svoje osnove i u nesvjesnim i nediskurzivnim strukturama (poput habitusa i kapitala) - koje sudjeluju u djelovanju kao njegovi društveni uvjeti. Također, djelovanje agenata na različitim razinama sudjeluje u produkciji, reprodukciji i modifikaciji struktura i mehanizama, djelovanja drugih agenata, te diskurzivnih formacija (jezika) i kulture.

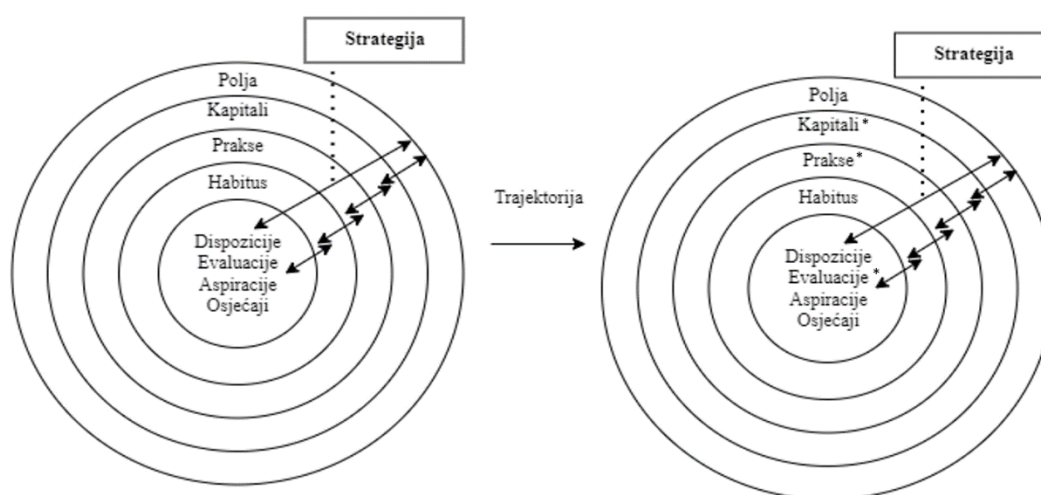
Sukladno višedimenzionalnoj logici društvenog, u osnovi konstruktivističkog strukturalizma konstruktivizam znači „društvenu genezu obrazaca percepcije, misli i djelovanja“ - habitusa i društvenih struktura - a strukturalizam kako postoje „objektivne strukture neovisne o svijesti i želja agenata i koje mogu voditi ili ograničavati njihove prakse ili njihove predodžbe“ (Bourdieu, 1990, 123). Uslijed navedenih obilježja konstrukcije znanja o društvu (relacionizam i duboka ontologija), objekt istraživanja u ovom radu nije „stvar“ u Durkheimovom smislu, zbog toga što je produkt praksi mislećih društvenih agenata, ali nije niti skup znanja, interpretacija i izbora društvenih agenata jer agenti i njihove prakse na mnoge načine (kojih djelomično nisu svjesni) ovise o društvenim strukturama i mehanizmima (Bourdieu, 1990, 123-125).

Naime, za bourdieuovsku prakseologiju (ali i druge teorije praksi i sociološke perspektive koje nastoje približiti strukture i djelovanja, poput Giddensove, vidi npr. Reckwitz, 2002), društveni svijet *istovremeno postoji u više dimenzija*. Dakle, u Bourdieuovom slučaju, pojednostavljeno se može reći kako je društveno prisutno kroz *objektivnu dimenziju* „distribucije materijalnih resursa (...) odnosno vrsta kapitala“ (ova se distribucija, osim na količine i kompozicije kapitala u pojedinim slučajevima - agentima, referira i na principe distribucije kapitala u društvu ili društvene mehanizme), i kroz *subjektivnu dimenziju* „sustava klasifikacija (...) mentalnih i tjelesnih shema, koje funkcioniraju kao simbolički predlošci za praktične aktivnosti - djelovanje, misli, osjećaje i prosuđivanje - socijalnih agenata“ (Bourdieu i Wacquant, 1992, 7).⁹⁷

⁹⁷ Dakle, i djelovanje i strukture i subjektivno i objektivno se odvijaju istovremeno i na složene načine u svim dimenzijama (Potter, 2000). Izlažući ove elemente kroz Bourdieuove koncepte u nešto preciznijem ali i dalje reduciranom nizu od subjektivnijeg do objektivnijeg krećemo se od osjećaja i habitualnih dispozicija te „racionalnog“ elemenata razmišljanja agenata, preko njihovih praksi i obrazaca praksi (strategija), te kapitala i polja u kojima djeluju, do društvenih mehanizama moći poput ekonomskog tržišta ili mehanizama društvenog zatvaranja.

U ovom se smislu ne postavlja dualizam objektivnog i subjektivnog već relacionizam zasnovan na ontološkoj sukladnosti (*ontological complicity*) ovih kategorija, odnosno: iz narativa sugovornika i njihovih najosobnijih iskustava moguće je iščitati objektivne strukture, a objektivne strukture su stalno iznova produkt praksi mislećih agenata i time njihovog potencijala inovacije (Bourdieu, 1977; Bourdieu i Wacquant, 1992; Bourdieu i sur., 1999). Ovo je osnova relacionističke epistemologije u skladu sa dubokom ontologijom društvenog. Odnos teorijskih koncepata i strategija u njihovim relacijama prikazuje se na dijagramu br. 1.

Dijagram 1: Relacije Bourdieuovih koncepata u više dimenzija društvene stvarnosti: od dispozicija do polja

Dakle, sukladno konstruktivističkom strukturalizmu, te dubokoj ontologiji sociološkog realizma, u ovom se radu znanje društvenih agenata (prikupljeno kroz njihove narative u provedenim intervjuima) smatra istovremeno ishodištem sociološkog razumijevanja i znanjem koje je iz sociološke perspektive ograničeno i na koje se sociologija ne može u potpunosti oslanjati. Naime, društvena realnost jest prisutna u praktičnom smislu društvenih agenata, u njihovim narativima o svom životu, u „logici običnog“, svakodnevnog. Do spoznaja možemo doći kroz narative i refleksije agenata o njihovim praksama, evaluacijama i aspiracijama; no, uz perspektive agenata, znanstvena analiza logike praksi i društvene realnosti mora uključiti i „konstruiranje činjenica u odnosu sa teorijskom problematikom“, te u odnosu s objektivnim odnosima moći (Bourdieu i sur., 1968, 21, 38).

Dakle, sociologija ne može konstruirati znanstveno znanje o društvu (*episteme*) isključivo na temelju subjektivnoga znanja, odnosno, ne može doći do spoznaja samo kroz „reprodukciju praktičnog smisla i zdravorazumskih ograničenja“ društvenih agenata (Bourdieu i Kraus, 1991, viii). Bourdieuovo naglašavanje važnosti poznavanja i razumijevanja praksi i praktičnoga smisla agenata ne znači izostanak neke vrste epistemološkoga prekida sa spontanim predkonstrukcijama znanja (zdravorazumskim), ali znači da je realnost društvenog prisutna i u subjektivnom.

Bourdieu se oslanja na posebnu vrstu ideje epistemološkog jaza između subjektivnog i objektivnog, „dvostruki prekid“: istovremeni prekid i sa „zdravorazumskim znanjem“, tj. svakodnevnim iskustvom agenata, i sa pretpostavkama inherentnima ideji objektivističkog scientizma, tj. pozicije „objektivnoga promatrača“ koji ima tendenciju objektu pridati principe svog odnosa prema objektu“ (Bourdieu i sur., 1991[1968]; Bourdieu, 1990[1980], 27). Ovaj se rad umjesto ideje dvostrukoga prekida naslanja na ideju *premošćivanja*, odnosno, izgradnje *epistemoloških mostova* između zdravorazumskoga znanja i znanstvenoga znanja (Reed, 2008), koju i Bourdieu implicira od početka svog znanstvenog djelovanja, a eksplicitno koristi u svojim kasnijim radovima.⁹⁸

Naime, Bourdieu u „*Državnom plemstvu*“ (1996[1989], 131) svoj pristup opisuje kao „*neodvojivo konstruktivistički i realistički*“, a u studiji „*Težina svijeta*“ piše o *realističkoj konstrukciji* na temelju kvalitativnog materijala dobivenog intervjuima (Bourdieu i sur., 1999[1993], 617). Pritom, realistička konstrukcija Bourdieu metateorijski i metodološki znači kako je na temelju narativa društvenih agenata (kako oni konstruiraju značenje i svoje prakse), uz medijaciju relacijskoga znanja o društvu koje uključuje i objektivistička znanja o distribuciji kapitala i o društvenim mehanizmima, moguće rekonstruirati ne samo obrasce djelovanja agenata, već i njihovu socijalnu logiku, pa i dijelove relacijskog sustava društvene stvarnosti (Bourdieu i sur., 1999).⁹⁹

⁹⁸ Naime, Bourdieu (1977) se „od početka“ (od *Nacrta za teoriju praksi*, 1977[1972]) zalagao za artikulaciju konceptualnog jezika sociologije uz uzimanje u obzir stajališta i logike praksi društvenih agenata. Sociologija prema Bourdieu treba „pridonijeti izgradnji stajališta bez stajališta koje je stajalište znanosti; sociolog je, kao društveni agent, zauzet objektom koji uzima kao svoj objekt, i u tom pogledu ima stajalište koje se ne poklapa niti sa stajalištem Drugih, niti sa stajalištem 'prelijetanja' ili 'kopanja ispod' stajališta kvazi-božanskog pogleda... Sociolog zna da osobitost društvenih znanosti zahtijeva od njega da radi (...) kako bi konstruirao znanstvenu istinu koja je sposobna *integrirati* viziju promatrača i istinu praktične vizije agenta“ (2001, 222–223, kurziv autorov).

⁹⁹ Bourdieu se u istraživanjima najčešće kretao u slijedu od konstrukcije objektivne strukture - logike polja s obzirom na raspodjelu kapitala (uključujući konstrukciju polja ukupne društvene distribucije kapitala, odnosno, relacijski prikaz ukupnoga društvenog prostora moći), te identifikaciju mehanizama reprodukcije u odnosu sa analizom polja moći, prema subjektivnom momentu praksa i habitusa agenata. No, osim što to nije jedini smjer

Dakle, slijedeći Bourdieuov *bachelardizam* „*realno je relacijsko*“ („*the real is relational*“) možemo reći: „*subjektivno je realno jer je relacijsko*“, tj. jer se (re)konstruira kao relacijsko. Naime, uz primjenu sustava relacijskih koncepata (poput kapitala, praksi, habitusa i društvenih polja) na analizu intervjua (narativa) o djelovanju i biografiji individua možemo postići *realističku konstrukciju* pozicije agenata i razumijevanje njihovih života (zašto su takvi kakvi jesu), te unaprijediti znanje o društvenim odnosima i mehanizmima. Bourdieuovim riječima: „narativi o 'najosobnijim' teškoćama, naizgled najstrože subjektivnim tenzijama i kontradikcijama često artikuliraju najdublje strukture društvenoga svijeta i njihove kontradikcije“ (1999, 511).

Konstrukcija kredibilnoga relacionističkog znanja koja kreće od subjektivističkog „ulaza“: kvalitativnih podataka prikupljenih od agenata o njihovim praksama i razumijevanju te objektivističkog momenta: kvantitativnih podataka prikupljenih o agentima o njihovim kapitalima, moguća je uz racionalizaciju, tj. preciznije, uz relacionalizaciju teorijom. Ovdje treba još samo nakratko spomenuti različita tumačenja Bourdieuove sociologije osvrćući se na promašene i/ili redukcijske optužbe za redukcije koje su napravile dosta štete u razumijevanju i time u mogućnostima korištenja epistemološko-teorijskog oruđa francuskog autora (vidi npr. Potter, 2000).¹⁰⁰ Ovo nakratko spominjemo kako bi se izbjegla mogućnost netočnog razumijevanja i epistemologije i teorije ovoga rada. Naime, Bourdieu je tumačen i kao autor koji gradi teorijski sustav na temelju *duboke ontologije* (ispravno), te u tom smislu i *kritički racionalist* (empirijsko racionalizira teorijom kao realno, pri čemu je društvena realnost neodvojivo teorijska, dostupna kroz teoriju) i *kritički realist* (empirijsko vidi u službi ontoloških tvrdnji o realnom kao društvenim mehanizmima - silama); ali je i istovremeno optuživan za konflacije dimenzija u *plitku ontologiju* i redukcionizam kao *strukturalistički*

po logici bourdieuvske teorije praksi (kao što je upravo naveden u radu za slučaj „*Težine svijeta*“), usput ne treba zanemariti ni činjenice da: a) u izvještavanju o rezultatima i interpretacijama miješaju se navedeni momenti, kao i kvalitativni i kvantitativni pristup, teorija i zaključci (vidi npr. Distinkciju, Bourdieu, 1984); b) uvijek postoji određena razlika između metoda u praksi i službene rekonstrukcije metoda – izvještavanja o metodologiji („logike kroz upotrebu“ (logic-in-use) i „rekonstruirane logike“ istraživanja; vidi Kaplan, 1968); c) prva Bourdieuova istraživanja na temelju kojih su (uz teorijski i epistemološki rad) konstruirani svi bitni elementi teorije praksi koji su omogućili kasnije kretanje od kapitala/rekonstrukcije društvenoga prostora bila su dominantno etnografske, „kvalitativne prirode“, uz intervjue, promatranja, fotografije itd., i u Alžiru i u Francuskoj; te d) kasnije kvalitativne radove i Bourdieuove teorijske napomene, dijelom navedene i u ovom tekstu.

¹⁰⁰ Bourdieu se nije nikada previše izjašnjavao oko ontologijskih pitanja o društvu, osim spominjući ne-kartezijanske osnove ontologije društvenog, odbijanje „jaza“ unutar konstruiranih dualizama (poput subjektivnog i objektivnog) i time ontološko sudjelovanje (ontological complicity) struktura i agenata, polja i djelovanja - bez pridavanja primata jednom ili drugome - postulirajući primarnost relacija (vidi Bourdieu i Wacquant, 1992, 15, 19-23). Bourdieu se dakle, „držao“ epistemologije i neprestanog relacijskog rada i sa empirijom i teorijom i sa kvantitativnim metodama i sa kvalitativnim metodama, i sa strukturama i sa djelovanjima (praksama).

determinist i *reduccionist* s jedne strane, a praktički *teorijski relativist* ili neka vrsta mistifikatora, „eluzionista“ teorijskim žargonom s druge.¹⁰¹

Suprotno napadima koje je Bourdieu dobivao za reduccionizam, determinizam, teorijske dvosmislenosti i ontološku konflaciju objektivnog i subjektivnog, od kojih je vrlo uvjerljivo „obranjen“ i u teoriji (teorijskim, epistemološkim i ontološkim raspravama, vidi npr. Vandenberghe, 1999; 2009; Potter, 2000; Reckwitz, 2002; Reed, 2008; Akram, 2013, 2015),¹⁰² i u praksi (kroz istraživačke primjene i sposobnost konceptualnih oruđa za modifikacije u istraživanjima, razne „bourdijanske“ pristupe), u teorijskom okviru ovoga rada nastojalo se pokazati kako je teorija praksi sposobna zahvatiti pitanja djelovanja i struktura, refleksivnosti, nesklada između habitusa kao subjektivne objektivacije i strukture kao objektivacije međudjelovanja subjekata (agenata), te, kako u tom nastojanju zahvaća različite dimenzije društvene stvarnosti (dakle, sadrži duboku ontologiju).

Navedena intencija prisutna u izlaganju teorije praksi u teorijskom okviru ovoga rada nije bila u službi „obrane“ Bourdieua, niti je izvedena kao teorijska vježba, već je izvedena upravo zbog toga što ovaj rad treba osigurati sposobnosti bourdieuovske „elastičnosti“ i „otvorenosti“ koncepata, tj. takve primjene i raspolaganja sa teorijom i njezinim implikacijama, zbog refleksivnog zahvaćanja djelovanja i struktura u službi rekonstrukcije strategija. Dakle, navedeni pristup teoriji i metodologiji u ovom radu potreban je ne zato da bi se Bourdieuov sustav koncepata i konstrukcije znanja znalo „slijediti“ već da bi ga se znalo „koristiti“ i „prilagođavati“ - i to ne isključivo u dimenziji obrazložene „elastičnosti koncepata“ nego i u dimenziji „elastičnosti konstrukcije znanja“.

Naime, kao što bourdieuovska elastičnost koncepata ne znači izostanak rigoroznosti, već upravo suprotno, prihvaćanje temeljne složenosti društvenog, prilagođavanje istraživanja

¹⁰¹ Za istraživanje ovoga tipa, „rješenja“ složenih ontoloških pitanja poput pokušaja identifikacije finih razlika između Bourdieuovog relacionizma sa realističkom konstrukcijom znanja i kritičkog realizma (vidi npr. Vandenberghe, 1999; Akram, 2012; 2015), u biti nisu važna. Ono što je za ovaj rad važno je izbjegavanje konflacije (urušavanja) dimenzija objektivnog i subjektivnog, te proces izgradnje društvenoga znanja svjestan svoje inherentne temeljne nesavršenosti i „vječne“ nedovršenosti. One su produkt i „izranjajućih“ (*emergent*) svojstava međuodnosa društvenih razina koja vjerojatno nikada nije moguće u potpunosti obuhvatiti, te nemogućnosti potpunog zahvaćanja realnosti bilo kakvim konceptima koju je jasno istaknuo Wittgenstein (vidi npr. Bourdieu i Wacquant, 1992, 20-25, posebno f.41), kao i činjenice da se društvena realnost konstantno iznova stvara i mijenja (kolikogod da se pritom reproducira) - te u tom smislu stalno pomalo „bježi“ društvenoj znanosti (vidi npr. Bryne, 2009a). Konačno, suprotno naglasku na društvenu ontologiju, ili ontički status društvenog, u ovom je radu važan naglasak na interpretativnom „momentu“ i izgradnji mostova od subjekta prema znanju i obratno (vidi Reed, 2008).

¹⁰² Dodatno, za razumijevanje i ukazivanja na razne vrste „otvorenih puteva“ iz navodne determinističke „zatvorenosti“ teorijske arhitekture koju je Bourdieu izgradio vidi npr. McNay 1999; Vandenberghe, 1999; Sweetman 2003; Lau, 2004; Decoteau, 2015; te pogotovo Akram 2013; 2015).

raznim (društvenim, kulturnim, temporalnim) kontekstima te odgovornost i poštovanje prema navedenom (npr. Vandenberghe, 1999; Bryne, 2009a,b; Mjøset, 2009), tako i elastičnost konstrukcije znanja ne znači nerigoroznost teorije i metodologije već upravo suprotno: prihvaćanje složenosti konstrukcije znanja u društvenim znanostima, prilagođavanje različitim pristupima empiriji i realnom, različitim metodama i njihovim kombinacijama, te, konačno - odgovornost i poštovanje prema navedenom.

4.2. Prema interpretativnom konstruktivističkom strukturalizmu kao principu rekonstrukcije strategija

Kao što je u prethodnom poglavlju naznačeno, za razliku od pozitivističke misli i drugih pokušaja prenošenja naturalističkih principa prirodnih znanosti u društvene (vidi npr. Potter, 2000; Steinmetz, 2005; Vandenberghe, 2009), realističkom i relacionističkom znanstvenom znanju o društvu mora biti integralna svijest kako je društvo ljudski „proizvod“, te da je iz sociologije nemoguće „apstrahirati ljude, njihova djelovanja i strasti, koncepte i vjerovanja, njihove živote i povijesti“ (Vandenberghe, 2009, 220). Nadalje, realistička pozicija u društvenim znanostima treba uključivati svijest kako se „značenja ne mogu mjeriti, mogu se samo razumjeti“ (Bhaskar, 1979, 59). Dakle, iako je razumljivo da društveni agenti mogu imati „ideološke distorzije, netočne dojmove i zdravorazumska mišljenja“ (Reed, 2008, 103), realistička konstrukcija u sociologiji moguća je samo na temelju znanja iz pozicije agenata (Bourdieu, 1999). Naime, za razliku od znanosti o materijalnom svijetu (poput fizike), sociološko znanje „uvijek, nužno i neizbježno pretpostavlja prethodnu *interpretaciju djelovanja* koju izvodi ne samo analitičar/ka, već koju također i povrh svega izvode sami akteri“ (Vandenberghe, 2009, 220, kurziv autorov).

Uzimajući u obzir ustanovljenu nužnost *interpretacije kao principa* u stvaranju znanja o društvu, postaje jasan zaključak kako društvo, djelovanja društvenih agenata i sociologija dijele „ovisnost o konceptima“ (*concept dependency*) (Steinmetz, 2005). Drugim riječima: „društvene prakse i strukture neraskidivo su povezane sa ljudskim interpretacijama svijeta i njihovim vlastitim aktivnostima“ (Steinmetz, 2005, 283; 2004). Postavke ovisnosti o

konceptima i nužnosti interpretacije ujedanju kritički realizam, hermeneutičku i interpretativnu tradiciju te teorije praksi (Steinmetz, 2005).¹⁰³

No, dok kritički realizam prvenstveno retroduktivno zaključuje od konceptualizacija mehanizama prema socijalnim relacijama, a dio interpretativnih pristupa ne ulazi u pitanja objektivnosti društvenog i pritisaka (društvene moći) koji obilježavaju društvene strukture, ovaj se rad, kako je već obrazloženo, vodi načelima konstruktivističkog strukturalizma koji teži zahvatiti oboje. Pritom se „ojačava“ u navedeni pristup ugrađena interpretativna komponenta. Kod takvoga pristupa: *interpretativnog konstruktivističkog strukturalizma*, rekonstrukcija društvenoga znanja „*kontinuirano*“ ovisi i o značenju-u-društvu i o sociološkoj teoriji kao o prijepornoj (*contested*) strukturi značenja u kontigentnom odnosu sa realnošću koju proučava“ (Reed, 2008, 114, kurziv autorov).¹⁰⁴

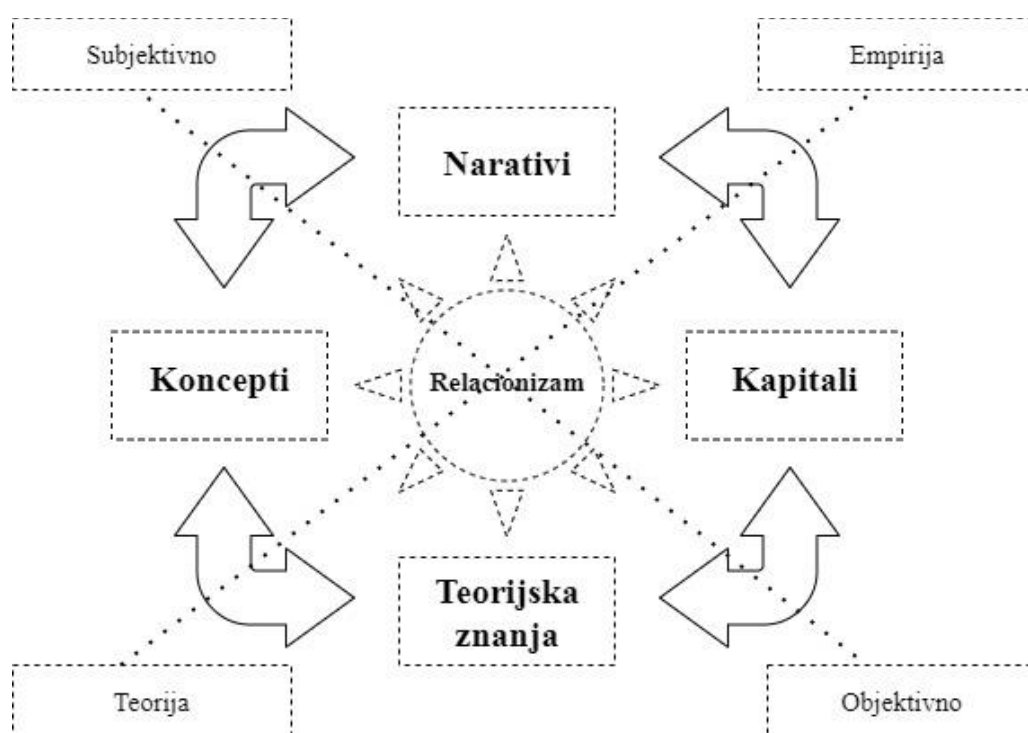
U ovom se smislu realizira ideja *epistemološkog mosta* ili *epistemološkog premošćivanja*: princip rekonstrukcije znanja i analitičko usmjerenje kojima „cilj nije nadići ili obezvrijediti znanja agenta u korist teorije, već premošćivati jaz značenja te artikulirati kako su određene radnje, učinjene iz određenih razloga, dio veće cjeline, koju akteri mogu, ali i ne moraju vidjeti“ (Reed, 2008, 119). Navedeno usmjerenje čini hermeneutički, interpretativni aspekt realizma (Reed, 2008): odnosa subjektivne i objektivne dimenzije društva u ovome radu i suštinu shvaćanja *principa interpretacije*. U tom se smislu ovdje koristi i riječ rekonstrukcija (sukladna realizmu i konstruktivističkom strukturalizmu) umjesto konstrukcije (sukladne konstruktivizmu). Naime, znanost *rekonstruira* sadržaj narativa agenata u nešto izmijenjene oblike uslijed povezivanja subjektivnoga znanja sa drugim dimenzijama društvene stvarnosti, uz naznačavanje povezanosti s onim što je već prisutno (ili

¹⁰³ Osim, donekle, kritičkog realizma „strogog“ tipa koji je blizak naturalizmu prirodnih znanosti i gdje se koristi princip interpretacije, ali se na znanje agenata gleda „s visoka“, te postmodernih pristupa (ako se smatraju dijelom navedenog poststrukturalizma) (vidi Reed, 2008).

¹⁰⁴ Ovdje ponovno nailazimo na razloge za više puta spominjanu „otvorenost“, „elastičnost“ i prilagodljivost Bourdieuovog sustava koncepata, kao i za ugradnju „otvorenosti“ teorijskim sintezama i modifikacijama u teorijski okvir u cjelini; naime, teorija se mora konstantno prilagođavati interpretaciji značenja iz empirije, a interpretacije rekonstruirati u odnosu sa teorijom. Naime, Bourdieu zastupa proaktivno relacijski stav u povezivanju empirije i teorije, metoda, pa i disciplina u službi sociologije, između ostalog i kao Bachelardov učenik (Bourdieu i Wacquant, 1992). Ovi principi podsjećaju na Bachelardovo (1988[1940]:137) objašnjenje „dijalektičkog“ principa relacijske epistemologije u kojemu se „kretanje misli (*movement of thought*) vidi kao neprestan i nikad završen '*pincer movement*', tj. 'dvojno obuhvaćanje' (*mouvement d'enveloppement*), kojemu se ograničenja određenoga konceptualnog okvira otkrivaju, nadilaze i integriraju u širi okvir“. Odnos empirije i teorije u ovom smislu je kao dvostruka ovojnica (*double helix*) koja se najjednostavnije može slikovito zamisliti kroz izgled DNA vrpce: „kreće“ se u „linijama“ empirije i teorije, njihove poveznice su induktivno-deduktivna povezivanja empirije i teorije - a abduktivnim momentima kroz iznenadne uvide ocrtavamo nove mogućnosti: „vertikalnu dimenziju“ ispreplitanja ovojnice (*mouvement d'enveloppement*), čija se adekvatnost procjenjuje u daljnjim fazama navedenog „dvostrukog kretanja“.

implicirano) u djelovanju agenata i u strukturama. Dakle, strategije već postoje u društvenoj realnosti, ali ne i potpuno u svijesti agenata - iako su u njoj implicirane - a dostupne samo kroz relacijsku rekonstrukciju u odnosu subjektivnog, objektivnog i teorijskog znanja i njihova premošćivanja (Dijagram 2).

Dijagram 2: Relacionistički pristup konstrukciji znanja između empirije i teorije te subjektivnog i objektivnog

Ideja epistemološkog premošćivanja počiva na postulatu *razumljivosti* (*intelligibility*) društvenoga djelovanja agenata: mogućnosti da istraživač pažljivom interpretacijom i orijentacijom ka razumijevanju *koherencije* iskustva agenata i orijentacije agenata prema svijetu „razvije *osjećaj* za razloge koje su agenti imali za djelovanje“ (Reed, 2008, 116, kurziv autorov). Ovo je, pak, sukladno Bourdieuovim razmišljanjima o približavanju znanju agenata i njihovom osjećaju za praksu, praktičnom smislu, povezanom sa (re)konstrukcijom društvene logike prakse koja usmjerava životne strategije.

Dakle, kretanje od iskustava i percepcija društvenih agenata u istraživanju omogućuje stjecanje znanja o njihovim praksama te dolaženje do „struktura osjećaja“ (Fowler, 1996), praktičnog smisla (*sens pratique*, osjećaj za praksu), primarne komponente Bourdieuove teorije djelovanja i ujedno (relacijski) i teorije struktura (1987, 23). Osjećaj za praksu, kako je detaljno obrazloženo u teorijskom okviru ovoga rada, uključuje subjektivni pogled na svijet i na vlastito objektivno mjesto u svijetu, evaluacije i aspiracije agenata, ali i „osjećaje“ u konvencionalnijem smislu riječi. Osjećaji (poput tuge, očaja, anksioznosti, zbunjenosti, sreće i radosnog očekivanja, itd.) uvijek su povezani sa logikom prakse, tj. osjećajem za praksu, čak i kada prihvaćamo i njihove ujedno socio-psihološke (pa i psiho-neurološke) korijene.¹⁰⁵ Dakle, evaluacije-dispozicije-osjećaji (za praksu) agenata moraju biti na neki način uključeni u konstrukciju znanosti o društvenim praksama (Bourdieu 1990, 30).

U ovom smislu kvalitativne metode imaju posebnu vrijednost u konstrukciji znanosti o društvenim praksama, jer su „bliže stvarnosti“ i omogućuju integraciju „iskustava društvenih agenata“ u analizu (Bourdieu, 1988, 781-782). Kvalitativne metode naglašavaju „kompleksnosti i nijanse“ koje objektivistički pogled „odozgo“ lako može zanemariti (Barrett, 2015, 7). Kvalitativni „ulaz“ u istraživanje prema subjektivnom znanju i iskustvima sugovornika/ca omogućuje identifikaciju „implicitnih pretpostavki i kategorija koje se uzimaju 'zdravo za gotovo', a koje strukturiraju načine na koje agenti konstruiraju i razumiju sebe te njihove percepcije 'objektivnih šansi' koje su im dostupne u širem društvenom prostoru“ (Barrett, 2015, 8).¹⁰⁶ Dakle, pristup „interpretativnoj perspektivi svakog sugovornika/ce“, to jest, razumijevanje njihova „subjektivnoga poretka stvari“ (Fowler, 1996, 3) omogućuje razumijevanje stvaranja kompleksa dispozicija koje individue „čine onime što jesu“ (Atkinson, 2016, 140), u odnosu sa širim društvenim strukturama koje su relacijski povezane s onim što te individue „jesu“.¹⁰⁷

Sukladno naglašavanju interpretativnog momenta „dijalektike“ mišljenja u relaciji empirije i teorije, u ovome se radu smatra kako upravo u povezivanju interpretacija i djelovanja sa većim društvenim cjelinama leži rekonstrukcija društvenog. Naime, smatra se da

¹⁰⁵ Vidi npr. Lau, 2004.

¹⁰⁶ Dakle, nikad ne treba iz „znanstvenog uma“ ispustiti refleksivnost kako su ovi subjektivni momenti dio objektivnih uvjeta života, društvenih odnosa koji se nalaze u temelju praksi agenata (i kao „eksterna“ i kao „interna“, tj. internalizirana sila) i koji postavljaju granice - točnije, djeluju kao sile koja usmjeravaju, otežavaju, olakšavaju, ... - njihova različita djelovanja.

¹⁰⁷ Suprotno „naivnom personalističkom pogledu na unikatnost društvenih osoba (kao temeljnog i jedinog zaista točnog njihovog obilježja, a time i obilježja društvenoga svijeta), upravo „razotkrivanje imanentnih struktura“ sadržanih u izjavama i praksama omogućuje razumijevanje onoga što je esencijalno („generativne strukture i društveni mehanizmi“) u „jedinstvenoj posebnosti“ djelovanja i reakcija agenata (Bourdieu, 1999, 618).

do znanja o društvu dolazimo kroz razumijevanje djelovanja u širem društvenom kontekstu koji se uzima kao slojevita povezanost interpretacija „usredištena na shvaćanje društvenih značenja“, značenja koja su upisana i u djelovanja i u strukture i u društvene mehanizme (Reed, 2008, 115-116).¹⁰⁸ Ovo je osnova kretanja u „dvojnomo obuhvaćanju“ (Bachelard, 1988[1940], 137) i empirije i teorije: procesu izgradnje znanja kroz rekonstrukciju fenomena u relacijskom odnosu značenja, uz ojačanu subjektivističko-konstruktivističku dimenziju interpretativnog konstruktivističkog strukturalizma.

Navedeni proces mora biti svjestan konstantne relacionalnosti subjektivnog sa objektivnim (naravno, ne pretpostavljajući homologije već odnose koji sadržavaju višestrukost karakteristika, različitih „neusklađenosti“, sukoba, pritisaka, produkcije i reprodukcije između društvenih dimenzija, kao što je naznačeno kroz teorijski okvir). Zbog ove povezanosti društvenih dimenzija kroz društvenu logiku i interpretaciju značenja, subjektivna perspektiva interpretira se u relacijskoj povezanosti sa drugim vrstama (kretanjima) znanja o obilježjima društvene stvarnosti. To su kretanja od teorije - socioloških koncepata i njihovih odnosa - te od objektivnih znanja o strukturama, djelovanjima i društvenim silama, odnosno, mehanizmima (navedena objektivna znanja koja uvijek sadržavaju subjektivnu dimenziju u njihovoj produkciji i reprodukciji, pa im je integralan princip razumljivosti njihova karaktera kao ljudskih „proizvoda“).¹⁰⁹

Ovi elementi društvenoga znanja u određenom obliku (sličnijem ili manje sličnom sociološkom znanju) mogu biti i eksplicitno prisutni u svijesti sugovornika. Osim toga, s obzirom da su agenti relacijski dio društva, navedeni su elementu svakako implicitno prisutni u narativima sugovornika/ca, jer su životi sugovornika/ca implicirani njihovim principima (poput distribucije društvenih moći), i oblikovani i konceptima koje agenti sami imaju o društvu, a koji su u različitoj mjeri zdravorazumski i znanstveni.¹¹⁰ No, već i zbog izostanka

¹⁰⁸ Naime, kako društvene mehanizme i objektivne strukture stvaraju ljudi, one/i imaju društveno razumljivu logiku, logiku koja je razumljiva iz perspektive agenata i „ugrađena“ u strukture i mehanizme (Reed, 2008).

¹⁰⁹ Primjerice, razlike u društvenim odnosima moći između najbogatijih ljudi svijeta i primatelja socijalne pomoći su ujedno i objektivne (pojednostavljeno, jedni posjeduju stotine milijardi eura financijskoga ekonomskog kapitala, dok drugi eventualno posjeduju stotine eura iste vrste kapitala) i razumljive. Slično tome, mehanizmi društvenog zatvaranja u Hrvatskoj opisani u teorijskom uvodu objektivno su utvrđeni (na temelju analize kapitala i djelovanja) te ujedno interpretativno razumljivi kao produkti djelovanja agenata i njihovih borbi za društvene pozicije u danom socio-historijskom kontekstu.

¹¹⁰ Ovdje vidimo dio logike epistemološkog mosta: s jedne strane kroz sociološko korištenje jezika koji već postoji u društvu kao temelja za konstrukciju znanstvenih koncepata a s druge strane kroz dvostruku heremenutiku, odnosno, određeno raspršenje, diseminaciju znanja o društvu i koncepata znanosti o društvu u samom društvu - u diskursima i u jeziku koji koriste društveni agenti.

distance od vlastitog iskustva praksi, koncepti agenata ne mogu ujedno biti i znanstveni na onaj način na koji je sociologija znanstvena.¹¹¹

Preuzimajući i Giddensovu lekciju sukladnu ovdje navedenim epistemološko-metodološkim postavkama: kao društveni znanstvenici/e ne možemo se oslanjati *samo* na diskurzivno znanje društvenih agenata, na „ono što agenti mogu reći o uvjetima njihova djelovanja“ jer „*praktična svijest*“ djelovanja agenata nije u potpunosti otvorena „diskurzivnoj formulaciji“, *plus ultra* - sadrži i nesvjesne motive dakle, oblike praktične svijesti koji su „potisnuti iz svijesti ili se pojavljuju samo u iskrivljenom obliku“ (Giddens, 1979, 57; 1984, 4-5, kurziv autorov).¹¹² Istovremeno, razumijevanje društvenoga stvara se na osnovi zajedničke *ovisnosti o konceptima* između dimenzija društvenog (subjekt – djelovanje – strukture – sociološke konceptualizacije) i na osnovi pridavanja karaktera razumljivosti i *kapaciteta za razumijevanje* društvenim agentima, dakle: „subjekti društvenih znanosti imaju iste temeljne sposobnosti za koherentno mišljenje i namjerno djelovanje kao i istraživač (...) u onoj mjeri u kojoj ljudi djeluju na način koji njima samima 'ima smisla' (ili na uočljiv način odstupa od razumnog djelovanja), istraživač može shvatiti njihovo djelovanje“ (Reed, 2008, 116).

Istovremenost principa po kojima društveni agenti razumiju i ne razumiju svoje djelovanje, omogućena je jednostavnim prelaskom od linearnog načina razmišljanja prema relacijskom načinu razmišljanja, koje je sukladno karakteru dubinske ontologije: ono što je u jednoj dimenziji (poput svijesti agenata, subjektivne dimenzije ili empirijskog) racionalno, u drugoj je dimenziji (poput društvene ukotvljenosti agenata, objektivne dimenzije) habitualno i ovisno o kapitalima, trajektorijama i društvenim mehanizmima (vidi Potter, 2000).¹¹³

¹¹¹ Naime, čak ni sociolog/inja ne razmišljaju jednako u ulozi znanstvenika/ce i ulozi agentice u svakodnevnom životu svog kućanstva, primjerice, kada djeluju u akademskom polju sociologije obrazovanja i u obiteljskom polju kroz prakse involviranosti u obrazovnu trajektoriju vlastitoga djeteta (Bourdieu, 1990b, 383). Dakle, društveni znanstvenik ne razmišlja na isti način kada s odmakom analizira pitanje obrazovne investicije i u svojim vlastitim, konkretnim praksama koje imaju svoje mjesto i vrijeme, svoj ulog i svoju težinu, svoju neizvjesnost, praksama koje u obrazovnom sustavu vodi kao (zabrinuti) roditelj (Bourdieu, 1990sc, 383).

¹¹² Bourdieuv termin za posljednje (iskrivljeni oblik logike prakse) je „pogrešno prepoznavanje“ (*misrecongition*), koje može biti „namjerno“ djelomično potisnuto kao pogrešno prepoznavanje.

¹¹³ Podsjetimo se na ovome mjestu Bourdieuove tvrdnje kako „problem svjesnog ili nesvjesnog karaktera strategija (...) postaje besmislen jednom kada se prepozna da je susret habitusa sa specifičnim stanjem polja ono što vodi strategije“ (Bourdieu i Wacquant, 1992, 129). Dakle, susret subjektivne i objektivne dimenzije društvenog koje su relacijski povezane - giddensovski u stanju dvostruke strukturacije, bourdieuovski, u izgradnji homologija i stvaranju nesuklađenosti i histereza polja i habitusa - pretpostavka je djelovanja i spoznaje o djelovanju. Besmisao toga problema koju Bourdieu postulira ne znači da ne postoje i svjesno i nesvjesno, već da postoje istovremeno, u posljednjoj liniji: kao što dok čitamo i dišemo.

Ponovno Bourdieuovim riječima, „podčinjavanje podacima zahtijeva čin konstrukcije baziran na praktičnom ovladavanju društvene logike kojom su ti podaci konstruirani“ i iščitavanje iz riječi sugovornika/ca „strukture objektivnih relacija, sadašnjih i prošlih“ (Bourdieu, 1999, 617-618). Suprotno subjektivističkom relativizmu i konstruktivizmu bez struktura, višestruke perspektive odgovaraju upravo „višestrukosti supostojanja“ i stajališta, pri čemu je svaki pogled na svijet jednako „zasnovan na društvenim razlozima“ - sve razlike u osnovi imaju isto *relacijsko* ishodište - društvenu realnost i povijest njezinih internalizacija u dispozicijama agenata (Bourdieu, 1999, 3-4). Ovome je, naravno, u dimenziji djelovanja pridruženo prepoznavanje i određene temeljne kontigencije, izranjajući (*emergentni*) karakter društvene realnosti, povezan sa kapacitetima inovativnosti agenata koji vodi šansama da nešto uvijek bude drugačije.¹¹⁴

Stvarna rekonstrukcija načina na koji se ta značenja odvijaju u danom skupu društvenih struktura i društvenih radnji koje se ispituju mora „razotkrivati nevidljivu težinu povijesnih struktura u odnosu na koje su individualni životi življeni i ispričani“ (Bourdieu, 2005, 304). Težina „povijesnih struktura“ u narativima sugovornika/ca ne mora biti samo „nevidljiva“ ili „skrivena“. Naime, društveni agenti imaju određene refleksivne sposobnosti u prepoznavanju struktura koje su na njih utjecale, točnije, imaju „povijesnu svijest“ (Barrett, 2015, 8). Ovo ne znači da su agenti sposobni (i spremni) „objasniti“ nastanke svojih habitusa „kao habitusa“, već da - pogotovo u situacijama društvenih kriza i velikih društvenih promjena - imaju određenu svijest o povijesnoj situaciji i o promjenama kojima su (bili) izloženi, i koje su utjecale na njihove živote (a time na trajektorije i strategije). Ovo, naravno, u nekoj mjeri uključuje i svijest o zdravorazumski „društvenim okolnostima“, tj. sociološki društvenim mehanizmima reprodukcije koji su utjecali na agente (npr. ekonomska kriza kao razlog gubitka posla, devalvacija diplome kao razlog nemogućnosti zapošljavanja, pritisak mehanizama zatvaranja vidljiv u nemogućnosti dobivanja posla zbog izostanka političkih veza/kapitala, itd.).

¹¹⁴ Koju Bourdieu, između ostalog, opisuje i figurom: „logika prakse je logična do točke u kojoj bi, da bude logična, prestala biti praktična“, Bourdieu i Wacquant, 1992, 22-23). Dakle, logika praksi je logična dok ne postane logično da bude praktična prije nego logična – što znači pojavljivanje novog elementa u susretu djelovanja i struktura, mogućnost prilagodbe i kreativnosti praksi i dispozicija - princip praktičnosti koji se taloži u logici habitusa prije principa logike. Na mjestu ovog citata Wacquant u *Uvodu u refleksivnu sociologiju* združuje fusnotu koja poboljšava razumijevanje ove problematike - u osnovi problematike karaktera (ontologije) društvenog svijeta i znanja o svijetu, to jest, problema kompleksnosti - koju prenosimo u cijelosti: „Kao što je Don Levine (1985:17) ustvrdio, tolerancija neodređenosti (ambigviteta) može biti produktivna ako se ne koristi kao opravdanje za trajavo razmišljanje već kao pozivnica na odgovaran odnos sa problemima koje odlikuje velika složenost“ (Bourdieu i Wacquant, 1992, 23 f.40).

Dakle, sociolozi moraju biti zainteresirani za motive i predodžbe agenata povezane sa djelovanjem, ali i ići onkraj onoga što agenti artikuliraju kao razloge, uključujući pitanja društvenih uvjeta djelovanja, habitusa i društvene logike praksi povezane sa pozicijama koje agenti zauzimaju u društvenom prostoru i njihovim trajektorijama (Akram, 2012). Zbog toga „interpretativni društveni znanstvenici slušaju 'iznad' (*beyond*), između (*between*) i ispod (*underneath*) riječi sudionika kako bi razumjeli društvene uvjete“ - strukture koji sudjeluju u stvaranju onoga što sudionici govore, pri čemu se ova vrsta refleksivnosti (relacionizma) odnosi i na analize podataka (Power, 2004, 858). Znanje iz pozicije agenata tako se nadopunjava sa teorijskim relacijama, povijesnim i/ili kvantitativnim podacima, „dizajniranim za zahvaćanje 'generativnih struktura'“ (Barrett, 2015, 7), ali se nikada ne napušta kao izvor znanja, već se premošćuje, pa se analiza stalno iznova vraća agentima (slučajevima).

Konačno, razumijevanje karaktera praksi temelji se na „regularnostima koje izranjaju kroz strategije djelovanja“ (Fowler, 1996, 88). Ovo znači kako narativi o osobnim praksama i povijestima sadrže strategije i društvene povijesti agenata (trajektorije) te zahtijevaju „interpretaciju u svjetlu obilježja socijalnog života koja mogu biti samo implicitno prisutna u samom materijalu“ - zahtijevaju uzimanje u obzir „'generativnih struktura' ukotvljenih i u društvenom prostoru i u habitusu“ (Barrett, 2015, 4). Dakle, upravo kroz razumijevanje „logike praksi' kvalitativni istraživači mogu osigurati dublje razumijevanje sudionika/ca u istraživanju“ (Power, 2004, 860) - objektivacijom koja agentima istovremeno ne odriče njihovu „jedinstvenu posebnost“ (Bourdieu, 1999, 618).¹¹⁵

4.3. Ciljevi rada u okviru interpretativnoga konstruktivističkog strukturalizma

Opći cilj ovoga rada je identificirati (rekonstruirati) i opisati životne strategije i strategije preživljavanja pojedinaca i kućanstava u Hrvatskoj te izraditi njihovu tipologiju, načinom koji omogućuje njihovo razumijevanje. Kako je naznačeno u prethodnim poglavljima, prema tom cilju kreće se od subjektivnoga znanja društvenih agenata i reprezentacija njihovih praksi i uvjeta života, te skupa objektivnih podataka o kapitalima

¹¹⁵ Istraživanje „logika praksi“ tako omogućava i razumijevanje socijalnih uvjeta koji stvaraju ne samo individue već i društvene grupe kojima sudionici pripadaju poput društvenih klasa, ali ovo zahtijeva „zahvaćanje partikularnih društvenih i psiholoških uvjeta individua“ uključujući i njihove trajektorije i tipove kapitala (Power, 2004, 860).

kojima raspolažu, u cilju rekonstrukcije strategija. Ovo omogućava raspolaganje sa podacima o kapitalima za skup slučajeva koji se u ovome radu analizira, interpretira i komparira te relacijski teorijski okvir. Nadalje, ovaj cilj olakšavaju prethodni znanstveni radovi koji su se bavili društvenim mehanizmima reprodukcije i odnosima kapitala u društvenom prostoru. Ti se radovi uzimaju kao prethodno osvojeno znanje o društvu koje je - zbog sukladnosti sa teorijskim okvirom ovoga rada - moguće uključiti u interpretacije (vidi Bourdieu, 1999, 511).

Navedeno se, s obzirom na (post)bourdieuovski strukturalističko konstruktivistički teorijski okvir, posebice odnosi na radove kojima su utvrđeni generativni društveni mehanizmi nejednakosti u dijelu društva postsocijalističke jugoistočne Europe i specifično u Hrvatskoj (Cvetičanin i Popescu, 2011; Cvetičanin i sur. 2021; Petrić i sur., 2022). No, ovo se također odnosi i na svu prethodnu literaturu te sinteze obrađene u teorijskom okviru ovoga rada, koji ističu relevantne principe distribucije moći u hrvatskome društvu, te principe i zaključke o strategijama i njihovoj logici u različitim društvenim kontekstima, najviše - naravno - onom postsocijalističkom.

Kao što je pokazano u prethodnim poglavljima, relacijsko znanje o društvu moguće je ostvariti ne samo procesom od struktura prema djelovanju, od objektivnoga prema subjektivnom već i drugim putem, „od individua, ili skupa individua u određenom uzorku (...) da bi se razjasnilo ukupno društveno strukturiranje fenomenologije svakodnevnoga života“ (Atkinson, 2016, 14). Cilj ovoga rada, naravno, nije nigdje blizu ambiciji (ili dohvatu) koju navodi Atkinson (2016) u svojim konstruktivističkim, subjektivističkim i relacijskim fenomenološkim nastojanjima ka nadopunama i proširenjima bourdieuovske teorije praksi. No, obzirom na usmjerenost koju ovaj rad kroz koncept strategije i bourdieuovsku teoriju nosi na duboki relacionizam, mora se navesti jedan „ipak“.

Naime, pitanje društvenih strategija, kako smo vidjeli, uz pitanja habitusa i praksi (koje, uostalom vode strategijama, kao i povratno) vrlo je široko i po svojoj relacijskoj prirodi izuzetno blisko problematici „ukupnoga društvenog strukturiranja fenomenologije svakodnevnog života“ (Atkinson, 2016, 14). Prethodno prikazan dijagram 1 nastoji slikovito prikazati povezanost ovih elemenata u istraživanju strategija.

Dakle, zbog izrazito obuhvatnoga relacijskog karaktera koncepta strategija istovremeno je ciljeve ovoga rada temeljene u rekonstrukciji strategija nužno držati „uskima“, ali - sukladno relacionističkoj logici konstrukcije znanja i prikazanom teorijskom okviru - „ozbiljno“ shvaćanje jednog od temeljnih koncepata teorije praksi koji postoji i u objektivnoj

i subjektivnoj dimenziji, zahtijeva i ograničenu rekonstrukciju (tj. dolazak u relaciju) sa mnogim drugim elementima.¹¹⁶ Između ostalog, upravo zato je potrebna svijest ne samo o mogućnostima teorije praksi i relacijskog realizma, već i o njihovim logičkim i epistemološkim ograničenjima.

Naime, sociološki realizam u njegovoj osnovi zasniva se na uvjerenju kako je uz relacionistički pristup znanju moguć dolazak do „*aproksimativne istine*“ (Sneed, 1983, 348), a ne do „potpune“ i „potpuno točne“ istine o fenomenu (jer se smatra da ona znanstveno nije ni moguća). Naime, rekonstrukcija strategija u odnosima subjektivne (znanje agenata), objektivne (kapitali) i teorijske dimenzije, kao i realistička rekonstrukcija bilo kojega drugog fenomena, ima status *približavanja zaokruženom (relacijskom) objektivnom znanju* koje se „prepušta“ povijesnom procesu znanstvenog suda. Znanstveni sud nastavlja imati i empirijske i teorijske pristupe u evaluaciji i (re)konstrukciji znanja, nije nepogrešiv, niti je ikad završen - već je usmjeren stalnom unaprjeđivanju znanja (Sneed, 1983, 346; Cao, 2003, 20). Konačno, ne ulazeći dublje u filozofiju znanja, ovaj se rad po epistemološkim posljedicama slaže s Fowler (1996, 8, kurziv u originalu): „empirijski prijedlozi ovoga pristupa nemaju apsolutni status, već su *tvrdnje (claims)* prema istini, koje se trebaju testirati kao adekvatne kroz intersubjektivni sud znanstvene zajednice“. Ovdje preostaje samo ponovno podsjetiti na primarni postulat i Bourdieua i Bachelarda (i drugih relacionista, vidi npr. Powell i Dépelteau, 2013; Dépelteau, 2018): „*stvarno je relacijsko*“.¹¹⁷

Dakle, u odnosu sa teorijskim i metateorijskim okvirom temeljenim na bourdieuovskom prakseološkom pristupu sociološkom konceptu strategija i uvidima tradicije istraživanja strategija pojedinaca i kućanstava, pogotovo za vrijeme postsocijalističkih transformacija, formulirani su sljedeći ciljevi rada:

¹¹⁶ Ovo je sukladno i temeljnoj logici konstrukcije bilo kakvog slučaja u znanosti – povlačenje granica nikad nije definitivno niti jednoznačan čin, osim kod metodoloških procedura sa kodificiranim postupcima koji kompleksnost reduciraju prije nego što krenu u istraživanje, već u „gornjem domu“ – području (primjene) epistemologije (Bryne, 2009). Isti je razlog Bourdieuovog naglašavanja kako relacijska konstrukcija objekta istraživanja nije početni čin, već završni čin istraživanja vođenog praksom (Bourdieu i sur., 1991; Bourdieu i Wacquant, 1992). Također, instruktivna je Stakeova napomena kako će baveći se analizama i interpretacijama slučajeva istraživač/ica će analizom „biti nagan/a u potragu za više od onoga što je očekivao/la i na što je pristao/la (*more will be pursued than was volunteered*)“, i nužno će morati „izvijestiti manje nego što je naučio/la“ (Stake, 2005, 456).

¹¹⁷ Pri tome treba i napomenuti kako se - sljedeći napomene istraživača koji na način sukladan onome predstavljenom prethodnim metodološkim poglavljima pristupaju studijama slučaja i/ili epistemologiji u sociologiji općenito (Becker, 1992; Kluge, 2000; Steinmetz, 2004; Reed, 2008; Bryne, 2009a,b; Vandenberghe 2009) - u ovom smislu ovaj se rad slaže sa Bourdieuom (1999, 613) u zaključcima da: „suprotno staroj distinkciji koju je načinio Wilhelm Dilthey, moramo postaviti kako su razumijevanje i objašnjenje isto“.

- 1) identificirati i opisati životne strategije i strategije preživljavanja pojedinaca i kućanstava u Hrvatskoj;
- 2) identificirati i opisati kapitale i resurse na kojima su bazirane životne strategije i strategije preživljavanja pojedinaca i kućanstava u Hrvatskoj;
- 3) identificirati i opisati investicije u kapitale i deaktivacije kapitala unutar životnih strategija i strategija preživljavanja pojedinaca i kućanstava u Hrvatskoj;
- 4) identificirati i opisati najrelevantnije prakse unutar životnih strategija i strategija preživljavanja pojedinaca i kućanstava u Hrvatskoj sa fokusom na radne i potrošačke prakse te na prakse koje omogućuje socijalni kapital;
- 5) identificirati i opisati rodnu dimenziju strategija kućanstava, naročito u situacijama izraženijih rodni asimetrija strategija;
- 6) razumjeti subjektivna značenja koja agenti pridaju usmjerenjima njihovih strategija kroz njihove evaluacije vlastitih ekonomskih situacija i horizonte budućnosti.

Na temelju ciljeva rada formirana su sljedeća istraživačka pitanja:

- 1. Kakve životne strategije i strategije preživljavanja postoje u Hrvatskoj?*
- 2. Koji kapitali i resursi i njihove kombinacije čine osnove životnih strategija i strategija preživljavanja u Hrvatskoj?*
- 3. U kojim strategijama postoje investicije u kapitale a u kojima deaktivacije kapitala u Hrvatskoj?*
- 4. Kakve su prakse rada i potrošnje te prakse koje omogućuje socijalni kapital najrelevantnije za životne strategije i strategije preživljavanja?*
- 5. Kakva je rodna dimenzija strategija kućanstava, pogotovo u slučajevima s izraženom rodnom asimetrijom?*
- 6. Kakva subjektivna značenja pojedinci i kućanstva pridaju svojim praksama, uvjetima života i njihovim eventualnim promjenama?*

4.4. Konstrukcija instrumenata, izbor slučajeva i provedba istraživanja

Ovaj se rad oslanja na provedbu empirijskog istraživanja unutar šireg kolaborativnog istraživačkog projekta u kojemu je sudjelovao autor. Dakle, istraživačko-empirijski okvir rada postavljen je njegovim statusom kao dijela projekta „Životne strategije i strategije

preživljavanja pojedinaca i kućanstava u društvima Jugoistočne Europe u vremenu krize” (2014. – 2016.). Projekt je realiziran uz financijsku podršku Švicarske nacionalne fondacije za znanost (SNSF), u okviru SCOPES programa, pod nazivom SCOPES-152626. Projekt se temeljio na radu istraživačkih timova u četiri zemlje Jugoistočne Europe: Hrvatskoj, Srbiji, Sloveniji te Bosni i Hercegovini.¹¹⁸ Autor ovoga rada sudjelovao je u svim fazama izrade instrumenata za prikupljanje kvalitativnih podataka, planiranju i provedbi kvalitativnih analiza provedenih tijekom trajanja projekta, te osobno koordinirao i proveo sve intervjuje unutar hrvatske dionice projekta (i s njima povezano prikupljanje mikroetnografskih podataka).

Projekt SCOPES-152626 uključivao je kvantitativne i kvalitativne metode u identifikaciji promjena u društvenim praksama pojedinaca i kućanstava koje je izazvala Svjetska ekonomska kriza („Velika recesija“ od 2007.). Empirijski podatci prikupljeni na projektu slijedili su jednake principe u sve navedene četiri zemlje: u Hrvatskoj su dobiveni anketnim ispitivanjem provedenim na probabilističkim nacionalnim uzorcima sa 1000 ispitanika/ica (2015.), polustrukturiranim intervjuima provedenim u 30 kućanstava (2015.), te intervjuima sa 24 kućanstava koja su pripadala posebno ranjivim skupinama (romska kućanstva, umirovljenici sa malim mirovinama, primatelji socijalne pomoći i mali poljoprivrednici).

Kvantitativni podatci dobiveni anketnim ispitivanjem u ovom radu važni su samo iz perspektive sudjelovanja dijela tako prikupljenih podataka u interpretaciji i rekonstrukciji strategija za pojedine slučajeve (kućanstva). Dakle, radi se o korištenju dijela kvantitativnih podataka o pojedinim slučajevima (kućanstvima) u kvalitativnoj analizi logike praksi (Miles i Huberman, 1994, 40-41). Najrelevantniji kvantitativni podatci za ovaj rad dobiveni anketnim upitnikom su dob članova kućanstva, njihovi kapitali, te podatci o nekim praksama koji dopunjavaju kvalitativne podatke (tj. služe kao dodatni referent u interpretacijskim procesima kvalitativne analize).¹¹⁹

¹¹⁸ Nositelj i koordinator projekta pred financijerom, Švicarskom nacionalnom fondacijom za znanost bio je Jörg Rössel sa Sveučilišta u Zürichu, a voditelji timova u pojedinim državama: Inga Tomić-Koludrović sa Instituta Ivo Pilar za hrvatski tim (mentorica autoru u izradi ovoga doktorskog rada), Predrag Cvetičanin sa Centra za empirijska istraživanja jugoistočne Europe za srpski tim, Miran Lavrič sa Sveučilišta u Mariboru za slovenski tim, te Adnan Efendić sa Sveučilišta u Sarajevu za bosanskohercegovački tim. Više podataka o projektu dostupno je na sljedećoj poveznici: <https://p3.snf.ch/project-152626>.

¹¹⁹ Radi se o praksama poput frekvencije posjećivanja različitih kulturnih događaja i iznosa mjesečne potrošnje novca za kulturu u kućanstvima.

Anketno istraživanje kućanstava u Hrvatskoj provedeno je početkom 2015. godine na nacionalno proporcionalnom stratificiranom slučajnom uzorku građana/ki starijih od 25 godina.¹²⁰ S obzirom da se u ovom radu ne koriste nikakve kvantitativne analize nije potrebno opterećivati tekst sa detaljnim informacijama o konceptualizaciji, operacionalizaciji i provedbi anketnog istraživanja i parametrima prikupljenih podataka povezanim s izvedbom i pouzdanošću takvih analiza. U sljedećoj fusnoti navode se opće kategorije baterija pitanja koje su bile bitne za procese kvalitativne analize slučajeva, koji će biti detaljno opisani.¹²¹

Podatci dobiveni pitanjima relevantni za kvalitativnu analizu iščitavani su direktno iz baze prikupljenih podataka, pohranjene i korištene u računalnom programu SPSS/PASW. Podacima se pristupalo kao skupu razumljivih i samostalnih informacija o pojedinom slučaju, direktno vidljivih u programskom sučelju SPSS/PASW – kroz pregled podataka po slučajevima („*data view*“). Pregledavanje baze podataka vodilo se brojem slučaja (ID) kao njihovim identifikatorom. Kvalitativna i kvantitativna baza podataka čuvane su zasebno (kvalitativna baza podataka koju je izradio autor ovoga rada sadržavala je anonimizirane podatke o pojedinim slučajevima vođenim pod pseudonimima).

Kućanstva za provedbu intervjua birana su na temelju popisa 226 ispitanika/ca iz anketnog ispitivanja, koji su pri kraju ispunjavanja upitnika naznačili kako su zainteresirani za nastavak sudjelovanja u istraživanju kao potencijalni sudionici u intervjuima, te pružili svoje podatke za kontakt. Kućanstva za intervjue birana su po kriterijima osiguravanja varijacije koja omogućuje usporedbe s obzirom na istraživani fenomen (Maxwell, 2013, 89–90). U ovom se slučaju to odnosilo na zahvaćanje kućanstava u različitim situacijama uvjeta života: kroz kriterije obujma i kompozicije elemenata različitih kapitala (prihoda, obrazovanja, broja socijalnih kontakata), te zahvaćanje različitih hrvatskih regija i varijacija u veličini naselja

¹²⁰ Prva faza stratifikacije uzorka odnosila se na regionalnu razinu, a u drugoj fazi uzorak za svaku regiju je stratificiran prema veličini naselja (naselja do 2.000 stanovnika, između 2000 i 10.000 stanovnika, između 10.000 i 100.000 stanovnika i preko 100.000 stanovnika). Kako bi se osigurala slučajnost uzorka, u svakoj fazi je upotrebljavana standardna metoda slučajnog odabira. Dobna granica od 25 godina korištena je uslijed pretpostavke kako mlađi članovi kućanstva neće biti u mogućnosti pružiti podatke o svim aktivnostima i o kapitalima kućanstva.

¹²¹ Najbitniji podatci iz kvantitativne baze korišteni u kvalitativnoj analizi dobiveni su sljedećim baterijama pitanja/pitanjima: 1. dob članova kućanstva; 2. vrste (izvori) prihoda koje najviše doprinose kućnom budžetu, formalni i neformalni; 3. postotak hrane koji se upotrebljava u Vašem kućanstvu koji: 1) proizvodite sami? / donosite sa sela (od roditelja, rođaka, prijatelja)?; 4. baterija pitanja o ekonomskom kapitalu/imovini uključujući: a) vlasništvo nad nekretninama, broj nekretnina i procjenu njihove vrijednosti; b) vlasništvo nad građevinskim i poljoprivrednim zemljištima te procjenu njihove vrijednosti; c) vlasništvo nad automobilima, broj automobila te procjenu njihove vrijednosti; d) ukupan prihod svih članova kućanstva; 5. baterija pitanja o redukciji potrošačkih praksi tijekom ekonomske krize; 6. baterija pitanja oko socijalnog kapitala neformalnih veza; 7. baterija pitanja o učestalosti posjećivanja različitih kulturnih događaja i institucija (od visoke do narodne kulture); 8. baterija pitanja o kapitalima roditeljskog kućanstva, zanimanja i obrazovanja roditelja.

(veći i manji gradovi, prigradska sela, izolirana sela). Na taj je način u kvalitativnom dijelu istraživanju osigurana „raspršenost“ sudionika/ca u strukturi društvenih nejednakosti, odnosno, zahvaćanje kućanstava sa različitim uvjetima života koja žive u različitim lokalnim i regionalnim sredinama.¹²²

Terenska faza provođenja intervjua trajala je od listopada do prosinca 2015. godine. Intervjui su provedeni u svim hrvatskim regijama, koje su za potrebe ovog istraživanja podijeljene na: grad Zagreb, Sjevernu Hrvatsku, Slavoniju, Dalmaciju, Hrvatsko primorje i Istru, te Središnju Hrvatsku. S obzirom na veličinu naselja, 8 intervjua provedeno je u velikim gradovima (Zagreb, Split i Rijeka), 10 intervjua u malim ili srednje velikim gradovima, 7 intervjua u prigradskim selima i 5 intervjua u selima udaljenima od urbanih naselja.

Potencijalni sugovornici/e iz kućanstava koja su bila izabrana za sudjelovanje u intervjuiima kontaktirani/e su telefonskim putem, kako bi se ponovno upitalo o njihovoj zainteresiranosti za sudjelovanje u intervjuu te dogovorilo vrijeme obavljanja intervjua. Sve intervjue korištene u ovom istraživanju (30) proveo je autor rada. Intervjui su provedeni gotovo isključivo u kućanstvima sugovornika/ca,¹²³ kako bi se na taj način osiguralo mikroetnografsko upoznavanje i sa njihovim lokalnim prilikama života (obilježja lokalnih sredina gdje žive), te obilježjima prostora (stana ili kuće) u kojemu žive.

Mjesta stanovanja kućanstava u istraživanju varirala su od stanova u centru velikih gradova i novogradnji na njihovim (polu)periferijama; preko gradskih „radničkih“ naselja izgrađenih u vrijeme socijalizma, starih obiteljskih kuća u manjim gradovima, te kuća u prigradskih (urbaniziranim) selima; sve do „boljih“ i „lošijih“ seoskih, ali i derutnih i/ili nikada dovršenih kuća u izoliranim i „zapuštenim“ ruralnim naseljima. Iskustvo intervjuiranja u kućanstvu je, dakle, autoru omogućilo i određene uvide u izgled i uređenje prostora stana ili kuće te obilježja naselja. Nakon intervjua autor je popunjavao obrazac s opisnim

¹²² Iako lokalnost i utjecaj lokalnosti na strategije nije detaljno ekspliciran analizama slučaja, ovakvo lokalno-regionalno raspršenje omogućilo je obuhvaćanje varijabilnosti koja analizu čini realnijom, prilagođenijom raznolikosti hrvatskog društva u odnosu na preferiranje ograničenih regionalnih-lokalnih područja i smanjivanje raznolikosti. Zbog osiguravanja anonimnosti sugovornika/ca u rezultatima se ne spominju niti naselje niti regije u kojima žive, već njihova poopćena osnovna obilježja, u principu ograničena na jednostavnu identifikaciju razvijenosti regije i veličine, odnosno, tipa naselja. No, varijacija mjesta stanovanja kućanstava obuhvaćanih istraživanjem, uz spomenuto osiguravanje raznolikosti „ulaza“ situacija kućanstava u Hrvatskoj, osigurala je i određene zaključke o strategijama u odnosu razvijenijih i manje razvijenih područja, te većih i manjih gradova, kao i preduvjete za daljnja istraživanja koja bi mogla dodatno naglasiti regionalne i lokalne komponente analiza strategija.

¹²³ Samo u dva slučaja nije bilo moguće organizirati intervjuiranje u kućanstvu uslijed procjene sugovornica kako je zbog buke (psi, mala djeca, radovi u kućanstvu) intervjuiranje u kućanstvu neizvedivo, pri čemu je jedan od navedenih intervjua proveden u caffè baru, a drugi na radnom mjestu (u sugovorničinom uredu).

mikroetnografskim podacima o: karakteristikama naselja u kojemu se nalazi kuća/stan; izgledu kuće/zgrade i dvorišta; izgledu i dominantnim dekoracijama u unutrašnjosti stana; izgledu i odjeći sugovornika/ce, govornom jeziku i eventualnim specifičnostima u mimici i ponašanju.

Izbor člana/ice kućanstva koji/a će sudjelovati u intervjuu vodio se principom izbora osobe koja je za kućanstvo popunjavala anketni upitnik. Spoznajama o praksama i strategijama pojedinaca i kućanstava u istraživanju pristupalo se uobičajeno kroz narative jedne odrasle osobe. U slučaju da su u vrijeme intervjua u kućanstvu bili prisutni/e i partneri/ice sugovornika/ce, protokol za intervjuiranje je kao primarni scenarij predviđao intervjuiranje oboje partnera (ukoliko su iskazivali volju za sudjelovanjem u intervjuu zajedno, te ukoliko intervjuist nije percipirao situacije sustezanja, odnosno nevoljkosti za zajedničko sudjelovanje u intervjuu).¹²⁴

Raspodjela sudionika/ca po rodu nije uzimana kao izrazitije bitna za ovo istraživanje u usporedbi sa primarnim kriterijima varijacije u kapitalima i obuhvaćanja raznolikosti naselja i regija. U ukupno 30 intervjua intervjuirano je 19 žena, 5 muškaraca i u 6 slučajeva i muškarac i žena – partneri u kućanstvu (dakle, ukupno 36 osoba, 24 žene i 12 muškaraca).¹²⁵ Što se dobi tiče, prednost su imala kućanstva sa članovima u kojima je „temeljna generacija“ u radno sposobnoj dobi i dovoljno zrela da je imala vremena ući na tržište rada, dakle, kućanstva sa članovima/icama u rasponu od početka „mlade dobi“ (30 godina) do početka starije dobi (60-64 godina), uz obuhvaćanje i jednog kućanstava sa članovima u „zreloj omladinskoj“ dobi (25-29 godina) te jednog kućanstva u „zreloj starijoj“ dobi (70-74).¹²⁶

Intervjui su u potpunosti snimani diktafonom. Snimke intervjua dobivene istraživanjem imaju prosječno trajanje od 80 minuta. Svi su intervjui snimani, transkribirani u

¹²⁴ U nekoliko intervjua partner/ica sugovornika/ce nije aktivno iskazivala/o volju za sudjelovanje u intervjuu što je bilo vidljivo kroz njihov boravak u drugoj sobi, uočljivo izmještanje iz prostora u kojem će se voditi intervju pri dolasku intervjuista, jasan nezainteresirani stav u govoru tijela i kretanju itd. Od šest intervjua u kojima je intervjuirano oboje partnera, u dva su slučaja muškarci u kućanstvo došli naknadno i pridružili se intervjuu. U nijednom od navedenih šest slučajeva intervjuiranja partnera u kućanstvu intervjuist nije registrirao situaciju rodno uzrokovanoga sustezanja od odgovora ili izraženih asimetrija moći u intervjuiranju. Pri tome treba napomenuti da je u jednom od slučajeva naknadnoga dolaska muškarca (sugovorničnog partnera) u kućanstva bio jasan tradicionalni rodni odnos, ali kako je intervju sa sugovornicom do dolaska partnera već bio obavljen i tako osigurano da se čuje njezin glas, odnosno, obavljeno je prikupljanje podataka iz njezine perspektive do dolaska partnera koji je nakon toga „preuzeo inicijativu“ u intervjuu što je urodilo dodatnim vrijednim podacima.

¹²⁵ Ovdje ne spominjemo kraća sudjelovanja u intervjuima drugih članova obitelji (dakle, ne-partnera), koja su se u nekolicini intervjua odvijala kao uobičajena situacija u intervjuima u kućanstvu, primjerice, pri dolascima i odlascima članova obitelji, planiranim ili neplaniranim ili pokojim ubacivanjima „sa strane“. Vrijedno je samo zabilježiti da su sve takve situacije rezultirale vrijednim dodatnim podacima i/ili da nisu ometale ciljeve intervjuiranja.

¹²⁶ Dobne skupine iskazane su prema kriterijima Svjetske zdravstvene organizacije (2022).

cijelosti i anonimizirani. Sudionici/e istraživanja su prije provođenja intervjua usmeno i pisanim putem (putem letka sa detaljnim podacima o istraživanju i anonimizaciji) obaviješteni/e o prirodi istraživanja i svojim pravima: poput povlačenja iz istraživanja u bilo kojem trenutku, mogućnosti neodgovaranja na bilo koje od postavljenih pitanja i dobivanja uvida u intervju i transkript intervjua.

Sugovornici/e su prije intervjua i usmeno obaviješteni o procedurama zaštite podataka i njihovih identiteta, što je uključivalo i detaljne informacije o principima i osnovnim procedurama anonimizacije: poput pridavanja pseudonima sugovorniku/ci i svim osobama koji spomenu u intervjuu (uz, naravno, izuzetak javnih osoba sa kojima nisu ni u kakvom specifičnom kontaktu, poput generalnog diskursa o političarima itsl.) i anonimizacije, tj. apstrahiranja bilo kojih drugih podataka specifičnih za njihove situacije koji bi mogli dovesti do njihova identiteta (poput naziva mjesta u kojem su živjeli/žive, škola u koje su išli, tvrtki u kojima rade, točnih naziva specifičnih zanimanja koja obavljaju itsl.). Sugovornici/e su obaviješteni/e i o čuvanju podataka i dostupnosti anonimiziranih podataka samo istraživačkom timu te njihovom korištenju u znanstvene svrhe u anonimiziranoj formi.

Nakon predaje pisanog dokumenta sa informacijama o istraživanju sugovorniku/ci, pružanja navedenih usmenih informacija, pristanka sugovornika/ca na sudjelovanje u istraživanju, te konačno, dovršenja intervjua, sugovornici/e su potpisivali/e primitak pisanog dokumenta o sudjelovanju u istraživanju te primitak poklona za sudjelovanje. Poklon bon u vrijednosti od 150 kuna mogao se iskoristiti za kupovinu kućanskih potrepština u jednom od raširenih trgovačkih lanaca prisutnih u Hrvatskoj i uveden je u plan projekta kao dobra praksa dodatnog isticanja zahvalnosti i poštovanja prema izdvojenom vremenu za sudjelovanje u znanstvenom istraživanju. Istraživanje je etički odobrila Švicarska nacionalna fondacija za znanost (SNFS), institucija koja je i odobrila i financirala projekt u cjelini.

4.5. Protokol i način provedbe intervjua

Protokol intervjua je proizvod kolaborativnoga procesa svih znanstvenika/ca uključenih u kvalitativnu istraživačku komponentu projekta SCOPES-152626, uključujući i autora ovoga rada. Protokol za intervjuiranje je nakon predstavljanja istraživanja uključivao popis istraživačkih pitanja sortiranih u tematske cjeline usredištene na raznolike prakse koje kućanstva i njihovi članovi/ce provode u svakodnevnom životu da bi osigurali preživljavanje,

očuvanje ili poboljšavanje svojih uvjeta života. Tijekom intervjua predviđeno je pridavanje posebne pozornosti utjecajima ekonomske krize i eventualnim drugim razdobljima promjena u uvjetima života kućanstva i njegovih članova.

Konstrukcija protokola i način intervjuiranja definirani su kao polustrukturani tip tehnike intervjua. Naime, u kontinuumu intervjuiranja za koji - u slučaju kvalitativnog istraživanja - Denscombe (2007) smatra da se kreće između „nestrukturiranog“ i „polustrukturiranog“, polustrukturirana forma „omogućuje intervjuiranima stupanj slobode u kojemu mogu objasniti svoje misli i istaknuti svoje interese i stručnost koju osjećaju da imaju, a isto tako omogućiti da se pojedini odgovori dublje propituju, te osobito da se na vidjelo iznese i razriješi ono što se čini proturječnim“ (Horton i sur., 2004, 340).

Posebna pozornost u intervjuiranju pridavala se objašnjavanju istaknuto bitnih praksi za život kućanstva, razdoblja promjena u praksama, te doprinosima svih članova kućanstva svakodnevnom životu i pokušajima očuvanja ili poboljšavanja uvjeta života kućanstva. Sva najbitnija tematska područja dodatno su „produbljivana“ kroz način intervjuiranja (koji će biti objašnjen nakon predstavljanja kategorija u protokolu), postavljanjem potpitanja te usmjeravanjem sugovornika/ca na produljenje narativa o istaknutim i posebno važnim temama. Cilj ovakvog intervjuiranja sukladan logici kvalitativnih metoda bio je osiguravanje podataka (znanja) povezanih sa pitanjima „što, kako i zašto?“, u vezi sa istraživanim i u intervjuiima obrađivanim temama.

U nastavku teksta navodimo osnovan popis kategorija u intervjuu protokolu. Kao što je navedeno, u svim je intervjuiranim kategorijama pozornost pridavana i eventualnim promjenama i posebno istaknutim razdobljima/momentima, uključujući na taj način povijesnu dimenziju (trajektorije) u područjima životnih strategija. Osnovna kategorizacija tema u intervjuu sadržavala je, dakle, sljedeće cjeline:

1. Članovi kućanstva, radne prakse članova kućanstva; trajektorije radnih praksi;
2. Ekonomska situacija kućanstva;
3. Potrošačke prakse;
4. Socijalni kapital /društvene veze, prijateljstva i poznanstva, recipročnosti i razmjene;
5. Obrazovanje i dodatna stjecanja kulturnog kapitala;
6. Rodne uloge i prakse;
7. Zdravlje i zdravstvena zaštita;
8. Uloga države, politike te drugih institucija i udruga u životu kućanstva;

9. Slobodno vrijeme, vjerske/religijske prakse;

10. Horizont budućnosti, aspiracije i planiranje; zaključci i sumiranja.

Način intervjuiranja vođen je Bourdieuovim (1999) i Stakeovim (2005) napomenama o karakteru intervjuiranja, ali i drugim primjerima dobre prakse. Temeljna vodilja intervjuiranja bila je svijest kako su „kvalitativni istraživači gosti u privatnim prostorima svijeta“,¹²⁷ te kako bi zbog toga ponašanje istraživača/ica „trebalo biti pristojno, a etički kod strogo“ (Stake, 2005, 459). U tom se smislu način provođenja intervjua temeljio na „praćenju“ tempa, emocija i intencija sugovornika/ca te na nastojanju ka razumijevanju i približavanju životu i uvjetima života (svijetu) sugovornika/ca. Dakle, ovo se može predstaviti kao intencija pristupanju „perspektivi [sugovornika/ca] koliko je blizu moguće, bez identifikacije sa drugim“, ali uz „zaboravljanje sebe u intervjuiima“ - upravo uslijed intencije ka proširenju kapaciteta „razumijevanja drugih baš onako kakvi jesu, u njihovoj distinktivnoj nužnosti“ (Bourdieu i sur., 1999, 2, 614).

S obzirom da u principu intervjuist/ica počinje „igru“, tj., implicitno i eksplicitno postavlja „pravila“ i situaciju intervjua, proces samog upoznavanja i postavljanja situacije intervjuiranja provoden je „polako“, prateći tempo sugovornika/ce i prenoseći informacije o istraživanju sukladno prethodno pisanim procedurama. Pri tome se pazilo da se ne stvaraju simboličke razlike moći (Bourdieu i sur., 1999, 609) i da se smanjuju one koje sugovornici/ce u dijelu slučajeva sami „prirodno“ učitavaju u odnos intervjuista (službene osobe) i intervjuiranog/e. Smanjivanje simboličkih razlika izvodilo se kroz mnoštvo elementa: od naizgled nevažnoga prihvaćanja pića i keksa koje su sugovornici/e nudili/e intervjuistu,¹²⁸ spomenute određene mjere praćenja njihovog tempa kretanja i prilagođavanja načinu govora, do započinjanja interakcije kratkim i neobveznim neformalnim razgovorom, te držanja istovremeno opuštenog, iskrenog i jasnog „tona“ pri objašnjavanju „pravila igre“ (navedenih prava sudjelovanja u intervjuu, procesa anonimizacije, svrhe intervjua i ideje istraživanja itd).

Tijekom provođenja intervjua posebna pozornost pridavala se praćenju narativa intervjuiranih te pružanju – štoviše – pokušavanju proširenja prostora slobode govora i korištenja vremena sugovornicima/ima, dakle: slobode njihovoga vlastitog stvaranja tijekom

¹²⁷ Kolikogod ti prostori bili društveno strukturirani i koliko god kvalitativni istraživački bili zainteresirani za ono što je društveno u personalnom i za ono personalno kao empirijski slučaj fenomena i slučaj ljudskih iskustava.

¹²⁸ Shvaćajući važnost ovoga kao oblika društvene razmjene, tj. njihova poklona intervjuistu uključenog uz uobičajene situacije/rituale interakcije koje prakticiraju i time postavljanja čina intervjua kao vrste razgovora, odnosno, prilike za interakciju u kojoj se stvara „prirodna“ atmosfera uz kavu-čaj-sok, do same činjenice da kao odgovor na svoje pitanje-ponudu sugovornici/e čuju odgovor tipa „Da“, a ne odgovor tipa „Ne“.

narativa, nastavljanja i prebacivanja narativa u druge teme, udaljavanja od postavljenih pitanja, pa, u nekoj mjeri, i od užih tema u fokusu intervjua. Uz to se može napomenuti da su i dijelovi intervjua koji su se u trenutku razgovora sa sugovornikom/com intervjuistu mogli činiti „udaljeni“ od teme, često su u analizi iskazivali veliku dodatnu spoznajnu vrijednost. Tijek narativa vraćao se na uži fokus intervjua samo nakon omogućavanja značajnoga prolaska vremena (slobode) narativa sugovorniku/ci, u trenucima kada se navedena linija narativa smanjivala, dolazila kraju i/ili postajala sve udaljenija od postavljenih pitanja/tema u intervjuu.

Istovremeno, u intervjuiima u kojima je to bilo potrebno, spremno se i bez zadržke udovoljavalo eventualnim zahtjevima sugovornika/ca za vođenje i facilitaciju intervjua (primjerice, kod naglog završavanja narativa bez ideje njegova nastavka i izjava poput: „...ne znam što bi još rekao/a...“; „...ne znam što je još važno“), oslanjajući se, ukoliko je moguće, na ono što su sugovornici već „postavili sami“: izrekli, započeli i/ili naznačili (implicirali). Osim toga, redoslijed tema i pitanja u intervjuu prilagođavao se gotovo potpuno smjerovima koje su kroz svoje narative otvarali intervjuirani, temama koje su naznačili i implicirali od otvaranja intervjua nadalje. Intervju se „usporavao“ i „vraćao“ područjima koje su sugovornici/e ostavili nedovršenima, i gdje se „osjećalo“ da imaju „još za reći“, kako bi se upotpunila slika o jednom segmentu fenomena prije otvaranja drugih tema, ukoliko je to bilo moguće. Iznimke u tom smislu bile su situacije kada se osjećala nelagoda i ranije prekidanje nekih „teških“ tema, primjerice, u nekim slučajevima se to odnosilo na temu vezanu za redukcije potrošnje koje je kućanstvo moralo izvesti, ili za narativi o teškoćama i obilježjima društvenih i biografskih kriza koje su prolazili. U tim se slučajevima na ove teme u intervjuu vraćalo onda kada bi se sugovornici/e ponovno približili istima, i kada bi intervjuist „osjetio“ da se u međuvremenu dogodilo produbljenje povjerenja, otvaranje mogućnosti da se „izvuku na svijetlo“ i teže teme: dakle, otvaranje, opuštanje i osnaživanje intervjuiranih tijekom narativa i u konstrukciji svoje priče, odnosno, iskustva u riječi.¹²⁹

Tijekom intervjua održavala se implicitnija ili eksplicitnija emocionalna i intelektualna veza sa sudionicima, ovisno o njihovom govoru tijela, tonu glasa itd., a pazeći da ih se samo

¹²⁹ Dokument (papiri) protokola sa za intervjuista ispisanim pitanjima nikada nije postavljan na stol „između“ intervjuista i intervjuiranih, niti je konzultiran tijekom intervjua, osim eventualno kao vrsta pružanja predaha u govoru, ili zaustavljanja narativa koji je otišao zaista predaleko od tema (sa idejom neverbalnog podsjećanja sugovornika/ce na taj način da se neke teme moraju obraditi) uz lagano neformalne i opušteno kretnje, ili pak pred kraj intervjua da se i sugovorniku/ci prenese osjećaj vrste „što bi se još moglo reći“ kako bi se njihova priča rekonstruirala i „zaokružila“.

emocionalno i intelektualno slijedi, a ne usmjerava ili vodi dublje/dalje u određene smjerove, kao što bi se moglo dogoditi, na primjer, kroz izrazito snažne projekcije suosjećanja (koje mogu rezultirati pridavanjem intervjuiranima uloge žrtve, „oštećenih“ i sl.). Emocionalno-intelektualna konekcija održavana je „kimanjem glave, smiješkom, mrštenjem (izrazima empatije), tjelesnim i verbalnim znacima pozornosti, zainteresiranosti, potvrđivanja, ohrabrenja i prepoznavanja“ (Bourdieu, 1999, 610), pazeći da emocije i geste intervjuišta uvijek budu više u službi „slijeđenja“ intervjuiranih, nego u službi „vođenja“.¹³⁰

Intervjuistov zadatak u ovom je smislu otvaranje „prostora slobode“ za „izlazak narativa van“ i njegovo olakšavanje, te iskazivanje interesa i izvlačenje komponenti istog kroz pitanja i podpitanja, osiguravajući da se upita ono što je što logičnije upitati iz pozicije teme, dotada izrečenih narativa i pitanja i tema predviđenih protokolom intervjuiranja (Bourdieu, 1999, 614-615).¹³¹ U ovu je svrhu korišteno i „aktivno i metodično slušanje“ kroz koje se istraživač/ica „kontinuirano fokusira na ono što se govori (i to ne samo riječima) te razmišlja unaprijed prema pitanjima koja bi mogla 'prirodno' nadoći tijekom razgovora, dok se istodobno stalno slijedi neka vrsta teorijske linije“ (Bourdieu, 1999, 610). Teorijska „linija“ je pri tome bila određena temom intervjua, pitanjima u protokolu i „osjećajem“ koji intervjuišt/ica ima pri samom provođenju intervjua.

Zaključno, način intervjuiranja bio je u službi spominjanoga subjektivističkog „ulaza“ u „osvajanje“ znanja o praksama koje „mora osigurati elemente potrebne da bi se objektivno analizirala pozicija sugovornika i razumjelo njihove perspektive“, bez postavljanja „objektivirajuće distance koja reducira individuu u primjerak (*specimen*) u vitrini“ (Bourdieu, 1999, 1).¹³²

Uz pitanja za polustrukturirane intervjue, kako je već bilo ukratko spomenuto, protokol intervjuiranja uključivao je i obrazac za mikroetnografske bilješke koji je intervjuišt

¹³⁰ Iznimka ovome su situacije kada se projicira začuđenost ili iznenađenje nečim što je izrečenim, koje je samo po sebi kao vrsta emocije/reakcije obilježena trenutačnošću i nemogućnošću kontrole, te situacije reakcija na izjave o većim osobnim tragedijama koje kao kamenčić bačen u vodu očekuju stvaranje vala empatije.

¹³¹ Na ovakav način, pogotovo kod analize društvenih strategija i posebice kod deprivilegiranih agenata, istraživač/ica može „pomoći stvoriti uvijete za izvanredni diskurs, koji je mogao ostati neizgovoren, ali koji je već postojao, samo iščekujući uvjete aktualizacije“ – kod intervjuiranih se može pojaviti svijest ili „osjećaj“ o „izvanrednoj prilici da svjedoče, da se njihov glas čuje (...) da konstruiraju svoj pogled na svijet (...) i na 'otvoreno iznesu' poziciju u ovom svijetu iz koje vide sebe i svijet, koja tako postaje razumljiva“ (Bourdieu, 1999, 614-615).

¹³² Metodološke kvalitete intervjua zbog toga su morale uključiti neki način „zaboravljanja sebe“ i približavanja problemima sugovornika/ce, osiguravanje kapaciteta „razumijevanja osobe kakva je u svojoj distinktivnoj nužnosti“, kroz vrstu poštovanja i humanosti koja omogućava sugovorniku/ci da „oslobodi istinu, tj. da sebe oslobodi istine“ (Bourdieu, 1999, 614, 621).

u opisnom stilu ispunjavao nakon provedbe intervjua. Ovaj je obrazac sadržavao sljedeće kategorije:

1. Opis naselja /susjedstva u kojemu se nalazi stan /kuća;
2. Opis vanjskog izgleda kuće /tip i izgled zgrade;
3. Opis izgleda unutrašnjosti stana /kuće (veličina; održavanje; opremljenost – npr. luksuz /stari namještaj/ funkcionalan namještaj /dizajniran interijer /“skrpan“ interijer; vrste dekoracija i umjetničkih predmeta – npr. ništa /obiteljske slike /gobleni /slike - naturalistički prikazi/ slike apstraktna umjetnost, itd.);
4. Opis izgleda i kretnji sugovornika/ce (dojam dobi; odjeća – npr. elegantno / sportski / „kućno“ / neuredno, itd.; način mimike i kretanja; posebna obilježja u izgledu, slobodan opis);
5. Način govora (standardan jezik, posebno izražena elegancija izraza, korištenje rijetkih riječi i termina; sleng; dijalekt; nepravilan govor – jezične greške).

Mikroetnografske bilješke korištene su u konstrukciji podataka dobivenih intervjuiranjem kao slučajeva, u svrhu rekonstrukcije životnih strategija.

4.6. Konstrukcija slučajeva, procesi unutar analize podataka i logika prikazivanja rezultata

Analiza podataka u ovome je radu zasnovana na analitičkim procesima metode višestruke studije slučajeva (*multiple case study*). Višestruka studija slučajeva može biti i cilj analize i metoda analize (Stake, 1995; 2006): u ovome je radu primarno metoda analize jer su slučajevi analizirani s ciljem rekonstrukcije strategija. No, valja naglasiti kako je rad osim interesa za slučajeve s ciljem rekonstrukcije fenomena - kojega Stake naziva „instrumentalnim“ interesom - do samog kraja zadržao i ono što Stake kvalificira kao „intrinzičan“ interes za slučajeve (1995; 2006): dakle, interes za interpretaciju i razumijevanje slučaja kao na neki način „cilj za sebe“. Naime, analiza pojedinih slučajeva pokazala se temeljnim dijelom procesa analize rekonstrukcije strategija. Važnost intrinzičnog interesa u proučavanju slučajeva i njihovih životnih strategija vrlo je izražena u ovom radu. Ovo odgovara i više puta izloženoj pretpostavci interpretativnog konstruktivističkog strukturalizma: približavanju situaciji agenata i ulaganju truda ka razumijevanju njihovih perspektiva, praksi i uvjeta života.

Pojedinačni slučaj rekonstrukcije strategija se, dakle, zasniva na jedinici analize - kućanstvu bez obzira na broj članova.¹³³ Svako kućanstvo koje je bilo uključeno u istraživanje (30), smatra se slučajem za rekonstrukciju životnih strategija i strategija preživljavanja.¹³⁴ Naime, razumijevanje logike praksi (strategija) zahtijeva informacije o partikularnim društvenim uvjetima agenata uključujući i društvene trajektorije, količine i kompozicije kapitala, prakse, te u određenoj mjeri i habituse. Metodološki ovo znači potrebu prikupljanja dovoljno podataka o situaciji, iskustvima i individualnim okolnostima sudionika da se istraživač/ica može „staviti na njihovo mjesto“, odnosno, razumjeti njihovo mjesto u društvu (Power, 2004, 860; Bourdieu, 1999).

Sukladno navedenoj pozornosti na slučajeve, Sandelowski (1996, 525) navodi kako je u osnovi kvalitativnog istraživanja uvijek „razumijevanje pojedinog u zajedničkom, to jest sveukupnom (*particular in the all-together*)“, odnosno, u okviru relevantnih konteksta u kojima se slučaj nalazi i koji (kao i slučaj), definiraju i fenomen koji je cilj analize. Zbog toga, bez obzira na specifičnosti metodologija i analitičkih procedura, „kvalitativni analitičari imaju obvezu prije svega razumjeti individualne slučajeve“ (Sandelowski, 1996, 525). Bourdieu navodi sličnu metodološku napomenu (*contra* pozitivizmu): potrebno se udubiti u „partikularno da bi se unutar partikularnog pronašlo invarijantno (...) partikularni slučaj koji je dobro konstruiran prestaje biti partikularan“ (Bourdieu i Wacquant, 1992, 77).¹³⁵

Kao što je referirano i u teorijskom okviru, i u epistemološko-metodološkim pretpostavkama rada: pozornost je pridana „detaljima“ u analizama empirijskih podataka koja je služila da bi se približavalo koherenciji iskustava, *razumijevanju* agenata i *razumljivosti* (*intelligibility*) njihovih praksi, pokazala se temeljem stvaranja znanja o logici praksi. Ova je svrha zahtijevala dugotrajan i intenzivan rad s empirijskom građom o slučajevima (naravno, i sa teorijom, kao što je već navođeno), kroz: višestruko iščitavanje transkripata intervjua i

¹³³ Razumijevanje kućanstva kao jedinice rada detaljno je obrazloženo u Uvodu rada kod predstavljanja jedinice analize. Ovdje se može ponoviti kako se kućanstvo definira kao zajednica (ili udruženje) osoba uobičajeno povezanih srodstvom i partnerskim odnosima, koje žive zajedno “pod istim krovom” (u istom stanu ili kući), te koji imaju u nekoj mjeri zajednički budžet. Dakle, kućanstvo je jedinica čiji članovi „dijele resurse (čak i kada to dijeljenje nije jednako ili pravedno) i trude se (bar na nekoj razini) koordinirati svoje aktivnosti“ (Nelson i Smith, 1999, 5). Istovremeno, u istraživanju se unutar kućanstava obuhvaćaju pojedinci te njihovi kapitali i prakse, kao dio nadindividualne dinamike životnih strategija. Dakle, članovi kućanstva mogu na različite načine doprinosti općenitom cilju preživljavanja, održavanja ili napredovanja u uvjetima života..

¹³⁴ Koncept slučaja implicira da je instanca o kojoj su prikupljeni podatci slučaj nečega (Walton, 1992, 121).

¹³⁵ Vidi i Steinmetz (2004; 2005) i Walton (1992) za argumentacije o povlaštenom statusu studije slučaja za sociološka objašnjenja i konstrukciju novih teorija, u suprotnosti sa postpozitivističkom atmosferom „*scienticizma*“ preuzetog iz prirodnih znanosti koja je u odnosu na studiju slučaja u društvenim znanostima kritičnija nego su bili vodeći proponenti pozitivizma (Popper, Hempel, Nagel).

pregledavanje podataka o kapitalima - pa i ponovno preslušavanje dijelova intervjua da bi se bolje „uhvatio“ ton i način izgovorenog (Bourdieu, 1999) - kako bi se uspjelo bolje razumjeti suptilne momente „osjećaja prakse“. U istu svrhu korišteno je promišljanje slučajeva iz više relacijskih „smjerova“ (od kapitala prema praksama, od praksi prema kapitalima, od praksi prema habitusu, od habitusa prema praksama, od povijesti radnih praksi – trajektorije prema sadašnjim radnim praksama, itd.), te korištenje mikroetnografskih bilješki u analizama.

Prolaženje navedenih analitičkih procesa unutar samog slučaja i između slučajeva bilo je ciklično i iterativno - obavljalo se iznova i iznova - *konstantno uspoređujući* (Glaser i Strauss, 2009[1967]; Silverman, 2013) elemente strategija (prakse, kapitala, evaluacije agenata, itd.) unutar i između slučajeva. Ovo se uspoređivanje unutar i između slučajeva obavljalo eksplicitnim i implicitnim analitičkim procesima.

Eksplicitni analitički procesi su uz iščitavanje transkripata i drugih podataka o slučajevima - te, općenito, proces njihove konstante usporedbe - sadržavali i: procese kodiranja (deskriptivni i procesni kodovi), rekonstrukciju analitičkih kategorija značenja (bistrenje koncepata, njihovih implikacija i sadržaja), povezivanja teorije i empirije u bilješkama te konstrukciju i višestruke rekonstrukcije tekstualnih interpretacija slučajeva usmjerenih na razumijevanje strategija kroz interpretativne matrice slučajeva. Implicitni analitički procesi sadržavali su abduktivni proces promišljanja (sukladan ideji konstantne usporedbe) koji se temelji na „iznenadnim“ spoznajama uslijed „taloženja“ podataka, dojmova i fragmenata znanja i ideja, njihova svjesnoga i nesvjesnoga grupiranja, razgradnje eksplicitnih ili implicitnih predkonstrukcija i predkonstruiranih ideja veza, te time savladavanje prepreka za izgradnju novih veza (relacija) između koncepata i struktura i djelovanja u njihovoj pozadini (vidi Peirce, 1994, Timmermans i Tavory, 2012).¹³⁶

Sukladno Bourdieuovim napomenama, a i njegovom vlastitom znanstvenom putu u izgradnji i teorijskog i empirijskoga znanja - pokazalo se da je teoriju bilo moguće zaista razumjeti jedino uz analizu empirije, a empiriju obuhvatiti i učiniti smislenom samo uz pomoć teorije (Bourdieu i sur., 1991; Bourdieu i Wacquant, 1992; Swartz, 1997). Ova nelinearnost kvalitativne metodologije, cirkularnost njezinog znanstvenog procesa te iterativnost i interaktivnost komponenti (kretanje naprijed i natrag), često se ističu kao temeljno obilježje

¹³⁶ Navedeni procesi odgovaraju bourdieuovskom „stilu“ kvalitativne analize, odnosno, Bourdieuovim metodološkim i epistemološkim napomenama sadržanima u relacijskom karakteru dolaska do znanja, kao što je u prethodim poglavljima naveden Bachelardov „mouvement d’enveloppement“ (1988[1940]:137) - 'dvojno obuhvaćanje' teorije i empirije u stalnoj težnji ka uključivanju što više i što preciznije fragmenata i veza između empirije i teorije u proces dolaženja do spoznaja, njihovo uspoređivanje, vraćanje „natrag“ i pomake „naprijed“.

kvalitativnog istraživanja i analiza u temeljnim tekstovima i priručnicima (npr. Becker, 1970; Silverman, 1985; 2013; Flick, 2007; Strauss i Corbin, 1998; Bogdan i Knopp Biklen, 2007; Timmermans and Tavory, 2012; Maxwell, 2013; Patton, 2015). Za razliku od (u osnovi pozitivističke) hipotetsko-deduktivne postavke ili rekonstrukcije (*reconstructed logic*) metodologije istraživanja (vidi Kaplan, 1968), niti jedan dio ovdje referiranoga procesa analize nije bio linearan, već su praktički svi bili cirkularni i iterativni.

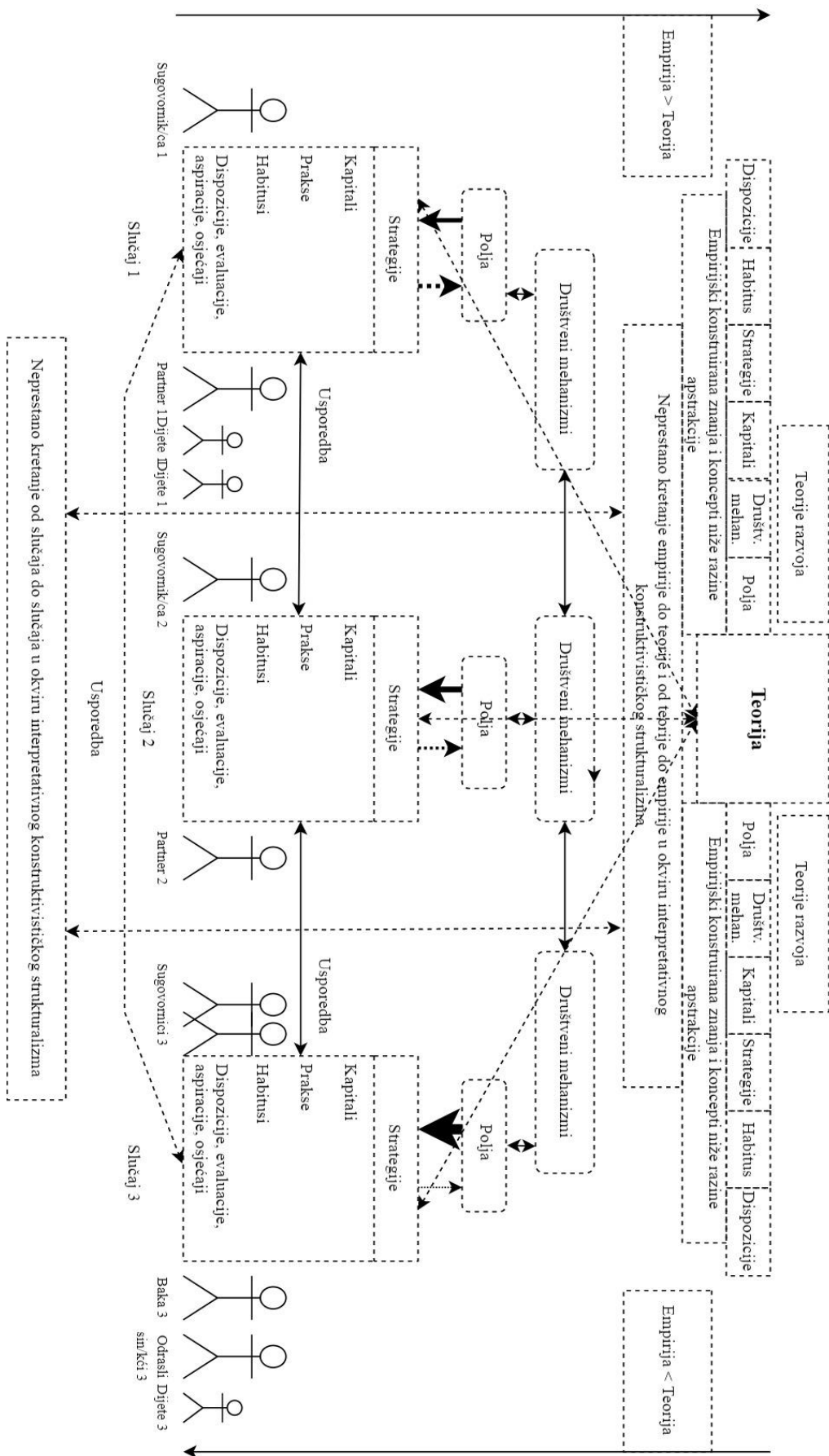
Analitički procesi u ovom radu započeti su od empirije, stavljajući teorijske pretpostavke sa strane - uključujući i Bourdieuove teorije - koje su, kako je upravo navedeno, u tom analitičkom momentu iz pozicije ovdje konstruiranoga znanja bile znatno „nepristupačnije“ i „nerazumljivije“.¹³⁷ Dakle, proces analize podataka je kao svoj početak imao stavljanje predkonstrukcija i prijašnjih teorijskih znanja „sa strane“ i okretanje empirijski prikupljenim podacima kao temelju prve kretnje analitičkoga „dvojnog obuhvaćanja“.¹³⁸

Najjednostavnije će biti ovaj proces prikazati slikovno (iako se to tako možda neće činiti na „prvi pogled“), kroz dijagram (3), kojim se nastoji oslikati temeljne komponente i „kretanja“ u konstrukciji znanja o društvenim strategijama u posttranzicijskoj Hrvatskoj (iduća stranica). Dijagram prikazuje načine kretanja i odnose koncepata u analitičkim procesima od empirije do teorije temeljenima na analizi i usporedbi pojedinih slučajeva. Također, pokazuje odnos samih koncepata koji oslikavaju (stoje za) empirijske odnose i mehanizme teorije prakse.

¹³⁷ Naime, analitički proces unutar relacijske epistemologije uključuje razvoj razumijevanja i razumljivosti ne samo empirije već i teorije.

¹³⁸ Dakle, iako je uz tradiciju istraživanja strategija kućanstava Bourdieuov pristup strategijama uzet kao teorijska inspiracija u provođenju istraživanja i u analizama u ovom radu, Bourdieuov teorijski sustav nije uziman „zdravo za gotovo“, već je tek kroz mnoge iteracije odnosa sa empirijom i vraćanja teoriji, rekonstruiran kao temelj teorijskog okvira ovog rada, u nijansama i naglascima potrebnima za ovo istraživanje. Jednostavnije rečeno, razumijevanje empirijskog materijala i analiza djelovanja kao rekonstrukcija strategija zahtijevala je razumijevanje Bourdieuove teorije i odnosa koncepata, a razumijevanje Bourdieuove teorije zahtijevalo je rad sa empirijskim podacima i njihovu rekonstrukciju u strategije (vidi Wacquant, 2018).

Dijagram 3: Analitički procesi analize i usporedbe slučajeva od empirije do teorije

Duge isprekidane linije unutar strelica odnose se na teorijske i analitičke veze dok se pune linije odnose na u empiriji prisutne odnose. Pri tome su u vezi polja i strategija empirijske povezanosti oslikane i kroz „debljinu“ strelica kao slikovitoga prikaza različitih intenziteta sila strukturnog pritiska ili nužnosti koju polja nameću kućanstvima, a koje su u nekim slučajevima manje, a u nekima veće (ovisno o količini i kompoziciji kapitala i pravilima polja), te „blisko isprekidane“ (kvadratasto isprekidane) kratke strelice od strategija prema poljima koje simboliziraju utjecaj različitih agenata u poljima, a koji se u ovom istraživanju ne problematizira u značajnijoj mjeri i istraživački ga je još kompleksnije utvrditi (odnosno, zahtjeva drugi tip analize, analizu fokusiranu na polja).

U gornjem području dijagrama nalaze se teorijski elementi, sortirani po njihovoj razini apstrakcije – od najapstraktnijih elemenata teorija razvoja koje se koriste u interpretaciji zaključcima rada, preko Bourdieuevih koncepata koji čine osnovu teorijskog okvira i analitičkih procesa do koncepata i teorijskih znanja niže razine apstrakcije – poput pojedinih zaključaka i koncepata o strategijama u posttranzicijskim zemljama ili empirijskim rezultatima istraživanja relevantnim za hrvatske socio-historijske uvjete analize (prikazane u Uvodu i u teorijskom okviru rada).¹³⁹

Dakle, analiza podataka započeta je čitanjem transkripata intervjua u cijelosti, paralelnim selektivnim preslušavanjem snimki intervjua, te pregledavanjem podataka dobivenih anketnim upitnicima za pojedine slučajeve (prvenstveno o kapitalima, kako je ranije opisano) i podataka unesenim u bilješke unutar mikroetnografskih obrazaca.

Nakon završetka prvog ciklusa analize, slijedilo je kodiranje transkripata. Namjena kodiranja bila je obuhvaćanje i bolje upoznavanje sa tematskom raznolikošću narativa u intervjuiima kroz deskriptivno i procesno kodiranje transkripata i organizacija tema u kategorije (Miles i Huberman, 1994, 57; Saldaña, 2009). Kodiranje je obavljeno u računalnom programu QDA miner 4. Tijekom procesa kodiranja dobiveni su deskriptivni i procesni kodovi (Saldaña, 2009) koji su grupirani u sljedeće kategorije: kompozicija kućanstva, odnosi u kućanstvu i rodni odnosi; ekonomija kućanstva; rad i zaposlenja; obrazovanje; socijalni odnosi i socijalni kapital; zdravlje i stres; potrošnja; stanovanje; slobodno vrijeme; potrošnja; vjera i religija; narativi o društvu i ekonomiji; djelovanja povezana s održavanjem i

¹³⁹ Ovdje treba napomenuti i kako dijagram prikazuje elemente u „društvenoj statici“, odnosno, kako bi trebalo dodati strelice poput one koja je dodana centralnom okviru društvenih mehanizama a koje bi upućivale na reprodukciju i promjene društvenih elemenata prikazanih na dijagramu - uključujući i sve koncepte pridane agentima, kao i same ikonice pridane agentima (čime bi se simboliziralo promjene koje su sadržane u njihovim trajektorijama). No, kako bi ta količina strelica učinila dijagram teže čitljivim, ovdje se iznosi kao napomena kako se prikazuje statička slika u biti dinamičnih procesa na svim razinama, tj. u svim dimenzijama društvene stvarnosti, te također - naravno - i u teorijskoj sferi (prilagodba odnosa teorijskih elemenata i sadržaja obuhvaćenih konceptima promjenama društvene stvarnosti).

poboljšanjem života kućanstva (procesni kod); posebno istaknuti biografski događaji; utjecaj ekonomske krize.

Uz proces kodiranja vođene su interpretativne i teorijske bilješke koje su služile zahvaćanju izranjajućih ideja o povezanostima kodiranjem „razlomljenog“ materijala i njegovim teorijskim implikacijama (Maxwell i Chmiel, 2014). U ovoj fazi procesa, povezanosti su se pretežno odnosile na prakse (djelovanja) i nizove praksi kućanstva, njihove osnovne uvjete života (opise životne situacije i kapitale kojima raspolažu), a u teorijskoj sferi promišljanje je uključivalo skup teorija iz tradicije istraživanja strategija.

Istovremeno, izranjajuća tema analitičkog rada bila je biografska komponenta strategija, odnosno, njihova zasnovanost u prošlosti članova kućanstava. U svrhu razumijevanja navedene dimenzije konzultirana je literatura povezana sa pristupom životnih povijesti te biografskim usmjerenjima i metodama istraživanja.¹⁴⁰ No, izostanak ujedinjavajućeg usredištavanja ove literature na strategije i prevelika historičnost metoda dovela je do „stavljanja sa strane“ ovoga pristupa. Ipak, važnost biografske dimenzije strategije, pa i utjecaji strukturne povijesti elemenata važnih za strategije u sadašnjosti (u istraživanom trenutku posttranzicijske Hrvatske), usmjerili su metodu istraživanja prema predstavljenoj perspektivi višestruke studije slučaja - razvojem svijesti da će se strategije moći zaista razumjeti ako se ne zanemari njihova biografsko-povijesna dimenzija.

Razvijanje svijesti o intenzitetu i protežnosti međupovezanosti i isprepletenosti područja analize usmjerilo je analitičke procesu preferiranju analitičkih procesa povezivanja (Dey, 1993, 161; Maxwell i Chmiel, 2014), odnosno korištenju analitičke strategije koja cilja povezivati elemente važne za životne strategije unutar slučajeva (*linking strategy*).¹⁴¹ Istovremeno, pitanje odnosa djelovanja, reflektivnosti i struktura je u toj vrsti pogleda zauzelo posebno važno mjesto, jer je trajektorijska i međupovezana logika za razumijevanje i interpretaciju „tražila“ zauzimanje perspektive na samu teoriju djelovanja. Dakle, u fazama analize ovo je označilo početak nužnoga preciziranja načina na koji će se misliti djelovanje u

¹⁴⁰ Npr. Chamberlayne i sur., 2002; Ferrarotti, 2003; Mrozowicki, 2011; Tomanović, 2012.

¹⁴¹ Dakle, iako su kodovi unutar kategorija poput „Djelovanja povezanih s održavanjem i poboljšanjem života kućanstva“ (npr. prodaja imovine, štednja, prakse proizvodnje hrane za vlastite potrebe, započinjanje poduzetništva, započinjanje dodatnoga formalnog i neformalnoga posla) te „Rada i zaposlenja“ (poput plaćenog rada izvan kućanstva, neplaćenog tj. razmjenskog rada van kućanstva, nezaposlenosti i gubitka posla itd.) bili važni za strategije te iščitavanje i uspoređivanje sadržaja kodiranih dijelova transkripata po slučajevima, analiza je upućivala kako ovi kodovi: a) nisu dovoljni za razumijevanje i objašnjenje strategija; b) kako su izrazito međupovezani sa drugim elementima i konceptima prisutnim u intervjuima i kodiranjima u zasebne kategorije (ili višestruko kodiranim u nekoliko kodova u nekoliko kategorija). Primjerice, u slučaju prethodnih kodne kategorije naglašeno su izražene povezanosti npr. sa socijalnim praksama, ekonomskom situacijom kućanstva, potrošnjom, te na različite načine sa biografskim elementima (bilo da se to odnosi na dulju povijest radnih praksi, bilo da se odnosi na posebno izražene i ključne biografske momente/razdoblja poput gubitka posla, smrti partnera/ice, bolesti, razvoda itd. koji su imali implikacije u različitim za strategije bitnim područjima).

odnosu na strukture i razumjeti strategije i strateške faze (odnosno, promjene u strategijama i između strategija te njihovih elemenata u pojedinom slučaju i između slučajeva).

Da bi se bolje sagledala navedena problematika konzultirani su radovi Margaret Archer (2007; 2010a; 2010b) o refleksivnosti i djelovanju kao „agency“, zatim radovi koji raspravljaju Bourdieuov pojam habitusa i njegov potencijal za zahvaćanje refleksivnosti i djelovanja unutar strukturnih pritisaka (McNay, 1999; Sweetman, 2003; Decoteau, 2016), te poslije toga i radovi koji uspoređuju i raspravljaju o odnosu navedene problematike kod Bourdieua i kod Archer te navode epistemološke i ontološke implikacije njihovih rješenja (Elder-Vass, 2007; 2010; Akram, 2013; 2015; Vandenberghe, 2018). U ovoj fazi rada izranjala je svijest o vezi djelovanja (praksi) sa kapitalima i strukturnim situacijama u kojima se agenti nalaze, od njihovih naslijeđenih razina ekonomskog i kulturnog kapitala, načina i važnosti korištenja socijalnog kapitala, ulaganja/investicija u sve navedene kapitale.¹⁴²

Zbog navedene već otvorene teorijske linije refleksivnosti, habitusa i struktura koja je objašnjavala kako je Bourdieuov sustav koncepata - koji je do tada korišten samo osnovno (najviše i praktički jedino aktivno kroz komponentu kapitala) - sposoban zahvatiti elemente refleksivnosti unutar habitusa i promjene u djelovanjima, jačanje teorijskog okvira bourdieuovski definiranih strategija počelo je u rezonanciji sa do tada ukupnom analiziranom materijom i svim njezinim izranjajućim elementima. Kroz daljnje upoznavanje sa bourdieuovskim pristupom sociologiji, empirijski utvrđena duboka isprepletenost koncepata i fenomena i djelovanja u njihovoj empirijskoj „pozadini“ identificirana je kao *relacijski princip* društva i znanja, dakle, relacijska osnova realnog, metodološkog i teorijskog.

Od ovog trenutka analize teorijski rad i empirijski rad su ušli u dublju vrstu integracije. Daljnji rad na analizama pojedinih slučajeva i njihovoj uspoređi počeo je konstrukcijom prve verzije *analitičkih matrica slučajeva*, sa kombinacijom bourdieuovskih kategorija i kategorija koje su „izronile“ iz prethodnih analitičkih procesa (uskoro se iznose u potpunosti). Istovremeno, korištenje Bourdieuovog teorijskog sustava i njegove implikacije su razrađivane kroz „mentalne mape“ odnosa koncepata i njihovih definicija (koje, kako smo vidjeli u teorijskom okviru, kod Bourdieua uvijek sadržavaju elastičnost, odnosno, raznolikost

¹⁴² Dok je prvi izbor bio pokušaj uključivanja konceptualizacije djelovanja kao „agency“ Margaret Archer, delimitacija vrsta refleksivnosti i procjena „stupnja“ „agency-a“ u radu s empirijom činila se nemoguća i neplauzibilna. Naime, u razmatranju više puta spomenutog odnosa empirije i koncepata koje koriste agenti te koncepata koji izranjaju iz narativa i služe premošćivanju jezika narativa i jezika znanosti; dakle, u odnosu empirije i teorije pojavljivala se svijest o nediskurzivnim elementima strategija, važnosti kapitala, struktura i biografija, koje su naznačene ali nisu razmatrane putem refleksivnosti kao govora sa samim/samom sobom, osim u onoj mjeri u kojoj su sugovornici/ce na načine slične tome ispričali svoja iskustva, fokusirajući se, dakle, u nekim trenutcima (pogotovo kriza) na razlaganje procesa promišljanja i redefinicija situacije koje su prolazili i njihove implikacije.

obuhvata te ih je zato potrebno razumjeti u njihovoj složenosti međuzavisnosti). Ovo je služilo postizanju razumijevanja potencijala i načina korištenja teorijskog okvira u analizi strategija i mogućnosti njegovog daljnjeg razvoja prema rekonstrukciji strategija - ne više kao strateških elemenata (poput vrsta rada i potrošnje) - već u obuhvatnijim kategorijama, dakle, u kriterijima koji bi uspjeli zahvatiti i ujediniti kompleksnost međupovezanosti elemenata strategija. U ovom su procesu iz teorijskog rada preuzeti svi Bourdieuovi koncepti povezani sa strategijama, predstavljeni u teorijskom okviru, uključujući i trajektorije, društvene mehanizme, dispozicije, problem ekonomske nužnosti, itd.

Analitičke matrice slučajeva također su razrađivane kroz više iteracija: dok su u prvoj verziji imale nekolicinu kategorija i koristile, uglavnom, grupiranje citata iz transkripata ponovno iščitavani i preslušavani - u odnosu sa kodovima i kodnim segmentima - uključivali su tek dodatni deskriptivni tekst, poneke interpretativne linije i mikroetnografske bilješke. Ključni problem u ovoj fazi rada bio je razumijevanje punog karaktera strategija i dolazak do načina - interpretativnog ključa, tj. klasifikacijskog kriterija - rekonstrukcije prema tipologiji, te daljnje bistrenje problema odnosa struktura i djelovanja. Daljnji teorijski i empirijski rad je krenuo sa ciljem rješavanja ovih problema.

Analitičke matrice slučajeva rekonstruirane su prema *interpretativnim matricama slučajevima*, proširujući broj i obuhvat kategorija unutar matrica i količinu interpretativnog teksta. U ovoj fazi analitičkog rada počela je i konstrukcija ključnih atributa strategija, najprije kroz ključne kapitale pojedinaca i kućanstava, promjene u kapitalima i kombinacije za strategije ključnih praksi kućanstava. Kategorije u matrici za interpretativnu analizu slučajeva (21 kategorija) prilažu se u sljedećoj fusnoti zbog njihove tekstualne protežnosti (koja u tekstu zauzima više od jedne stranice).¹⁴³ Uz rad s interpretativnim analizama

¹⁴³ Popis kategorija korištenih u interpretativnim analitičkim matricama slučajeva:
1. Kompozicija kućanstva i opis životnog prostora;
2. Podatci o kapitalima: a) ekonomski kapital: imovina, prihodi, krediti, ušteđevina; b) kulturni kapital: obrazovanje članova kućanstva, kulturna participacija; c) socijalni kapital solidarnosti broj; d) socijalni kapital neformalnih veza; e) politički kapital; f) fizički resursi i zdravlje; g) ostali resursi; h) kapitali roditelja;
3. Radne biografije;
4. Biografske krize;
5. Radne prakse: formalne; neformalne „na crno“; neformalne u socijalnoj ekonomiji;
6. Prakse samoopskrbe: poljoprivredna proizvodnja za vlastite potrebe;
7. Udio hrane koji proizvode sami / udio hrane koji dobivaju sa sela;
7. Podjela kućanskih poslova;
8. Potrošačke prakse;
9. Socijalne prakse;
10. Obrazovne prakse;
11. Kulturne prakse (kulturna potrošnja, participacija, ukus);
11. Stanovanje, ulaganje u stambeni prostor;
12. Financijske prakse;
13. Zdravstvene prakse;

slučajeva i njihovom usporedbom (koji je postao neodvojiv) izronile su prve verzije nepotpune rekonstrukcije strategija (prva iteracija rekonstrukcije), centrirane na ključne kapitale i na ključne prakse pojedinaca i kućanstava:

Strategija reprodukcije kulturnog kapitala, formalni rad, specijalizirana/ Strategije reprodukcije ekonomskog kapitala, formalni rad, specijalizirana/ Strategije konverzija kulturnog kapitala u ekonomski kapital (Strategije kulturnog kapitala orijentirane na ekonomski kapital) / Strategije konverzija političkog socijalnog kapitala u ekonomski kapital / Strategije konverzija socijalnih kapitala recipročnosti i redistribucije u ekonomski / Strategije konverzija fizičkih resursa u ekonomski kapital / Strategija urbanog preživljavanja: rekreiranje socijalnog kapitala recipročnosti i diverzificiranih radnih praksi u neformalnoj ekonomiji / Strategija ruralnog preživljavanja: prakse samoodržavanja i rekreiranje socijalnog kapitala recipročnosti / Strategija povećavanja rate konverzija kapitala (emigracija).

Nastavak analitičkog rada nakon prve iteracije fokusirao se na bourdieuovske elemente kompozicije kapitala i očuvanja ili uvećavanja količine kapitala, te produbljivanje analitičke pozornosti ka investicijama kapitala, promjenama stope razmjene kapitala, elementima rekonverzija kapitala i kompenzaciji kao vrsti strategije (Bourdieu i Passeron, 1979; Bourdieu, 1984; Bourdieu, 1996). Strategije preživljavanja definirane su kao podvrsta životnih strategija koju obilježava izostanak važnih kapitala ili nemogućnost njihova korištenja. Također, druga iteracija rekonstrukcije strategija uvela je pokušaj pomirenja kompozicija kapitala i strateških elemenata (poteza), bez navođenja radnih praksi kao elementa klasifikacije, ali uz navođenje elemenata trajektorija (biografske dimenzije) kao dijela klasifikacije strategija:

Strategija rekonverzija / Strategija reprodukcije / Povećanje stope razmjene (investicijama) / Povećanje količine kapitala i promjena kompozicije kapitala / Očuvanje količine kapitala i očuvanje kompozicije kapitala / Reprodukcija (degradirana) / Kompenzacija / Slomljena putanja/strategija / Djelomična rekonverzija (degradirana) / Aktivacija kapitala / Strategija reprodukcije (neuspjela) / Strategija rekonverzije (propala) / Preživljavanje (izostanak ili nemogućnost korištenja kapitala).

Treća i posljednja iteracija rekonstrukcije strategija je kao preduvjete imala sljedeće elemente: rad na bistranju odnosa investicija kapitala i aktivacije kapitala, devalvacija kapitala i iznalaženje novog termina „deaktivacija“ kapitala; teorijski rad u daljnjom preciziranju vrsta

-
13. Investicije kapitala;
 14. Devalvacije i deaktivacije kapitala;
 15. Promjene kompozicije kapitala, rekonverzije;
 16. Evaluacija vlastite pozicije;
 17. Planiranje budućnosti, aspiracije i horizont budućnosti;
 18. Dispozicije, elementi habitusa, hysteresis;
 19. Ključni narativi o društvu;
 19. Tržište – recipročnost – redistribucija;
 20. Trajektorije, promjene strateških fazi;
 21. Temeljni kapitali, temeljne prakse.

socijalnog kapitala te uvođenje političkog kapitala (Cvetičanin i Popescou, 2011; Cvetičanin i sur., 2021; Petrić i sur., 2022); uvođenje koncepta asimetrične recipročnosti i solidarnosti u odnosima recipročnosti (Williams, 2004; La Caze, 2008); integraciju relevantnih istraživanja o društvenim mehanizmima u Hrvatskoj, pogotovo do tada izostavljenoj dimenziji mehanizama zatvaranja i „*crony*“ kapitalizma (Franičević, 2002; Švarc, 2017; Hoffmann i sur., 2017; Račić, 2021; Petrić i sur., 2022); daljnji rad sa Bourdieuvim konceptima, pogotovo konceptom habitusa i dispozicija, uključujući: uključivanje u analizu histereze habitusa, nijansiranje habitusa kroz dimenzije rigidnosti, otvorenosti i refleksivnih modifikacija habitusa, te hibridnih habitusa, tj. habitusa koji kroz sudjelovanje u različitim poljima otvaraju dodatni potencijal za djelovanje; dodatno bistrenje problema ekonomske nužnosti, principa nužnosti (strukturnog pritiska) i socijalnoga starenja; konačno, konstrukciju termina horizonti budućnosti i horizonti potrošačkih potreba na osnovu kombinacije Bourdieuovih pojmova aspiracija i evaluacija sa odgovarajućom literaturom naglašene fenomenološke dimenzije (Atkinson, 2016).

U posljednjoj fazi rada, na temelju teorijskih elemenata iz feminističkih pristupa strategijama i prijašnjih analiza rodne dimenzije, „izronio“ je pojam nekonsenzualnosti strategija i strategija obilježenih izrazitom rodnom asimetričnošću. Posljednja dionica rada u interpretaciji slučajeva i njihovoj usporedbi, te ispisivanju za ovaj rad sudjelovala je u definiranju njegovih finalnih epistemološko-ontoloških vodilja kao navedenog *interpretativnog konstruktivističkog strukturalizma*. Integracija svih navedenih elemenata dovela je do treće iteracije rekonstrukcije strategija, pri čemu se prijašnji problem odnosa kapitala i poteza riješio višerazinskim kriterijima klasifikacije strategija i navedenim bistrenjem njihova odnosa elemenata kroz empirijski i teorijski rad.

Treća iteracija rekonstrukcije strategija finalna je za ovaj rad i detaljno se predstavlja u rezultatima i interpretaciji. Slučajevi su rekonstruirani u relaciji sa teorijom kao predstavnici „općih kategorija socijalnog svijeta“, kroz rekonstrukciju kojoj je cilj kristalizirati „potencijalnu općenitost rezultata“ (Walton, 1992, 122). Ova se usporedba kao rekonstrukcija strategija odvijala na kraju analitičkih procesa, kroz utvrđivanje atributa ključnih za izradu tipologije strategija (Kluge, 2000, 26). Slijedila se napomena kako atributi na jednoj razini tipologije moraju biti što sličniji unutar tipova i različitiji između tipova, te kako tipologije mogu imati više razina, što pridonosi njihovom razumijevanju i objašnjavanju razlika unutar tipova (Kluge, 2000).

Konačno, metodologija rada utjecala je i na način prikazivanja rezultata i interpretacija u radu. Kako Steinmetz (2004, 394) eksplicitno preporučuje za studije usmjerene komparaciji

slučajeva, za obrazloženje fenomena u njihovoj pozadini potrebno je uključiti „pričanje priča o specifičnim povijestima pojedinačnih slučajeva“ (Steinmetz, 2004, 394).¹⁴⁴ U ovom smislu individualni su slučajevi zanimljivi i u svojoj jedinstvenosti kao i u sličnostima i razlikama sa drugim slučajevima (Stake, 1995). Dakle, u višestrukim studijama slučajeva, rezultati analize pojedinih slučajeva se, uglavnom, prenose u formi koja omogućuje njihovo pojedinačno razumijevanje, te ih prati ograničena usporedba slučajeva sa naglaskom na temeljni fenomen (Stake, 2006, 8). Naime, koncentrirajući se na usporedbu, gube se složenosti pojedinih slučajeva i mogućnosti spoznaje od onoga što nam oni govore o društvenom svijetu i situacijama sličnima njihovoj (Stake, 2005, 457).¹⁴⁵

U ovome radu to bi značilo ograničavanje lekcija iz rekonstrukcije logike strategija u pojedinim kućanstvima, odnosno, „života koji doživljava N = 1“ (Eisner, 1991, 197). Ovim bi se smanjile mogućnosti *naturalističke generalizacije*: vrste poopćavanja uvida iz prezentacije rezultata analiza i interpretacija koju čitatelji/ice mogu dobiti samo kroz dublje prezentacije slučajeva (Stake, 2005, 455). Naturalistička generalizacija odnosi se na „intuitivno“ razumijevanje situacije u kojoj se nalaze agenti, dakle, razumljivost značenja i znanja iz pojedinog slučaja koji postaje razumljiv i počinje „rezonirati“ - povezivati se - s iskustvima čitatelja/ice iz vlastitog, osobnog poznavanja drugih slučajeva, te uopće, poznavanja odnosa u društvenom svijetu (Stake, 2005, 455). Navedeni proces uključuje odvijanje generalizacija i svjesno i nesvjesno u čitateljevom/ičinom umu, procesima povezivanja koji postaju odnosi te koji se u slučaju da čitatelj/ica raspolažu teorijskim znanjima imaju mogućnost i sami približiti teorijama – i onima ekspliciranima u okviru rada unutar kojega su slučajevi prikazani i interpretirani, ali i onih koje čitatelj/ica sam/a poznaje (Stake, 2005, 455).¹⁴⁶

¹⁴⁴ Primjerice, i sami agenti su intervjuima pričali o svojoj (i o društvenoj) prošlosti da bi dali odgovore na pitanja o njihovoj sadašnjosti, otkrivajući strukture, mehanizme i djelovanja „uključene u razvoj individualnog života kao trajektorije“ (Bourdieu, 2017, 219), i koji su kao takvi neodvojivi od razumijevanja njihovih strategija.

¹⁴⁵ Naime, pitanje koje vodi analize pomiče se od razumijevanja pojedinačnih slučajeva prema razumijevanju ključnog fenomena: od holističkog pogleda na slučajeve prema ograničenom (*constrained*) pogledu na slučajeve – „pogledu koji je ograničen dominacijom ključnog fenomena nad slučajevima“ (Stake, 2006, 6). Tako se, koncentrirajući se na usporedbu, složenosti pojedinih slučajeva zanemaruju i „formalno dizajnirane usporedbe se zapravo natječu sa učenjem o i iz partikularnog slučaja“ (Steinmetz, 2004; Stake, 2005, 457). Načinom analiza kao i prikazivanja rezultata, sukladno preporukama ovih autora te Bourdieua (1999), pokušalo se – koliko je moguće – osigurati obje u cilju spoznaja i poštovanja prema iskustvima agenata obuhvaćanih ovim istraživanjem, a time i poštovanja prema pozicijama iz koji dolaze, tj., prema društvu samome.

¹⁴⁶ Ovo se, nadalje, odnosi na razumijevanje pozicije partikularnih agenata (pojedinaca i kućanstava) u društvenom prostoru i u društvenim mehanizmima, obuhvaćanje logike njihovih uvjeta života te stvaranje kognitivnih predodžbi o toj poziciji i pozicijama sličnima toj: intuitivne usporedbe po kojoj istina jednog slučaja može biti slični istini drugih slučajeva, istina jedne pozicije koju čitamo slična prepoznavanju drugih slučajeva koji su bliski toj poziciji, koja, jednom konstruirana, postaje intuitivno razumljiva i bliska našim vlastitim iskustvima društvenog svijeta. Prezentacijom slučaja u pisanju, slučaj se počinje pridruživati drugim slučajevima koje čitatelji/ice poznaju i njihovom dotadašnjem dosegu znanja i predodžbi o slučajevima i procesima, društvenoj realnosti koja leži u njihovoj pozadini.

Stake tako inzistira kako prezentacija slučaja - „novi susret, može biti bolji način prijenosa znanja iz iskustva od strukturirane prezentacije veza između tvrdnji i fenomena“ (Stake, 2005, 456). Dakle, prikazivanjem detalja pojedinoga slučaja otvara se mogućnost osobnog razumijevanja njegove logike, suprotno konstrukciji slučaja u prevelikoj apstrakciji, kao „konstrukta kriterija“ (varijabli ili socioloških koncepata) a ne konstrukta razumijevanja. U ovom smislu i Bourdieu navodi kako izlaganje slučajeva i prenošenje narativa kroz „oprimerivanje, konkretizaciju i simbolizaciju“ može pružiti učinak „otkrivanja“ i „pristupačniji ekvivalent kompleksnih, apstraktnih analiza: čineći opipljivim objektivne strukture koje znanstveni rad teži izložiti“; koje su često preduvjet shvaćanju (Bourdieu, 1999, 623).

Ovdje treba napomenuti kako su posebno teorijski zasićena mjesta empirijskih događaja u društvenom životu – poput refleksivnih promjena habitusa – te općenito, situacije preživljavanja, dulje ilustrirane te je više prostora pruženo narativima u ovim situacijama. U prvom se slučaju razlog nalazi u (teorijskoj) kompleksnosti navedenih procesa, a u drugom leži u pretpostavljenoj „udaljenosti“ situacija preživljavanja uvjeta života „prosječnog/e“ čitatelja/ice akademske i znanstvene literature. Ovakvo je produljivanje prikazivanja situacija preživljavanja važno zbog ukazivanja poštovanja prema iskustvima i situacijama koja/e sadrže više „drugog“ i „drugačijeg“ (Fowler, 1996); te konačno, zbog koncentracije velikih količina „društvene patnje“ i nužnosti (*La Misere du monde*, Bourdieu i sur., 1999). Ovome je cilj učiniti iste *obuhvatljivima* i *razumljivima*, te tako stvorili preduvjete razumijevanja u okviru interpretativnog konstruktivističkog strukturalizma.

5. Rezultati i interpretacija

5.1. Uvod

U ovom se poglavlju prikazuju rezultati analiza životnih strategija te njihove interpretacije. Rezultati su dobiveni nizom analitičkih postupaka utemeljenih u relacijskoj metodologiji interpretativnoga konstruktivističkog strukturalizma (Bourdieu i sur., 1999; Reed, 2008) i u analitičkom okviru metode višestruke studije slučajeva (Stake, 2005), kako je detaljno prikazano u poglavlju „Metodologija“. Ovim radom dobiveno je pet generalnih tipova životnih strategija: životne strategije napredovanja, životne strategije očuvanja položaja, životne strategije kompenzacije položaja, životne strategije snalaženja i životne strategije preživljavanja, te njihovi podtipovi.

Rezultati se prikazuju za svaki generalni tip strategija, počevši od strategija napredovanja, a zaključno sa strategijama preživljavanja. Svako pojedinačno kućanstvo rekonstruirano je kao slučaj strategija, nakon čega se o strategijama donose zajedničke interpretacije i zaključci.¹⁴⁷ Slučajevima koji su prikazani i interpretirani u ovom radu uz pseudonime pridaju se i kratke oznake (npr. n1, o1, k1, s1, i p1). Oznake sadrže početno slovo naziva strategije i redosljed kojim je slučaj prikazan unutar rezultata.

5.2. Životne strategije napredovanja

Na temelju analize praksi usmjerenih poboljšanju uvjeta života kod individua i kućanstava kod kojih se pokazuje tendencija povećavanja obujma dominantnih kapitala, uočava se da postoje kućanstva kod kojih se *relativno stabilno i dugoročno ostvaruje* napredak. U tom smislu se *dugotrajne trajektorije* značajnih poboljšanja uvjeta života mogu smatrati temeljnim kriterijem klasifikacije strategija napredovanja u zaseban tip, u odnosu na druge životne strategije.

¹⁴⁷ Ovakvo je prikazivanje usmjereno prenošenju logike praksi (strategija) za svaki slučaj u skladu sa Bourdieuovom teorijom praksi i metodologijom ovoga rada. Naime, tako se istovremeno povećava transparentnost analiza i rezultata te potencijal naturalističke ili čitateljske generalizacije (Stake, 2005; Misco, 2007), dakle, potencijal znanja koje možemo dobiti iz uvida u „život koji doživljava N = 1“ (Eisner, 1991, 197). Ove su rekonstrukcije popraćene narativima sugovornika/ca što teži osigurati „oprimjerivanje, konkretizaciju i simbolizaciju“ sa ciljem omogućavanja učinka „otkrivanja“ struktura kao preduvjeta razumijevanja strategija u tekstu (Bourdieu, 1999, 623).

Tip dominantnog kapitala, odnosno, tip kapitala na kojemu se temelji napredovanje je daljnji je kriterij klasifikacije koji strategije napredovanja dijeli u podtipove Naime, kombinacijom procesa analize i relacijske rekonstrukcije empirijskog materijala predstavljenih u poglavlju o metodologiji i kriterija koji su iz tih procedura proizašli, dobiveni su sljedeći tipovi životnih strategija napredovanja pojedinaca i kućanstava u posttranzicijskoj Hrvatskoj:

- 1) *Životne strategije napredovanja na temelju kulturnog kapitala*;
- 2) *Životne strategije napredovanja na temelju kombinacije kulturnog i ekonomskog kapitala*, i
- 3) *Životne strategije napredovanja na temelju političkog kapitala i kapitala neformalnih veza*.

U nastavku će biti predstavljene rekonstrukcije koristeći interpretativne analize slučajeva, kućanstava koja su arhetipski „predstavnicima“ strategije u ovome radu.

5.2.1. Životne strategije napredovanja na temelju kulturnog kapitala

Primjer životne strategije napredovanja na temelju kulturnog kapitala: slučaj n1 (Matej i Lara)

Matej (39 godina), VSS, glazbeni djelatnik u polju proizvodnje visoke kulture i Lara (36 godina), VSS, stručnjakinja u javnom sektoru kulture, sa dvoje osnovnoškolske djece žive u moderno uređenom stanu (70 m²) u centru velikoga grada. Dominantne dekoracije u stanu su umjetnički predmeti i slike. Matej i Lara posjeduju još jednu nekretninu (vikendicu na moru), automobil u vrijednosti oko 6 000 eura, a mjesečni prihod njihova kućanstva je u kategoriji od 16 000 do 18 000 kuna (2015.).

U slučaju kućanstva n1 (Matej i Lara), plaćeni rad (profesionalne karijere) i kulturni kapitali međusobno su temeljno povezani: radom se konstantno akumulira kulturni kapital, a kulturni kapital se koristi za napredovanje u poljima rada. Ova logika praksi proizlazi iz *dominacije kulturnog kapitala* u strukturi imovine kućanstva, njegove središnje važnosti za životnu strategiju i visoke usklađenosti kapitala, praksi i polja karijera, odnosno, plaćenog rada.

Životna strategija napredovanja na temelju kulturnog kapitala u Matejevu društvenu trajektoriju zacrtana je od rođenja.¹⁴⁸ Ovom je agentu kao očekivanom nasljedniku baštine

¹⁴⁸ Sugovornikova je strategija „upućena“ međugeneracijskim strategijama reprodukcije i obrazovnim strategijama djece - nasljednika značajnog obujma kulturnog kapitala (vidi Bourdieu i Passeron, 1979; Bourdieu, 1984). Naime, Matejeva društvena trajektorija upisana je kao strateška tendencija, već u djetinjstvu, kroz smisao

kulturnog kapitala od rođenja ugrađivan njegov utjelovljeni oblik, te je tako internalizirao habitus usmjeren postignuću u sferama školovanja. Sukladno ovome, Matejevo je stjecanje visokih obrazovnih kvalifikacija i svega onoga što se očekuje iz društvene pozicije iz koje je krenuo¹⁴⁹ bilo „podrazumijevano“, te kao dio „obiteljskog habitusa“ (Bourdieu, 1990; Reay, 1998; Tomanović, 2004) „nije dovođeno u pitanje“:

Matej: *Roditelji su me usmjeravali prema visokom obrazovanju, apsolutno - u mojoj familiji je to već dosta generacija... To se nekako samo „podrazumijevalo“; nije se u nijednom trenutku dovodilo u pitanje da li je to nešto „što treba“, ili „ne treba“ - nego je to nešto što se „mora“ - kao osnovna škola.*

Temelj strategije vidljiv je već iz koncepata koje sugovornik sam koristi u narativima o obrazovanju i o radnim praksama, a koji se ne pojavljuju kod drugih sugovornika/ca: „uvidi“, „erudicija“, „zanat“, kultivacija (usp. *bildung*), te „mentalitet“ (usp. bourdieuovski koncept habitusa):

Matej: *Sve do čega smo u životu došli i supruga i ja smo zapravo ostvarili preko obrazovanja. Preko sticanja jednog šireg uvida, koji se događa preko fakultetskog obrazovanja. Ja direktno, zanatski, a supruga više indirektno, kroz erudiciju (...) Generalne vještine su obrazovanje... prvenstveno visoko obrazovanje i kultiviranje vlastitog mentaliteta.*

Sugovornik je iskazao refleksivnost na važnost kulturnog kapitala i habitusa za postignute uvjete živote - u Matejevom su slučaju utjelovljene komponente visokoga kulturnog kapitala duboko ugrađene u habitus te odgovaraju poljima u kojima članovi ovog kućanstva igraju (poljima visoke, tj. legitimne kulture).¹⁵⁰ Dakle, radi se o relacijskoj situaciji vrlo visoke homologije: o habitusu prilagođenom polju na način da postaje produžetak polja u personalnom.¹⁵¹

za praksu koji je proizašao iz logike društvenih pozicija njegovih roditelja te baka i djedova. Visoki kulturni kapital prisutan je kod nekoliko prethodnih generacija sugovornikove obitelji, dominantne dekoracije u roditeljskom stanu bile su umjetničke slike i skulpture, a među širokim krugom prijatelja i poznanika obitelji bile su i osobe sa visokim kulturnim kapitalom i utjecajem.

¹⁴⁹A što nije nužno isto za druge pozicije, bez obzira na eventualnu „zajedničku“ objektivaciju u ekvivalentu diplome (vidi Bourdieu, 1984). Dakle, Matejeva je početna pozicija visokih kulturnih kapitala

¹⁵⁰ Uz specifične kompetencije i diplome potrebne za Matejevu i Larinu karijeru, kod sugovornika i njegove supruge prisutna je velika količina utjelovljenoga kulturnog kapitala koja se odnosi, između ostalog, na poznavanje djela i autora povezanih sa visokom kulturom, visoku razinu opće kulture i sposobnost donošenja estetskih prosudbi, odnosno, legitimni kulturni ukus.

¹⁵¹ Ovakav habitus ima tendenciju biti „nevidljiv“, „zakrit“, „skriven“, što odgovara njegovoj usklađenosti sa poljem i pravilima reprodukcije kulturnog kapitala (vidi Bourdieu, 1984; 1992). Sugovornik ih u intervjuu nije nastojao isticati, precizirati ili „dokazivati“, što upućuje na situaciju habitusa poput „ribe u vodi“ - no bile su vidljive u kretanjama tijela, uređenju stana i načinu govora. Ovaj je habitus i njegova relacijska situacija prema

Životna strategija ovoga kućanstva temeljena je na konstantnim *investicijama* u *utjelovljeni kulturni kapital*. Ove investicije (kroz cijeli sustav praksi i dispozicija) omogućavaju održavanje i unaprjeđivanje kvalitete rada. Akumulacija kulturnog kapitala združena je sa akumulacijom *profesionalnog socijalnog kapitala* te izgradnjom reputacije, odnosno akumulacijom *simboličkog kapitala* zajedno omogućuje strateški element *pozicioniranja u poljima* koji producira napredak u uvjetima života:

Matej: *Moj cilj, što se mene tiče, je moj osobni razvoj (...) Dakle bez unapređivanja, bez unapređivanja samog sebe, svog pristupa, svog odnosa prema okolini, svoje kvalitete obavljanja posla, bez toga sumnjam da postoji nekakva zdrava perspektiva za dalje. (...) Ja sam u poslu, uglavnom - koliko sam, onoliko koliko sam napravio, i koliko sam stekao reputacije - sve sam uglavnom do toga došao radeći. Nisam ništa uspio postići preko nekakvih veza. Al naravno da u umjetničkom poslu je sve u... mislim nije sve, ali u umjetničkom poslu je jako puno u „networkingu“.*

Dakle, sugovornik u značenjski vrlo „čistoj“ formi izlaže usmjerenja svoje strategije kao: „osobni razvoj“, „unaprjeđivanje samog sebe“, „stjecanje reputacije“, te „korištenje networkinga“ u odnosu sa „stečenom reputacijom“ što se može rekonstruirati u strategiju napredovanja na temelju kulturnog kapitala koju podržavaju profesionalni socijalni kapital i simbolički kapital.

Važno je pobliže promisliti tip socijalnog kapitala o kojemu Matej govori. Dakle, sugovornik svoje napredovanje veže uz razvoj „profesionalnih poznanstava“ - „networking“, i povezuje s izgradnjom simboličkoga kapitala prepoznavanja kompetencija i statusa („reputacija“). Ovakav socijalni kapital poznanstva, prijateljstava i suradnje u polju rada (karijere) može se nazvati *profesionalni socijalni kapital*. Matej i Lara profesionalni socijalni kapital izgrađuju i praksama kulturne participacije - odlascima na kulturne događaje. Dakle, prakse kulturne participacije kod ovoga kućanstva ujedno su i investicije u kulturni kapital i investicije u profesionalni socijalni kapital, odnosno, veze i poznanstva sa stručnjacima iz različitih profesija u polju kulture.

Socijalni kapital solidarnosti (prijatelji iz osnovne i srednje škole i drugi), s obzirom na visoke kapitale agenata s kojima Matej je u „vezi“, mogu imati efikasnu instrumentalnu

intervjuistu vidljiva kroz strukture i djelovanja, dakle: od uređenja stana (umjetnički predmeti i slike, ali bez „pretjerivanja“), kroz sugovornikove utjelovljene aspekte govora tijela tj. kretanja (elegantno i odmjereno, a opet hitro) i odijevanja (crna dolčevita), kroz tempo i strukture sugovornikovih rečenica (osjećaj sigurnosti, jednostavnost u odgovorima, bez zastajkivanja i ispravaka, sudjelovanje u oblikovanju tempa).

dimenziju i stoga se mogu koristiti i kao socijalni kapital neformalnih veza.¹⁵² Nadalje, profesionalni socijalni kapital može funkcionirati i kao *socijalni kapital solidarnosti* - izvor podrške, informacija i preporuka za usluge u polju zdravstva, pravnih usluga i slično:

Matej: *Ljudi s kojima se mi družimo su uglavnom sve visoko obrazovani ljudi. Budući da nam je krug poznanstava, odnosno, krug prijatelja vrlo, vrlo širok... i ljudi s kojima dolazimo u kontakt svakodnevno... i tako, onda se uvijek – mislim - uvijek se čuju korisne stvari i preporuke.* Intervjuist: *Je li to možda i jedan od načina kako možete doći do bolje usluge? Na primjer zdravstvene, pravne? Znati tko nešto bolje radi, i tome slično?* Matej: *Pa naravno.* [ton glasa ukazuje kako je ovo „očito i skriveno“ i da se o istom ne treba mnogo govoriti]

Ekonomsku situaciju kućanstva sugovornik evaluira suzdržano i pozitivno: („Pristojna, pristojna“), ali djelomično gubi poslovičnu suzdržanost „kulturnoga plemstva“ (Bourdieu, 1984) kada se dođe do ekonomskih pitanja zbog prihoda koje smatra neadekvatnima za vrstu zanimanja i kulturne kapitale, naročito u usporedbi sa razvijenijim državama („U nekim drugim državama i drugim društvima ... ljudi koji rade posao koji ja radim - oni su bogataši!“). Dakle, postoji nezadovoljstvo oko *stopa razmjene* sugovornikovog (i supruginog) kulturnog kapitala u ekonomski kapital koje bi, po njihovom mišljenju, trebale biti više („kultura je kod nas uvijek primala malo i malo prima i sad“).

Horizont potreba prilagođen je strategiji u kojoj dominira kulturni kapital i simbolička vrsta praksi te distinkcija, kao i činjenici da razina prihoda nije izrazito visoka. Prihod omogućava potrošnju bez ikakvih restrikcija u smislu prehrane i odjeće, komforna ljetovanja i povremene odlaske u restorane, ali ne omogućuje i veće ekonomske investicije („naši zahtjevi nisu tako veliki da zapravo nismo, nismo od velikog apetita“). *Potrošačke prakse distinktivno su usredištene na kulturu*, što odgovara životnoj strategiji napredovanja sa specijalizacijom u polju kulture. Kućanstvo ima uočljivo najvišu razinu potrošnje na kulturu od svih intervjuiranih (u prosjeku oko 700 kuna mjesečno ili više, ovisno o većim troškovima poput odlazaka na priredbe u inozemstvo).¹⁵³ Od svih intervjuiranih kućanstava Matej i Lara su

¹⁵² Time je logički i empirijski rekonstruirana istovremena višestruka funkcionalnost socijalnog kapitala. Dakle, povezanosti s drugim agentima u sferama kulture i umjetnosti, kao i prijateljstva u socijalnim sferama relativno visokog obujma kapitala mogu služiti ujedno kao: profesionalni socijalni kapital; socijalni kapital solidarnosti; te socijalni kapital neformalnih veza (isp. Cvetičanin i sur., 2021; Petrić i sur., 2022).

¹⁵³ Naime, utjelovljeni se kulturni kapital kod Mateja i Lare - osim u privatnoj sferi - povećava i *investicijama* ekonomskog kapitala i vremena u (često zajedničko, partnersko) posjećivanje glazbenih i kazališnih premijera, otvorenja izložbi, i druge kulturne događaje, kao i učestale odlaske u kino, knjižnice i knjižare, te investicije u objektivirani kulturni kapital: knjige, katalozi izložbi, nosači zvuka. Pritom je *granica potrošačkih praksi* postavljena prema teškoćama koje bi stvorili odlasci na inozemne koncerte klasične glazbe češće od jednom u otprilike dva-tri mjeseca: „*Mogli bi eventualno mi htjet otić u Staatsoper u Beč, pogledat neku operu svako*

najčešći posjetitelji kulturnih događanja, a ta je razlika pogotovo značajna u području visoke kulture (kazalište, opera, koncerti klasične glazbe). Navedeni konstantni rad akumulacije kulturnog i održavanja socijalnog kapitala povezan je izravno i sa stvaranjem Matejeve i Larine reputacije u poljima igre, te sa akumulacijom simboličkog kapitala (prestiža), naročito važnog za Matejevo zanimanje.

Obrazovne prakse planirane za djecu u kućanstvu također imaju vidljivu usmjerenost na visoke kulturne kapitale što je jezgrovito sažeto kroz sugovornikovu temeljnu stratešku orijentaciju („visoko obrazovanje je nužna potreba da bi se čovjek izdigao u jednu sferu boljih mogućnosti“).¹⁵⁴ Također, valja spomenuti i vjerojatno najegalitarniju raspodjelu kućanskih poslova u istraživanju koja je zabilježena u ovom kućanstvu u kojoj nema eksplicitne podjele na „muške“ i „ženske“ poslove, što je dobar pokazatelj visoke egalitarnosti.¹⁵⁵

Konačno, *horizont budućnosti* ovoga kućanstva prilično je transparentan - buduće prakse vode se nastavkom životne strategije napredovanja na temelju kulturnog kapitala uz dominantne investicije u kulturni kapital:

Matej: *Za budućnost je strategija svakako unaprjeđivati sebe. (...)*

Čovjek mora konstantno raditi na sebi, da imate osjećaj da idete naprijed.

Primjer životne strategije napredovanja na temelju kulturnog kapitala: slučaj n2 (Cvijeta i Hrvoje)

Cvijeta (46 godina), znanstvenica sa doktorskom razinom obrazovanja zaposlena u javnoj ustanovi i suprug Hrvoje (45 godina), VSS, stručnjak sa visokim tehničkim obrazovanjem i dodatnim poslovnim certifikatima, vlasnik firme, sa dvoje osnovnoškolske djece žive u novogradnji (100 m²) na poluperiferiji velikoga grada. U uređenju njihova stana dominiraju žive boje ploha, kvalitetni materijali i moderni dizajn interijera. Kućanstvo posjeduje i apartman na moru, dva automobila u vrijednosti iznad 10 000 eura, te ima ukupan prihod u kategoriji od 16 000 do 18 000 kn (2015.).

toliko. Odvest se gore, pa pogledat. To je recimo nešto što bi se onda moralo, na što bi se moralo financijski pazit, jer to nije nešto što bi mogli raditi svaki mjesec.“

¹⁵⁴ Pritom Matej istovremeno ističe važnost „klasične“ kulture u obrazovanju (pismenost, sportske i glazbene praksi - koje po njegovom i Larinom mišljenju i dalje vrijede kao pravila igre u poljima visokih kulturnih kapitala), ali i prilagođavanje promjenama mehanizama reprodukcije: porastu važnosti tehničko-informatičkih polja i kompetencija u odnosu na polje kulture i poznavanje visoke umjetnosti.

¹⁵⁵ Matej: „Nema „muških“ ili „ženskih“ poslova ali ima „njenih“ i „mojih“ poslova. Nisu njeni „muški“ ni „ženski“ nego ja radim neke poslove koji bi se možda smatrali „ženskima“, a ona radi neke poslove koji se mogu smatrati „muškima“, ali, u principu, razdijelili smo poslove čisto zbog... zbog jasnog raspoređivanja tko šta radi.“

Životna strategija napredovanja na temelju kulturnog kapitala u slučaju n2 (Cvijeta i Hrvoje) usmjerena je uspjehu u održavanju i poboljšavanju uvjeta života poglavito kroz radne prakse kao profesionalnu karijeru i *investicije u kulturni kapital*. Jednako kao i u slučaju n1, za strategiju su i u ovom slučaju ključni *kulturni kapitali*, *profesionalni socijalni kapital* te *simbolički kapital*.

Kod sugovornice i njezinog supruga zabilježena je trajektorija snažnoga društvenog uzdizanja (napredovanja) na temelju obrazovanja u odnosu na teškoće svakodnevne egzistencije koje su obilježavale roditeljske uvjete života „niže klase“. Sukladno cilju društvenog uzdizanja kod slučaja n2 strategija na temelju kulturnog kapitala direktno je usmjerena povećavanju tržišne vrijednosti.¹⁵⁶ Naime, jasnu aspiraciju u ovom slučaju čine one investicije u kulturni kapital koje mogu pomoći ostvarivanju što povoljnije *stope razmjene* kulturnog kapitala u odnosu na ekonomski kapital. Tako je sugovornica tijekom intervjua sama više puta koristila koncepte „ulaganje“, „napredovanje“, „vrijednost“ i „investicije“ u kontekstu stjecanja obrazovanja, diploma i certifikata:

Cvijeta: Obrazovanje mi je omogućilo napredovanja, omogućilo mi i ovaj posao koji sad imam. (...) [Suprug] je također iz jednog manjeg mjesta, manje obrazovane obitelji (...) zapravo to ulaganje - što je uložio u sebe - odnosno u svoje profesionalno napredovanje, učenje jezika, i sve ostalo... Dakle, naši su prioriteti bili neko ulaganje, i vlastito, i mi se jesmo doškolovali uvijek - uhm, mislim - stalno nešto učim. (...) Ja u svojoj profesiji sam moram priznat dosta ulagala, i bilo je tu, ono, i nekog kreditiranja i nekih dodatnih obrazovanja za neke certifikate... u moju vrijednost da budem prepoznata kao stručnjakinja.

Izjava „da budem prepoznata kao stručnjakinja“ ukazuje na vezu socijalnog i simboličkog kapitala. Naime, najznačajniji socijalni kapital kućanstva i u ovom je slučaju *profesionalni socijalni kapital*, stvoren umrežavanjem (kao i Matej i Cvijeta spominje termin „*networking*“). Takav socijalni kapital uz dimenziju *izgradnje simboličkog kapitala* prepoznavanja i priznavanja kompetencija („ljudi nas poštuju“) sugovornici i njezinom suprugu omogućuje dodatno stjecanje ekonomskog kapitala, to jest osiguravanje *dodatnih poslova i honorara* kao elementa strategije.¹⁵⁷

¹⁵⁶ Zanimljivo je primijetiti kako za razliku od Mateja (agenta koji se prema stjecanju kulturnog kapitala odnosi kao prema nečemu što se „podrazumijevalo“ i praktički ne spominje ekonomski povrat na obrazovanje, već samo „usavršavanje“ i „kultivaciju“), Cvijeta posebno ističe ekonomističku interpretaciju stjecanja kulturnog kapitala.

¹⁵⁷ Cvijeta: *Kroz razna radna mjesta oboje smo zapravo napravili, svak u svom području jedan - onako - dobar „networking“... dakle, ljudi koji nas - ja bi rekla - poštuju, i tako dalje. Dakle, njemu se dogodilo jednom da su*

Navedeni skup strateških elemenata i kapitala Cvjetinom kućanstvu omogućuje povoljne uvjete života i *evaluaciju ekonomske situacije kućanstva* kao „iznadprosječan standard za Hrvatsku“. Sukladno ovome, razina novčanih primanja kućanstva znači da u području *potrošačkih praksi* nema nikakvih značajnijih odricanja - osim djelomično kod distinktivne potrošnje kućanstva: ulaganja u slobodno vrijeme – putovanja.¹⁵⁸

Za razliku od Matejevog i Larinog kućanstva, prakse odlazaka na kulturne događaje nemaju direktnu važnost za investicije u kulturne kapitale povezane sa strategijom/ama (sudjelovanja u programima visoke kulture i sl. nisu prisutna, ili su prisutna tek vrlo rijetko u praksama članova ovoga kućanstva). Odlasci na kulturne predstave u osnovi se koriste kao rekreacija, odmor od svakodnevnice, te održavanje i ulaganje u „emocionalnu dimenziju“ (socijalnog kapitala) solidarnosti u obitelji i među bliskim prijateljima/cama.

Cvijeta i Hrvoje prošli su i kroz manju promjenu kompozicije kapitala kućanstva od isključivoga korištenja visokih kulturnih kapitala prema povećanju važnosti ekonomskog kapitala uslijed Hrvojevog pokretanja vlastite tvrtke u području njegove tehničke ekspertize. Promjena kompozicije kapitala uključivala je ulaganje u radni prostor, tehničku opremu i plaće zaposlenika te je bila pripremljena prethodnim stjecanjem financijskog kapitala i kulturnih kapitala tehničkog i poslovnog tipa. Cvijetino preuzimanje više svakodnevnih radnih praksi u kućanstvu i pogotovo u odgoju djece, pomoć njezinih roditelja u kućanskim poslovima, Hrvoju je omogućilo povećavanje radnog vremena u razvoju poduzetništva („jednostavno stvar je u tome da li on ostvari biznis plan ili ne ostvari biznis plan“), ali Cvijeta nije zadovoljna njegovim sudjelovanjem u kućanskim poslovima:

Cvijeta: *Zapravo u konačnici mislim... umm, da puno toga padne na leđa ženi. Da se ono muškarci prepuste (...) moj ono muž će reć da super, mislim on jako puno, u odnosu na prosječnog Hrvata, sigurno puno sudjeluje u tome, ali je... ovaj, moja su očekivanja puno veća. (smijeh)*

Horizont budućnosti obilježen je određenom nesigurnošću uslijed ekonomske krize, ali istovremeno i sviješću o vrijednosti kapitala kućanstva kojima se može amortizirati

ga zbog toga zvali na poso'. Meni se dogodilo da su me zvali na poso', i u ovih godinu i po sam dobivala od svojih kolega - bilo honorarno - bilo „ovo“, bilo „ono“.

¹⁵⁸ Radi se o odlascima u inozemstvo na (rock) koncerte i planiranju daljih - „egzotičnih“ - putovanja („nema puno ljudi baš tu priliku planirat sad put na Tajland naprimjer... [dulji i „otvoreniji“ smijeh]... za koji ne znam kad ćemo uštedit!“ [kraći i „zatvoreniji“ smijeh]). U ovom slučaju ipak treba zabilježiti kako su potrošačke prakse u trenutku intervjuja nešto reduciranije, nego bi sugovornica očekivala od kućanstva njihove pozicije (obujma kulturnog kapitala i sukladnih socijalnih i simboličkih kapitala). Naime, zbog utjecaja ekonomske krize koja je istovremeno smanjila Hrvojeve prihode od poduzetništva, te podigla ratu kredita za stan u švicarskim francima, u trenutku intervjuja kućanstvo ne ostvaruje suficit koji očekuje.

eventualan pad uvjeta života kućanstva.¹⁵⁹ Naime, u slučaju ugroženosti standarda života i potrošnje, visoki obujam kulturnog kapitala bi uz daljnje investicije i strateški element promjene podpolja radnih praksi iz državnog u privatno mogao omogućiti povećavanje stope razmjene kapitala i amortizaciju bilo kakvih padova prihoda (ekonomskog kapitala). U tom se smislu može razmatrati i sugovorničin „plan“ - *potencijalni horizont budućnosti* - za nastavak investicija u kulturni kapital kroz certifikat koji bi joj omogućio *dodatan privatan rad* i zarade na tržištu usluga:

Cvijeta: *Ja trenutno... ono, ulažem u edukaciju u [poddisciplina sugovorničine struke koja omogućava privatno samozaposlenje sa visokim prihodima po satu], dakle, ono, jednog dana bi voljela i to završit, pa ako bude nešto... mogu radit dodatno i privatno.*

Dakle, *horizont budućnosti* ovoga kućanstva određen je daljnjim investicijama u kulturni kapital i jačanjem stope povrata ekonomskog kapitala na temelju povećavanja stope razmjena kulturnog kapitala za ekonomski, što uključuje i poduzetničke prakse.

5.2.2. Životne strategije napredovanja na temelju kombinacije kulturnog i ekonomskog kapitala

Primjer životne strategije napredovanja na temelju kombinacije kulturnog i ekonomskog kapitala: slučaj n3 (Gabrijela i Dominik)

Gabrijela (48 godina), VSS ekonomske struke, rukovoditeljica sektora u velikom poduzeću u dominantno državnom vlasništvu i Dominik (54 godine), VSS, vlasnik OPG-a srednje veličine, uz sina srednjoškolske dobi i kćer na studiju žive u obiteljskoj kući Dominikovih roditelja (posjeduju vlastiti kat, odnosno, stan), daleko „najbogatijoj“ kući u malom selu. Kućanstvo posjeduje veća poljoprivredna i građevinska zemljišta, vrijednu nekretninu u gradu u kojemu kćer studira, police

¹⁵⁹ S obzirom na suprugov poduzetnički posao i na pad količine ekonomskog kapitala kućanstva s obzirom na porast rate kredita za stan u švicarskim francima. Hrvojev posao, naime, makar je temeljen na profitabilnoj struci u polju tehničko-informatičkih usluga, izložen je određenoj fluktuaciji s obzirom na u trenutku intervjua nedavno pokretanje firme; Cvijeta: „Definitivno uvijek neka bojazan šta ako neko ostane, u ovom slučaju on, bez zaposlenja neko vrijeme. Zapravo čija je, on, njegova plaća i prihodi veći, ako on ostane bez posla onda se stvarno postavlja pitanje, ono, da nama, u odnosu na moju plaću... kad bi sjeo taj kredit na moju plaću nama ne bi puno novaca ostalo, e to bila onda frka.“ Ovaj citat komunicira i „moć“ kućanstva (kao jedinice udruživanja resursa) čak i u situacijama relativno visokih prihoda obaju partnera.

životnog osiguranja, tri automobila ukupne vrijednosti 30 000 eura (od kojega je jedno nešto starije luksuzno - „prestizh“ - vozilo), te ima mjesečne prihode u razini od 18 000 do 21 000 kn.¹⁶⁰

Životna strategija napredovanja na temelju kombinacije kulturnog i ekonomskog kapitala, rekonstruirana kod slučaja n3, povezana je s investicijama u ekonomske kapitale i investicijama u kulturne kapitale u okviru poduzetničkog rada. Pri postizanju visokog obujma kapitala kod slučaja n3 važna je bila i prethodna faza životne strategije temeljena na kulturnim kapitalima te oslanjanje na ekonomski kapital roditelja za pokretanje poduzetništva. Prethodna faza životne strategije ovoga kućanstva temeljila se na Gabrijelinoj i Dominikovoju obrazovnoj trajektoriji i postignutim pozicijama stručnjaka u poljima radnih praksi.¹⁶¹

Promjena strategije od napredovanja na temelju kulturnog kapitala na napredovanje temeljeno na kulturnom i ekonomskom kapitalu uključila je *promjenu strategije kućanstva* to jest rekonverziju strategije i kapitala. Promjena je uključivala: promjenu *polja igre* od Dominikovog sudjelovanja u birokratskom polju u državnoj službi do „poduzetničkog polja“, odnosno, poduzetništva u poljoprivredi; promjenu sugovornikovih *aktivnih kapitala* od institucionaliziranoga kulturnog kapitala (diplome) do ekonomskog kapitala i utjelovljenih vještina; promjenu *investicija* u strategiji kućanstva ojačavanjem sustava ekonomskih investicija; te konačno, promjenu svakodnevnih *radnih praksi*.¹⁶²

Prekretnica se dogodila uz dvije promjene strukturnih uvjeta: a) stagnaciju i pogoršanje agentovih strukturnih uvjeta zaposlenja u državnoj službi, i b) pojavu povoljnog sustava državnih subvencija i olakšica za OPG sektor poljoprivrede o kojima je Dominik bio obaviješten i za koje je kao administrativni radnik u birokratskoj službi bio dispozicijski sposoban:

Dominik: *Pa bila je prekretnica - morali ste se odlučit, ja sam morao ići u [putovati zbog premještanja ureda u drugi grad] - no međutim, putovanje je daleko... i imao sam ovdje osamdeset hektara s kojim smo raspolagali i*

¹⁶⁰ Prihod je vjerojatno i nešto veći, s obzirom na fluktuaciju prihoda poljoprivrednog poduzetništva i tendenciju ispitanika u anketama ka odabiranju srednje-niže razine, tj. donje granice u procjenama vlastitih prihoda. Svakako, prije ekonomske krize („*zadnjih par godina...*“) prihod kućanstva od poduzetništva (OPG) bio je značajno veći.

¹⁶¹ Eventualni socijalni kapital neformalnih veza i/ili politički kapital u obiteljima sugovornika koji je mogao pomoći u inicijalnim zaposlenjima nije iskazan u intervjuu, iako postoji mogućnost da su takvi kapitali *omogućili* pristup radnim mjestima, odnosno, rastvaranje „mehanizama zatvaranja“.

¹⁶² Rekonverzija je, dakle, uključila i *reevaluaciju naslijeđa*, odnosno *aktivaciju kapitala i elemenata habitusa*. U ovom se slučaju to odnosi na ekonomski poljoprivredni kapital (naslijeđe obitelji), te sugovornikove dispozicije i prakse sukladne radu na zemlji. Naime, elementi habitusa sa sklonošću poljoprivredi internalizirani su već kroz izgradnju primarnog habitusa, i kasnije nadograđivani. Proces rekonverzije kojega uobičajeno čini „niz događaja, okolnosti, etapa (faza), susreta i nekad prekida“ (Saint Martin, 2011, 436) iniciran je promjenom objektivnih okolnosti Dominikovoga prethodnog radnog mjesta.

perspektiva je bila puno bolja. Tamo ste ograničeni sa određenim poslovima na kojima se živcirate, a plaća je takva... i eto, to je bila prekretnica. (...) Imali smo osnovu recimo da krenemo, imalo je znači poljoprivredno gospodarstvo već osnovne crte za nastavak te proizvodnje i onda sam ja samo to recimo usavršio. Gabrijela: Kupovao strojeve, zemlju... povećavao. (...) Dominik: Povlačili smo neke prednosti koje imate znači kad kupite nekakav stroj imate povrat PDV-a. (...) Tako da smo u biti pridigli gospodarstvo i okrenuli ga dobrom razvoju, dok je država u biti puno više nudila nego sad.

U ovom se slučaju može iščitati i promjena u odnosima mehanizama reprodukcije (Bourdieu, 1991, 138) koja je utjecala na ove agente. Dakle, dok su s jedne strane uvjeti života omogućeni državnom službom čak i na Dominikovoj relativno visokoj poziciji stagnerali ili se pogoršavali, istovremeno su u kućanstvu važnom sektoru poduzetništva (moderna poljoprivredna proizvodnja) uvedene olakšice i subvencije koje su osigurale povoljnije stope reprodukcije i uvećanja kapitala kućanstva poduzetništvom. Na taj je način kućanstvo u vrijeme povoljnih eksternih uvjeta uspjelo iskoristiti kombinaciju svojih akumuliranih kapitala i javnog novca (subvencija) za rast.

U ovom je smislu već moguće uvidjeti sinergije ekonomskih i kulturnih kapitala agenata uz povoljne eksterne strukturne uvjete za ostvarivanje strategije napredovanja. Ostvarivanje strategije napredovanja na temelju kombinacije kulturnog i ekonomskog kapitala ovisilo je o *sinergiji* ekonomskog kapitala sa utjelovljenim kulturnim kapitalima (administrativnim, financijskim, državno-birokratskim i poljoprivredno-tehničkim) i o strukturno povoljnom razdoblju rasta hrvatske ekonomije i poljoprivrednih subvencija.¹⁶³ Naime, poljoprivrednoj proizvodnji pristupilo se kao *poduzetničkom projektu* koji uključuje istaknutu ulogu stečenoga kulturnog kapitala (financijsko, administrativno i organizacijsko rukovođenje), zatim intenzivne investicije u ekonomski kapital (kredit), te dodatne ekstenzivne investicije u utjelovljeni kulturni kapital povezan sa tehnologijama u poljoprivredi (kroz edukacije, stručne skupove, istraživanje stručnih radova i tekstova na internetu i u časopisima, itd.).¹⁶⁴

¹⁶³ Naime, snažan rast poljoprivrednog gospodarstva *omogućen je utjelovljenim kulturnim kapitalom*: Gabrijelinim financijskim znanjima i vještinama, te Dominikovim kompetencijama u administraciji, birokratskim sustavima, organizaciji i baratanju informacijama. Navedene su se vještine i dispozicije pokazale u prijavama na natječaje za različite subvencije i povoljnije uvjete financiranja, olakšice itd. ključne u planiranju i ostvarenju troškova i kredita.

¹⁶⁴ Dominik: *Šta smo mi imali onda... [pri osnivanju kućanstva sa Gabrijelom na patrilinarnom imanju u vrsti proširene zajednice sa roditeljima] otac je imo od... od koliko, jedno deset hektara ravnice. A ja sam došo do sto pedeset... sve smo na vrijeme to napravili, sve i kuću dovršili, sve što je trebalo, garaže napravili za strojeve napravili dole garaže, pokupovali takoreći svu novu mehanizaciju. Tad smo narasli, mi smo puno narasli što se*

Životna strategija kućanstva u kojoj je ekonomski kapital postao vidljivo dominantan (iako ga kulturni kapital i dalje potpomaže te na razne načine osigurava) nastavljena je ekstenzivnim i raznolikim *investicijama* u druge tipove ekonomskog kapitala. Kućanstvo je za vrijeme promjene objektivnih okolnosti tijekom ekonomske krize, kada je sustav subvencija i poreza iz njihove perspektive nepovoljno promijenjen, zaustavilo rast i ulaganja od primarnog posla (OPG), te započelo drugačiji sustav investicija u ekonomske kapitale. Naime, kućanstvo je diverzificiralo svoj ekonomski portfolio ulaganjima u nekretnine i financijske usluge: kupnjom stana u gradu u kojemu kćer studira, nadogradnjom i opremanjem obiteljske kuće, ulaganjem u životno osiguranje, štednju i dionice.

Ekonomsku situaciju kućanstva Gabrijela i Dominik evaluiraju kao „dosta nadprosječnu“. Distinktivno obilježje potrošačkih praksi su materijalni statusni simboli: luksuzni automobil, korištenje skupih materijala u uređenju kućanstva i okućnice (mramor, inox, skupo drvo), te ljetovanja u hotelima sa 4 ili 5 zvjezdica. *Potrošačke prakse* postavljene su visoko i uključuju i određene luksuze, a granica potrošačkih praksi postavlja se na „olakom“ obnavljanju luksuznoga voznog parka. Istovremeno, kulturna potrošnja kućanstva je niska (između 100 i 200 kuna), a kulturne prakse kućanstva koje nisu vezane za specifični utjelovljeni kulturni kapital nisu od nikakve važnosti za kućanstvo (koji se usko odnosi na radne prakse i generalna ekonomska znanja, financijske prakse, poljoprivredna znanja i slično).¹⁶⁵

Kod ovog kućanstva javlja se i nešto veća rodna asimetrija u području obavljanja kućanskog rada, uz očekivanje da žene obavljaju većinu kućanskih poslova („pa znaju i dečki napraviti - ak mama nema naprave si oni sami,“), te sudjelovanje muškaraca u tipičnim „muškim“ dužnostima (kupnja), pogotovo uslijed Dominikove veće posvećenosti radu na održavanju poljoprivrednog imanja („onda on preuzme više trgovinu, nabavu, svašta napravi a kad je njemu sezona poljoprivrednih radova onda... tak snalazimo se“).

toga tiče. Gabrijela: *Smatramo da se sve to treba razvijati, razumijete? Znači... povećavati zemljište, poboljšavati stvari i sve to. Imali smo kredite ogromne. Mi smo uobičajeno imali bar tri velika kredita. Do dvadeset tisuća kuna smo mjesečno imali. (...) Mi smo se prije javljali normalno na natječaje za materijalna ulaganja, za ovo, ono i onda vidite nekakvu perspektivu razvoja. Znači u šta ulažete i to što dobijete.* Dominik: *Supruga je bila ekonomista i ona mene uvijek upozori: „Dominik, nemoj se zaletiti, ova investicija ne bi bila...“ (...)* *Ja sam isto po skupovima svugdje išao i tako pratimo to... internet, štampu, mislim sve napredno, od poljoprivredne navigacije...*

¹⁶⁵ Može se reći kao strategija, habitusi i kapitali (uključujući njihovu lokalnost, prostorno-socijalnu dimenziju ukotvljenosti u izolirani ruralni život) „djeluju“ suprotno investicijama i akumulaciji utjelovljenog kulturnog kapitala povezanog sa visokom pa čak i sa popularnom, „urbanom“ („mainstream“) kulturom: Gabrijela: *Samo se radi, radi, radi, radi.* Dominik: *Sa ove pozicije mi uopće ne možemo, mislim, ni zamisliti... (...) Mislim, čovjek se može „uzdizati“, nešto, ako je posvećen tome - a ako ja dođem, pa zaspem tamo na „Eri s onoga svijeta“, ili nešto... to mi je krasna opera bila, i gledao sam je, i opet bi je pogledao, al ja bi sad zaspo - kad sam umoran, kad sam trinest sati u traktoru.*

Horizont budućnosti kućanstva jasan je, vrlo širokog dosega (20-ak godina) te je usmjeren prenošenju kapitala i strategije na djecu (prvenstveno sina), te u konačnici sigurnom umirovljenju uz reprodukciju nasljeđa u obitelji:

Dominik: *Znači dok si stvorimo uvjete za neku mirovinu, nešto... ili ćemo ovu proizvodnju i ovu što imamo tu nekom predati - ako bude interesa - ako ne, to ćemo pretvorit u bilo koji oblik kapitala, koliko se bude dalo: ne biti „rob“ i živit ostatak života, evo to je plan, znači do nekih šezdeset godina.*

5.2.3. Životne strategije napredovanja na temelju socijalnog kapitala neformalnih veza i političkog kapitala

Primjer životne strategije napredovanja na temelju socijalnog kapitala neformalnih veza i političkog kapitala: slučaj n4 (Juraj i Vlasta)

Juraj (45 godina), trogodišnja srednja škola tehničkog tipa; primatelj invalidske mirovine na osnovi statusa ratnoga vojnog invalida (HRVI), član političke stranke i zastupnik u lokalnom političko-upravnom tijelu, visoko pozicioniran u udrugama ratnih veterana i supruga Vlasta (41 godina), bacc. upravnog područja (u trenutku intervjua na izvanrednom diplomskom studiju), prethodno završene trogodišnje srednje školske, dugotrajno nezaposlena, tri godine prije intervjua zaposlena u tijelu javne uprave, sa kćerkom (pri završetku srednje škole) žive u obiteljskoj kući u prigradskom naselju. Kuća je izgrađena uz pomoć braniteljske stambene povlastice, automobil je u vrijednosti iznad 2000 eura, a ukupan mjesečni prihod kućanstva iskazan je u razini od oko 12 000 kuna (2015.).

Trajektorija prisutna u slučaju n4 primjer je životne strategije napredovanja na temelju socijalnog kapitala neformalnih veza i političkog kapitala. Ovom je životnom strategijom kućanstvo unutar dvadesetak godina ostvarilo stabilnu uzlaznu trajektoriju, tj. napredovanje od početne pozicije obilježene vrlo niskim obujmom kapitala do stjecanja srednjeg obujma svih kapitala. Naime, *socijalni kapital neformalnih veza i politički kapital* sugovornikovom su kućanstvu omogućili uspješno korištenje *mehanizama zatvaranja i pozicioniranje u poljima* u kojima su navedeni kapitali važni. Ovaj je skup kapitala kvalifikaciju u sustav državne redistribucije (stjecanje prava na mirovinu i druga prava HRVI), visoko pozicioniranje u udrugama veterana, Jurajevu političku aktivaciju i, konačno, zapošljavanje supruge u tijelu javne uprave:

Juraj: „Kažem i HDZ je u svemu tome bio povezan jer sa dosta ljudi komuniciram, dosta ljudi znam ono i ajmo reć... neću ja sad reć za sebe da pozitivno kotiram, ali... ajmo reć, bio sam jedno vrijeme i [visoka pozicija u udruzi ratnih vojnih invalida], i bio sam visoko kotiran isto u udruzi branitelja (...) i tu evo jedan iz susjed koji se angažirao, koji je isto u HDZ-u i koji smo bili, s kojim sam prijatelj, onaj... s kojim sam u kontaktu... tako da me on na neki način ufuro malo više u politiku...“.

Početna pozicija agenta obilježena je niskim obujmom svih kapitala roditelja, uključujući i kulturni (otac i majka završili su samo osnovne škole) i neuspješnim Jurjevim izlaskom na tržište rada pred raspad Jugoslavije. Jurjevi niski kapitali početni kapitali odnose se na gotovo potpuni izostanak ekonomskog kapitala, nizak kulturni kapital trogodišnje srednje škole tehničkog tipa koji je početkom tranzicije postao praktički neiskoristiv, te, tek socijalni kapital sa niskim potencijalom.

Sugovornik se 1990-e uključio u političku stranku („čisto, ono, iz domoljublja“), te se praktički u isto vrijeme (početkom rata) prijavio za dužnost u sastavu policije ili vojske (koja mu je ranije, u socijalističkom sustavu Jugoslavije bila nedostupna). Primljen je, mobiliziran i uključen u ratne sukobe pri čemu je doživio traumatičan ratni put, te je lakše ranjen. Suočen s radnim mjestima u civilnom sastavu vojske sa vrlo niskim prihodima nakon oporavka, Juraj je podnio zahtjev za ostvarivanje prava na status hrvatskoga ratnog vojnog invalida (HRVI) s povlaštenom mirovinom. Politički kapital i socijalni kapital neformalnih veza potpomogli su i samu uspješnu kvalifikaciju za status i prava HRVI. Nju su „pogurali“ socijalni kapital neformalnih veza i odgovarajući Jurajev politički kapital „u nastanku“,¹⁶⁶ te su postali *dominantni kapitali* ovoga kućanstva. Ovdje je važno napomenuti kako je sugovornik u intervjuu dva puta naveo da se pri pokretanju procesa kvalifikacije za ostvarivanje navedenog prava „osjećao kako može raditi“, pa i prvotno odbio ideju komisijske procjene invaliditeta radi mirovine očekujući vojno/policijsko zaposlenje sa regularnom plaćom. Tek nakon što nije mogao dobiti zaposlenje, sugovornik započinje proces kvalifikacije u status HRVI:

Juraj: *I od ljudi koji su mi pomagali, koji su mi rješavali neke stvari, u rješavanju pitanja i mirovine i invalidnosti (...) uglavnom sam to rješavao sa prijateljima koje sam znao iz tog perioda i koji su bili sa mnom i u vojsci i koji su bili odrasli sa mnom. (...) e onda je tu krenulo ajmo reć malo bolje. (...) Ja u*

¹⁶⁶ Naime, ne može se zanemariti kako je u tom trenutku traženja ostvarenja mirovine sugovornik član političke stranke, niti kako je njegova buduća trajektorija obilježena pozicijama „bliskim“ političkom polju koje bi bez političke „legitimacije“ bilo teško ili nemoguće ostvariti (visoka mjesta u udrugama veterana rata), a kasnije i „čistim“ političkim pozicijama.

biti poslije tog ranjavanja i svega toga uopće nisam htio ići u mirovinu (...) osjećao sam se da mogu raditi, da mi nije potrebna mirovina. No, međutim izgleda da je takav sistem bio da svi mi koji smo ili lakše ranjeni ili zarobljeni, bez obzira što smo sve to prošli, da jednostavno nismo mogli ostati raditi u sistemu...

Nakon završetka Jurajevog ratnog puta, a do uspješnog rješenja zahtjeva za status HRVI, Juraj i Vlasta započinju fazu *strategije preživljavanja* temeljene na *radnoj strategiji neformalnih poslova „na crno“* tijekom koje je sugovornik sa suprugom dulje vrijeme obavljao nekoliko poslova kako bi kućanstvo „preživjelo“.¹⁶⁷ Može se reći kako je životna strategija napredovanja na temelju socijalnog kapitala neformalnih veza i političkog kapitala u to vrijeme „u formiranju“, kao što je i novi sustav političkih i civilnih institucija bio u formiranju. Dakle, njezino je počelo u Jurjevoj akumulaciji socijalnoga kapitala neformalnih veza i socijalnog kapitala solidarnosti tijekom rata, te određenom stjecanju političkog kapitala (tj. ostvarivanju povezanosti s osobama koje su bile i/ili koje će postati politički moćne).

Socijalni kapital neformalnih veza i socijalni kapital solidarnosti stečen u ratu, te nakon toga *investicije* u socijalni kapital neformalnih veza i u politički kapital sudjelovanjem u udrugama veterana, u političkoj stranci, i kasnije, kroz obnašanje lokalne političke dužnosti, Jurju su pomagali u svakoj fazi društvene trajektorije.¹⁶⁸ Tako su inicijalni socijalni i politički kapital daljnjim uvećavanjem *investicijama* i *pozicioniranjem* u institucijama i poljima u kojima su upravo oni važni kapitali za igru, te jačanjem ekonomske i političke moći osoba s kojima je Juraj povezan (prijatelja) potpomogli dugoročan rast ekonomskog kapitala, odnosno, postupno „rješenje“ svih temeljnih „ekonomskih“ pitanja kućanstva i producirali *strategiju napredovanja*.¹⁶⁹ Skup formalnih i neformalnih pogodnosti, privilegija i uspješno

¹⁶⁷ Juraj: *Čak smo morali dodatno i raditi i ja i supruga (...) Još sam na nekim mjestima radio oko, i „na crno“ i vako, da bi te neke stvari uspili osposobit. Doslovce smo krpali rupe. U jednom periodu smo radili za jednu firmu gdje smo [direktna prodaja proizvoda po kućama i poznatim osobama], pored toga i na [fizički posao], i istovremeno sam radio i u vojsci. Onda sam malo u tim dijelovima bio krpo sa bolovanjima, ovo-ono, svakako smo „kemijali“, ali smo doslovce krpali rupe. Što se tiče života i preživljavanja, ono, to je bilo katastrofa. Dok nisam kasnije riješio to pitanje vezano za mirovinu, za primanje - e onda je tu... krenuli smo - ajmo reć: „malo bolje“. Strateška faza preživljavanja je - dakle - bila „sekundarna“: u iščekivanju primarne strategije rješenja prava na invalidsku vojnu mirovinu i druge povlastice (stambeno zbrinjavanje, povlaštena kupnja automobila itd.).*

¹⁶⁸ Naravno, može se govoriti i o određenom kulturnom kapitalu (utjelovljenosti znanja i dispozicija) te radu koje su Jurju omogućile navedene pozicije, no osim u intervjuu iskazanih dispozicija strpljivosti (bliskih sposobnostima razumijevanja) te dobrih verbalnih sposobnosti, njih nije moguće utvrditi niti o njima dulje raspravljati bez daljnjih istraživanja zahtjeva navedenih polja i aktivnosti.

¹⁶⁹ Pomogle su u ostvarivanju prava na invalidsku mirovinu i stambeno zbrinjavanje branitelja ratnih invalida, u opremanju kuće, te konačno, u zapošljavanju supruge u javnoj službi. Financijski ekonomski kapital osiguran invalidskom mirovinom, zajedno sa prihodima od funkcija u braniteljskim udrugama, kasnije i prihodom od lokalne političke dužnosti, postupno su povećavali ekonomski kapital Jurajevog i Vlastinog kućanstva.

ostvarenih prava Jurjevu su kućanstvu omogućili stabilan rast ekonomskog kapitala kućanstva i uvjete života oko „sredine“.

Važno je naglasiti Jurjevu ideju koju navodi u intervjuu o „*dva različita tipa prijateljstva*“. Naime, sugovornik *de facto* govori o dva tipa socijalnog kapitala: o socijalnom kapitalu neformalnih veza, donekle isprepletenom sa političkim kapitalom, te o socijalnom kapitalu solidarnosti:

Juraj: *Ako sam ja s tobom poznanik, i ako se znamo, i ako ti meni uvijek 'oćeš pomoć, i ja tebi... a ako si prijatelj možemo pričat o puno tema, ono, to su dva različita tipa prijateljstva, ajmo reć. (...) To nije učestalo sad da se s tim ljudima, sa većinom tih ljudi iz rata, i sve to, ono, nismo kućni prijatelji, da se posjećujemo, da razmjenjujemo neke stvari, i to, ono. U svakom slučaju, da sad dođem tamo, i da mu kažem: „Treba mi to i to“, „Treba mi love“ - dobio bi, ali, kažem, to nije, ono, pravo prijateljstvo. (...). Jer dosta tih naših prijatelja... mislim velika većina, je isto tako kao i mi: „riješena“... bilo da su ili u državnim firmama, ili u vojsci, ili da su, ono, s te strane, ono, financijski su, ono, onakvi kakvi su i bili. [kriza nije utjecala na njih]*

Za ovu strategiju *investicije u ekonomski kapital* su logične. Naime, akumulacija ekonomskog kapitala od ostvarenih prava, pogodnosti i povlastica, logično teži investiciji u stabilniji i/ili probitačniji oblik nego li je ušteđevina (probitačnije se ovdje odnosi na ulaganja koja mogu donijeti uvećani povrat novca). U ovom slučaju - s obzirom na Jurjevu i Vlastinu nepovoljnu početnu poziciju (niske kapitala) - to se prvenstveno odnosi na izgradnju te potpuno opremanje obiteljske kuće, stabilizaciju potrošnje sa zadovoljavanjem svih osnovnih potreba i rješavanjem početno podignutih kredita, te ulaganje u Vlastino obrazovanje.

Investicije u kulturni kapital također su logičan element ove strategije (dakle, ne znači da su i *nužan* element) - u ovom se slučaju to odnosi na Vlastino završavanje *baccaleaurata* upravnoga studija, kvalifikaciju za poziciju (radno mjesto) razmjene kulturnog kapitala u ekonomski. Dakle, radi se o *strateškoj konverziji*: konverziji iz ekonomskog kapitala (proizašlog iz ostvarenih prava u državnom sustavu redistribucije te iz pozicija i rada na temelju socijalnog kapitala neformalnih veza i političkog kapitala) u kulturni kapital. Naime - prethodno dulje vrijeme nezaposlena (i nije aktivno tražila posao) - Vlasta je na temelju ekonomskog kapitala kućanstva akumuliranog na Jurjevo ime od državnih doznaka te plaćenih pozicija u udrugama i tijelima upisala i završila preddiplomski studij.

Uz stečenu kvalifikaciju (institucionalizirani kulturni kapital), te uz korištenje *moći* kućanstva unutar lokalnih *mehanizama zatvaranja* (dakle na temelju akumuliranoga

političkog kapitala i socijalnog kapitala neformalnih veza) Juraj i Vlasta su uspjeli za kućanstvo osigurati radno mjesto u tijelu javne uprave:

Juraj: Vlasta se zaposlila isključivo, isključivo vezano za svoju sposobnost, za svoju struku,¹⁷⁰ i zaposlio je jedan prijatelj, koji je sa mnon bio... mislim prijatelj, nismo bili prijatelji - poznanici smo... koji je „znao mene“ - „znao“ sam ja njega, odrasli smo zajedno kao klinici, i znao je da je ona to završila. On je bio trenutno u to vrijeme na nezavisnoj listi, i uključio se u taj dio politike...

Strateški potez investicije u kulturni kapital, dakle - pojednostavljeno se odnosi na širenje portfolija kapitala usmjereno porastu ukupne moći (ukupnih kapitala kućanstva), najkonkretnije ekonomskog kapitala. Treba još istaknuti kako su Juraj i Vlasta uspjeli osigurati zaposlenje članice kućanstva tijekom ekonomske krize (2012.), dakle - u makro uvjetima porasta opće nezaposlenosti i generalnoga pada realnih prihoda u Hrvatskoj (vrijeme „stiskanja remena“). Ovo također upućuje na moć političkog kapitala i socijalnog kapitala neformalnih veza u zaobilaženju kapitalističkih pravila igre.

Dakle, promatrano u duljem periodu, politički i socijalni kapital neformalnih veza omogućili su sugovorniku *pristup zauzimanju pozicija* i moć potrebnu za zauzimanje i održavanje pozicija u institucijama i asocijacijama civilnog društva, političko-upravnim strukturama, te općenito, u lokalnoj zajednici, i - posljedično - različite honorare, naknade i privilegije za obavljani rad i u obavljanju rada, te u „držanje pozicije“:

Juraj: ...tako da me on [„prijatelj“ koji je zaposlio Vlastu] na neki način „ufuro“ malo više u politiku, malo u [lokalno političko-upravno tijelo]. Trenutno sam i [politički član tog tijela], ono... i evo, kažem - u tom dijelu sada djelujem, komuniciram, pokušavam priskrbiti neke stvari za, za ovo što radim [aktivnost u lokalnoj zajednici koju Juraj provodi dijelom honorarno i dijelom volonterski, a koja - uz određenu korist za zajednicu - održava i povećava njegov socijalni i politički kapital].

Također, više puta navođeni odnosi (i „kanali“ i „veze“ - kapital je u osnovi odnos: društveni odnos moći) ovom su kućanstvu omogućili i potpuno neformalno ostvarivanje različitih do sada nespomenutih pogodnosti: zdravstvenih, fiskalnih/kreditnih, moguće i obrazovnih. Primjerice, oko zdravstvenih usluga za kćer, sugovornik navodi kako se ponovno

¹⁷⁰ Prvi dio citata može se interpretirati kao sugovornikova simbolička legitimaciji trajektorije članice kućanstva (partnerice) omogućene političkim kapitalom i kapitalom neformalnih veza: legitimacija najprije „u svojim očima“ (što - s obzirom na druge citate i cjelinu intervjua - omogućava referentni proces interpretacije samog sebe kao moralne osobe), a zatim potencijalno i u „u očima“ drugih. Normalizacija principa ove strategije i Jurajeva refleksija na simboličku samo legitimaciju korištenja političkog kapitala razmatra se u osnovnim crtama u nastavku interpretacije strategije i slučaja.

stvari „rješavaju“ „prijateljski“ i „rodbinski“ - „privatno“ ali preko „socijalnog“ - i ako „nemaš nekoga“, onda se „moraju riješiti preko politike“.¹⁷¹

Pozicija kućanstva n4, osim o razvoju habitusa sukladnog neformalnim načinima „rješavanja stvari“ i korištenju političke moći i sustava političkog duga ili usluga, govori i o *pritislima mehanizama zatvaranja* čak i na one koji su ih u mogućnosti koristiti, pa i na one koji u nekim segmentima „predvode“ zatvaranje (primjer: Vlastino zaposlenje u tijelu lokalne uprave, koje je automatsko zatvaranje pozicije svima drugima). Jedan od najzanimljivijih odnosa za daljnje razmatranje je sugovornikova *normalizacija političkih principa društvenog zatvaranja* i svojega iskorištavanja tih mehanizama. Naime, sugovornik ne vidi ništa sporno u tome što je kolega iz općinskog vijeća pogurao zaposlenje njegove supruge, te otvoreno govori o nužnosti korištenja veza za osiguravanje raznih vrsta usluga (usluge povezane sa njegovim aktivnostima u lokalnoj zajednici, zdravstvene usluge, pravne usluge).

U navedenom je smislu logično promatrati i Jurjevo jasno isticanje nezadovoljstva s ostvarenom *ekonomskom situacijom kućanstva*, dakle, sugovornik je normalizirao svoju poziciju kao ratnoga vojnog invalida, usprkos svijesti da se nikada nije osjećao nesposobnim za raditi (što je i iskazano u intervjuu). Preciznije, sugovornik je u intervjuu izrazio svijest kako su se u smislu ekonomske situacije života dobro „*riješili*“ i „*posložili*“ kao kućanstvo, ali istovremeno navodi i iskrenu razočaranost činjenicom da ne mogu živjeti „*lagodno*“ (zbog početne faze ekonomske *nužnosti* i ulaska u obilnije kreditiranje pri kupnji prve kuće, te opremanju ove kupljene uz povlasticu stambenog zbrinjavanja po srednjem i srednjem-višem standardu: uz uporabu kvalitetnih materijala, tehnologije i načina gradnje). *Potrošačke prakse*, naime, ne uključuju nikakve značajnije štednje na hrani i odjeći, za kulturnu potrošnju srednje ili više razine ne postoji interes (*illusio*), ljetovanja su redovita - suprotno onome što bi se moglo protumačiti iz Jurjeve izjave koja slijedi¹⁷² - konačno, granica potrošačkih praksi je na zamjeni starijeg ali ispravnog vozila „niže srednje klase“ (C-klasa - „*medium*“ po euro standardima):

¹⁷¹ Juraj: „*Stjecajem okolnosti*“ od supruge [bliska rodbina] je bila direktorica u socijalnom, pa je znala jednu ženu koja privatno radi, ono, i koja dobro radi, pa smo uspili taj dio iskoristiti „na taj način“. *Rodbinska veza, ono, i sve što u biti, što kažem, ono - ako očeš nešto riješiti jednostavno moraš bit... ili ako nemaš nekog tako, onda moraš riješiti preko politike, ono. Al ako očeš da ti dijete bude, ono, mislim da ti dijete, da dobiješ neku kvalitetnu uslugu - moraš to tako riješiti. Za drugi slučaj zdravstvene usluge koju je trebala kćerka: Isto smo to morali upotrijebiti neke prijateljske, prijateljske „vezice“ da bi došli do rješavanja tog problema, a isto smo to rješavali i preko... i preko privatno, a i preko socijalnog tako da... čisto, ono, „prijateljski“ neke stvari morali rješavati, ali da nismo uspili, tako, sigurno bi išli na privatno jer drukčije ne moš. Ako hoćeš da to riješiš, da to bude „okej“, nemoš drukčije.*

¹⁷² Dok su ljetovanja redovita, nisu to na način koji ne bi predstavljao značajan trošak - da mogu biti „lagodni“ - što sugovornik u biti ističe kada se pažljivo pročita sljedeća izjava i interpretira se u svjetlu podataka da su u zadnjih pet godina od trenutka intervjua članovi kućanstva bili na ljetovanju četiri puta.

Juraj: *Ajmo reć, imaš za neke osnovne stvari, za neke potrebe, za ono... al ne možemo si priuštiti, ne možemo neki normalan auto, ono, novi auto, imamo auto šesnaest godina star. (...) Ne bi uopće trebali razmišljati da li si možemo priuštiti neki solidan auto... da si priuštimo jednom godišnje da odeš na more, ne razmišljam sad o zimovanjima, ali ne bi trebali imat problema da odemo sedam... deset dana na more. Ali to nije tako. Ako ćeš si ti priuštiti sve ovo normalno u kući, ajmo reć trpezarijski taj stol, nešto od robe i dok podmiriš režije i sve to... tako da teško si je neke stvari baš priuštiti.*

Konačno, sugovornikov *horizont budućnosti* kućanstva jedini je u istraživanju isključivo optimističan, tj. predviđa sigurnost napredovanja i isključivo porast standarda. Dok su svi drugi sugovornici/ce unutar strategija napredovanja - uz dugoročne planove i ideju napretka ili pozitivnog održavanja ekonomske pozicije - izrazili i određene ograde, uvjete (dodatno stjecanje kulturnog kapitala, rad na „sebi“, investicije u ekonomski kapital, itd.), ali i određenu nesigurnosti u društvenom trenutku pri samom kraju ekonomske krize u Hrvatskoj (gledano iz perspektive BDP-a i jenjavanja negativnih trendova zaposlenosti), ovaj je slučaj jedinstven u izostanku vizije nesigurnosti. U posljednjoj liniji, ovo se može približno uzeti kao simptom moći socijalnog kapitala neformalnih veza i političkog kapitala združenoga s uspješnim korištenjem državnih mehanizama redistribucije:

Juraj: *Očekujemo da nam se sad u tom narednom periodu još malo popravi ta financijska situacija, da se to malo neke stvari od prijašnjeg vremena iščiste. I da budemo, ono, u mogućnosti si priuštiti još, evo, neke stvari* Intervjuist: *Bojite li se ikad za budućnost?* Juraj: *Ne razmišljamo tako. Uglavnom gledaš, ono, sa vedrije strane, ono, i očekuješ da će sve bit bolje... da će bit sve „okej“, da će bit sve, ono, puno bolje, i da će se i kod nas popraviti malo ta financijska situacija... i u društvu, i okolini, i da ćemo imat više mogućnosti. Da će ta naša primanja koja imamo, i sve to, da ćeš to moći, ono... na bolji način uživati i konzumirati.*

5.2.4. Zaključak o životnim strategijama napredovanja

Na temelju analize obilježja životnih strategija napredovanja i njihove kategorizacije u podtipove može se zaključiti da su *životne strategije napredovanja* obrasci praksi kojima pojedinci i kućanstva ostvaruju jasan *napredak objektivnih uvjeta života* u značajnom

vremenskom periodu. Dakle, agenti s ovom strategijom uz subjektivno očekivanje napredovanja i aspiraciju ka napredovanju, napredak k tome i objektivno ostvaruju u nekom duljem vremenskom periodu. Ostvarivanje napretka odnosi se na dugotrajno i relativno stabilno poboljšavanje objektivnih uvjeta života: *povećavanje obujma kapitala i stjecanje povoljne kompozicije kapitala*.

Dugotrajne i relativno stabilne trajektorije kontinuiranog poboljšanja društvenih pozicija (napredovanja, rasta, prevladavanja, uzdizanja, „izdizanja“, itsl.) temeljno razlikuju životne strategije napredovanja od drugih strategija. Naime, dugoročno gledano, kod ostalih životnih strategija napredci su značajno manji i periodičniji, a nekima se niti ne događa poboljšanje društvenog položaja, već naprotiv, agenti doživljavaju padove trajektorije.

Na temelju empirijski zasnovane relacijske rekonstrukcije životnih strategija napredovanja, te zatim i njihove kategorizacije uz korištenje *dominantnih kapitala* pojedinaca i kućanstava kao temeljnog kriterija kategorija, dobiveni su u posttranzicijskoj Hrvatskoj sljedeći tipovi životnih strategija:

- 1) *Životne strategije napredovanja na temelju kulturnog kapitala;*
- 2) *Životne strategije napredovanja na temelju kombinacije kulturnog i ekonomskog kapitala, i*
- 3) *Životne strategije napredovanja na temelju socijalnog kapitala neformalnih veza i političkog kapitala.*

Agenti sa životnim strategijama napredovanja u ovom istraživanju posjedovali su najviše objektivne razine ekonomskog kapitala: prihode iznad 15 000 kuna po kućanstvu, tj. iznad 3750 kuna po članu kućanstva, više od jedne vrijedne nekretnine i automobila vrijednosti veće od 5 000 eura (iznimka je slučaj n4).¹⁷³ Jedino kod ovih strategija visoko obrazovanje je pravilo, kao i razne specijalizacije, certifikati i međunarodno priznate kvalifikacije, uključujući i doktorske stupnjeve obrazovanja (n2) te vrlo visoke razine utjelovljenoga kulturnog kapitala koji se odnosi na područje kulture i umjetnost (n1). Socijalni kapital ovih agenata ima veliki potencijal (svi slučajevi u istraživanju), čak i kada mreža prijatelja na koje se mogu osloniti nije velika.

Agenti sa životnom strategijom napredovanja u svojim se obrascima praksi najviše oslanjaju na svoje *dominantne kapitalne*. Dominantni kapitali uglavnom mogu donositi najviše, najkonstantnije i/ili „najlakše“ povrate u drugim kapitalima. Nadalje, iz pozicije agenata

¹⁷³ Slučaj n4 više će puta biti iznimka u sintezi rezultata strategija napredovanja, što ukazuje kako je napredovanje na temelju socijalnog kapitala neformalnih veza i političkog kapitala proces drugačiji od napredovanja bez tih kapitala. Radi se o kućanstvu sa vrlo niskom početnom pozicijom, dominantnim kapitalima neformalnih veza i političkim kapitalom te početkom uzlaznog dijela trajektorije koja nakon ranih 1990-ih više nije moguća (jer se njezin početak zasniva na statusu HRVI).

dominantne je kapitale različitim vrstama investicija i drugim strateškim praksama moguće najviše održavati i uvećavati, povećavajući tako ukupni volumen dominantnog/ih kapitala te stope razmjena u druge kapitale. Obrasci radnih praksi i karijere jasno su povezani sa dominantnim kapitalima na kojima se mogu temeljiti i dodatne radne prakse te honorarna zaposlenja.

Dominantni kapitali kod strategije napredovanja zabilježeni istraživanjem i istaknuti u kategorizaciji ovih strategija su: *kulturni kapitali* povezani sa visoko specijaliziranim poljima formalne ekonomije, znanosti i kulture (n1 i n2), *ekonomski kapitali* povezani sa poduzetničkim, proizvodnim i drugim formalnim ekonomskim poljima, kombinacija ekonomskog i kulturnog kapitala (n3), te kombinacija socijalnog kapitala neformalnih veza i političkog kapitala (n4). Strategija koja se temelji na kombinaciji *socijalnog kapitala neformalnih veza* i *političkog kapitala* odvija se „unutar“ i „između“ formalnih i neformalnih institucija povezanih sa širokim rasponom ekonomskih, državnih i društvenih polja (Cvetičanin i Popescu, 2011; Cvetičanin i sur., 2021; Petrić i sur., 2022).

Kapitali kod životnih strategija napredovanja imaju istaknuto *sinergijski odnos*. Naime, iako su neki od kapitala dominantni za napredovanje, nedominantni kapitali na različite načine olakšavaju i omogućavaju investicije te poboljšavanje društvenog položaja. Tako ekonomski kapital omogućuje investicije u institucionalizirani i utjelovljeni kulturni kapital, socijalni i simbolički kapital olakšavaju investicije u kulturni kapital i povećavanje ekonomskog kapitala, a kulturni kapital uz povećavanje stopa povrata u ekonomski kapital može omogućavati i olakšavati napredovanje u poduzetničkim projektima.

Kod životnih strategija napredovanja povećanjem volumena dominantnog kapitala dugoročno se cilja i na povećanje volumena ostalih kapitala, odnosno, na *diverzifikaciju portfolija*.¹⁷⁴ Primjerice, kućanstva kod kojih je dominantan kulturni kapital uz povećavanje stope razmjene njihovoga kulturnog kapitala za ekonomski, postupno mogu akumulirati i zalihu ekonomskog kapitala u obliku nekretnina, uštedevine ili druge imovine. Navedena diverzifikacija portfolija omogućava veću fleksibilnost u strategijama napredovanja, primjerice, korištenje akumuliranoga ekonomskog kapitala za investicije u privatni posao (n2 i n3) ili ostvarivanje dodatnih zarada od rente, te općenitije, omogućuje veću sigurnost (osjećaj zaštićenosti) kućanstva u krizama i drugim potencijalnim društvenim promjenama. U

¹⁷⁴ Parcijalna iznimka mogu biti, primjerice, kućanstva sa dominacijom ekonomskog kapitala koji ne zahtijeva značajni kulturni kapital za reprodukciju i uvećanje (poput vlasnika nekretnina i obrta u turizmu, s obzirom na visoki povrat u financijskom kapitalu ekonomskih investicija koje ne zahtijevaju nužno visoki obujam kulturnog kapitala), kao i kućanstva u vrlo visoko specijaliziranim poljima kulturnog kapitala koja uslijed modusa društvenog razvoja ne dobivaju odgovarajući i očekivan povrat u ekonomskom kapitalu (primjerice, visoka umjetnost, kulturni radnici).

navedenom smislu može dolaziti do određenog nezadovoljstva agenata statusom njihovih polja radnih praksi ukoliko nisu u mogućnosti akumulirati zalihu ekonomskog kapitala. Ovo je za očekivati kod dijela agenata sa visokim kulturnim kapitalima u suvremenoj Hrvatskoj, primjerice, kod dijela stručnjaka u sektoru kulture koji mogu očekivati slabije povrate u ekonomskom kapitalu, nego su se nadali (jednim dijelom prisutno i kod n1).

Osim sinergije između samih tipova kapitala, kod životnih strategija napredovanja ostvaruju se i istaknute *sinergije kapitala članova kućanstava*. Očekivano, združivanje prihoda i korištenje cjelokupne ekonomske imovine članova kućanstva (iza koje općenito stoji ukupnost *svih* kapitala svih članova kućanstva) omogućuje investicije u nekretnine i poduzetničke projekte kao i potrošačke prakse koje ne bi bile moguće kod individua. No, osim najvidljivijeg udruživanja ekonomskog kapitala, kod životnih strategija napredovanja posebno su istaknute i sinergije socijalnog i kulturnog kapitala između članova kućanstava koje *povećavaju efikasnost korištenja kapitala*. Korištenje socijalnog kapitala više članova kućanstva povećava ukupan obim razmjene informacija, usluga i preporuka. Osim toga, dio socijalnog kapitala temelji se na zajedničkom sudjelovanju u akumuliranju i održavanju kapitala (zajednički odlasci u restorane, na kulturne događaje, organizacija kućnih druženja itd.). Kulturni kapital također može imati sinergijske učinke na razini kućanstva - od generiranja zajedničkih kulturnih praksi i kulturne participacije te prijenosa dijela vještina i znanja između partnera, do direktne suradnje vidljive u zajedničkom sudjelovanju u poduzetničkim projektima ili drugom radu u kojima su potrebne visoke kulturne kompeticije.

Sinergijom u kapitalima smatraju se i učinci kombinacija kapitala između članova kućanstava i njihovih roditeljskih obitelji. Kapitali nasljeđeni od roditelja kućanstvima u istraživanju poslužili su za izgradnju elemenata vlastitih strategija: izravno, oslanjanjem na postojeće ekonomske kapitale (nekretnine, zemljišta), ili neizravno, olakšavanjem obrazovnih investicija koje donosi prisutnost visokoga roditeljskog kulturnog kapitala. Za pretpostaviti je i važnost socijalnog kapitala roditeljskih obitelji za strategije kućanstava - i to ne samo u olakšavanju prvih zaposlenja, te naravno, političkoga kapitala kada postoji.

U ovom istraživanju nije zabilježeno značajnije ugrožavanje životnih strategija napredovanja uslijed nepovoljnih promjena agentima izvanjskih struktura - niti u periodu postsocijalističke tranzicije, niti u periodu ekonomske krize. Agentima *nepovoljne promjene strukturnih uvjeta* u relevantnim poljima rada i karijera ipak su prisutne i kod strategija napredovanja, pa su u istraživanju zabilježene: relativna stagnacija plaća i uvjeta rada na državnim i javnim pozicijama (n3 prije transformacije strategije i promjene polja plaćenih radnih praksi, te donekle n1); nepovoljne tržišne fluktuacije u poljima privatnih aktivnosti

(n2); nepovoljne promjene zakonskih i subvencijskih okvira (n3); povećavanje kamata na kredite uslijed ekonomskih kriza financijskih tržišta (n2).

Naime, zbog povoljnih pozicija u poljima plaćenog rada i visokih volumena kapitala, nepovoljne promjene okolnosti kod životnih strategija napredovanja znatno slabije „pogađaju“ ove agente, nego one s manje kapitala i lošijim pozicijama. Visoki ukupni obujam kapitala a time i potencijal stvaranja profita ovim agentima predstavlja *rezervu društvene moći* koja omogućuje različite načine izbjegavanje duljih i/ili većih padova u uvjetima života. Dakle, čak i ako se nađu u donekle nepovoljnim eksternim društvenim uvjetima koji bi mogli voditi negativnoj društvenoj trajektoriji ovi agenti istu mogu spriječiti primjenom različitih radnih praksi i strateških poteza. *Strateški potezi* namijenjeni sprječavanju pogoršavanja društvene pozicije kod životnih strategija napredovanja mogu biti: a) dodatne investicije u dominantne kapitale; b) aktivacije nedominantnih kapitala; c) uvođenje novih radnih praksi; te konačno, d) promjene elemenata strategija, uključujući i transformaciju životne strategije.

Dodatne investicije u dominantne kapitale temelje se na očekivanju povećanja stope razmjene kapitala u druge kapitale - osobito u financijski kapital.¹⁷⁵ Aktivacije kapitala su na primjer, prodaja ili stavljanje u najam sekundarnih nekretnina ili zemljišta, te korištenje postojećih kapitala za poduzetničke projekte (nekretnine, zemljišta, uštedevine, itd.). Uvođenje novih radnih praksi kod životnih strategija napredovanja treba očekivati prije svega kao povezano sa dominantnim kapitalima i dodatnim investicijama u dominantne kapitale jer oni mogu donositi najveće povrate.

Kod *transformacije elemenata strategije*, moguća je *promjena dominantnog kapitala* kada govorimo o promjeni strategije i rekonverziji kapitala (Bourdieu 1984, 125-168; Saint Martin, 2011), zatim promjena polja ili podpolja igre, te konačno, potezi repositioniranja u poljima. Dakle, pogotovo u situacijama eksternih pritisaka ka „padu“ (silaznoj tendenciji) trajektorije, odnosno, zaustavljanja napredovanja ili tendencije pada trajektorije, agenti mogu djelovati kroz neki od sljedećih poteza transformacije strategija i temeljnih elemenata strategije:¹⁷⁶

¹⁷⁵ U slučaju kulturnog kapitala ove investicije mogu biti npr. stjecanje dodatnog certifikata, stupnja obrazovanja/kvalifikacije ili vještina, dakle, povećanje obujma kulturnog kapitala od kojega se očekuje veći povrat u ekonomskom kapitalu (prisutno kod svih slučajeva u istraživanju). U slučaju ekonomskog kapitala to mogu biti dodatne investicije u posao (strojeve, nekretnine, zemljišta, radnike itd.) od kojih se očekuje veći financijski povrat, te vjerojatno i veći povrat u stvaranju novih znanja, dakle, dodatnoga kulturnog kapitala koji direktno služi povećavanju ekonomskog kapitala (prisutno kod n3).

¹⁷⁶ Pojam „transformacije strategije“ odnosi se na promjenu logike praksi i stabilizaciju praksi u novu logiku praksi prilagođeniju promjenama u eksternim društvenim uvjetima.

a) *promjene strategija - rekonverzije* prema strategijama, kapitalima i poljima koje će bolje omogućiti napredovanje (primjerice od strategije napredovanja temeljene na kulturnom kapitalu prema strategiji temeljenoj na ekonomskom i kulturnom kapitalu);¹⁷⁷

b) *promjene polja (ili podpolja) praksi* - prvenstveno promjene radnih i karijernih polja ili podpolja, pri čemu je istaknuta tendencija od javno-državnih polja i podpolja prema privatnim poljima i podpoljima;¹⁷⁸

c) *repozicioniranja u poljima* - manja promjena specijalnosti u istom polju aktivnosti i druge promjene pozicija - primjerice kod napredovanja, preuzimanja dodatnih poslova i odgovornosti itsl.¹⁷⁹

Životne strategije napredovanja rekonstruirane su za ona kućanstava u kojima barem jedan/na član/ica ima uzlaznu karijernu radnu trajektoriju, a drugi/a najmanje stabilnu karijernu radnu trajektoriju. Kod strategija napredovanja dominantne su plaćene radne prakse u formalnom sektoru ekonomije. Pritom je u principu bilo zaposleno dvoje odraslih članova kućanstva.¹⁸⁰ Prakse proizvodnje hrane za svoje potrebe u ovim se kućanstvima javljaju samo kod kućanstava u kojemu je poljoprivreda ujedno i poslovna aktivnost (n3), a prakse dodatnog rada pri štednji u kuhanju se ne pojavljuju.

Rodna podjela u kategoriji plaćenog rada kod kućanstava sa strategijom napredovanja u ovome istraživanju nema elemenata izrazite neegalitarnosti. Naprotiv, ženske članice kućanstava su stručnjakinje sa vlastitim karijerama, u nekim slučajevima više rangirane u

¹⁷⁷ Primjer u istraživanju je slučaj n3 (Dominik) koji je izveo potez promjene strategije koji je uključio promjene karijere i dominantnog kapitala - od uredskog posla u sustavu javne uprave i dominantnoga institucionaliziranog kulturnog kapitala u privatno poduzetništvo u sektoru poljoprivrede i ekonomski kapital

¹⁷⁸ Primjer u istraživanju je slučaj n3 (promjena cijele strategije u odlasku iz državne službe) i n2 - Cvijeta je zamijenila polje rada unutar civilnog društva znanstvenim poljem uz promjenu specijalnosti - usmjerenja struke na drugačije područje rada (na početku svoje karijerne trajektorije). Također, postoji strateška tendencija kod Cvijete u formi plana pokretanja privatne prakse, i time izlazak iz državno-javnog (pod)polja u tržišno ekonomsko (pod)polje njezine struke i specijalnosti. Cvijetin suprug Hrvoje također je zamijenio rad u firmi privatnim poduzetništvom. Slučaj n3 - Dominikov primjer je u biti primjer veće promjene polja, odmicanje od struke i promjene između dominantne vrste kapitala (time i osnove strategije). No, i tu se radi o promjeni od javnog ili državnog polja prema tržišnom ekonomskom polju.

¹⁷⁹ Primjer u istraživanju je slučaj n2 - Cvijeta je izvršila repozicioniranje radnog mjesta iz primarno predavačke pozicije u znanstvenom polju u primarno istraživačku poziciju u znanstvenom polju.

¹⁸⁰ Dakle, iako je životne strategije napredovanja zasigurno društveno moguće „izvoditi“ kao pojedinac/ka, te onda kada jedna odrasla osoba - od uobičajeno dviju odraslih osoba prisutnih u kućanstvima - nema stabilan niti dobro plaćen posao, pretpostavljamo da je kod životnih strategija napredovanja u hrvatskim društveno-ekonomskim (i kulturnim) uvjetima najčešća kombinacija jedne uzlazne i jedne barem stabilne karijerne trajektorije. Kako se ovaj rad ne bavi istraživanjem vjerojatnosti niti distribucije, već društvenom logikom strategija - koja ima implikacije i u području društvene vjerojatnosti - ove procjene, sukladno Metodologiji rada prepuštamo procesima naturalističke, odnosno čitateljske generalizacije (Yin, 2003; Stake, 2005; Misco, 2007) i eventualnim budućim kvantitativnim istraživanjima koja bi dominantno „išla“ kroz logiku verifikacije (Bourdieu i Krais, 1991).

strukturi zanimanja i/ili obrazovanije od muških partnera (n2 i n3).¹⁸¹ Potencijalna neegalitarnost u smislu karijera nalazi se u sektoru zarada od poduzetništva. Treba primijetiti kako su u istraživanim slučajevima poduzetničke projekte uz značajnije investicije ekonomskog kapitala pokretali muški članovi kućanstva. Naime, i onda kada se prihodi unutar kućanstva dijele, navedeno ipak znači veću koncentraciju vlasništva nad ekonomskim kapitalima samih tvrtki (npr. nekretnine, vozila, oprema) kod muškaraca, dok istovremeno ove kapitale uz njihov rad uvelike stvara i rad i kapital partnerica.

Rodne asimetrije u kućanskim poslovima kod kućanstava sa strategijom napredovanja nisu posebno izražene (pogotovo u odnosu sa strategijama preživljavanja) i podatci iz intervjua upućuju da se kreću od praktički egalitarne raspodjele kod slučaja n1 te početno egalitarne raspodjele kućanskih poslova u slučajevima n2, n3 i n4 - gdje muškarac bez većeg otpora preuzima neki ipak značajan „dio kućanskih poslova i trudi se pomagati” (Derado i sur., 2020, 343). Dok je za očekivati da dio kućanstava sa strategijom napredovanja ima tek tradicionalnu rodnu raspodjelu u kojoj žena obavlja gotovo sve kućanske poslove; njih ipak u ovom istraživanju najčešće nalazimo kod strategija preživljavanja.

Kada je riječ o ulozi *socijalnog kapitala*, u istraživanju je za strategije napredovanja utvrđena strateški primarna važnost *profesionalnog socijalnog kapitala*, dakle - moći na temelju onoga što sugovornici/ce jednom riječju „definiraju“ kroz engleski termin „*networking*“. Ovo u praksi znači *stvaranje mreže kontakata* koji prepoznaju, podržavaju i potvrđuju kulturne kapitale agenata važne za polja profesionalne igre, te njihovu poziciju i reputaciju. Dakle, može se reći kako profesionalni socijalni kapital služi međusobnoj podršci, potvrdi i pomoći (uključujući suradnje i prijenos informacija) u profesionalnoj sferi života.¹⁸² Stoga ne iznenađuje da je profesionalni socijalni kapital jasno povezan sa *simboličkim kapitalom* agenata u poljima karijere/rada.¹⁸³

¹⁸¹ Treba napomenuti da su svi odrasli članovi ovih kućanstava (i muškarci i žene) visokoobrazovani i sa uzlaznim karijernim trajektorijama, osim u sl. n4, no uslijed specifičnosti slučaja niti tu se ne može govoriti o istaknutoj rodnoj asimetriji u karijerama. Naime, u slučaju. br. 4. ženska odrasla članica kućanstva kasnije je u životu postigla VSS obrazovni stupanj i našla posao, a partner je primatelj mirovine HRVI sa jedinom karijerom u civilnim udrugama HRVI i sa stupnjem SSS. Ovaj se slučaj ne može interpretirati iz rodne perspektive na karijere, osim kroz procjenu da nije prisutna izrazita asimetrija, bez dubljeg ulaska u razmatranje patrijarhata u politici i javnom životu.

¹⁸² Profesionalni socijalni kapital može pružiti facilitaciju (olakšavanje) pristupa mogućnostima i upućivanje na mogućnosti, u praksi npr: informacije o poslovima, edukacijama i drugim prilikama, pomoć pristupu poslovima, edukacijama i drugim prilikama i, naravno, grupiranje u neformalne i u formalne skupine i odnose namijenjene zajedničkoj (kooperativnoj) igri u sferama profesionalnih polja.

¹⁸³ U okviru životnih strategija napredovanja *simbolički kapital* rekonstruiran je kao vrlo važan prvenstveno u poljima igre na temelju (visokih) kulturnih kapitala, gdje se uz njih povezuje i sa profesionalnim socijalnim kapitalom. Naime, bez njega kao legitimacije kapitala i njihovih sastavnih dijelova, dakle, potvrde vrijednosti i poštovanja iskazanog agentima na temelju njihovih: diploma i certifikata, prethodnoga radnog iskustva, vještina, dispozicija, mreža kontakata i suradnika, itd. mnoge prakse ne bi bile moguće (ili ne bi bile moguće u toj formi,

Profesionalni socijalni kapital može imati dimenziju *socijalnog kapitala solidarnosti*: emocionalne podrške, malih usluga i razmjene informacija (van poslovne sfere). No njegova je primarna funkcija određena njegovom primarnom strukturnom relacijskom situacijom: situiranošću u polje poslovnih i karijernih odnosa. U tom smislu je ovaj kapital uvijek, bar u nekoj mjeri, *instrumentalan* - povezan sa poljima rada/profesija i služi napretku i očuvanju pozicije u tim poljima. Treba napomenuti i kako značajan dio agenata u mrežama prijatelja i poznanika kućanstava u kategoriji strategija napredovanja kućanstvima raspolaže značajnim kapitalima. Takve vrste kontakata mogu omogućiti društvene prednosti već i razmjenu informacija i preporukama najboljih izbora za određene usluge (npr. medicinske, pravne i bankovne usluge), ali u nekim slučajevima i u potrebi i preferencijalnih tretmanima.¹⁸⁴

Niti kontakti koji bi spadali u *socijalni kapital neformalnih veza*, niti strateški važne prakse koje se temelje na ovom kapitalu, nisu izraženo prisutne u istraživanjem obuhvaćenim kućanstvima sa strategijom napredovanja na temelju kulturnog ili kombinacije kulturnog i ekonomskog kapitala. Dio razloga za to vjerojatno leži u visoko specijaliziranim ekspertnim kulturnim kapitalima i usmjerenošću na formalna polja radnih aktivnosti kod istraživanih kućanstava, te u već etabliranim karijerama u kojima pogodovanje nije nužno potrebno da bi kućanstvo napredovalo niti da bi si osiguralo usluge.¹⁸⁵

Može se konstatirati da su kućanstva sa svim tipovima životnih strategija napredovanja *evaluirala vlastite uvjete života* boljima od prosjeka („dosta natprosječno“; „iznadprosječan standard za Hrvatsku“) - osim slučaja n4 koji je u ovom pogledu zbog svoje trajektorije i kapitala iznimka.¹⁸⁶ *Potrošačke prakse* kućanstava sa strategijama napredovanja uz očuvanje kompozicije kapitala visoke su u usporedbi sa drugim kućanstvima u istraživanju. Za razliku od drugih kućanstava uključenih u istraživanje, ne bilježi se nikakva značajna štednja u osnovnim potrebama (hrana, stanovanje i režije, barem jedno dulje putovanje

u tom trenutku, na takav način, itd.). O njegovoj važnosti govori nam važnost koju agenti i eksplicitno (u narativima) pridaju reputaciji, poštovanju koje dobivaju od kolega, priznavanju njihovih pozicija i ugledu koji se na taj način stječe.

¹⁸⁴ Kako agenti sa visokim kapitalima kao prijatelje imaju (i) agente sa visokim kapitalima koje mogu tražiti za pomoć (dakle, socijalni kapital) utvrđeno je i kao tip klasne povezanosti u Cvetičanin i sur., 2021 i Petrić i sur., 2022.

¹⁸⁵ No, zbog skrivanja uloge neformalnih veza i pogotovo političkog kapitala, teško je procijeniti u kojoj su mjeri neformalne prakse i pogodovanja odgovorne za određene ključne trenutke koji mogu započeti rast društvene trajektorije ili spriječiti njezin pad. Primjerice, kod jednog od intervjuiranih kućanstava povijest radnih mjesta roditeljske obitelji i radno mjesto te napredovanje člana/ice intervjuiranog kućanstva može sugerirati povoljan socijalni i politički kapital. No, popraćeno je odgovarajućim kvalifikacijama, visokim kulturnim kapitalom i cjeloživotnim ulaganjem u kulturni kapital pa je u sociološkom istraživanju nemoguće sa sigurnošću „izvana“ procijeniti ulogu socijalnog i političkog kapitala u slučajevima kada ih sugovornik/ca skriva.

¹⁸⁶ Kućanstvo n4 je evaluiralo status kao „srednji“ zbog izrazito loše početne pozicije, ali po elementima njihove strategije i rezultatu u prihodu koji uspijevaju ostvariti također smatraju kako da zaslužuju iznadprosječan status (Juraj: „mi zaslužujemo taj status sredine, možda čak i malo više“).

godišnje, barem jedan odlazak u restoran ili na plaćeni kulturni događaj mjesečno, kućanski i računalni aparati). Članovi ovih kućanstva redovito odlaze u restorane i naručuju hranu, te bez značajnih poteškoća mogu financirati godišnje odmore i vikend-izlete (uključujući skuplje odlaske na odmore i izlete u inozemstvo, za sve osim n4). Kod istraživanjem obuhvaćenih kućanstava sa strategijama napredovanja uz zadržavanje kompozicije nije bilo nikakvih opsežnijih redukcija potrošačkih praksi u vremenu ekonomske krize.¹⁸⁷

Može se također konstatirati da je *horizont budućnosti* kod strategija napredovanja određen strateškim usmjerenjem prema dugotrajnom rastu razina kapitala i oslanjanju na povoljne obujme i kompozicije kapitala (dominantne kapitale, kombinacije i sinergije kapitala). Dakle, iako je horizont budućnosti mogao postati nejasniji tijekom ekonomske krize, *aspiracija prema budućnosti kao napredovanju* kod svih je kućanstava u istraživanju i dalje bila prisutna, kao i *očekivanje napredovanja*. Očekivanje napredovanja kod ovih se agenata temelji na svijesti o dovoljno visokim razinama kapitala i strateškim potezima koji su zbog toga mogući.

5.3. Životne strategije očuvanja položaja

Na temelju analize praksi pojedinaca i kućanstava koje teže *održavanju uvjeta života*, dok istovremeno ne teže većim i trajnijim poboljšanjima položaja, niti ih objektivno ostvaruju, mogu se rekonstruirati *životne strategije očuvanja položaja*.

Životne strategije očuvanja položaja mogu se kategorizirati po kriteriju *postojanja promjena u elementima strategije*, postavljanjem pitanja: „jesu li zabilježene promjene u obrascima radnih i investicijskih praksi?“. Ovim kriterijem dijelimo životne strategije očuvanja položaja u dva tipa:

- 1) *životne strategije dinamičnog očuvanja položaja* i
- 2) *životne strategije statičnog očuvanja položaja*.

5.3.1. Životne strategije dinamičnoga očuvanja položaja

¹⁸⁷ Adaptacije potrošačkih praksi zabilježene tijekom ekonomske krize bile su tek smanjivanja „velikih“ kupnji, odnosno potrošnje u ono što kućanstva smatraju luksuzom - poput novih automobila, skupih i duljih putovanja ili odlazaka na kulturne priredbe u inozemstvo.

Primjer životne strategije dinamičnoga održavanje položaja: slučaj o1 (Ante i Jagoda)

Ante (49 godina), četverogodišnja srednja škola, zaposlen u državnoj službi u području sigurnosti i Jagoda (50 godina), prvostupnica u medicinskom polju zaposlena u javnoj ustanovi, sa dvije kćeri žive u kući na selu koje gravitira manjem urbanom središtu. Jedna mlađa članica kućanstva pri kraju je srednje škole u medicinskom polju (Nina), dok druga nakon završene gimnazije radi sezonski u ugostiteljstvu (Tea). Sugovornik nije naveo točan iznos prihoda koje kućanstvo prima, ali s obzirom na radna mjesta i staž može se procijeniti iznos od 11 do 12 000 kuna (2015. godine). U ovaj iznos nije uračunat dodatan prihod kućanstva od iznajmljivanja tijekom turističke sezone, Tein sezonski prihod (uglavnom je za njezine potrebe), ali nije uračunat niti kredit za izgradnju vlastitog kata obiteljske kuće. Kućanstvo posjeduje stariji automobil u vrijednosti od oko 1000 eura.

Kućanstvo o1 je *plaćenim radnim praksama* i *radnim praksama samoopskrbe* (samostalnom proizvodnjom otprilike 30% hrane koju konzumiraju) do ekonomske krize uspijevalo na stabilnoj razini osiguravati svoje osnovne potrebe. Tijekom ekonomske krize smanjeni su im prihodi od plaćenih radnih praksi, čime je ukupan prihod kućanstva pao otprilike za 10%:

Intervjuist: *Jel' vam puno smanjilo plaću?* Ante: *Pa nekakvih sedamsto kuna sigurno, a tako i njoj - pa kad gledate to je tisuću i po kuna. Dosta. A povećali su se troškovi života. E... struja, ovo, ono.*

Da bi očuvali svoj društveni položaj u uvjetima pada prihoda i porasta troškova života, agenti su *aktivirali ekonomski kapital*, tj. komercijalizirali su dio nekretnine u kojoj žive za iznajmljivanje tokom ljetne sezone i započeli *investicijske prakse*. Ovi strateški potezi vođeni su aspiracijom poboljšanja uvjeta života pogoršanih smanjivanjem plaća, a ne dugoročnim napredovanjem i, kao takvi, odgovaraju *životnoj strategiji dinamičnoga očuvanja položaja*.

Ante i Jagoda aktivirali su ekonomski kapital - počeli su iznajmljivati svoj stan tijekom turističke sezone - te su zbog toga započeli i manje *investicije u ekonomski kapital* uređujući i obnavljajući stambeni prostor:

Ante: [sezonsko iznajmljivanje kata kuće u kojem članovi kućanstva žive] *smo počeli od ove godine da bi poboljšali situaciju. (...) To je misec i po - dva, u [obližnji mali grad na obali] nema neke sezone.* Intervjuist: *A kako ste se odlučili početi s tim?* Ante: *Baš radi ovoga što ste pitali prvo pitanje. Kako ćemo živiti? E, pa se onda stisnemo svi u dvi sobe - nas pet-šest [u prizemni stan obiteljske*

kuće, s Antinim roditeljima]. *A! - ta dva mjeseca ćemo izgurat. Da bi neku kunicu zaradili... Pa onda opet moraš ulagati. Pa ćeš prominiti prozor, pa ćeš kupiti mašinu za pranje suđa, pa ćeš... nemoj turistima dati, ono: „Evo ti na!“ - da ti prokišnjava, i prazan prostor - moraš im nešto ponuditi...*

Članovi kućanstva osigurali su također i porast prihoda na temelju *investicije u kulturni kapital*. Naime, Jagoda je nakon gotovo tri desetljeća rada sa srednjoškolskom diplomom upisala i završila preddiplomski studij u svom polju aktivnosti, očekujući time promociju na više rangirano radno mjesto istog tipa, sa višim koeficijentom plaće. Ante ovaj strateški potez tumači kao ulaganje vremena i novca:

Ante: Supruga mi je završila srednju [srednja škola u medicinskom polju], pa je onda pod četrdeset godina, uz moju potporu upisala sad „bakalar“, ja to zovem „bakalar“ - e, završila je višu. E, koštalo je, trajalo je vremena, ali je završila.

Potrošačke prakse su zbog strategije dinamičkoga očuvanja kapitala ostale stabilne, s obzirom da je kućanstvo ublažilo pad prihoda od formalnih zaposlenja. Ante procjenjuje *ekonomsku situaciju kućanstva* kao zadovoljavajuću, prosječnu „kao i svi, većina u Hrvatskoj“:

Ante: A krpimo se, snalazimo se. Kako donese šta plaćice, tako plaćamo račune, tako, vjerujem kao i svi, većina u Hrvatskoj ajde, krpimo se. Mislim normalno, navikneš. (...) Još kad ti skine sedamsto kuna onda ti smanji minus, smanji ti sve i to je to. Znači, „pokrij se koliko se možeš pokrit“.

Horizont potreba ovoga kućanstva prilagođen je ispunjavanju svih osnovnih potreba, ali bez dodatnih „luksuza“. Ovo uključuje plaćanja režijskih troškova i kupnju hrane, odjeće, obuće i higijenskih potrepština, uz poneki manji izlet i povremenu potrošnju na druženje. No, bez obzira na uvođenje prethodno navedenih novih radnih i investicijskih praksi, potrošnja ne uključuje zimovanja ili veća putovanja - koja su *de facto* ukinuta rođenjem trećeg djeteta - već samo rijetke kraće i jeftinije izlete. Pritom kućanstvu u osiguravanju zadovoljavanja ovih potreba pomažu *radne prakse samoopskrbe*, odnosno, proizvodnja hrane za vlastite potrebe (povrće, voće, ulje, zimnica) kojima zadovoljavaju oko 30% potreba za hranom:

Intervjuist: *Jel' nešto radite da bi vam bilo bolje?* Ante: *Pa radim si poljoprivredu, ja imam svoju verduru, eto ne moram kupiti blitvu, ne moram kupiti mrkvu, ciklu, salatu... ulje.*

Socijalni kapital solidarnosti kod ovoga kućanstva, osim emocionalne komponente, ima i značajne uloge u razmjeni međusobne pomoći. Kućanstvo može računati na mrežu ljudi, kumova i prijatelja za „male pomoći“ - uključujući sitne posudbe novca, otprilike simetričnu

razmjenu poklona te rada (usluga) zanatskog i fizičkog tipa. Iako ove pomoći po mišljenju sugovornika „puno znače“, njima se ne može značajno poboljšavati položaj. Dakle, kućanstvo, uglavnom, ne može koristiti socijalni kapital za osiguravanje nekih većih koristi, već se mreža prijateljskih i kumskih kontakata istaknuto uklapa u lakše očuvanje položaja.¹⁸⁸

Ipak, mreža socijalnog kapitala Anti daje nadu da će uspjeti zaposliti svoju nezaposlenu kćer. Pri tome je sugovornik dao naznačiti kako se prvenstveno nada dolasku u kontakt sa potencijalnim poslodavcem i preporuci za neko ne baš atraktivno radno mjesto („a dobro, to san već krenia u tu akciju... mislim da je ipak pametnije radit s ljudima u tvornici nego za šankom di su pijana posla“). U tom smislu se ne može govoriti o moći članova kućanstva i ostvarivanju neformalnih veza o kojima se može govoriti u slučajevima rastvaranju mehanizama zatvaranja kakvo se događa, primjerice, u pogodovanjima pri zaposlenju na radna mjesta u državnim i javnim strukturama. Također, treba primijetiti prekarne poslove koje je kćer sa završenom gimnazijom obavljala sezonski nakon završetka školovanja (poput rada u kafiću), te nadodati i informaciju o djelomično prekarnim poslovima Antinih i Jagodinih starijih kćeri sa završenim srednjim školama (epizode povremenog rada i sezonskog rada, rad za minimalnu plaću).

U ovom se slučaju rodna podjela kućanskih poslova odmakla od potpuno tradicionalne prema egalitarnijoj te uključuje redovito angažiranje muškarca u obavljaju dijela kućanskih poslova („usisat hoću bez problema, skuvat oću, izvadit ću mašinu, stavit u mašinu... ma eto reću trideset posto, pošteno, tridest posto“).

Horizont budućnosti kućanstva određen je održavanjem praksi unutar dinamične strategije očuvanja položaja kojim su odrasli članovi ovoga kućanstva došli otprilike do „vrha svog kapaciteta“. Ante nema planova za napredovanje u struci koja mu nisu niti dostupna, dok je Jagoda izvršila njoj dostupno napredovanje u svom polju plaćenih radnih praksi i stoga ne postoje aspiracije za daljnje napredovanje koje polje rada niti ne omogućuje. U tom smislu temeljne komponente strategije su izvjesne i Ante se samo nada da će se kćer uspjeti zaposliti:

¹⁸⁸ Ante: *To ti je u nas ko' začarani krug - svi se vrtimo ukrug. Ja sam njemu ditetu, on je meni ditetu, i... krizmeni [poklon], pričest - a znaš sve - krštenje i tako to... I uvijek si moga ako ti je „u tisno“: sto kuna - sto kuna; tisuću kuna - tisuću kuna. Ne radi se tu o nekim ciframa, ono - treba registrirat auto: „Ajde posudi mi tisuću - tisuću i po kuna, pa ću ti vratit drugog puta!“*, al nema tu cifre neke... Intervjuist: *Znači tako kad vam nešto „zaškripi“, možete se na njih oslonit?* Ante: *Kako ne, uvijek.* Intervjuist: *A oni na vas?* Ante: *Uvik, uvijek, uvijek.* Evo moj kum - „stislo ga je“ [bol u leđima]. - „Amo' mi u mene gore pilat drva“ - on se nema čime grijat. U mene smo ispilali tri metra drva, doveli ovdje i vozi doma, i dovea sam mu doma, to nisu novci, ali njemu puno znači, jel tako? Intervjuist: *Je. Svakako, naravno.* Ante: *E tako je, a i kad je on meni triba doć: „Dodi mi nešto napraviti“, on dođe pa mi [fizički rad tehničkog tipa] napravi, to se ne pita, to je samo pitanje „tajminga“.*

Intervjuist: *Možete li vi planirati budućnost za vas i vašu familiju? Ili vam je nekako budućnost neizvjesna? Kakav imate odnos prema tome?* Ante: *A da mi ih je pametno zaposlit... To mi je nekakav smisao života, da se one zaposle, da budu samostalne - i onda san ja miran.*

Primjer životne strategije dinamičnog očuvanja položaja: slučaj o2 (Vito i Mirjana)

Vito (32 godine) sa završenom srednjom četverogodišnjom školom u području trgovine i fakultetski obrazovanom suprugom Mirjanom (36 godina) te dvoje male djece živi u većem gradu, u stanu (60 m²) kupljenom na kredit. Ekonomski prihod kućanstva je oko 11 000 kuna (2015.), uz koji posjeduju automobil u vrijednosti od oko 4 000 eura.

Vito je *životnu strategiju dinamičnog očuvanja položaja* uspio ostvariti nakon lošijeg „starta u životu“ i nekoliko godina životne strategije snalaženja. Ova se faza agentove životne strategije prikazuje u 4. potpoglavlju „Rezultata i interpretacije“, posvećenog životnim strategijama snalaženja. No, ovdje je važno naglasiti kako je agent nakon ostvarivanja niže razine obrazovanja nego je to ona njegovih roditelja (srednja škola u odnosu na višu i visoku školu) započeo radnu trajektoriju obilježenu izmjenama radnih mjesta, na kojima, uglavnom, nije koristio svoj institucionalizirani kulturni kapital.

Stabilizacijom radnog mjesta u velikom industrijskom poduzeću i kulturnog kapitala kojima ostvaruje redovite prihode, Vito je ispunio uvjete za *izlazak iz strategije snalaženja*, čemu je i težio. Nakon formiranja partnerskog odnosa s Mirjanom, visokoobrazovanom radnicom stabilno zaposlenom u privatnom poduzeću i rođenja djece, uz Vitovo stabilno radno mjesto, kod ovog je kućanstva postignuta *životna strategija dinamičnoga očuvanja kapitala*, umjerena održavanju pozicije i postignutih uvjeta života.

No, pritisak novčanih zahtjeva roditeljstva i izostanak rasta plaća u industrijskoj firmi u kojoj Vito radi ovome kućanstvu postavlja visoke zahtjeve održavanja strategije očuvanja kapitala. Da bi održavao postignute uvjete života, Vito započinje *prakse dodatnog rada*, prekovremenog i honorarnog: nastoji uzimati prekovremene radne sate, raditi i vikendom te nalaziti dodatne honorarne poslove kako bi povećao prihode kućanstva. Naime, s obzirom da niti on niti Mirjana *nemaju značajne mogućnosti napredovanja kroz investicije* koje bi podigle vrijednosti kulturnog kapitala na radnim mjestima koje obavljaju, i time nemaju mogućnosti povećavanja stope konverzije kulturnog kapitala u ekonomski, Vito nastoji povećavati broj radnih sati, dok Mirjana, znatno veći broj sati od Vita, radi kućanske poslove i brine za malu

djecu. Kod nalaženja honorarnih poslova sugovorniku pomaže *socijalni kapital solidarnosti* - mreža prijatelja i kolega. No, sugovornik uočava da je potrebno uvođenje dodatnih radnih praksi i povećavanje vremena rada da bi očuvao postignute uvjete života kućanstva:

Vito: *Rekao bih da... evo mi održavamo nekako svoja primanja... međutim, vrijednost toga novca je poprilično pala u smislu da je puno toga postalo više amo reći luksuz. Znači, cijene različitih dobara su se podigle, dok su primanja neznatno išla gore. (...) Mi održavamo nekakvu visinu dohodaka. Samo što nas to znači, ajmo reć, pritišće da puno više vremena i tjelesne snage i tako dalje, iskorištavamo da bi ostvarili podjednak učinak.*

Primanja koja kućanstvo uspijeva ostvariti ne omogućuju *potrošačke prakse* bez redukcija, pa se kućanstvo - sa dvoje male djece i kreditom - oslanja na redistribuciju unutar obitelji, dakle, povremenu novčanu pomoć Vitovih roditelja kod značajnijih troškova, te je ipak prisiljeno na ponešto *reducirane potrošačke prakse*, ali uz zadovoljavanje osnovnih potreba:

Vito: *Svakako moramo paziti na vrijednost robe koju kupujemo, jer na način na koji smo živjeli prije, u smislu da bi, tako, kupovali slobodnije, onda ne bi mogli obezbijediti sve potrebe. (...) U ekonomskom dijelu smo smanjili si neke one, kako bi se to reklo, a kupovina sitnih stvari koje ljude uveseljavaju, a nisu jako bitne za život. To smo isto poprilično smanjili da bi mogli održavati kućanstvo.*

Također, članovi kućanstva štede izbjegavajući plaćati majstorske usluge uređenja stana, oslanjajući se na vlastiti rad i na *socijalni kapital solidarnosti* - razmjenu rada između prijatelja („imamo par prijatelja s kojima znači, supruge i od kojih koje smo povremeno pitali za pomoć kad smo uređivali stan... znači kod transporta, kod uređivanja stana tako od tih stvari“). Sugovornikova procjena *ekonomske situacije kućanstva* je „zadovoljavajuća“, uz zadovoljavanje osnovnih potreba. No, Vito i Mirjana ne mogu postići „standard“ na način da mogu ugodnije zadovoljiti nešto proširen skup potreba - što bi uključivalo npr. redovite izlete s obitelji, izlazak u restoran ili slično. Pritom kućanstvo za takve prakse ne bi niti imalo vremena, jer se cijeli radni kapacitet troši na postizanje standarda koji niti novčano ne može podržati bilo kakve neštedljive prakse izvan kupnja osnovnih potrepština:

Vito: *Znači neki standard bi se trebao održavati (...) Volio bih, znači, da se malo, ipak da nam bude jednostavnije znači u tom... u nekakvim izletima i tako dalje. Jer je to dosta bitno... mislim to je jedan od razloga zašto se živi. Da bi mogao nešto doživjeti, da ne bude - „ko' robot“ koji radi po cijele dane i da te nema doma.*

Konačno, *horizont budućnosti* ovoga kućanstva je nesiguran. Poučen iskustvom promjene poslova i svjestan da veliko industrijsko poduzeće u kojemu radi, a koje je u trenutku intervjua u većinski državnom vlasništvu može ići „u privatne ruke“, te reducirati broj zaposlenih, Vito nije siguran hoće li moći održavati *strategiju dinamičnog očuvanja položaja*. Ovo znači kako sugovornik ne zna hoće li njegov tehnički kulturni kapital nastaviti vrijediti, ili će morati tražiti nove poslove, ponovno pokušavajući naći situacije usklađenosti između njegova kulturnog kapitala, vještina koje je stekao, i polja u kojem bi radio. Ovo znači da sugovornik vidi kako će se možda morati vratiti strategiji snalaženja, tražiti nove poslove, možda i kroz emigraciju u inozemstvo, da bi osigurao ono čemu je horizont budućnosti usmjeren - zadovoljavanje potreba u granicama prihvatljivih napora i osiguravanju ekonomske situacije za obrazovno napredovanje djece:

Vito: Pa zabrinuti jesmo jer smo svjesni da može biti, da može biti svakako lošije. Da to čak može utjecat na to da bi možda morali prodati vozilo. Pa evo ja se nadam da neću doć do toliko niske ekonomske situacije da bi morali tražit bolju sredinu. (...) I ono što je, naravno se gleda da bi čovjek imao nekakvu ušteđevinu da bi mogao djeci jednoga dana priuštiti toliko da idu na fakultet ...

5.3.2. Životne strategije statičnoga očuvanja položaja

Primjer životne strategije statičnoga očuvanja položaja: slučaj o3 (Zorana i djeca)

Zorana (65 godina), udovica, živi u proširenom kućanstvu u malom gradu (u obiteljskoj kući koju je uspjela „izgraditi“ sa pokojnim suprugom), sa visokoobrazovanim sinom i snahom (40 i 35 godina) i njihovo dvoje male djece te visokoobrazovanom kćeri (30 godina). Sve su odrasle osobe u kućanstvu zaposlene osim snahe - Zorana je produljila zaposlenje kroz dobrovoljan ostanak u radnom odnosu na pola radnog vremena. Kućanstvo posjeduje automobil (Zorana nije znala procijeniti vrijednost), a ukupan prihod svih članova iznosi oko 15 000 kuna (2015.).

Zorana radi uštede na životnim troškovima stanovanja i hrane živi u proširenom kućanstvu sa sinovljevom obitelji i unucima, te sa kćerkom, što im omogućava kuća koju je sugovornica uspjela „podići“ sa pokojnim suprugom. Zoranino nezadovoljstvo sa prihodima,

odnosno, stopama razmjene kulturnog kapitala za ekonomski svih članova kućanstva primjetno je već u opisivanju zajedničkog života:

Zorana: Živimo svi u kući, to je moja kuća. Eto, živimo zajedno radi, normalno... radi svega - upravo tih, najviše tih financijskih problema... Živimo zajedno i dijelimo sve što je moguće zajedno, da, tako te troškove kojekakve od režija. Nabavke hrane i tako, dobro, to nismo baš strogo podijeljeni, ali kod režija to je. Dijeli se na četiri odrasla člana.

Zorana evaluira *ekonomsku situaciju kućanstva* kao srednju ili „osrednju“ („spadamo u neku osrednju grupu ljudi“), ali je razočarana s prihodima koje članovi kućanstva primaju, pogotovo koliko mlađi članovi - sin i kćer - uspijevaju uprihoditi od svojih fakultetskih diploma. Zoranin sin radi u državnoj službi, a kćer je privatno zaposlena u ekonomskom polju u kojemu je velika konkurencija i relativno male plaće:

Zorana: To nije primjereno nekom, ne znam, fakultetski obrazovanom, a oba dvoje su završili, evo i snaha je završila, pa ne može nać posao, a ovi dvoje mojih ipak rade, pa tako, da bez obzira... Jer to su, nisu to baš nekakva primanja, ali... Mislim rade, i za one osnovne stvari, tako - ima se. (...) Zadovoljna sam što imaju stalni posao... I što redovito primaju plaću. To sam zadovoljna, ali nisam zadovoljna zato što to ne može bit za jedan normalan život dovoljno... da bi eto, tako, sve one neke osnovne potrebe zadovoljili, i da bi lakše živjeli možda nego što sam ja. To je to.

Dakle, Zorana izvor zadovoljstva nalazi u zaposlenosti članova kućanstva i mogućnosti redovitih plaćanja računa i nabavke hrane, što smatra „najosnovnijim potrebama“ ili „osnovnim stvarima“, ali primjećuje kako je *horizont potreba* članova kućanstva prisilno ograničen s obzirom da se mora štedjeti kod svih većih izdataka poput nabavke bolje odjeće i obuće, odlazaka na godišnje odmore i sl.:

Zorana: S obzirom na našu skromnost to je tak... se svrstava u nekakvu osrednju grupu ljudi, ali puno tog nedostaje i ne mogu... možda ja sad što sam starija vidim da je to, ovaj, velika razlika. Imaš za one najosnovnije potrebe, a to su: platit režije i hrana. Već kod kupovanja odjeće, obuće, bilo čega dalje da ne kažem ne znam...sveg onog što bi se tak pratilo nekakvu normalnu obitelj i mislim na te moje mlade, nema se to dovoljno za... pogotovo gdje su i dječica, i tu ima puno izdataka.

Pritom treba napomenuti da Zoranin sin ima i *dodatan honorarni posao* za koji koristi institucionalizirani kulturni kapital završene glazbene škole. No, vrste radnih mjesta i polja

aktivnosti nije omogućuju napredovanje - pogotovo u sinovljevoj državnoj službi, ali niti u kćerkinom polju rada u privatnoj firmi, s obzirom na kćerkine u trenutku intervjua prekarne uvjete rada.

Zorana percipira na način da je „prije bilo bolje“, s obzirom da su ona i suprug uspjeli izgraditi kuću i podići obitelj. Pritom sugovornica za uvjete života niže nego je očekivala optužuje generalnu situaciju u državi i pogotovo osobe koje se okorištavaju mehanizmima zatvaranja, odnosno, stječu nelegalnu imovinu:

Zorana: Pošteno radiš, pošteno cijelog životnog vijeka ali ne ide, ne ide. Sad ja ne kažem da su svi ti ljudi koji si mogu nešto priuštiti na nekakvi nepošten način došli do tog ali ima ih puno što si ljudi su si priuštili i tak. Kad bi svi ispaštamo na račun toga.

Horizont budućnosti koji Zorana vidi ispunjen je samo očuvanjem ovoga položaja i nastavku zadovoljavanja osnovnih potreba - ne vidi šanse za značajno poboljšanje situacije mlađih članova svoje obitelji:

Zorana: Nadamo se, stalno se mi nadamo nečem bolje ali... dobro ja... sad možda ja gledam na drugačiji način jer sam starija. Mlađi ljudi to još imaju ispred sebe još „ohoho godina“, pa onda normalno da to gledaju: „a ima vremena, sredit će se nešto, bit će bolje...“, i tak. Ja baš tu ništa više ne vidim blistavo.

Primjer životne strategije statičnoga očuvanja položaja: slučaj o4 (Anita i Borko)

Anita (49 godina), administrativna radnica u velikom poduzeću sa završenom četverogodišnjom srednjom školom i suprug Borko (49 godina), završene četverogodišnje srednje stručne škole, u invalidskoj mirovini od 41. godine, sa dva sina studenta žive u stanu od 50 m² u velikom gradu. Kućanstvo nema dodatnu imovinu niti automobil, a ukupan prihod je iskazan na oko 7 000 kuna (2015.).

Anitino i Borkovo kućanstvo primjer je *strategije statičnog očuvanja kapitala*. U osiguravanju svojih uvjeta života članovi ovoga kućanstva oslanjaju se samo na formalne prihode - uglavnom Anitinu plaću, uz dodatak Borkove vrlo niske invalidske mirovine (oko 1500 kuna). Anita i Borko nemaju nikakve dodatne plaćene radne prakse, niti značajnije investicije - a nisu ih ni imali u ranijim fazama trajektorije - uvijek su se oslanjali samo na formalne prihode. Prihod kućanstva nije bio znatno veći dok je Borko bio zaposlen jer je

trošio na alkohol - sugovornica navodi da suprugova plaća nije poboljšavala situaciju uvjeta života kućanstva ništa više nego što to u trenutku intervjua čini njegova niska invalidska mirovina:

Anita: Dok je radio pio je i tako da ja nisam imala ništa od njegove plaće. Kad je otišo u mirovinu presto je pit, i osam godina ne pije ni kapi, i tak da nam je isto.

Dakle, strategija je bila u osnovi ista i dok je suprug bio zaposlen jer nije ravnopravno dijelio prihod i nije doprinio kućanstvu. U ovom smislu ukupna strategija kućanstva može se procijeniti kao nekonsenzualna strategija, uz izraženu rodnu asimetriju u odgovornosti za očuvanje položaja i obavljanju različitih vrsta rada koje „padaju“ na ženu.

Nadalje, ovo kućanstvo nije primalo niti prima bilo kakvu značajniju pomoć od proširenih obitelji, rodbine ili prijatelja. Stan u kojemu žive naslijedili su od Borkove obitelji, no po ulasku u partnerski odnos uselili su se u isti dok je još u njemu „živio deda“. Cjelokupna prihodovna strana strategija kućanstva dugoročno se zasniva uglavnom samo na Anitinom zaposlenju:

Anita: Dok ja radim, znači, to je sve okej - evo stvarno- jer muž ima tisuću četiri sto, odnosno, tisuću petsto deset kuna sad mirovine, tako da s tim se ne može ni pola računa platit. Zato uvijek kažem djeci: „Samo dok je majka živa i zdrava“, pa ne, stvarno - ili da mi je manja plaća, ili da ne radim, ne znam kako bi bilo, ali za sad je dobro.

Dakle, cjelokupna strategija očuvanja položaja zasniva se na Aniti: „sve leži“ na Aniti. Naime, strategija ovoga kućanstva je izraženo nekonsenzualna i jednostrana: oslanja se samo na Anitin kulturni kapital i rad. Uz navedeni formalni rad za plaću tu treba ubrojiti i sugovorničine *radne prakse u ekonomiji kućanstva*: uštede u pažljivoj kupnji hrane, kuhanju, pripremi zimnice i sličnih proizvoda, te Anitin rutinski kućanski rad. Dakle, postoji izrazita asimetrija u radnim praksama - o suprugu Anita nije htjela puno govoriti, osim da ne pridonosi bilo kakvim praksama i „*rijetko izlazi iz sobe*“. Odrasli sinovi (u fakultetskoj dobi) također ne pridonose nikakvim praksama, niti plaćenim formalnim ili neformalnim poslovima, niti kroz pomoći u kućanstvu, upravo suprotno - svi osim Anite uglavnom samo „rade nered“ koji ona „rješava“, kao i praktički cjelokupnu strategiju očuvanja položaja:

Anita: Samo se ja „čujem“ u kući jer peglam pet puta istu stvar. I nitko me ne čuje baš i ne doživljava, ne znam... oni [sinovi] su dosta dugo budni tako da eto... Ja kažem: „Ajde sklonite posuđe“, oni više ne jedu tu [mala kuhinja-blagovaonica], odnesu sve u boravak i zato što su tamo stol i stolice ostavljaju

suđe u boravku. (...) Ne osjećaju oni baš da bi nešto trebali napraviti... (...) Ja znam da je „kod mene“ sve „na meni“, sad... uglavnom bi trebalo bit zajedničko. (...) Znači curenje iza mašine, i opet ja moram „pričat“... pričat jedno deset-dvajst dana od kad kažem da negdje kapa voda, da pipa u kuhinji šteka, i da - na kraju je ja moram odvrnit i popraviti.

Anita je u navedenoj situaciji stekla i održala dispozicije i tjelesne resurse izdržljivosti i upornosti kojima uspijeva svaki dan praktički cijeli dan raditi: dakle, uz plaćeni rad to uključuje i povećani teret redovnih kućanskih poslova, te veliki trud i vrijeme uloženo u osiguravanje smanjenja rashoda - štednju u potrošačkim praksama na hranu - kroz pripremu velikih količina domaće hrane, uključujući zimnicu, tjestenine, pite, kruh itd. (ovdje se može primijetiti da je Anita odrastala i osnovnu školu završila u kontekstu malog sela u ruralnijem području Hrvatske):

Anita: Ja uštedim prilično, ovaj, sa kuhanjem i sa spremanjem. Svu zimnicu, ajvar, evo sad turšija završena samo je trebam potrpat u jedno deset - petnest tegla [smijeh]. U flašice od kilo, jedno petnest ovih kila će bit šarene salate ... tako da ovaj, tako da uglavnom to meni nije nikakav problem, to je meni kad dođem s posla dva sata posla, tri, tako da... A i ovo kuhanje sve (...) znači meni ništa nije problem napraviti - jedna moja kolegica je rekla na poslu kao: „Koliko vi uštedite!“ - ja sve radim, svakako, stvarno sve napravim sama, sve šta mogu. Znači ne kupujem gotove njoke, ne kupujem nikakve štrudle i ovo, to sve normalno napravim, da pite, sve drugo.

U ovom kućanstvu nisu zabilježene nikakve ekonomske niti socijalne investicije (nikakva posebna izgradnja i održavanje socijalnog kapitala), a jedine kulturne investicije su studiranje mlađih članova kućanstva (koje je prilično „stihijsko“ i neambiciozno). Anita ima ograničen *horizont potreba*, tako da joj se ne čini da nešto posebno nedostaje dok se podmiruju računi i „djeca imaju dobro jesti“. Sugovornica nema ambicija za „više“, tj. pomirila se s onim što ima, a što je dovoljno za funkcioniranje - kako je sama rekla - „dok je mama tu“:

Anita: Štednjak je star sto godina tako da neka - sve nek radi dok radi. Tako da ovaj, samo što to meni nije nešto drastično da sad osjetim, ovo, sad se ja toga moram „odreć“. Znači sve što je u nekim granicama, to je meni pod „normalno“ pa eto tako, eto. Znači uvijek se podmiri ono najobaveznije, i to sve, a sve drugo što može sačekat. (...) Zna čovjek šta se može. Pa nećete kupit jakne, pa nećete kupit čizme ako već imate dvoje, pa ćete nosit sve dok... (...)

Znači odreć se nečega što stvarno nije toliko bitno, što se može, šta nije toliko „zapelo“.

*Ekonomsku situaciju kućanstva Anita procjenjuje kao „srednju“, sa kriterijima „normalnog plaćanja računa“ i „dok se može živjeti“, pri čemu je svjesna kako nije „startala u životu“ sa značajnim naslijeđem obiteljskog kapitala - niti suprug (osim što su u srednjoj dobi uspjeli naslijediti stan, u kojemu su živjeli i prije sa starijim članom obitelji). Konačno, ovako *statična strategija očuvanja položaja* - bez promjena, sa samo jednim aktivnim članom i bez posebnih investicija i kapaciteta za promjene definira i *horizont budućnosti* kućanstva u kojem Anita zamišlja samo reprodukciju postojećeg i projicira nadu da će se sinovi zaposliti, bojeći se jedinog osnovnog za strategiju: da ona ne ostane bez posla ili da ne izgubi zdravlje:*

Anita: Znači za pet godina ako djeca budu radila to će biti idealno. Znači sad nešto planirat to je teško. S druge strane ne znam oće čovjek bit živ, zdrav, kako će bit jer danas je stvarno situacija takva da se ljudi razbole i nedaj Bože... nekog nestane ono na brzinu tako da sve dok je čovjek živ i zdrav da može radit je dobro. A kako će bit, a ne znam.

5.3.3. Zaključak o životnim strategijama očuvanja položaja

Životne strategije očuvanja položaja obilježava uspješno održavanje uvjeta života pojedinaca i kućanstava dok agenti istovremeno ne ostvaruju značajnija poboljšanja položaja niti im teže. Ove životne strategije obilježava stabilnost društvenih trajektorija kapitala agenata i izostanak značajnijih padova trajektorije - pogotovo naglih i većih padova koji su simptomatični za lomove strategija. Ovdje treba spomenuti kako su moguća dugoročna blaga pogoršanja položaja u odnosu na neke druge društvene grupe i kratkoročna pogoršanja položaja, primjerice u uvjetima inflacija, no stabilnost trajektorija i kapitala te generalnog položaja u društvu, temeljni je obrazac ovih strategija.

Životne strategije očuvanja položaja s obzirom na postojanje *promjena u elementima strategije* kategorizirane su u dva podtipa:

- 1) *životne strategije dinamičnog očuvanja položaja* i
- 2) *životne strategije statičnog očuvanja položaja*.

Životne strategije dinamičnog očuvanja položaja uključuju situacije u kojima su agenti izveli neke značajne modifikacije strategije, a zadržano je usmjerenje strategije ka reprodukciji približno istih uvjeta života. Dakle, težnja očuvanju uvjeta života kod ovih

kućanstava uključuje promjene u postojećim elementima strategije ili uvođenje novih elemenata (poteza, praksi). Ove promjene mogu biti potaknute promjenom strukturnih uvjeta (poput smanjenja plaća u krizi), ili pokrenute bez značajnije promjene strukturnih uvjeta. Ono što je ključno jest uklapanje dinamičnog elementa strategije u generalno slični društveni položaj, naime, agenti ostvaruju napredovanje dovoljno značajno i dovoljno dugoročno da bi se ovi obrasci praksi kategorizirali u strategije napredovanja.

Suprotno prethodnima, *životne strategije statičnog očuvanja položaja* obilježava izostanak promjena obrazaca praksi i strateških poteza - kućanstva koriste kapitalne koje su koristila od početka strategije očuvanja položaja. U ovim je slučajevima važno ne zamijeniti statičnost strategije za „pasivnost“ načina života, čak i u slučajevima u kojima se očuvanje položaja temelji na mirovinama bez posebnih radnih aktivnosti za novac. Naime i u tim situacijama članovi kućanstava mogu obavljati i obavljaju različite radne prakse - plaćeni rad, radne prakse u kućanstvu, prakse pomaganja obitelji svojim radom, prakse proizvodnje za vlastite potrebe, prodaju, kao i za razmjenu poklona, rada i usluga. Dakle, *životne strategije statičnog očuvanja položaja* po definiciji su strategije bez većih promjena elemenata strategije, a ne pasivne strategije bez radnih praksi. Naravno, ove strategije mogu sadržavati i kućanstva sa najmanjim brojem radnih praksi, kao što može biti slučaj za dio umirovljeničkih kućanstava.

Ovdje treba napomenuti kako dolasku u strategiju očuvanja položaja teže i kućanstva koja provode strategiju kompenzacije nakon „ispadanja“ iz prethodne strategije očuvanja položaja. Ovo je prisutno u svim slučajevima u istraživanju obuhvaćenih strategija kompenzacije i opširnije se komentira u poglavlju 5.4. Također, kućanstva sa strategijom snalaženja u principu teže dugoročnom dolasku do strategije očuvanja kapitala, ako ne mogu izgraditi neki visoko efikasan kapital (primjerice kulturni kapital koji odgovara poziciji „inovatora“ u probitačnim nišama), u kom slučaju agenti teže strategiji napredovanja.

Dakle, po slučajevima prisutnim u ovom istraživanju *životne strategije statičnoga ili dinamičnoga očuvanja položaja* su strategija kojima teže agenti koji ne mogu ostvariti napredovanje, a koji nisu izloženi strukturno toliko nepovoljnim uvjetima kao što je to slučaj u situacijama preživljavanja. Moguće je uočiti da kućanstva sa strategijama očuvanja položaja, zahvaćena ovim istraživanjem, imaju niže kapitalne nego kućanstva sa strategijama napredovanja, no više nego kućanstva sa strategijom preživljavanja. *Ekonomski kapital* se kod kućanstava zahvaćenim istraživanjem kreće od 14 000 do 7 000 kod četveročlanih

kućanstava, što znači od 3 500 do 1750 kuna po osobi.¹⁸⁹ Vrijednost automobila kreće se od 4000 eura do izostanka vlasništva nad automobilom, a više od jedne nekretnine ne posjeduju niti jedno od kućanstava u istraživanju. Treba napomenuti kako s obzirom na širinu teorijskog obuhvata ove strategije i širinu mogućeg raspona prihoda, vjerojatno dio kućanstava s ovom strategijom posjeduju više od jedne nekretnine, a da nije zahvaćena istraživanjem. Institucionalizirani kulturni kapital kod kućanstava zahvaćenim istraživanjem najčešće je srednja škola, zatim viša škola ili baccalaurat, pa onda visoko obrazovanje (pogotovo kod mlađih članova kućanstava).

Kod agenata sa životnim strategijama očuvanja položaja prisutnih u istraživanju, ovu su strategiju uspjevala održati samo kućanstva sa dva formalna prihoda (ili njih više ako je riječ o proširenom kućanstvu). U slučaju da je jedan od tih prihoda bio značajno manji od prosječne plaće ili da velikim dijelom nije dostupan na korištenje ostalim članovima kućanstva zbog nekonsenzualnog karaktera strategije (kao u slučaju o3), kućanstva su ili proizvodila hranu za vlastite potrebe (uključujući i posebno štedljivo kuhanje kroz proizvodnju velikih količina jeftinije domaće hrane, zimmnice, itd.), ili se oslanjala na značajnu pomoć obitelji u hrani.¹⁹⁰

Kućanstva sa strategijom očuvanja položaja *ne ostvaruju stabilno napredovanje* u uvjetima života, te *nemaju aktivan kapital kojim bi napredovanje ostvarivali*. Posjedovanje ovakvog kapitala je, naime, kvalifikacija strategije napredovanja. Uz izostanak visokih volumena (komercijaliziranih) ekonomskih kapitala, ovo se odnosi i na kulturne kapitale u odnosima sa poljima u kojima su aktivni. Dakle, ovi agenti na temelju kulturnog kapitala ne ostvaruju dugoročna značajna napredovanja - kulturni kapitali u istraživanju nisu visoki kao kod strategija napredovanja, te njihova polja ekonomskih aktivnosti, struke i mjesta u radnoj hijerarhiji ili uopće ne omogućuju napredovanje ili je kompetencija u poljima tolika da nije realno očekivati napredak bez vrjednijih i specijaliziranih kapitala koje nemaju - a ponekad i specifičnih kapitala koji mogu rastvoriti mehanizam zatvaranja (vidi Ivanković, 2017; Hoffman i sur., 2017; Petrić i sur., 2022).

Nadalje, kod strategija očuvanja položaja „dodatne“ investicije u povećavanja kulturnih kapitala (poslije obveznog školovanja) koji se tržišno razmjenjuju prije su iznimka

¹⁸⁹ Ispod donje granice od 1750 kuna po članu kućanstva (2015.) prilazi se domeni razina prihoda kod strategija preživljavanja. Viša granica preuzeta je od slučaja o1, pri čemu je na prihod kućanstva od plaća dodana procjena prihoda od apartmana koju sugovornik spominje u intervjuu, ali ne precizira. Vjerojatno su mogući i viši iznosi prihoda kod očuvanja položaja - ovaj se izračun odnosi samo na u istraživanjima zahvaćene slučajeve, no, iznad ove razine počinje i prihodovno područje strategija napredovanja. Treba podsjetiti da su navođenja iznosa prihoda orijentacijska s obzirom na empirijski zahvaćene slučajeve.

¹⁹⁰ Ovo je prisutno i nakon prelaska iz strategije kompenzacije u strategiju očuvanja položaja kod slučajeva k1, k2, k3 i k5.

nego pravilo dok se kod strategija napredovanja aktivno koriste prilike za redovne ili izvanredne investicije u kulturne kapitale. Konačno, investicije u kulturne kapitale kod kućanstava kategoriziranih u ovu strategiju, radilo se o investicijama koje ne mogu omogućiti velika podizanja uvjeta života kućanstva niti pokrenuti trajektoriju dugoročnog napredovanja (kao u slučaju investicije u o1), te o investicijama kojima je cilj ili dolaženje u strategiju očuvanja položaja iz prethodne strategije kompenzacije ili snalaženja ili održavanje uspješne strategije očuvanja položaja (o2).

Najvažniji tip socijalnog kapitala ovih agenata je *socijalni kapital solidarnosti*, za razliku od profesionalnoga socijalnog kapitala koji je temeljan kod strategija napredovanja. U mreži solidarnosti obitelj je na prvom i povlaštenom mjestu s obzirom na važnost pomoći koju pruža, emocionalnu podršku te ulogu „zaštitne mreže“ - *de facto* rezerve kapitala. No, treba napomenuti kako je pomoć obitelji u istraživanju strateški najvažnija kao mehanizam pomoći u potrebi - pri padu u položaju koji se kod ovih strategija ne događa (padom bi prešle u strategije kompenzacije).

Socijalni kapital solidarnosti - mreže rodbine, kumova i prijatelja pojavljuju se kao važne kod dijela kućanstava sa strategijama očuvanja položaja, pri čemu je riječ o *recipročnim razmjenama* za razliku od uvelike asimetrične recipročnosti kod strategija preživljavanja (razmjena dobara, usluga i rada sa motivom pomoći agentima koji tek preživljavaju). Prakse koje omogućuje socijalni kapital kod ovih agenata su: razmjena rada (pomoć sa tehničkim i fizičkim poslovima, u poljoprivredi itd.), razmjena dobara (pogotovo kod poljoprivredne proizvodnje), razmjena darova (pogotovo za važne događaje u životu obitelji povezane sa djecom, ali i općenitije), pa u nekim slučajevima i posuđivanje manjih iznosa novca.¹⁹¹

Agenti sa statičnom strategijom očuvanja položaja u svojoj socijalnoj trajektoriji ne oslanjaju ni na kakve strateške poteze poput promjena polja radnih praksi, započinjanja novih radnih praksi, investicija u kulturni kapital (koje nisu dio obrazovnih praksi za djecu) ili investicija u ekonomski kapital koji bi vodio novim za strategiju važnim praksama kao što je iznajmljivanje, poduzetnički/obrtnički projekti, itsl. U ovom istraživanju, kućanstva s ovom strategijom imala su i male obujme socijalnoga kapitala solidarnosti, što odgovara percepciji da nema šansi za dodatne aktivnosti koje su često plod razmjene informacija u mrežama

¹⁹¹ Sve prakse su prisutne kod slučaja o1 u seoskom okruženju koje gravitira urbanoj sredini, te dio kod o2 u urbanoj sredini, gdje je najvažnijim istaknuta pomoć pri selidbi i adaptacijama stana, kao u informacijama o mogućnostima nalaženja posla / dodatnog rada.

socijalnog kapitala, ali ne smatra se da je niska količina socijalnog kapitala nužnost za agente s ovim podtipom strategije očuvanja položaja.

Strateški potezi kod strategija dinamičnog očuvanja položaja zahvaćeni istraživanjem su: *investicije u kulturni kapital* (završavanje dodatnih stupnjeva obrazovanja, kod o1); *aktivacije ekonomskog kapitala* za ostvarivanje prihoda (početak aktivnosti iznajmljivanja nekretnina, kod o1), uvođenje *praksi dodatnog rada* (prekovremeni i honorarni rad, kod o2); te ojačavanje *oslanjanja na pomoć obitelji* (pomoć u novcu za izvanredne situacije, pomoć pri kupnji stana i učestala sitna pomoć u hrani sa sela kod o2).

Promjene *polja aktivnosti i kapitala* koje odgovaraju rekonverziji strategije (prekidu s imovinom radi iskorištavanja boljih prilika) zabilježene su samo kao dio dosezanja strategije očuvanja položaja iz isprekidane karijerne trajektorije strategije snalaženja (stjecanje novih kulturnih kapitala u vidu certifikata i prekvalifikacije kod o2). Važno je napomenuti kako se ovakvi strateški potezi pak redovito događaju kod „ispadanja“ iz strategija očuvanja položaja u strategije kompenzacije pod pritiskom kriza. Naime, sama *differentia specifica* strategije koja se razmatra u ovom poglavlju - očuvanje položaja - čini manje vjerojatnim promjene polja. Pritom je logički i empirijski združena sa manjim volumenima kapitala te manje profitabilnim i fleksibilnim kapitalima, nego su kulturni kapitali unutar strategija napredovanja. Posljednji odgovaraju stručnjacima, znanstvenicima, visoko rangiranim umjetnicima, upravljačima (managerima), visoko rangiranim analitičarima itd. - zanimanjima u kojima je strateška promjena polja logičnija za očekivati jer kapitali lakše mijenjaju polja: upravljačke, analitičke, stručne - npr. programerske - vještine i diplome koje ih garantiraju moguće je koristiti u raznim ekonomskim poljima i na raznim pozicijama.

Konačno, strateški potezi se kod strategija očuvanja položaja praktički ne odnose na dugoročne redukcije *potrošačkih praksi*, koje su ova kućanstva nastojala održati općenito istima ili lagano poboljšavati. Kod kućanstava sa ovim strategijama u istraživanju su svakako prisutne određene adaptacije - pogotovo kratkoročne - *potrošačkih praksi*.¹⁹² No, ovakve povremene adaptacije simptomatične su za većinu kućanstava u istraživanju, pa čak (u manjoj mjeri) i kućanstva sa strategijama napredovanja, koja također mogu „rezati“ dio potrošnje u strukturno nepovoljnim ekonomskim uvjetima poput izraženo recesijskih ili inflacijskih godina. Dakle, adaptacije *potrošačkih praksi* nisu distinktivne za strategiju dinamičnog

¹⁹² Kao što je kratkotrajno smanjenje količine i/ili kvalitete kupnje većine proizvoda „redovite potrošnje“ (hrana, higijena i kozmetika), te odgađanje kupnje i/ili posebno izražen lov na popuste kod proizvoda „duge upotrebe“ (odjeća, obuća, kućanski aparati) - poput kupnje higijenskih proizvoda i kozmetike u manjoj količini i u manjoj kvaliteti, odgađanje kupnje nove odjeće i obuće te veća pozornost pridana „lovu na akcije“ u tom segmentu, zatim odgađanje kupnje novih proizvoda, itd. (izraženo prisutno kod o3 i o4).

očuvanja položaja, no - važnije od toga - one nisu dugoročne jer kućanstva sa ovim strategijama generalno održavaju svoju poziciju, pri čemu postoji tendencija održavanja *horizonta potreba*, odnosno, razine potrošačkih praksi.

Kod ovih agenata nije bilo većih *nepovoljnih strukturnih promjena*, šokova i kriza, jer bi tada logički pokrenuli ili strategiju kompenzacije ili „pali“ u strategiju preživljavanja. Manja pogoršanja strukturnih uvjeta su, ipak, moguća - primjerice, u istraživanju je zabilježeno nezadovoljstvo agenata uslijed povećavanja potrošačkih cijena i cijena energije s jedne strane, a s druge strane smanjivanja ili stagnacije plaća i time blagog općeg pogoršanja položaja kućanstva, kao i uslijed izraženijega dugoročnog pogoršanja položaja ovih kućanstava u odnosu na onaj dio kućanstava koji svoj položaj poboljšava korištenjem „veza“ za prisvajanje nelegalne koristi. Kod slučajeva strategije dinamičnog očuvanja položaja u istraživanju manje nepovoljne promjene u strukturnim uvjetima potaknule su agente na promjene nekih elemenata strategije (investicije kod o1) i/ili uvođenje novih elemenata strategije (dodatan rad kod o2).

Kada je riječ o radnim praksama agenata sa životnom strategijom statičnog očuvanja položaja u istraživanju moguće je konstatirati da su one ograničene na manji broj praksi i usredištene prvenstveno na formalni rad (pri čemu je u istraživanju prisutan još i honorarni rad kod slučaja o4). Riječ je o kućanstvima koje ne vide način za povećanje svojih objektivnih šansi i nemaju aspiracije za promjene položaja ili promjenu polja djelatnosti. Kućanstva sa ovom strategijom i dalje mogu obavljati aktivnosti samoopskrbe - proizvodnju hrane za svoje potrebe ako imaju poljoprivredna zemljišta, ili rad za vlastite potrebe poput građevinskih i majstorskih radova, te prakse štednje kroz posebno intenzivan rad u pripremi hrane (o3 - proizvodnja kruha, tjestenina, pita, konzervirane hrane raznih vrsta, itsl.). No, nasuprot ovome, radne prakse kod agenata sa životnom strategijom dinamičnog očuvanja položaja u istraživanju sadržavale su sve navedene prakse, te su imale veći raspon praksi i dodatne elemente poput prekovremenog, honorarnog rada te rada „na crno“ (o1, o2, te k1 i k2 nakon stabilizacije strategije u očuvanje položaja).

Rodna dimenzija praksi kod agenata sa strategijom očuvanja položaja zabilježenih u istraživanju je heterogena - od početno egalitarnih raspodjela kućanskog rada (o1), preko pretežno tradicionalnih raspodjela i specijalizacije muškarca za dodatan prekovremeni i honorarni rad (o2) do nekonsenzualnih i potpuno neegalitarnih oblika strategije (o3).

Ekonomsku situaciju kućanstva agenti sa životnom strategijom očuvanja položaja u istraživanju procjenjuju kao „dobru“ (o1), „zadovoljavajuću“ (o2), „srednju“ (o3) i „osrednju“ (o4), a uvjete života opisuju „normalnim“ (o3) i „dovoljnim“ (o2). Ipak, zabilježen je osjećaj

nezadovoljstva životom prilagođenim prvenstveno ili zadovoljavanju osnovnih potreba, dok je u kućanstvima prisutnima u istraživanju neki dio „viših“ potreba uvijek reducirana - veći ili manji, poput: skupljih izleta i putovanja, obnavljanja voznog parka, kupnje odjeće i obuće bez odgađanja i kalkulacija, obnove kućanskih aparata, itsl.¹⁹³

Kada je, pak, riječ o *horizontima budućnosti* kod kućanstava moguće je konstatirati da su oni usmjereni očuvanju položaja, pri čemu mogu biti prisutne veće ili manje razine nesigurnosti i neizvjesnosti agenata oko uspjeha održavanja tog strateškog cilja. Izraženo se pojavljuje i isticanje želje za uspješno školovanje djece i da djeca u budućnosti imaju dobar standard i društveni uspjeh (svi slučajevi u ovoj strategiji), te da ostvare napredovanje kojim bi mogli nadići sferu zadovoljavanja osnovnih potreba.

5.4. Životne strategije kompenzacije položaja

Na temelju analize praksi pojedinaca i kućanstava koje pokazuju težnju a donekle mjere čak i uspjeh u kompenziranju svoga položaja koji je izgubljen zbog nepovoljnih strukturnih promjena, možemo govoriti o *životnim strategijama kompenzacije položaja*.

Strategije kompenzacije izazvane su naglim padom trajektorije uslijed: a) *nastanka nepovoljnoga odnosa kapitala kućanstva sa poljima u kojima ti kapitali vrijede* (velike devalvacije i deaktivacije kulturnog kapitala, uključujući i devalvacije očekivanih vrijednosti kulturnog kapitala pri završetku obrazovanja); ili, b) *unutarnjih nepovoljnih promjena strukture kućanstva* (gubitak kapitala i rada članova kućanstva). Na ovaj način strategije kompenzacije možemo podijeliti na:

- 1) *životne strategije kompenzacije položaja izazvane izvanjskim strukturnim čimbenicima*, i
- 2) *životne strategije kompenzacije položaja izazvane unutarnjim strukturnim čimbenicima*.

¹⁹³ Potrošačke prakse u odnosu osnovnih i „viših potreba“ te njihov odnos kod životnih strategija očuvanja položaja nije lako precizno razgraničiti i za to bi bilo potrebno kvalitativno istraživanje koje velik dio vremena posvećuje potrošačkim praksama i njihovim varijacijama tijekom vremena. Naime, osim relativno velikog raspona prihoda kod ovih strategija, situaciju dodatno usložnjava životni ciklus kućanstva i za očekivati je da kod dijela ovih kućanstava potrošačke prakse u sferi „viših potreba“ postaju manje vjerojatne nakon rođenja djece, pa su kasnije u nekoj mjeri povezane sa trajektorijama djece i u međuvremenu stečenim modifikacijama habitusa. Ono što je jasno iz istraživanih kućanstava sa ovom strategijom je da su svi usmjereni prvenstveno regularnom zadovoljavanju osnovnih potreba sa donekle ograničenim horizontom potrošnje koji ne uključuje velik dio elemenata koji se svrstavaju u potrebe koje nisu „osnovne“ (osnovne potrebe kod ovih kućanstava mogu se svesti na hranu, stanovanje, higijenu i kozmetiku, zamjenu istrošene odjeće i obuće, osnovno podmirivanje troškova slobodnog vremena, režijske troškove i troškove manjih regularnih adaptacija stambenih prostora).

5.4.1. Životne strategije kompenzacije položaja izazvane izvanjskim strukturnim čimbenicima

Primjer životne strategije kompenzacije položaja izazvane izvanjskim strukturnim čimbenicima: slučaj k1 (Milana i Marko)

Milana (40), visokoobrazovana ekonomistkinja u prodaji financijskih usluga i Marko (45), koji sa četverogodišnjom srednjom stručnom školom drži tehničko zanimanje u velikoj industrijskoj firmi, te troje djece u školskoj dobi žive u vlastitom stanu kojem je namještaj funkcionalan i žarkih boja, pomalo zastario. Kućanstvo posjeduje automobil u vrijednosti od 1 500 eura, a ukupan prihod kućanstva je od 9 do 10 000 kuna (2015.).

Strategija kućanstva kojega čine Milana i Marko, te troje djece u školskoj dobi, primjer je *strategije kompenzacije* - povratka prema uvjetima života što sličnijima onima koje je kućanstvo imalo prije pada u količini kapitala koji se dogodio uslijed devalvacije Markovoga kulturnog kapitala (smanjenja plaće) i trogodišnje deaktivacije Milaninoga kulturnog kapitala (otkaza i dugotrajne nezaposlenosti). Izvršen cilj strategije kompenzacije ovoga kućanstva značio je i povratak u strategiju očuvanja kapitala - doduše, na nižoj razini uvjeta života nego je bila početna te uz ukidanje dodatnih investicija u obrazovanje djece. Dakle, objektivni rezultat trajektorije je ostvarivanje nižeg položaja, nego je bio zagarantiran prošlim strukturnim uvjetima (prije događaja koji su potaknuli strategiju kompenzacije) - i po vrijednosti kulturnog kapitala i po obujmu prihoda (vidi dijagram 4).

Naime, članovi ovoga kućanstva bili su dvostruko pogođeni tijekom ekonomske krize: Markovo je poduzeće privatizirano uz značajno smanjenje plaća - *devalvaciju kulturnog kapitala*, a Milani je *deaktiviran kulturni kapital* kada je podružnica korporacije u kojoj je bila zaposlena, zamijenila radnice na punim plaćama stažisticama zaposlenima preko programa stručnog usavršavanja:

Milana: *Onda je vlada naša uvela onu mjeru - sa faxa ili sa srednje na posal za iljadu i šesto, i onda smo nas četiri starije na pomoćnim poslovima dobile otkaz.*¹⁹⁴ (...) *Ostali smo bez jednih primanja, a onda je njegova plaća sa nekih devet pala na četiri i po – pet, kad je doša ovi [privatni vlasnik].*

¹⁹⁴ Milana: *I onda su došli ti mladi za iljadu i šesto. Sad koliko je to dobra mjera... Iskoristilo ih je, otišli su i oni a otišla san i ja s time da puno je teže naći posao u trideset i petoj nego, ne znam šta bih rekla za tu mjeru [smijeh] ... kome je donijela dobro, osim mojoj šefci, koja je uštedila na plaćama i doprinosima.*

Dakle, promjene strukturnih uvjeta u oba polja formalnih radnih praksi tijekom ekonomske krize izmijenile su Milaninu i Markovu poziciju, te dovele kućanstvo u *kriznu situaciju* pada prihoda („*onda je bilo, ono, gadno*“) i *slamanje strategije*. Strategija očuvanja položaja više se nije mogla održavati - niti prihvaćanjem strukturno niže razine uvjeta života jer kućanstvo sa novim uvjetima života *nije moglo zadovoljavati osnovne potrebe*. Naime, od mjesečnoga prihoda u iznosu od ukupno oko 13 000 kuna, ovo je peteročlano kućanstvo Markovim smanjivanjem plaće palo najprije na oko 9 000 kuna, pa Milaninim gubitkom posla na prihod od oko 5 000 kuna - u kategoriju prihoda po članu koji obilježava strategiju kućanstva.

Nepovoljni strukturni uvjeti ekonomske krize Milani su smanjivali objektivne šanse uspjeha za ponovno zaposlenje, pa sugovornica nije mogla brzo naći posao u struci. Usljed strukturnoga šoka deaktivacije i devalvacije kulturnog kapitala i krize strategije, članovi kućanstva započinju *prakse ublažavanja krizne situacije* usmjerene ublažavanju pada u uvjetima života unutar šire *strategije kompenzacije* - usmjerene povratku što bliže uvjetima života koje su ranije imali, dakle, povratku u uvjete života u kojima mogu zadovoljavati osnovne potrebe.

Prakse ublažavanja krizne situacije pada prihoda u kućanstvu zasnivale su se na aktivaciji solidarnosti proširene obitelji, dakle, oslanjanju na *pomoć roditelja*, te na *redukciji potrošačkih praksi*. Mogućnost značajnog oslanjanja na ekonomski kapital roditelja za ovo je kućanstvo značila manju potrebu kratkoročne redukcije potrošačkih praksi (inače bi potrošačke prakse morali reducirati na razinu koja je zabilježena kod strategija preživljavanja bez pomoći u hrani ili prodavati imovinu). Naime, Milanini roditelji, emigranti sa srednje-visokim ekonomskim kapitalom, u razdoblju krizne situacije slali su redovito velike iznose novca (koji su se mjerili u tisućama kuna mjesečno). To je bila pomoć koju je Milana, ironizirajući situaciju krize u kojoj se kućanstvo nalazilo, nazivala „*humanitarna pomoć*“. Sugovornica je izrazila kako bi - da ove pomoći nije bilo - njezino kućanstvo bilo osuđeno na uvjete života obilježene *teškom ekonomskom nužnosti*:

Milana: *Onda nam je uskakala mater, da nije bilo nje, jel, to bi bilo sve puno gadnije, uskakala je mater. (...) Znači da čovik nije ima to „nešto extra“... bia bi, ono, tuka bi se oko kontejnera. To je humanitarna - ja sam to zvala „humanitarna pomoć“, mislim. Dok se ja nisam zaposlila ona je slala, tako, kako bi kad mogla, i tako je to nekako prošlo.*

Redukcija potrošnje nije morala biti drastična zbog novčane pomoći koje je kućanstvo primalo od roditelja (ovdje treba pridodati i intenziviranje slanja hrane sa sela Markovih

roditelja), i nije iziskivala, primjerice, snižavanje kvalitete prehrane. Svejedno, *horizont potrošačkih potreba* tijekom ovog vremena je sužen: ukinuti su troškovi više razine potreba u sferama kulturne potrošnje i slobodnog vremena (odlasci u kino, na koncerte, u restorane, šoping centre te na izlete), a odgođene su i manje investicije u ekonomski kapital (preuređenja stana i kupnja novog namještaja, zamjena automobila novijim). Treba posebno naglasiti da su kod ovog kućanstva ukinute i gotovo sve *dodatne (izvanškolske) investicije u kulturni kapital djece*:

Milena: *Znači srezali smo to... pa kreneš od toga, znači, on [sin] više nije iša na nogomet, nije iša na taj njemački. Prije bi bilo: „Ajde idemo sad svi lijepo na pizzu!“; kad je petica, idemo tamo - idemo vamo, i to isto... ovaj, baš se svelo na... plati račune i hranu, i to je to. Znači ništa, ono, eto, prije bi išli kod sestre u [grad u inozemstvu] i vamo - tamo, a onda – nigdi, ono, stoj doma i ne mrđaj! (...) Ma sve, sve, sve, prije sam ja i vodila malu na koncerte ovo-ono, sve, sve, sve se to ukinulo, kino, sve, nema to više.*

Iduću fazu strategije kompenzacije za pad u društvenoj poziciji Milana i Marko započinju uvođenjem *novih plaćenih radnih praksi*: Marko nalazi dodatni honorarni posao, a Milana, izložena neuspjesima traženja redovitog zaposlenja u struci, suspendira očekivanja svojih objektivnih mogućnosti i počinje raditi nekvalificirane sezonske poslove u turizmu. U oba je slučaja započinjanje novih plaćenih radnih praksi potpomogao socijalni kapital solidarnosti - Markovo sudjelovanje u honorarnom radu sa prijateljima, te Milanino nalaženje sezonskih poslova.

Strategija kompenzacije dovršava se dugoročnom *adaptacijom radnih i potrošačkih praksi* kroz sljedeće strateške elemente, dakle: *reaktivacijom kulturnog kapitala*, održavanjem praksi *dodatnog rada*, prilagođavanjem subjektivne percepcije novih objektivnih šansi Milanine karijere sa *sniženim aspiracijama* od plaćenog rada, te odricanjem od značajnog dijela prijašnjih potrošačkih praksi uz razvijanje *reduciranog horizonta potreba* i prilagodbu istih.

Dakle, Milana je uspjela *reaktivirati kulturni kapital* samo pristajanjem na strukturno nepovoljniju poziciju nego prije - pristajanjem na *devaluaciju kulturnog kapitala* i zaposlenjem na prekarnom poslu: nesigurnijem, stresnijem i znatno slabije plaćenim poslom u struci, u kojem se plaća računa po učinku prodaje (ovdje se može promišljati je li uopće kulturni kapital u punom smislu reaktiviran jer se taj posao može obavljati i sa srednjom stručnom spremom te plaća ne ovisi o diplomi i vještinama nego o učinku prodaje):

Milana: *Dok donosiš, uhm... proviziju i to, tu si. Brojke, čiste brojke. Dok su moje brojke dobre, ja san tamo, kad padnu ispod pedeset posto plana, ja iden ća, ka i svi. To je to. Tako da... opet je ono... al ne mislimo o tome.*

Sa dva formalna zaposlenja i modifikacijom elemenata strategije kućanstvo je završilo direktni period strategije kompenzacije (nadomještanje izgubljenog položaja završeno je u mjeri u kojoj je završeno) te je time izgradilo novu *strategiju očuvanja položaja*. S redovitim plaćama u razini od oko 8 000 kuna (2015. godine) i dodatnim Markovim honorarnim zaradama (kojima se mjesečni prihod diže od 9 000 do 10 000 kuna), peteročlano kućanstvo ima lošije uvjete života, nego što su ih imali prije ekonomske krize, i tome sukladno reducirane potrošačke prakse i *sužavanje horizonta potreba*. No, uvjeti života nove stabilizirane strategije očuvanja položaja dovoljni su za *zadovoljavanje osnovnih potreba* bez redovite financijske pomoći proširene obitelji. Milanina *evaluacija ekonomske situacije* je kako bi se nalazili na granici siromaštva da Marko nema prakse dodatnog rada, s obzirom da su plaće od 8 000 kuna na pet članova (1 600 kuna po članu) dostatne samo za zadovoljavanje najosnovnijih potreba:¹⁹⁵

Milana: *Ekonomska situacija mojega kućanstva je, ono, onako iskreno kad bi se reklo - to je na granici nekog siromaštva. Jer neko će reć: „Imaš jest i piti, i ti si sretan“, a neko, neko će reć: „Ne možemo sve poist i popit“, mislim, šta je život... Tako da moj muž... uz taj svoj posa, jel svoj posa, on [honorarno radi] i to je onaj, to je onaj „plus“, onaj naš „standard“ što mi nekad sebi nešto priuštimo, kupimo dicit i „ovo“ - „ono“, ali plaća to je baš ono: „pojedi, popij, i to ti je to!“. Režije, kredit, i e, to je, to su plaće.*

Potrošačke prakse su stabilizirane na reduciranoj razini u odnosu na vrijeme prije provedbe strategije kompenzacije. Kućanstvo je snizilo aspiracije u području potrošnje, što je zahtijevalo određene *modifikacije habitusa* - vidljivo u izjavama poput: „Meni je to bilo *normalno* u životu, da mogu i priuštiti...“; „prestalo [mi je] bit *bitno*“ „novac smo *naučili*... štedit malo“. Dakle, kućanstvo je provelo ograničavanje horizonta potreba - zamjenu skupljih

¹⁹⁵ Prihod od 1600 kuna po osobi u kućanstvu stvarno i odgovara gornjoj granici prihoda u kategoriji strategije preživljavanja (2015.), kod onih kućanstava koja su na taj prihod imala i neki dodatni trošak, poput kredita ili stanarine, te koja nisu imala veliku pomoć u hrani ili novcu od članova obitelji, te dodatne zarade. Dakle, Milanina izjava nije uopće daleko od realnosti, s obzirom da u ovom kućanstvu ne postoje navike posebno štedljivih praksi u kuhanju (proizvodnje i najosnovnijih kaloričnih namirnica poput kruha, pita i uštipaka), te da se ovo kućanstvo nalazi u osjetljivom periodu školovanja troje djece i ima kredit za stan. Dakle, pad prihoda ispod njihovog osnovnog značio bi ulazak u teren koji je zabilježen kod strategija preživljavanja.

roba jeftinijima, i zamjenu provođenja slobodnoga vremena uz trošenje novca aktivnostima koje se ne plaćaju.¹⁹⁶

Strategija kompenzacije uključivala je Milanin proces *refleksivne reevalucije* promjena svoje objektivne situacije i *modifikacija habitusa* tijekom potrage za novim stalnim radnim mjestom. *Slomljena karijerna trajektorija* i trogodišnje razdoblje neuspješnoga traženja posla rezultirali su percepcijom *individualnog poništenja šansi* društvenog uspjeha uz osjećaj nemoći, što je izazvalo i psihičke i fizičke zdravstvene probleme.

Zanimljivo je da sugovornica ne navodi i ne vidi ekonomsku krizu kao razlog svog gubitka posla i nemogućnosti zapošljavanja, već je dijelom *individualizirala osjećaj krivnje*, te kao strukturne teškoće kojima je bila izložena ističe kako je teže naći posao nakon 35. godine, kako nije imala „vezu“ za posao,¹⁹⁷ i kako je kao žena u traženju posla nailazila na rodno uvjetovane teškoće.¹⁹⁸

Da bi uspjela izdržati dugotrajno suočavanje sa neuspjesima nalaženja posla i *osjećajem nesigurnosti* i tjeskobe koji se prelijevao u sve sfere njezina života, Milana je uz pristajanje na „niža“ očekivanja provodila i tehnike samopomoći - reprogramiranje mentalnih obrazaca za prihvaćanje situacije i samouvjeravanje da je sve „ok“ uz prebacivanje odgovornosti na „višu silu“:

Milana: *Uspila san, ali uz puno rada na sebi. Puno rada, puno rada i... ja ću to pokušat autogenim treningom: „Sve je dobro, sve je u redu, sve će bit super“, i... eto. Ali je ostavilo posljedice... Moraš nać negdi ono, znači: „Ja nisan kriva, ja ne mogu tu ništa“. (...) A onda pribaciš to... „Bog ima nešto bolje, i bit će, i nać će“, tako da... ovaj... i uz sav moj rad, trud autosugestiju ja san uspila sebe vratit. (...) Ja sam prominila svoj način razmišljanja, znači ono što*

¹⁹⁶ Milana: *Meni je to bilo normalno u životu, da mogu i priuštiti djetetu četiri 'kinder pingvina', ako želi, da ga mogu izvest na pizzu dva put u misec dana, znači... taj novac smo naučili... štedit malo. Znači ne, nismo se vratili starim potrošačkim navikama. (...) Mislim da ne živim ništa lošije, nego jednostavno mi je prestalo bit bitno to da ja sad moram imat... hm... „GUESS“ majicu od trista kuna, ma dobra je ova i od trideset devet, i boli me briga. (...) Radije otić na [rekreativna zona] šetat, nego po [trgovačkim] centrima, i tako smo i prije, al sad je više. Jer uvijek si podložan onoj impulzivnoj kupnji.*

¹⁹⁷ Milana: *Molbe-odbijenice, molbe-odbijenice, jer neman ni brata političara, ni tetu u županiji, ni nigdi nikoga neman. Čak sam i ja tako pokušala, iskreno, i nudila pare ljudima koje znam da rade: „Pa ajde molim te iman ti ja dvi - tri iljade eura, i tako mi je stalo“, iskreno. Potpomagala sam mito i korupciju [smijeh]... e, ono, više sam bila očajna.*

¹⁹⁸ Bez obzira što je njena nezaposlenost bila posljedica strukturnih faktora ekonomske krize, učinka vladine mjere stručnog osposobljavanja za rad bez zasnivanja radnog odnosa (SOR), mehanizama zatvaranja koje je i sama percipirala, te diskriminacije koju je kao žena doživljavala na nekim razgovorima za posao - Milana: *Još mi je najluđe bilo, dođem na razgovor pa [me pitaju]: „Koliko dice, koliko godina?“. Pa: „Ko će čuvat dicu ako se razbole?“, ja velim: „Pa baka“ - „A šta ako se i baka razboli?“, ja govorin: „A onda ću naći bebisitera i za baku, mislim“.*

sam rekla: „sadašnji trenutak“, „nemoj brinit, nek brine neko drugi, bit će, lipo se smiri...“, i tako bez toga stvarno, ono, bi bilo gadno i... to je to.

Ovo odgovara reflektivnom radu na sebi kojega i Bourdieu spominje kao dijelu modifikacija habitusa (Bourdieu, 1994, 116; 2000, 160),¹⁹⁹ samo što ovdje modifikacije habitusa nisu izvršene radi napredovanja ili očuvanja položaja već radi pristajanja na lošiju društvenu poziciju i sve „što ide s njom“ te radi suočavanja s velikim količinama stresa i nesigurnosti.

Vrijedi ponoviti kako sugovorničin kulturni i socijalni kapital tijekom krize nije omogućio pronalazak posla sve dok nije redefinirala svoje mjesto u društvu, pristala na manja očekivanja i zaposlila se *ispod* kvalifikacije, radnog iskustva, statusa radnoga mjesta i prethodne razine plaće (od više od 5 000 kuna do oko 3 000 kuna, 2015.). Modifikacije habitusa su omogućile sugovornici da bude „*zadovoljna*“ sa takvim poslom i prihvati stres u radu i nesigurnost radnog mjesta:

Milana: A s ovin sam zadovoljna, ima ono osnovno, plaća i isto učinak, al eto, koliko napraviš toliko, nije loše, ne mogu reć da je loše. Plaća je negdje oko tri tisuće, sad nekome je to možda malo, ali meni je okej... (...) I ne nudi se ništa bolje. Onda san rekla: „Moraš tu di te primilo uspit!“, i to je to. (..) Ja san svjesna - triba sedit, zvat, bit uporan... I zato san ostala, al puno ih dođe i ode jer ne mogu to.

Bez obzira na snižavanje aspiracija prema budućnosti i dalje je prisutna neizvjesnost i nesigurnost u *horizontu budućnosti* ovoga kućanstva zbog šansi za ponovno pogoršanje strukturnih uvjeta:

Milana: Neizvjesna je budućnost. Jer i dalje se ne zna što će bit s time.
Intervjuist: Sa [industrijsko poduzeće u kojemu Marko radi]? *Milana: E, e. Dok ga država... još uvijek država daje za plaće. Kad jedanput prestane, kad taj [privatni vlasnik] bude triba sam proradit, znači to... Ali smo rekli da nećemo na to mislit, znači „ovi sadašnji trenutak“ i „sada“ i sad je dobro. (...) Marko: E, to ubija ono kad neizvjesnost ne znaš šta će bit, ne znaš nikad, ne znaš kolika će ti plaća bit. U biti imaš dojam da dobivaš plaću kako nekome padne napamet... a sad ću dat plaću pa ću sad malo skinut. A dobro to su te stvari u našoj državi.*

¹⁹⁹ Podsjetimo, Bourdieu spominje direktan rad na transformaciji dispozicija kroz „povišenu svijest“ usmjerenu transformaciji, dakle, pojačanu reflektivnost na vlastiti habitus i prakse (Bourdieu, 2000, 160), odnosno, trud uložen u „buđenje svijesti i socioanalizu“ (Bourdieu, 1994, 116).

Zbog nesigurnosti u budućnost u firmama i poljima u kojima rade u Hrvatskoj, horizont budućnosti ovoga kućanstva ima još jednu „stratešku opciju“ - emigraciju:

Milana: *Dok su moje brojke dobre ja san tamo, kad padnu ispod pedeset posto plana ja iden ća ka i svi. To je to. Tako da... opet je ono... al ne mislimo o tome. Otvorile su se granice idemo ća i ako to bude i gotovo. E, tako smo se utješili. I: To je znači neki plan...? Milana: To je plan, e - šta je plan, e - to je plan! Ako propadne to... ako propadne ovo. Ako i ne propadne, nemoš od tri iljade kuna živit'.*

Primjer životne strategije kompenzacije položaja izazvane izvanjskim strukturnim čimbenicima: slučaj k2 (Rafaela i kćeri)

Rafaela (51 godina) završene četverogodišnje srednje stručne škole, zaposlena u državnoj ustanovi i nevjenčani suprug Vinko (50 godina), završene četverogodišnje srednje stručne škole, zaposlen u industrijskoj firmi, sa dvije kćeri, jednom u odrasloj dobi (nezaposlena) i jednom u osnovnoj školi, žive u malom, pomalo derutnom radničkom stanu koji je Vinkovo vlasništvo. Prihod kućanstva smanjen je tijekom ekonomske krize i iznosi oko 9 000 kuna (2015.), no strategija je nekonsenzualna i Vinko dosta novca zadržava za svoje potrebe. Rafaela posjeduje i automobil u vrijednosti od oko 2000 eura.

Kućanstvo Rafaela i Vinka prije drugih razmatranja treba odrediti kao kućanstvo sa nekonsenzualnom strategijom. Naime, Rafaela vodi strategiju kućanstva koja se odnosi na nju i kćeri, a partner doprinosi kroz vlasništvo nad stanom i određenim novčanim iznosom kroz plaćanje režija i druge sitne troškove.²⁰⁰ Također, partner ne sudjeluje u obavljanju kućanskih poslova („kod mene nema muško ženskih poslova, kod njega ima, ali kod mene osobno ne, ja mislim da bi svi trebali radit sve, ako znamo svi tu zajedno živit, onda svi trebamo znat nešto i radit, i nešto napraviti“).

Rafaela je 2001. godine izgubila posao, nakon stečaja državne firme u kojoj je radila i osam je godina bila formalno nezaposlena. Gubitak posla sugovornica je kompenzirala prekarim neformalnim radom „na crno“, preko studentskih ugovora i drugim prekarim

²⁰⁰ Rafaela: *Vrlo, vrlo, vrlo malo mi donosimo odluke da se dogovaramo. Što se tiče djece, tu sam ja, a ako ga se šta pita - pita, a ako ne - ne, ali više se recimo, nas tri dogovaramo [Rafaela i kćerke], a on je tu - njemu je sve ok, njemu je sve dobro, kak se god mi dogovorimo, tak je i to je to. Ak ima šta protiv, ode pa si prošeta, pa se vrati, opet sve dobro, to je tak. Takav život. (...) On recimo više vodi računa o gdje plaća mamine račune, gdje vodi brigu o mami, i da ne znam žena od sedamdeset i nešto godina napravi mjesečno troškova namiri ih na četiri tisuće kuna, recimo, koje ne napravim ja za nas tri.*

sitnim poslovima. Nakon osam godina uspijeva se zaposliti zbog braniteljske potvrde, na radnom mjestu na kojemu opis posla ne odgovara radnim zadacima, te Rafaela radi složenije poslove nego što je predviđeno radnim mjestom, što razina plaće ne prati.

Nadalje, Rafaela je osjetila utjecaj ekonomske krize u značajnom padu svojih prihoda (*de facto devaluaciji kulturnog kapitala*) koje su na različite načine smanjivali u državnoj ustanovi u kojoj radi, *ukidanjem svih beneficija i smanjivanjem dodataka na osnovicu plaće*, pretvarajući njezino radno mjesto u lošije radno mjesto:

Rafaela: *Radim u državnoj firmi i zato što su mi jako, jako puno ukinuli, jer sam ja počela raditi, znači, prije pet i pol godina moja plaća je bila, recimo, četiri i devesto - pet tisuća u prosjeku, sad, znači, sad sa smjenama drugima, i dežurstvom subotom, što je posebno plaćeno, meni je plaća nešto više od tri tisuće. Znači u pet godina onako faktički neprimjetno, kak je ta kriza nastupila, neprimjetno mislim, to je „malo po malo“ išlo, dvije tisuće kuna su mi skinuli plaću, od ne znam, što je bio ukinut prijevoz, što je bio imam dodatak na staž mi je ukinut, dodatak na trebalo bi imat dvadeset-trideset posto dodatak na osnovicu, što radim u takvoj ustanovi, mislim samo nema - nema. Ono, mislim, božićnice to neću ni spominjat, mislim toga nema, to se čovjek ni ne nada, al ovo što je osnovno, plaća, svaki mjesec to je svaki mjesec sve manje, manje, i manje.*

Rafaelina strategija kompenzacije pada prihoda kombinira povremeni prekarni neformalni rad „na crno“,²⁰¹ redovite i značajne pomoći obitelji, koja živi na selu, u hrani, te financijske prakse korištenja kreditnih kartica, odgoda plaćanja, minusa, prebacivanja s kartice na karticu i podizanja kredita kad je potrebno.

Vrlo je značajna pomoć koju Rafaela dobiva u hrani i kojom, po podatku iz anketnog upitnika, kućanstvo zadovoljava oko 50% prehrambenih potreba. Vrlo visoki stupanj obiteljske solidarnosti realizira se praktički na razini dijeljenja „pola-pola“, a da Rafaela ne mora uzvraćati pomoć koju dobiva radom ili na bilo koji drugi način, osim emocionalno, održavanjem odnosa, povremenim većim poklonima i dijeljenjem međusobne životne podrške.²⁰²

²⁰¹ Rafaela: *Sad nekad isto radim, ovoga, sad radim, isto kak se oni zovu, [firma], ovoga, za njih sad radim [rad preko tuđeg studentskog ugovora] ali samo [firma], nešto drugo nemam vremena za drugo ništa ovoga, pitali me jesu jel hoću, ne mogu dok sam u smjenama, ne mogu, ali recimo te [usluga] idem tamo tak i tak, tako da mi to opet dobro dođe.*

²⁰² Rafaela: *Apsolutno, znači tata, mama, brat, evo, njegova žena, kćer, na njih se mogu oslonit uvijek. Mama hrani životinje, svinje, kokoši, piliće tako to što treba pure, normalno da mi daju, mislim, oni ne pomažu oni meni sad, ono, kak bi rekla, da mi daju novce, financijski... mislim toga, to ne - ali dobro, ak' zaškripi, dobro,*

Financijske prakse odgoda plaćanja i života na dug jedna su od tri temeljne komponente strategije ovoga kućanstva koje Rafaela opisuje kao „iz šupljega u prazno“, ali joj pomažu pogotovo za bilo kakve veće troškove, s obzirom na plaću od koje ne može ništa uštedjeti, štoviše, živi „na dug“ prema bankama:

Rafaela: *Kak pokušavamo? Pa recimo, ne znam kak se sad to lijepo, kaže, ono, „iz šupljega u prazno“, jel, većinom, ne znam, s ove kartice digni, prebaci na ovu, sad ne znam, ovoga, više ne znam, iskreno rečeno, ne znam ni sama kak se više snalazimo u svemu tome, recimo ja nastojim svoje račune održat urednim koliko toliko... (...) ne znam što se kupuje veće, kupuje se na kartice, kupuje se na rate (...) dok je [kćer] studirala, ovoga, šta je trebalo plaćat, u biti jednom, jednom je bila situacija da sam morala platit godinu, ne znam, to je bilo u roku dva dana sam digla kredit, moram platit i tako, ono, ne znam, taj se otplati, pa onda se nešto drugo i tako...*

Socijalni kapital solidarnosti prijatelja/ica i kolega/ica nije zabilježen kao važan u ovom kućanstvu, štoviše, sugovornica je razočarana sa prijateljicama koje joj nisu vratile dugove u razmjeru od nekoliko tisuća kuna. Značajnijih redukcija kućanstvo nije imalo, osim izostanka bilo kakvog ulaganja u trošan stan (koji je vlasništvo partnera s kojima Rafaela ne može biti sigurna ni u zajedničku budućnost). No treba napomenuti da nit prije snižavanja plaće kućanstvo nije bilo u mogućnosti provoditi značajnije investicije. Snažna volja ove sugovornice, posebno jak potencijal djelovanja pokazuje se u determiniranosti da, usprkos smanjenju plaće, osigura sve najvažnije stvari koje njoj i kćerkama trebaju, pod cijenu da „okrene i nebo i zemlju“, radi „na crno“, zadužuje se i pokuša izmisliti što god može „izmisliti“:

Rafaela: *Ako se uspije upisat, ja ću okrenut i nebo i zemlju: „Ti ćeš imat novaca za studiranje, za studij bilo kakav“, ja nikad nisam ni ovoj [starijoj kćeri koja je odustala od studija] razmišljala. Nisam radila, ali se nisam bojala, mislim, radila sam milion poslova sa strane, „na crno“, da bi mogla nju slat svaki dan u Zagreb, to je to sam rekla to nema Boga, to uvijek će bit, za to će uvijek bit.*

ima i toga - ali više kroz tu neku, kroz hranu, kroz sve to. (...) I to puno znači, puno znači, ne znam, ja sam sinoć dovukla trideset komada jaja, četiri kile, ne znam, faširanog mesa, ono šta je, šta je bilo u škrinji, šta sam mogla prvo pobrat, to sam pobrala i donesla, da imamo, ne znam, možda narednih dva tjedna, da takve stvari ne moram kupovat.

Izjava „*nisam radila, ali se nisam bojala, mislim, radila sam milion poslova sa strane, 'na crno'*“, uz druge izjave, ukazuje na barem donekle prilagodljiv habitus u području rada i dispozicije upornosti i ustrajanja usprkos strukturnim ograničenjima koju ova sugovornica iskazuje, jaku „borbu“ za osiguravanje „normalnog života“ kućanstva usprkos teškoćama.

No, teškoće kojima je Rafaela izložena i determiniranost da se njima suoči ostavljaju i fizičke i psihičke posljedice, dakle, oštećuju sugovorničine tjelesne resurse (zdravlje). Nakon otkaza 2001. sugovornica je dobila lakšu autoimunu bolest zbog stresa. Način na koji se nosi sa nesigurnošću i neizvjesnošću financijske situacije, pogotovo uslijed pogoršavanja uvjeta rada i smanjivanja plaće tijekom ekonomske krize, uključuje tablete za smirenje, tablete za spavanje i alkohol.²⁰³ Konačno, *horizont budućnosti* kod ovoga je kućanstva nesiguran i Rafaela ne može planirati ovoju budućnost:

Rafaela: *Stvarno ne znam, ne mogu, ne mogu, mislim, sve to nema tu nekog plana. Nema tu nekog plana, ja imam ono u glavi neku viziju da sad treba ovo, šta treba obaviti, ne znam (...)* *To se ne znam šta nosi dan šta nosi noć. Nema tu planova, nikakvih baš nikakvih, baš nikakvih.*

Primjer životne strategije kompenzacije položaja izazvane izvanjskim strukturnim čimbenicima: slučaj k3 (Maja i Dragan)

Maja (30 godina), četverogodišnja srednja stručna škola (odustala od fakulteta pri samom kraju), privremeno zaposlena u velikoj korporaciji, te njezin partner Dragan (32 godine), VSS, „freelance“ umjetnik, žive u neadaptiranom i zapuštenom stanu koji je pripadao Majinoj baki i djedu (prepisan u Majino vlasništvo) u gradu srednje veličine. U taj su se stan iz velikog grada preselili nakon Majinog gubitka posla preko agencijskog ugovora u istoj korporaciji i Darkovog neuspjeha u zapošljavanju u struci. Uz stan, kućanstvo posjeduje i automobil u vrijednosti oko 2000 eura, te prima ukupan prihod od oko 7 – 8 000 kuna (2015.).

Članovi ovoga kućanstva primjeri su *strategije kompenzacije* da bi izbjegli situaciju trajne nezaposlenosti. Naime, društveni uvjeti ekonomske krize odvijali su se istovremeno sa Majinim i Draganovim završavanjem fakulteta i promijenili su objektivne mogućnosti uspjeha

²⁰³ Rafaela: *Kak se zove, Heleks, medicina, dok ide, ide, kad ne ide, onda medicina uskače. To su tablete za smirivanje živaca [smijeh]. Tako je, Heleks, Normabel, Heleks popravljiva raspoloženje, opušta. „Leptirić“, to ono lebdiš, super, sve ravno, milina. Onda ima strategija, Jeger je isto čisto, okej [smijeh], isto ona jedna trava pomogne od onih pedeset šest, onda imamo i ovoga... šta još imamo... za spavanje, recimo, Saval čisto okej, ako ga ima, jel i tak, ono, kad ležim i računam, računam, onda se dignem, pa si popijem jedan Saval, samo se doljuljam do kreveta, spavam - uf, milina.*

njihovih *očekivanih trajektorija* u području rada i karijere. Ove su trajektorije bile objektivna mogućnost u trenutku upisa studija, no tijekom završavanja fakulteta *devalvacije ovih kulturnih kapitala* rezultirale su *slamanjem aspiracija* stjecanja kulturnog kapitala kod Maje (odustajanjem od studija) i *neuspjehom aktivacije kulturnog kapitala* kod Dragana (neuspjehom u zaposlenju).

Strategija kompenzacije pokrenuta je kada su im položaji, kojima su se nadali, prestali biti objektivna mogućnost, kroz promjenu tipa kulturnog kapitala koji se koristi u strategiji - *aktivaciju utjelovljenoga kulturnog kapitala* radi zaposlenja, a ne diploma. Naime, kada se objektivna očekivanja od diploma iznevjere može doći do promjena korištenih kapitala ili podvrsta kapitala i habitusa (Bourdieu, 1977, 72-73; Bourdieu i Passeron, 1979, 90; Bourdieu, 1986, 19).

Dakle, Maja potječe iz obitelji sa srednjim do visokim obujmom kapitala, sa dvije generacije poduzetništva u sferi poljoprivrede. Ovo je sugovornicu uputilo prema međugeneracijskoj *strategiji očuvanja pozicije*, dakle, stjecanju kulturnih kapitala koji bi joj omogućili reprodukciju povoljnih uvjeta života njene roditeljske obitelji.²⁰⁴ Maja je upisala fakultet s idejom nastavka obiteljskog posla, no prije no što je sugovornica završila fakultet ekonomska kriza je utjecala na zamalo pa i propast obiteljskog poduzetništva i opadanje prihoda roditeljskog kućanstva do razine teškoća u podmirivanju temeljnih obveza.²⁰⁵ *Deklasiranjem pozicije* njene obitelji tijekom ekonomske krize, Maji je *ukinuta objektivna šansa* za strategiju očuvanja položaja nastavkom obiteljskog posla.²⁰⁶

Iskusivši u ekonomskoj krizi opću devalvaciju diploma fakulteta koji je studirala, Maja izvodi *prekidanje obrazovne trajektorije* i započinje *strategiju kompenzacije* društvene trajektorije za koju se pripremala. Sugovornica prekida studiranje pred sam kraj fakulteta prekidajući tako stjecanje institucionaliziranoga kulturnog kapitala, te mijenja kapitale koje

²⁰⁴ Već je djed po ocu završio fakultet i započeo obiteljski posao poljoprivredne proizvodnje, a baka po ocu je završila srednju četverogodišnju školu (zaposlena na administrativnim poslovima). Sugovornica smatra da je njezina obitelj bila ekonomski natprosječnog statusa. U stanu površine 80 m² dekoracije su bile obiteljske i umjetničke fotografije.

²⁰⁵ Maja: *Da, preživljavaju*. [smijeh] *S obzirom na to da je moj tata imao* [malo poljoprivredno poduzeće], *znači, ima i* [poljoprivredna proizvodnja], *ali jednostavno, situacija je takva da nije imao mogućnost da me zaposli, jer nije imao otkud isplatiti plaću. Znači, ima zaposlen minimalni broj ljudi koji mora imat, koji rade, to je moja mama, znači, oni imaju sveukupno jednog radnika, moj tata ima četiri hektara zemlje koju obrađuje tako da... da je teško, teško je, al nažalost, znači, nema financijske mogućnosti za još zapošljavanja... Najviše sam učinak ekonomske krize vidjela na mojim roditeljima, na mom tati, koji, zbog te cijele situacije... to kako se cijeli život trudio oko nečega, i onda, kad je došla ta kriza, sve samo tone... on ne zna hoće imat za platiti režije. U nešto ulaže cijeli život i muči se ko životinja oko toga...*

²⁰⁶ Deklasiranje Majine obitelji dio je djelomičnoga kolektivnog deklasiranja pojedinaca i kućanstava koji pripadaju profesijama vezanima za poljoprivredu, poljoprivredne potrepštine, poljoprivredne apoteke, veterinu i sl. S obzirom na metodologiju ovog istraživanja, naravno, nije moguće utvrditi razmjer kolektivnog deklasiranja ovih profesija i poduzetničkih projekata. No, u ovome su istraživanju zabilježene situacije slamanja obrazovnih trajektorija i karijera kao i narativi o slabljenju ovoga ekonomskog polja.

planira koristiti u ostvarivanju društvene pozicije što bliže onoj na koju je ciljala (objektivna šansa za koju je nestala u ekonomskoj krizi).

Naime, sugovornica je tijekom studija radila u velikoj korporaciji, pri čemu je bila prekarano zaposlena preko kratkotrajnih agencijskih ugovora. Kroz ovaj rad sugovornica je razvila *utjelovljeni kulturni kapital* i *dispozicije* koje odgovaraju uredskom administrativnom radu i korporativnom komuniciranju. Također, studij je za sugovornicu bio investicija i u generalni utjelovljeni kulturni kapital kroz razvoj jezičnih vještina, vještine organizacije i „odnos prema jeziku i vremenu“ (Serre i Wagner, 2015, 445).

Kao apsolventica, Maja se otvorila „neizvjesna“ šansa da u budućnosti dobije standardni ugovor duljeg trajanja i bolje radno mjesto. Između ukinutih šansi u području za koje se spremala studiranjem (vidljivih u redom prekarnim zaposlenjima izvan struke koje su iskusili njezini kolege sa studija) i šansi za poboljšanje prekarne pozicije u korporaciji Maja se odlučila za rad u korporaciji bez visokoškolske diplome:

Maja: Ono, više guram taj poso nego fax, zbog tog što, trenutno sam, nažalost, primijetila da se nalazim u puno boljoj poziciji ja, sa nezavršenim fakultetom, nego moje kolege sa završenim fakultetima. Jer svi moji prijatelji sa faxesa kojima sam i dalje u kontaktu, koji jesu završili, trenutno - evo, jedna radi ko prodavačica, jedan radi ko dostavljač pizze, i takve stvari. (...) U principu sam radila četiri godine u [ime kompanije], preko agencije, i onda kako sam ispucala te rokove koji mogu bit preko agencije, dobila sam otkaz, i nakon tri mjeseca su me zvali natrag, kako je prošlo taj period od tri mjeseca da te opet mogu zaposlit preko agencije su me pozvali natrag. (...) I sad kad se kolegica vrati sa porodiljnog je priča da će me oni uzet za stalno... ili postoji mogućnost, naravno, uvijek ta da me vrate natrag na agenciju, pa opet na tri godine sam... tako da je to uvijek... neizvjesno.

Ekonomska kriza dovela je do *smanjenja aspiracije* sugovornice i prihvaćanja nižeg društvenog položaja, nego što je onaj na koji je prethodna strategija objektivno bila usmjerena, te prekarnije radne i životne situacije. Također, izloženost *stanju nesigurnosti*, ugroženosti zbog ukidanja životnih šansi, internalizirana je kao objektivno obilježje situacije:

Maja: Taj nekakav grč, koji nije puštao dosad, sve dok mi nisu rekli „Aha, imaš poso“. Dok nisam došla potpisala ugovor: „Dođi, za dva dana počinješ radit“, i to je ono dva dana kad sam ja sjela rekla: „Okej, ja sad imam poso“, i to je onda kad sam, onak, odahnula. Kolko god je to opet klimavo, i znam da me možda opet čeka takvo razdoblje, ali nekako...

Draganova međugeneracijska putanja obilježena je također postizanjem niže pozicije nego što je bila ona njegovih roditelja (visokoobrazovani, sa stalnim zaposlenjima i uredskim poslom). Sugovornikove aspiracije pri izboru visokog obrazovanja u području odnosa s javnošću postavljene su medijskim napisima u predkriznim godinama koje su *obećavale objektivne šanse zaposlenja*, a ukidanje kojih je u ekonomskoj krizi je produciralo *slamanje aspiracija i očekivane radne trajektorije* te razočaranje sa praktički „bezvrijednim papirom“.²⁰⁷ Dakle, slično kao i u Majinom slučaju, sugovornikov institucionalizirani kapital je devalviran u ekonomskoj krizi, a u ekonomskom pod-polju u kojemu se namjeravao zaposliti smanjen je broj potencijalnih „igrača“. Sugovornik je procijenio da *bez rastvaranja mehanizama zatvaranja* na osnovi „veza“ (dakle, političkog i socijalnog kapitala neformalnih veza) nema objektivnih šansi za zaposlenje u struci:

Dragan: Kada sam ja završio fax i počeo tražit poso, tada je baš stigla najžešća, u biti gospodarska kriza, a privatni sektor u mojoj struci se počeo potpuno urušavati. Za državnu službu nemam apsolutno nikakve veze - niti političke niti rodbinske, a svi znamo da je posao dobit u državnoj službi potpuno nemoguće bez toga.

Nakon završetka fakulteta, suočen sa *nemogućnošću aktivacije svog institucionaliziranoga kulturnog kapitala* i razmjene istog u prihod koji bi omogućavao pokrivanje troškova života, sugovornik provodi *strategiju kompenzacije*. Naime, Dragan umjesto diplome počinje korištenje umjetničkog utjelovljenoga kulturnog kapitala (glazba) i s njim povezanoga socijalnog kapitala, te počinje honorarno zarađivati.

Maja i Dragan kao dio strategije kompenzacije počinju rješenje krizne situacije pada prihoda uslijed Majine nezaposlenosti i isteka Draganovog studentskog statusa: *manjivanje potrošačkih praksi* naročito izlazaka, odjeće i obuće te stanovanja i *oslanjanje na pomoć obitelji* - u preseljenju u obiteljsku nekretninu i u hrani (oko 80% hrane primaju sa sela u neposrednoj blizini srednjeg grada u kojem žive).²⁰⁸

²⁰⁷ Dragan: *Tada je baš, ja se sjećam... bilo i po medijima i po internetu, ovaj, odnosi s javnošću i marketing kao djelatnost koja će se u budućnosti jako tražiti (...)* Znači tada je to bilo po medijima: „Nema obrazovanja kod nas, nema kadrova - to će se tražiti, to je na zapadu Europe“... kako smo se mi u toj, ne znam, tranziciji ovaj iz komunizma u kapitalizam približavali sve više po načinu, ovaj, po ekonomiji tom Zapadu, pa je to toliko prisutan taj PR i marketing na Zapadu, pa će to tako „Doć kod nas - to će se tražit - to će biti „ludilo“. (...) Ali kasnije, kad sam završio fax, posla u toj struci nije bilo. Dakle, sve te najave su u biti bile potpuno pogrešne.

²⁰⁸ Maja: *Tata ima parcelu, vrt je napravio u principu u kojem on uzgaja povrće za nas, za obitelj da imamo za jest znači, sve od povrća (...)* kažem tu imamo tu jako veliku sreću, mi zapravo i od mesa i povrća imamo domaću hranu, tata uzgaja i kokoši i pure i još uvijek, ne znam jel se to smije reć, al radi kulinje. To je to, znači da nemamo toga, da nemamo u škrinji mesa, zahvaljujući čisto vlastitom uzgoju i svemu tome, iskreno ne znam, ne znam kako bi to sve izgledalo da nije toga... to jako puno znači. Dragan: *Da nije toga, krpali bi se...* Maja: *Ako ništa drugo, i kad nemaš, i ako se desi da neki mjesec imamo neko izdavanje veće pa ono ostanemo pri kraju*

Nakon stabilizacije Draganovog prihoda i Majinog ponovnog započinjanja rada u korporaciji procjenjuju *ekonomsku situaciju kućanstva* kao „pristojan život bez nekakvih luksuza“, gdje imaju „stan, hranu, i nekakav ovakav život“. Ipak svjesni su da im pristojan život održava pomoć u hrani sa sela, te da u svojoj ekonomskoj situaciji ne mogu imati djecu na način da bi im mogli priuštiti ono što je njima bilo priušteno:

Maja: Ne bih htjela dovest živo biće odnosno rodit dijete, ne omogućit mu u životu sve, na primjer, što sam ja imala, ako ne i više od toga. A znam da mu to trenutno ne bi mogla priuštiti. Znači uz našu... naša primanja, nama je u redu ovdje i mi imamo dobra primanja i mi normalno živimo, ali da imamo dijete to bi nam bilo premalo.

Dakle, *pomoć obitelji* omogućava Maji i Draganu *izbjegavanje sužavanja horizonta potreba* na samo „stan i hranu“ i značajnu uštedu ekonomskog kapitala kojega mogu ulagati u ograničene, ali jedino tako moguće kulturne i socijalne prakse, pa i u socijalne prakse rekreacije vlastitog odnosa. U suprotnom, s obzirom na prihode, morali bi pristati na život određen isključivo nužnošću:

Maja: To je jako važno i to nam omogućava u principu da si možemo priuštiti neke stvari koje ne bi mogli da nemamo to. (...) Dragan: Pa u principu, mislim, ne možemo reć, za ništa previše da nam nešto, baš sad fali u životu... da štedimo, štedimo da, pazimo kako trošimo novce, ipak ne zarađujemo tolko da možemo mozak na pašu. Al opet nekako si uspijemo priuštiti te neke i užitke.

Horizont budućnosti ovog kućanstva u trenutku intervjua, obilježen je prije svega neizvjesnošću koja dolazi od njihovih prekarnih pozicija u poljima rada i izostanku akumuliranoga ekonomskog kapitala:

Dragan: To je više zabrinutost za budućnost jer ja kao freelancer kao i svaki drugi freelancer koji se bavi bilo čime, tu su honorari jako dobri, nekad su slabi, nekad ih uopće nema i to je sve onako valovito, nije to ko, ko čovjek koji je zaposlen negdje pa svakog prvog primi plaću. (...) Maja: Pokušavam, tjeram samu sebe da ne gledam tolko unaprijed, jer me hvata jako velika panika ako gledam unaprijed. Iskreno.

mjeseca bez novaca - desi se situacija... uvijek znamo da u škrinji imamo mesa, znači gladni biti nećemo i to je nekako ono, ako ništ drugo, za to se ne moramo brinut, da moram, da kupujemo striktno u trgovini sve te namirnice, ne znam kako bi to... jer normalno da se radi i turšija i zimnica i kiseli se zelje i sve to, tak, tako da uvijek je frižider pun, što se tog tiče to je abnormalni plus, tog sam jako svjesna.

5.4.2. Životne strategije kompenzacije položaja izazvane unutarnjim strukturnim čimbenicima

Primjer životne strategije kompenzacije položaja izazvane unutarnjim strukturnim čimbenicima: slučaj k5 (Tihana)

Tihana (47), VSS, zaposlena u javnoj ustanovi u području obrazovanja, s dvije kćeri (studentske i srednjoškolske dobi) živi u zasebnoj stambenoj jedinici roditeljske kuće na selu. Prihod kućanstva je oko 6 do 7 000 kuna (2015.), te kućanstvo posjeduje automobil u vrijednosti od 11 000 eura.

Tihanino kućanstvo primjer je *strategije kompenzacije* kao posljedice *kritičnog biografskog trenutka* (razvoda). Tome je prethodila *strategija napredovanja* koju je poduzetništvom pokrenuo Tihanin bivši suprug, a Tihana omogućavala stabilnošću vlastitog prihoda, preuzimanjem većeg dijela kućanskih poslova, kao i osiguravanjem života kućanstva u kući njezinih roditelja. Ova je strategija prekinuta zbog ekonomske krize, što je po sugovornici uzrokovalo kritični biografski trenutak razvoda i Tihanin pad uvjeta života te promjenu ekonomske situacije kućanstva na gore:²⁰⁹

Tihana: *Pa bilo mi je lakše mislim s dve plaće, ali dobro, ono, uspijevamo od nule do nule, ali uspijevamo. Ono, tako to ide.*

Jedan prihod koji je 2015. iznosio između šest i sedam tisuća kuna sugovornici nije omogućavao razinu prihoda koja bi zadovoljavala njene potrebe. Pad uvjeta života ublažen je *oslanjanjem na kapitale roditelja* - u stanovanju te kroz prakse proizvodnje hrane za vlastite potrebe kojima kućanstvo zadovoljava oko 60% prehrambenih potreba („većinski se hranimo od našeg uzgoja... mi imamo i kokoške i patke, sad smo još i pure nabavili i vrt i voćke cijelo vrijeme“). Sugovorničina reakcija na ostanak na jednom prihodu uključivala je i aktivaciju *socijalnog kapitala solidarnosti i redukciju potrošačkih praksi*:

Tihana: *Dok se ne naučite na malo drukčiji način života, trebalo mi je malo da se snađem ono, ali onda poslije je krenulo, nauči se čovjek. U tom mi je periodu*

²⁰⁹ Ekonomsku krizu Tihana smatra jednim od uvjeta koji su doveli do njezinog razvoda sa suprugom. Tihana: *Ali mislim da je i naš razvod djelomično rezultat krize, ja to odmah mogu reći zato jer kad je ponestajalo love počele su svađe i tako - rezultat donekle - ne kompletno, ne mislim kompletno, ali donekle je, mislim. (...) Skroz, da, ugasila se [firma bivšeg supruga], ali tad nije dobivao plaću, tako da, mislim on je radio, ali nije dobivao plaću.*

trebala financijska pomoć, mislim ne jednom, nego više puta... ali onda najviše sam koristila roditelje, pa uz pozajmila, kako to ide, a čak i prijatelje, ali onda pomalo vraćam kako treba i tako...

Za razliku od kućanstava koja su pad kapitala doživjela izravno uslijed pritiska izvanjskih strukturnih uvjeta i čiji su poslovi prekarni, Tihanin horizont budućnosti je izvjesniji i ne uključuje osjećaj nesigurnosti:

Tihana: Uvijek razmišljam pozitivno i bez straha. Pa mogu planirat budućnost, mislim, trudit ću se, ne znam... razmišljam da će i kćer završit [studij], pa će se zaposlit, pa će bit još jedan prihod, ili će se odselit, ne znam, nije važno, ali nešto će krenut, ne znam, nešto uvijek krene.

Primjer životne strategije kompenzacije položaja izazvane unutarnjim strukturnim čimbenicima: slučaj k4 (Sofija)

Sofija (47 godina), administrativna radnica u državnoj službi sa četverogodišnjom stručnom školom izgubila je partnera Mirka (49 godina), VŠS, tehničke struke, bio je zaposlen u javnoj ustanovi. Sofija i sin u osnovnoškolskoj dobi žive u velikoj novogradnji, kući od 350 m². Sofija je uz navedenu kuću vlasnica i jedne vikendice i dva poljoprivredna zemljišta, u trenutku bilježenja podataka o ekonomskom kapitalu (anketa, prije dovršavanja strategije kompenzacije i nalaska partnera) ima prihod od 4 do 5 000 kuna i automobil u vrijednosti od 2000 eura.

Sofijino krizno razdoblje *pada uvjeta života* kućanstva uzrokovano je *biografskom krizom*, smrću njezinog supruga koji je imao visoko profitabilan kulturni kapital tehničke struke. Strategija kućanstva koja je prethodila biografskom šoku bila je *strategija napredovanja na temelju kulturnog kapitala* uz investicije u ekonomski kapital (projekt izgradnje prilično vrijedne nekretnine). Sofiji je nakon suprugove smrti onemogućena ova strategija, uz *lom uzlazne trajektorije*:

Sofija: Muž je imo' višu poziciju, imo' je velika primanja, ja sam odjedanput ostala bez svega, na prosječnoj plaći - ispod prosjeka državnoj plaći - i sa kreditima, i sa djecom, sa svime - i sa kućom nedovršenom.

Smanjen obujam kapitala kućanstva, isključivo sa Sofijinom plaćom, nije omogućavao servisiranje visokih kreditnih obveza preuzetih za izgradnju nekretnine. Sofijin strateški potez ublažavanja pada uvjeta života uključivao je *konverziju imovine u novac* - unovčavanje

vlastitoga ekonomskog kapitala (imovine naslijeđe od roditelja), *aktivaciju socijalnog kapitala solidarnosti* vertikalne i horizontalne obitelji - pomoć obitelji s ekonomskim kapitalom, zatim usporavanje investicija u ekonomski kapital (izgradnju kuće) te *financijske prakse* refinanciranja kredita i intenziviranja korištenja kreditnih kartica:

Intervjuist: *Mogli ste se oslonit na [članove obitelji]? Sofija: Normalno, da, da. Neke stvari su se prodale, na primjer, nekakva livada, nekakva šuma, nekakve stvari su se prodale da se nekakve stvari hitne riješe i... (...) Te sam kredite onda pretvarala u dugoročne kredite, jer su bili kratkoročni, da mogu plaćati rate, koristila kartice, koristila pomoć sestre, roditelja, rodbine, jednostavno svi su mi pomagali, da. (...) Pa još uvijek osjećam posljedice, još uvijek, ova kuća, šest godina kako je muž umro nije bila fasada stavljena, ja sam sad jednu nekretninu uspjela prodat, i s tim novcima radim fasadu i zatvaram te neke dugove koji su iz prijašnjih vremena.*

Sofiji je oslanjanje na pomoć proširene obitelji u ekonomskom kapitalu (novac i imovina koju je prodala da bi se zatvorio dio kredita) te hrani, i financijske prakse korištenja kreditnih kartica omogućilo izbjegavanje veće *redukcije potrošačkih praksi*:

Intervjuist: *U tom periodu kad vam je najteže, kad ste se morali nosit s tim, jeste li morali reducirati neke stvari u potrošnji, hranu, kupovinu odjeće, mijenjat neke životne navike u tom pogledu? Sofija: Ne, to nismo, nismo, ovaj... nismo nikada, ne znam, previše kupovali nekakve marke ili nekakva posebna jela, jednostavno, čisto narodna ishrana - kupimo svinče, stavimo u škrinju i imaš čitave godine hrane, mesa... Ovaj... bašče i voćnjaci [vlasništvo Sofijine obitelji], sve ostalo, nismo nešto posebno da sam na hrani štedila, jer se nije ni rasipalo nešto previše, jednostavno nekakav „normalni način“ ...*

Sofija, dakle, započinje *strategiju kompenzacije*, u kojoj - osim oslanjanja na kapitale proširene obitelji - započinje i *dodatne radne prakse*, to jest, poduzetničku aktivnost. Naime, Sofija je *aktivirala poljoprivredni ekonomski kapital* u vlasništvu njezine obitelji za uzgoj i sezonsku prodaju određenoga poljoprivrednog dobra. Konačno zaustavljanje pada u društvenoj poziciji i stabilizacija u *strategiji očuvanja položaja* počinje nalaženjem novog partnera, sa kojim se ekonomska situacija kućanstva vraća u „normalu“, a sugovornici svakodnevna potrošnja postaje „puno lakša“:

Intervjuist: *Nevjenčani suprug, on živi sad s vama? Sofija: Tako je. Intervjuist: I sad znači on isto pridonosi kućanstvu? Sofija: Normalno, puno mi je lakše, pridonosi, da. Intervjuist: Jeste li se možda na neki način vratili na neku sličnu*

razinu kao prije ili? Sofija: A na neku sličnu što se tiče primanja ali, ali još uvijek ja vučem posljedice, i on ne učestvuje u tom mom djelu, koji sam ja naslijedila i jednostavno, od kad je došo' krenuo je taj život...

Horizont budućnosti usmjeren je očuvanju položaja u koji se Sofija uspjela vratiti konverzijom kapitala i dodatnim radom, te radnim trajektorijama djece u svrhu kojih je kućanstvo zadržalo sustav investicija u kulturni kapital:

Sofija: [odgovara na pitanje gdje se vidi u budućnosti] *Najvjerovatnije ću bit ovdje gdje jesam, ak budem živa i zdrava, nadam se da će kćer dobit posao, da će negdje radit.* Sin: *I onda ćemo bit sretna obitelj.* Sofija: [smijeh] *I onda ćemo bit sretna obitelj.*

5.4.3. Zaključak o životnim strategijama kompenzacije položaja

Životne strategije kompenzacije položaja su obrasci praksi kojima agenti teže *nadoknaditi uvjete života* koje su izgubili uslijed nepovoljnih strukturnih promjena, te to u nekoj mjeri i objektivno uspijevaju. Dakle, strategijama kompenzacije položaja prethodi dulje ili kraće razdoblje koje rezultira znatnim pogoršanjem društvenoga položaja agenata - padom njihovog ukupnog obujma kapitala. Gubitak kapitala može se izraziti kao *silazna trajektorija*. U ovom smislu strategije kompenzacije položaja su obrasci nastojanja agenata ka ostvarivanju *uzlazne trajektorije* koja bi vodila sličnim uvjetima života kao što su bili oni koji su im onemogućeni nepovoljnim strukturnim promjenama.

Pad ukupnog obujma kapitala kod ovih strategija zabilježen je kao rezultat dviju općenitih vrsta čimbenika - agentima izvanjskih ili unutarnjih strukturnih čimbenika. *Izvanjski strukturni čimbenici* koji su nepovoljno utjecali na uvjete života u ovom se istraživanju odnose na: a) znatne devalvacije kulturnog kapitala - pad prihoda od diploma (poput velikog smanjenja plaća); te na b) deaktivacije kulturnog kapitala - otkaze uz razdoblja dugotrajne nezaposlenosti agenata. Nepovoljni *unutarnji strukturni čimbenici* zabilježeni su uslijed gubitka članova kućanstava koji su sudjelovali u održavanju položaja kućanstva (zbog razvoda ili smrti). Ovo je značilo nestajanje kapitala i rada koje su ti članovi održavali.

Dakle, kod strategija kompenzacije nije riječ o manjim pogoršanjima uvjeta života koje agenti ili „podnose“, ili ih pokušavaju „popraviti“ uvođenjem nekih dodatnih elemenata i praksi u njihove životne strategije, kao što je zabilježeno kod životnih strategija dinamičnog očuvanja položaja. Kod životnih strategija kompenzacije riječ je o dolasku agenata u

strukturne uvjete koji se s obzirom na društveni položaj i uvjete života mogu ocijeniti kao *krizne situacije*. Naime, agentima postaje nemoguće održavati ili poboljšavati uvjete života istim obrascima kao ranije, uslijed čega se dolazi do *loma prethodne strategije*.

Kako je obrazloženo u teorijskom okviru ovoga rada, iz perspektive teorije prakse agenti duboko internaliziraju svoje uvjete života. Uvjeti života povezani su sa obrascima praksi u sferama rada i potrošnje, u očekivanjima, u evaluacijama vlastitog mjesta u društvu, u horizontima budućnosti agenata, itd. Veliki padovi u uvjetima života, dakle, rezultiraju krizama ovog sustava očekivanja, aspiracija i praksi. U navedenim situacijama agenti streme kompenziranju izgubljenih strukturnih uvjeta koji su omogućavali prethodnu strategiju i prethodan način života. Tako kompenzacije položaja streme *povratku povoljnijim uvjetima života*, te strukturama i praksama koje to omogućuju.

Dakle, prije životne strategije kompenzacije položaja kućanstvo je nužno imalo neku drugu strategiju - to je u ovom istraživanju ili životna strategija očuvanja položaja kućanstva ili primarna obrazovna strategija pojedinca prije izlaska na tržište. U posljednjem slučaju, dakle, nije riječ o životnoj strategiji u punom smislu već o obrazovnoj strategiji sa širim elementima pripreme za životnu strategiju tijekom temeljne obrazovne trajektorije koja teži skupljanju kapitala i oblikovanju habitusu u principu mlađih osoba, a u svrhu zauzimanja nekog položaja.

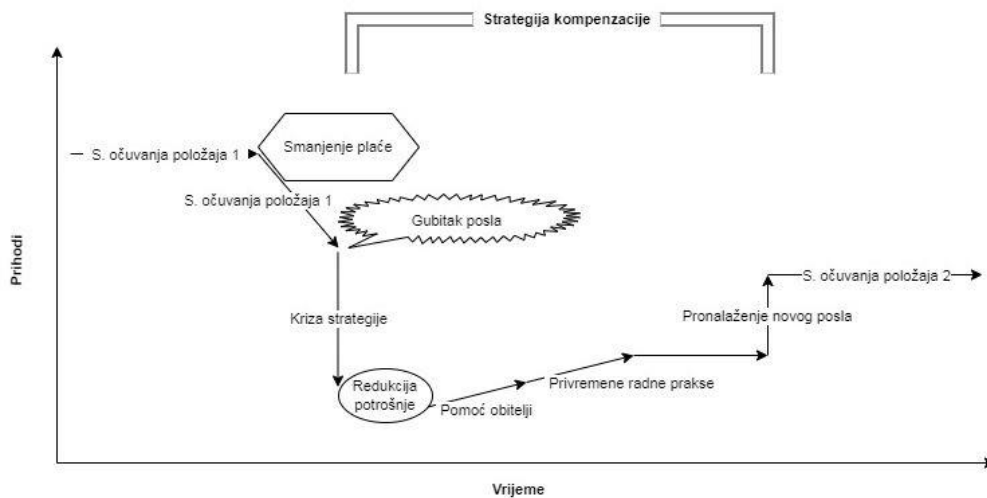
Dakle, strategije kompenzacije izazvane su naglim padom trajektorije uslijed: a) *nastanka nepovoljnog odnosa kapitala kućanstva sa poljima u kojima ti kapitali vrijede* (velike devalvacije i deaktivacije kulturnog kapitala, uključujući i devalvacije očekivanih vrijednosti kulturnog kapitala pri završetku obrazovanja); ili, b) *unutarnjih nepovoljnih promjena strukture kućanstva* (gubitka kapitala i rada članova kućanstva). Na ovaj način strategije kompenzacije možemo podijeliti na:

- 1) *životne strategije kompenzacije položaja izazvane izvanjskim strukturnim čimbenicima*, i
- 2) *životne strategije kompenzacije položaja izazvane unutarnjim strukturnim čimbenicima*.

Radi oslikavanja generalnog odnosa strategije kompenzacije sa strategijama prije i poslije nje, proizašlog iz interpretativne rekonstrukcije tijekom ovih strategija u istraživanim slučajevima, u nastavku teksta prilažemo i dijagram 4 kao oslikavanje ovih odnosa i procesa. Dijagram je izrađen na temelju strategije kompenzacije u slučaju k1. Pojednostavljeno, strategiju kompenzacije kod slučaja k1 inicira značajni pad prihoda koji predstavlja i krizu uvjeta života i slamanje prethodne strategije. Kompenzacijske elemente u užem smislu čine prvo *skupovi praksi za ublažavanje krize* (redukcija potrošnje i pomoć obitelji), te onda i skupovi praksi i strateških poteza za kompenzaciju položaja u novu „stratešku ravnotežu“ -

promjene ka ponovnom što boljem korištenju kapitala i rada koji se, u ovom slučaju, dovršava pronalaženjem novoga stalnog zaposlenja u kojemu se koristi kulturni kapital (nakon tri godine nezaposlenosti agentice u slučaju k1).

Dijagram 4: Vizualizacija životne strategije kompenzacije - trajektorija prihoda i rada te strateški potezi kod slučaja k1

Dakle, agenti ne teže dugoročno imati životne strategije kompenzacije. Ovim se strategijama rješava krizna situacija i ponovno postavlja dugoročnija strategija. No, definicije životnih strategija u ovome radu nikada ne postavljaju životne strategije kao cjeloživotne, već kao *cjelovite* i za život agenata temeljne strategije. Ovo znači, podsjetimo, da se strategije protežu kroz više područja praksi i sfera života, te da su temeljno povezane s uvjetima života kućanstva.²¹⁰ Zbog toga, u ovom radu se strategija kompenzacije smatra životnom strategijom kao i ostale, no, moguće ju je i promatrati i kao *stratešku fazu* unutar drugih strategija. Naime, za razliku od drugih strategija, životna strategija kompenzacije jasno stremi prelasku u strategiju koja nije obilježena elementima kompenzacije.

Kapitali kod životnih strategija kompenzacije generalno su obilježeni strukturno izazvanim padom ukupnog volumena kapitala pa onda ponovnim rastom ukupnog volumena kapitala agenata. Rast ukupnog volumena kapitala kod strategija kompenzacija u ovome je

²¹⁰ Relacijski gledano, radi se o fundamentalnoj međupovezanosti elemenata: strategija koja se nastavlja na strategiju kompenzacije obilježena je strategijom kompenzacije kao i kompenzacija strategijom koja joj prethodi. No ova se rasprava smatra raspravom višeg reda i u ovome radu je, zbog distinktivnih obrazaca praksi, strateških poteza i strukturnih uvjeta, ovu strategiju logično jedino prikazivati i o njoj zaključivati u zasebnom tekstu.

istraživanju rezultat djelovanja agenata i korištenja njihovih preostalih dostupnih kapitala, kapitala proširenih obitelji (ukoliko je to bilo moguće), te različitih strateških poteza i oblika rada.

Pad kapitala kod strategija kompenzacije prisutnih u istraživanju producirale su sljedeće situacije - krize strategije i/ili biografski šokovi: gubitak posla (deaktivacija kulturnih kapitala, k1, k2), veliko smanjenje plaće (devaluacija kulturnog kapitala, k1 i k2), gubitak partnera u kućanstvu i svih kapitala, rada i troškova koje je pojedinac/ka generirao/la (k4 i k5), te gubitak očekivanog prihoda i onemogućavanje očekivane trajektorije uslijed devaluacije i deaktivacije kulturnog kapitala tijekom njegova stjecanja (školovanja) (k3).

Kako je vidljivo iz nabrojenog, pad kapitala kod strategija kompenzacije odnosi se prvenstveno na kulturni kapital i ekonomski kapital kod vanjskih strukturnih šokova, te na pad svih kapitala (ekonomskog, kulturnog i socijalnog kapitala) kod gubitka partnera kao člana kućanstva.

U slučajevima životne strategije kompenzacije izazvane izvanjskim strukturnim čimbenicima prisutnima u ovom istraživanju ključno pitanje je vrijednost kulturnog kapitala - jedan od najvažnijih ciljeva strategije je uspješno rješavanje problema devaluacije ili deaktivacije kulturnog kapitala agenata. Ovo se postiže različitim strateškim potezima od kojih su u ovom istraživanju istaknuti: *reevaluacija vlastitog kulturnog kapitala* uz smanjenje aspiracija od njegove razmjene za ekonomski kapital (k1 i k2), te *promjene podvrste kulturnog kapitala* koji se koristi u strategiji od institucionaliziranoga kulturnog kapitala prema utjelovljenom kulturnom kapitalu (k3).

U slučajevima životne strategije kompenzacije izazvane unutarnjim strukturnim čimbenicima prisutnima u istraživanju ključno je pitanje ekonomskog kapitala - koju razinu prethodno preuzetih financijskih obveza i potrošačkih praksi kućanstvo može osiguravati kapitalima koji su ostali nakon gubitka dijela kapitala te kompenzacijom izgubljenih kapitala strateškim potezima poput oslanjanja na kapitale obitelji, prodajom imovine, uvođenjem dodatnih radnih praksi itd. (k4 i k5).

Kod izvana iniciranih kriza u ovom su istraživanju zabilježene devaluacije i deaktivacije kulturnoga kapitala. One su u ovom radu smještene u kontekst recesijske ekonomske krize, a zbog krize su ovakve strategije kompenzacije i više vjerojatne. Naime, u istraživanju su prisutni strukturni uvjeti smanjivanja plaća i otkaza u javnim, državnim i privatnim subjektima, pri čemu su članovi kućanstava bili izloženi otkazima uslijed stečajeva poduzeća (k2), otkazima uslijed redukcije broja radnika ili zamjene radnika onima koji će biti „jeftiniji“ za poslodavce u privatnom sektoru (k1), te velikim smanjenjima iznosa plaća uslijed

privatizacije poduzeća - uključujući i privatizacije pri kraju hrvatskoga tranzicijskog perioda (k2).

Važno je na ovom mjestu istaknuti *strukturne teškoće ponovnog traženja posla* kao ovih kućanstava, pri čemu su zabilježene: teškoće traženja „dobrog“²¹¹ zaposlenja bez „veze“ osigurane na temelju socijalnog kapitala neformalnih veza i/ili političkog kapitala (prisutno kod svih slučajeva unutar strategija kompenzacije koji su tražili posao u vrijeme ekonomske krize); teškoće u obliku *rodne diskriminacije* s kojima se mogu suočavati žene pri traženju posla (prisutno kod k1)²¹²; te suočavanje sa medijskim, društvenim i kulturnim strukturama koje mogu doprinijeti procesu *individualizacije krivnje* za gubitak posla kao i za teškoće u pronalasku posla (prisutno kod k1).

Konačno, treba napomenuti kako se zaposlenja koja su agenti sa strategijama kompenzacije u ovom istraživanju pronašli nakon gubitka prethodnog posla mogu označiti kao *prekarna zaposlenja* (k1, k2 i k3), zaposlenja ispod kvalifikacije i bez kvalifikacije sa kratkoročnim ugovorima, plaćanjem po učinku, agencijskim angažmanima ili uz rad bez ugovora („freelance“ angažmani). Dakle, može se jednostavno reći kako su strukturni uvjeti recesijske krize, kontrakcije tržišta i devalvacije kulturnih kapitala povezani sa snižavanjem prihoda, sigurnosti i uvjeta rada članova kućanstava sa strategijom kompenzacije koji su morali tražiti posao u navedenim uvjetima (k1, k2, k3).

Prakse ublažavanja krizne situacije zabilježene u istraživanju su prvenstveno oslanjanje na pomoć obitelji, prodaja imovine, prestanak investicija i redukcija potrošačkih praksi (svi slučajevi). Ove se prakse događaju u što kraćem roku nakon nastupanja krizne situacije. Dakle, agenti prilagođavaju potrošačke prakse novoj situaciji, koju reevaluiraju s obzirom na njihove situacije po kriterijima koliko i kakve pomoći obitelji mogu dobiti, te kakva im je ekonomska situacija nakon krizne situacije (ušteđevina, imovina).

Socijalni kapital solidarnosti kod obje vrste životnih strategija kompenzacije može biti vrlo važan u ublažavanju pada u položaju i u započinjanju novih radnih praksi (k1 i k4). Pomoć koju ova kućanstva dobivaju pogotovo se odnosi na *redistribuciju kapitala unutar vertikalno i horizontalno proširene obitelji*, koja je u svim slučajevima strategija kompenzacije u istraživanju omogućavala vrlo značajnu pomoć u ublažavanju pada položaja te u strateškim potezima kompenzacije (ovisno o kapitalima koje obitelj posjeduje). *Pomoć*

²¹¹ Ovdje se misli na „pošteno“ plaćeno zaposlenje u formalnom sektoru ekonomije sa dobrim uvjetima rada i svim standardnim beneficijama te mogućnošću stalnog ili barem dugotrajnog zaposlenja.

²¹² U primjeru iz istraživanja ovo se odnosilo na diskriminatorna pitanja i „poluskrivene“ nelegalne kriterije izbora kandidata za posao s obzirom na dob žene i majčinstvo, te na problem diskriminatorne percepcije žena kao zainteresiranih ili odgovornijih za „kuću“ i djecu nego za posao.

obitelji je kod istraživanjem obuhvaćenih slučajeva izuzetno važna kao vrsta „zaštitne mreže“ koja „ublažava“ pad i sprječava da agenti ne dođu u situacije koje karakteriziraju strategije preživljavanja - dakle, prije svega sprječava pritisak nužnosti redukcije u području najosnovnijih potreba (vidi i Frade i Coelho, 2015). *Pomoć obitelji u hrani* prisutna je u svim slučajevima i dosegala je i 80% prehrambenih potreba (k3). *Pomoć obitelji u novcu* također je zabilježena kod svih slučajeva - može biti periodična, ali i redovita (primjerice, mjesečna) dok se situacija ne poboljša povećanjem prihoda kućanstva (k1). *Pomoć obitelji kroz prodaju imovine* u istraživanju bila je prisutna samo u obliku (re)financiranja druge imovine (podmirenje dijela obveza kredita kuće kod k4).

Redukcija potrošnje - barem kratkoročna - prisutna je kod strategija kompenzacije u svim slučajevima u istraživanju. Ipak, ova se kućanstva nisu željela odreći uspostavljenih *horizontata potreba*, odnosno, ako je ikako bilo moguće nisu ih željela značajnije sužavati. No, u svim slučajevima osim jednog, kućanstva sa strategijom kompenzacije bila su *prisiljena reducirati potrošačke potrebe*.²¹³ Ove su redukcije u istraživanju bile izvršavane rezanjem većeg ili manjeg dijela „viših potreba“ - potrošnje u područjima rekreacije, putovanja i izleta, kulturne participacije, odlazaka u restorane, te kupnje svih proizvoda koji nisu „potrebni“ tj. „nužni“ što je značilo odricanja od „luksuza“ i „nepotrebne potrošnje“ u praktički svim kategorijama uključujući hranu. Ovdje treba napomenuti da je u ovim kućanstvima zabilježen i proces *prilagodbe habitusa u području potrošnje* kroz ponovno učenje „što se može“ a „što se ne može“, te odmak od onoga što je prije bilo „normalno“ ali više „nije moguće“ koji se protezao u svim kategorijama potrošnje - od svakodnevnih potrošačkih dobara do kulturne participacije i rekreacije (pogotovo zabilježeno u narativima k1).

Prekidanje investicija posebno je važno kod životnih strategija kompenzacije. Ono se odnosilo na prekidanje adaptacija stana i planiranih drugih ekonomskih ulaganja poput obnavljanja voznog parka ili elektroničke opreme (k1 i k4), ali i potencijalno znatno važnije redukcije i zaustavljanja investicija u izvanškolske sportske, umjetničke i općenito sve *obrazovne i odgojne aktivnosti* djece poput tečajeva jezika, instrukcija i pomoći u učenju itsl., te zaustavljanje planova o upisivanju fakulteta ili završetku fakulteta (prisutno kod k1 i k3). *Odustajanje od investicija u obrazovanje* djece te visoko obrazovanje i dodatne obrazovne tj. kulturne investicije kod odraslih može se interpretirati kao simptom procesa dugoročnog deklasiranja (jednom) „srednje klase“ (González De la Rocha, 2001; 2006), odnosno, grupa

²¹³ Iznimka je slučaj (k4) u kojem su bili prisutni značajni naslijeđeni ekonomski kapitali i mogućnosti *prodaje imovine*, te je riješen uzrok krize uvođenjem nove osobe u unutarnju strukturu kućanstva i udruživanjem prihoda. Sva druga kućanstva bila su prisiljena na snižavanja aspiracija i navika u području potrošnje.

čiji je temeljni način reprodukcije i pozicioniranja izgrađen na temelju kulturnog kapitala. Dakle, osim kod strategija preživljavanja, odustajanje od investicija u obrazovanje pojavljuje se i kod strategija kompenzacije položaja - kod ljudi koji su u trajektorijama bili izloženi strukturnim šokovima devalvacije i deaktivacije vlastitih kulturnih kapitala.

Neusklađenost prethodnih aspiracija agenata i njihovih devalviranih kapitala u svim istraživanim slučajevima strategije kompenzacije rezultirala je *prilagođavanjem aspiracija prema „niže“* - dakle usklađivanju prema strukturno iniciranoj devalvaciji kapitala.²¹⁴ Proces *snižavanja aspiracija* u zauzimanju i reprodukciji društveno-ekonomskog položaja kućanstva odvijao se u prvom redu kroz snižavanje očekivanja od razina prihoda koje kućanstvo može postići. U nekim je slučajevima ovaj proces bio popraćen s intenzivnim i ekstenzivnim (pa i psihički i fizički zahtjevnim) procesima *refleksivne reevaluacije* vlastite situacije (Bourdieu, 1994, 116 i 2000, 160), te sa *modifikacijama habitusa* u različitim područjima dispozicija kao obliku prilagodbe na lošiji društveni položaj i na objektivne šanse ostvarivanja tek nižih prihoda (najbolje obrazloženo kroz narative u k1, a zabilježeno i kod k3).

Proces pristajanja na niže aspiracije i očekivanja značio je, dakle, reevaluacije institucionaliziranoga kulturnog kapitala i početak njegove razmjene po nižim stopama i uz lošije uvjete rada (k1). U drugim je slučajevima značio zamjenu korištenja institucionaliziranoga kulturnog kapitala utjelovljenim, pri čemu je bila riječ o trajnijoj deaktivaciji institucionaliziranoga kulturnog kapitala i zamjeni njegova mjesta u strategiji sa utjelovljenim kulturnim kapitalom - *de facto* vještinama i dispozicijama za koje se agenti nisu školovali (prisutno kod k2).

U području radnih praksi uz već naglašenu važnost smanjenja prihoda i prestanka radnih odnosa, najviše treba istaknuti počinjanje radnih praksi koje se mogu nazvati *kompenzacijske radne prakse*. Riječ je o uvođenju novih oblika plaćenih radnih praksi uslijed privremene kompenzacije pada prihoda, kao što su: sezonski rad, honorarni rad, dodatni prekovremeni rad (sva tri oblika bila su prisutna kod k1 i k3), te započinjanje poduzetničkih/obrtničkih radnih praksi (k4). Niti jedno od kućanstava sa strategijom

²¹⁴ Teorijski su moguće i empirijski zasigurno prisutne i situacije izbjegavanja devalvacije kroz investicije u posebne specijalizacije povezane s kulturnim kapitalom, ali one su zahtjevne s obzirom na strukturu imovine te nisu zabilježene u ovim strategijama, naprotiv zabilježeno je prisilno smanjivanje ulaganja. Također, inovacije i promjene vrste ili podvrste kulturnog kapitala radi izbjegavanja devalvacije također su zasigurno moguće, no, promjene kulturnog kapitala kod u istraživanju obuhvaćenih slučajeva - uključujući i korištenje utjelovljenih kulturnih kapitala izgrađenih u korporativnim poljima te u kulturnim umjetničkim aktivnostima također su u ovom istraživanju rezultirale snižavanjem stope razmjene kulturnog kapitala u ekonomski kapital (k3).

kompenzacije nije započelo radne prakse proizvodnje hrane za vlastite potrebe, ali su one sigurno moguće kod seoskih kućanstava.²¹⁵

Kod kućanstava sa strategijom kompenzacije prisutnih u istraživanju pojavljuje se jedan slučaj *rodne nekonsenzualnosti* u području dijeljenja prihoda, kućanskih poslova brige za djecu i donošenja odluka u kućanstvu (k2). Važno je istaknuti kako je - sukladno očekivanju i zaključcima istraživanja rodni asimetrija u strategijama u postsocijalističkim zemljama (npr. Hardy i Stenning, 2002; Pavloskaya, 2004) - u tom kućanstvu žena strateški centralna osoba za kućanstvo u cjelini. Naime, žena u ovom kućanstvu obavlja znatno veće količine rada i ulaže napor u kombiniranju svih vrsta radnih praksi (plaćenih, neplaćenih, razmjenskog rada, održavanja socijalnog kapitala donošenja odluka, brige za djecu, emocionalnog i intelektualnog rada u usmjeravanju kućanstva, itd.), dok muškarac obavlja samo plaćene radne prakse.

S obzirom na *rodnu dimenziju strategija kompenzacije* moguće je prvenstveno zaključiti kako je ekonomska kriza na posebne načine pogodila žene koje mogu imati posebne teškoće zbog rodne diskriminacije u ponovnim zaposlenjima, često su manje zaposlene u donekle zaštićenim industrijskim djelatnostima, te u situaciji pada prihoda preuzimaju veći dio organizacije elemenata strategije kompenzacije (isp. Tomić-Koludrović i Kunac, 2000; Hardy i Stenning, 2002; Pavlovskaya 2004). Ipak, može se zaključiti i kako su situacije kompenzacije znatno olakšane (k1 i k3) sa dvoje partnera u kućanstvu kada organiziraju općenito konsenzualnu strategiju kompenzacije te udružuju rad, kapitale, pomoći obitelji i međusobnu podršku.

Pri *evaluaciji ekonomske situacije kućanstva* u svim slučajevima ove strategije zabilježenima u istraživanju - osim one u kojoj se agentica vratila otprilike u isti položaj u kojem je bila prije krizne situacije - agenti su izražavali nezadovoljstvo svojim ekonomskim okolnostima.

Konačno, *horizont budućnosti* kod strategija kompenzacije položaja obilježen je težnjama povratku što bliže uvjetima života koje su agenti imali ranije te osjećajima nesigurnosti. Osjećaji nesigurnosti i neizvjesnosti pogotovo su izraženi kod ovih strategija, s obzirom na iskustva kriznih situacija te gubitaka posla i položaja. Također, dio kućanstava je s obzirom na kapitale i njihove strukturne uvjete polja rada i dalje izložen rizicima od

²¹⁵ Ipak, treba primijetiti da se dispozicije ovog tipa (obrađa zemlje i uzgajanje povrća) čine dublje internalizirane, tj. ako ne postoje ovakve dispozicije u situacijama kompenzacije položaja agenti prije iznalaze oblike plaćenog dodatnog rada. Također, ovo je povezano i sa lokacijom kućanstva (ruralno-urbano) i dostupnošću obradive zemlje, iako su primjeri iz strategija preživljenja pokazali da je i na vrlo malom području vrta moguće uzgojiti vrlo važnu količinu i kvalitetu namirnica za kućanstva sa lošijim uvjetima života.

ponovnog gubitka posla što je dovodilo do neizvjesnosti i nemogućnosti planiranja budućnosti. „Rješenje“ dijela agenata je nastojati ne misliti o neizvjesnosti radnih trajektorija i cjelokupne strategije kućanstva i „raditi dalje“. Konačno, treba napomenuti da se kod strategija kompenzacije pojavljuje i emigracija na rad u inozemstvo kao plan „b“ - ako agenti ponovno zapadnu u kriznu situaciju gubitka posla pa i ako se uvjeti života ponovno još pogoršaju nakon poboljšanja istih kroz strategiju kompenzacije.

5.5. Životne strategije snalaženja

Prema rezultatima istraživanja, životne strategije snalaženja obilježavaju istaknuto *diskontinuirane radne trajektorije*, nestalnost uvjeta života agenata te niski kapitali. Jedini tip životne strategije snalaženja u ovom istraživanju, s obzirom na svoje najvažnije karakteristike, nazvan je *životna strategija snalaženja temeljena na resursima i dispozicijama*.

5.5.1. Životne strategije snalaženja temeljena na resursima i dispozicijama

Primjer životne strategije snalaženja temeljene na resursima i dispozicijama: slučaj s1 (Elena i Mario)

Elena (44 godine), trogodišnja srednja stručna škola i suprug Mario (48 godina), četverogodišnja srednja stručna škola sa Eleninom majkom (69 godina) i troje djece žive u unajmljenom stanu. Najstarije dijete, sin Ivan, završio je trogodišnju srednju stručnu i zaposlen je za stalno, kćer Marina je studentica koja honorarno čuva dijete, a kćer Paola ide u osnovu školu. Elena i Mario posjeduju automobil u vrijednosti od 2000 eura te primaju mjesečni prihod od 14 – 15 000 kuna, u koji ne računaju prihode dvoje starije djece koja „u kuću daju koliko žele i koliko mogu, ne moraju ništa, ako hoće daju, ako neće ne moraju, kupuju sebi sve što im treba“.

Ključni i *kritični trenutak*²¹⁶ rane Elenine trajektorije bio je *biografska kriza*: odlazak iz braka sa nasilnim partnerom koji je uključivao i odlazak iz mjesta u kojemu je sugovornica

²¹⁶ Pojam Thomsonove i suradnika (2002) kritični trenutak „*critical moment*“, inspiriran je Giddensovim (1991) „*fateful moment*“ („sudbonosni trenutak“).

živjela, tj. emigraciju u inozemstvo.²¹⁷ Ova situacija je predstavljala potpuno Elenino izmještanje iz svih prostornih relacija djelovanja (lokalna sredina i nacionalni okvir), prekid partnerskog odnosa (sa njegovim očekivanjima i rutinama), te odlazak od vlastite obitelji i prijatelja (udaljavanje od socijalnog kapitala).

Dakle, radi se o *situaciji izrazito relevantnoj za habitus* (internu strukturu) jer se cjelokupna „životna situacija“ (eksterna struktura) iznenada „ruši“ - sa „svime“ što se uzima „zdravo za gotovo“ (više ili manje).²¹⁸ Prelazak u novi društveni kontekst u ovom smislu implicira između ostalog i raznolika te djelomično sukobljena iskustva više društvenih polja i „svjetova“ uz *potencijalno povećavanje refleksivnosti i „otvaranja“ habitusa*, dakle slabljenje „kristaliziranih“ struktura u habitusu, te time postavljanje preduvjeta za prilagodbe na novo i inovacije u praksama (vidi Bourdieu, 1987, 2000; također Hilgers, 2009; Hilgers i Mangez, 2015; Decoteau, 2016). Dakle, uz prisutnost kritičnog biografskog trenutka (Thompson i sur., 2002), ovakva biografska faza bourdieuvskim se rječnikom može postaviti kao *situacija temeljitog prekida uspostavljene trajektorije* i njezine situiranosti u fizičko-kulturni i društveni prostor.

Naime, Elena odlazi kod rodbine u bogatu „zapadnu“ zemlju, sa aspiracijom nalaženja zaposlenja od kojeg može sama živjeti i na temelju kojega može za sobom „povući“ i djecu. Kada to nije uspjelo na legalan način, dolazi u Hrvatsku i započinje *strategiju snalaženja* „radom svega i svačega, šta god“, dakle, obavljanjem raznih povremenih, privremenih slabo plaćenih *prekarnih poslova*. Sugovornica razdoblje života obilježeno mijenjanjem prekarnih poslova sama izravno opisuje kao „snalaženje“ („ma može se, uvijek se može snaći!“), dakle, obrazac djelovanja usmjeren snalaženju - pronalaženju mogućnosti (šansi) za bilo kakav rad koji generira prihod:

Elena: *Ok, jedan period se ne možeš snaći, ali uvijek postoji mogućnost, pa makar i „na crno“, al' nema šanse da „nema“. (...) U većem gradu uvijek možeš nać neku mogućnost. Nešto.*

²¹⁷ Elena: *Imala sam težak brak, alkohol, premlaćivanja i svega, ja sam otišla iz rodnog grada da se maknem od bivšem muža, bilo gdje, otišla sam kod [članica obitelji] u [bogata zapadna zemlja] (...) ali tamo se nisam baš snašla legalno, opet „na crno“, i onda sam došla u Hrvatsku i upoznala sam supruga.)*

²¹⁸ Iako su situacije prekida svakodnevnim iskustvom ovog tipa, naravno, uvijek djelomične (nepotpune) zato što habitus „nosi“ svoje internalizacije u novu sredinu, povećana potreba za prilagodbu na nove eksterne strukturne okolnosti i „grub“ karakter prekida nužno produciraju i povećani potencijal za veće „otvaranje“ habitusa. Zbog odmaka od „starog“ i zbog potrebe za nekom razinom usklađivanja sa „novim“ (društvenom realnošću odredišta). Podsjetimo - habitus se po Bourdieuu oblikuje kroz cijeli život – dakle ne radi se o „zatvorenom sustavu“ već je habitus „trajan“ tj. „ustrajan“ (*durable*) - ali - „otvoren sustav dispozicija koji je konstantno izložen iskustvima, i time iskustva konstantno na njega utječu na način kojim ili ojačavaju ili modificiraju njegove strukture“ (Bourdieu i Wacquant, 1992, 133, kurziv u originalu).

Navedena motivacija praksi upućuje na *izostanak donje granice aspiracija* osim samog omogućavanja preživljavanja te implicira deprivaciju u kapitalima (uključujući i devalvirani institucionalni kapital) koja prisiljava agenticu da traži „nešto“ - „bilo što“ za zaradu. Dakle, ova se forma usmjerenosti praksi ka snalaženju logički pogotovo odnosi na situacije vrlo niskih razina kapitala koje zahtijevaju što brži početak ostvarivanja prihoda „pod svaku cijenu“. Kako će biti detaljno izloženo, razlika između ovakvih praksi kod strategije snalaženja i strategije preživljavanja je u tome što su agenti sa životnom strategijom preživljavanja u principu dodatno deprivirani, pod većim pritiskom nepovoljnih strukturnih uvjeta, slabijih tjelesnih resursa, te „kristaliziranih“ struktura habitusa (koje su u pravilu dugo stvarane i temeljito internalizirane).

Važnost strukturnih konteksta vidljiva je Elenine izjave u kojoj sugovornica svoju maksimu „uvijek se može snaći!“ uvjetuje životom u većim gradovima. Elena time implicira veću ponudu poslova, veću akumulaciju kapitala u (brojnijim) rukama drugih, dakle veći potencijal „izvlačenja“ to jest „osvajanja“ prihoda praksama snalaženja:

Elena: *Pa rekla bih da je živjeti u velikom gradu privilegija, jer onaj ko u [grad] kaže da ne može se snaći... Ja sam uvjeren da nije bilo perioda kad nisam imala posao, nije bilo ni jednog dana, jednostavno, bilo je perioda kad sam imala manja primanja ili veća. Ali ni jedan period... [nije dulje bila bez prihoda, narativ se nastavlja sa početkom idućeg citata gdje se sugovornica „prebacuje na opis nalaženja posla/rada]*

Ovo se primjerice, odnosi na pokušaje agencije za stupanje u kraći ili dulji ekonomski odnos sa osobama koje posjeduju veće i javno „vidljive“ obujme kapitala - poput vlasnika dućana i obrta - u „svojevlastu“ (od dugotrajnijeg do kratkotrajnijeg): radnika, nadničara ili obavljača manjih poslova za naknadu (poput pranja prozora ili „sitnog“ čišćenja). Dakle, ova vrsta snalaženja se temelji na stvaranju prilika iz gotovo „ničega“ kroz prekarne vrste rada u rasponu od: formalnog rada i redovitog rada na „crno“ do jednokratnog rada za „sitnu paru“, „za marendu/gablec“ i konačno, „daj što daš“:

Elena: *Kad nemam posao, onda odem od kafića do kafića, od butika do butika: „Dobar dan, trebate radnicu? Dobar dan, trebate nekog? Jel trebate nešto za počistiti; jel trebate oprat prozore?“ - uvijek se nešto može napraviti.*

Da se kod sugovornice nije radilo o kratkom periodu života kao i o uspješnosti agentičinih strategija snalaženja jednostavno svjedoči lista poslova/zanimanja koje je obavljala:

Elena: *U tom periodu do [firma] sam radila kao [u ugostiteljstvu], radila sam na brodu kao [ugostiteljstvo i održavanje], kao [usluge osobne njege], kao [održavanje i čišćenje], kao [administrativni uredski rad] i onda na kraju kao [rad u području transporta]. Gdje god se moglo dodatno, nešto napraviti... ove blesave serije: „Punom parom“, „Krv nije voda“, „Šoping kraljica“, „Večera za pet“, nema gdje se nisam prijavljivala, i tu dobiješ ne znam petsto kuna, tisuću kuna opet nešto. Opet se može se, ma može se, uvijek se može snaći! Radom svega i svačega, šta god.*

Također, „snalaženje“ kao princip životne strategije - logika praksi koja usmjerava prakse praktički u cjelini – razvidna je i iz drugih područja života Elenina kućanstva, nakon što ga je formirala sa suprugom Mariom. Primjerice, u pripremi hrane javlja se slična ideja kao u traženju mogućnosti za zaradu, ukratko: „od ničega napraviti nešto“ uz prisutnost „nečeg“ - individualnih resursa poput zdravlja, fizičke izdržljivosti i spretnosti, te - uvjetno rečeno - „dispozicija snalaženja“ koje rezultiraju sposobnošću traženja prilika i voljom da se prilike traže.²¹⁹

Ponovno sličan princip „snalaženja“ nalazimo u području odijevanja: Elena i članovi njezina kućanstva odjeću kupuju u „*second hand shopu*“, pri čemu se na neki način „odbačena“ odjeća „ponovno izmišlja“, to jest, „uspijeva koristiti“ - dakle, od nečega što je netko drugi označio nepotrebnim, ponovno se radi ono što je ovom kućanstvu potrebno:

Elena: *Naučila sam kuhati - od ničega napraviti nešto. Srdele su glavni izbor - jeftine su a zdrave. Oblačimo se u „second handu“.*

U ovom svijetlu se treba analizirati i nastavak Elenine trajektorije, odnosno, trajektorije kućanstva, koja ostaje vođena principima snalaženja, s tom razlikom da snalaženje postaje ambicioznije - *teži određenom stjecanju kapitala i stabilizaciji radnog mjesta.*

Dakle, nakon pronalaska stalnih formalnih poslova [u firmi koja se bavila u širokom smislu transportom], Elena i Mario započinju radnu/karijernu *investiciju u ekonomski kapital* koja je bila dio strateškog poteza snalaženja poduzetništvom. Ovaj strateški potez započet je

²¹⁹ Može se primijetiti kako Elena za početno 'gotovo ništa' kad je o pripremi obroka riječ *bira* i ističe biranje srdela („*glavni izbor*“) - hrane koja je i jeftina i ima vrijednost „funktionalnosti“, dakle - služi višestrukim jasnim i utvrđenim ciljevima (omega 3 kiseline „hrane mozak“ i snižavaju krvni tlak, proteini sudjeluje u izgradnji mišićnih tkiva). Iako možda može izgledati banalno, ovo je u potpunoj suprotnosti od, primjerice, načina na koji o hrani pričaju agentice u kategoriji strategija preživljavanja. One su, naime, u intervjuima hrani pristupale iz drugačije perspektive, referirajući se posebno na vrijednost hrane koju primaju kao poklon (kao redistribuciju unutar mreže socijalnog kapitala) ili važnost hrane proizvedene za vlastite potrebe, te, konačno – ističući i „liste“ namirnica koje nužno moraju kupiti u trgovini (naglašavajući time razliku između hrane koju mogu osigurati bez utroška novca od one za koju moraju koristiti novac) poput - najistaknutije - brašna, ulja i šećera.

bez značajnijih akumuliranih kapitala, na temelju ekonomskog kapitala dobivenog podizanjem riskantnog kredita (ponovno element blizak konotacijama snalaženja - preuzimanje visoke doze rizika): „mi smo prije deset godina ušli u neke riskantne kredite i pokušaje“. Oblik i rezultat ove investicije strategije napredovanja upućuje da agenti nisu raspolagali iskoristivim kulturnim kapitalima kao temeljem poslovnog plana i vizije koju bi mogli pretočiti u uspjeh, te se strategija ubrzo slama („to je sve propalo“).²²⁰

Nakon propasti ovog poduzetničkog projekta, Elena neko vrijeme ponovno provodi na plaćenom zaposlenju uz privremene ugovore, te nakon otkaza tijekom ekonomske krize „poteže“ novi strateški potez pokretanja poduzetništva. Njega je uz prethodno navedene dispozicije omogućio i socijalni kapital koji se po svom karakteru nalazi između socijalnog kapitala solidranosti i profesionalnog socijalnog kapitala. Naime, formalni posao je uz Elenine *dispozicije snalažljivosti* (komunikativnost, upornost, brzinu u obavljanju posla i prilagodljivost) rezultirao stvaranjem *socijalnog kapitala* kroz svakodnevnu poslovnu komunikaciju i određeni *simbolički kapital* kao prilagodljive i pouzdane radnice.

Ovi su, uvjetno rečeno kapitali, stečeni na temelju dispozicija i rada poslužili kao dovoljan uvjet preporuke za obavljanje rada kojemu nije potreban niti ekonomski niti kulturni kapital, već ponajviše upravo *utjelovljene vještine i dispozicije* pouzdanog, brzog i prilagodljivog obavljanja posla (čišćenje i održavanje stanova bogatim klijentima):

Elena: *Kad sam radila u [firma], radila sam sami centar grada, u centru ima jedna agencija, [ime], sa tim sam se čovjekom, kak sam mu [obavljala uslugu transporta] upoznala sam se, i onda sam se došla s njim oprostiti, kao: „Dobila sam otkaz, danas mi je zadnji radni dan“, i on pita: „Šta ćeš?“ - „Ne znam, budem se snašla nekako“, kaže on: „Pa ja ti imam tih bogataša koji traže uvijek ili čuvanje djece, ili spremanje, čak i domaćice, kuhanje...“ (...) Počela sam spremat po [gradu], dok ne nađem - „pod znacima navoda“ - pravi posao.*

Elena je narednom periodu kvalitetom obavljanja posla i svojim dispozicijama akumulirala *profesionalni socijalni kapital* (stalne klijente) te *simbolički kapital* prepoznavanja kvalitetnog rada (preporuke). Sugovornica nakon *pretvaranja svojih resursa u kapital* zamjenjuje i radnu strategiju snalaženja radom na crno sa poduzetništvom uz cilj

²²⁰ Elena: *Ali smo mi prije deset godina ušli u neke riskantne kredite i pokušaje. U doba kad smo oboje bili zaposleni [prvi dio 2000-ih] u [firma], imali smo za hrvatske uvijete lijepe plaće, i tad smo mogli dizati kredite, i svi su dizali kredite (...) i tih godinu, dvije smo uživali, trošili, otvorili obrt za „rentanje“ [prijevozno sredstvo], na [mjesto] otvorili standove, kao prodavat ćemo neku robu domaću. I to je sve propalo. I tako, ja sam izgubila posao kad sam se vratila sa porodičnog, suprugu se spustila plaća sa sedam na četiri, i krenulo nizbrdo.*

dolaska do stabilizacije kapitala i *ulazak u strategiju očuvanja položaja*.²²¹ Naime, sugovornica otvara vlastiti mali obrt bez potrebe za većim obujmom kapitala pri obavljanju rada i bez potrebe većih ulaganja („tu nema puno ulaganja, u servis: tvoje ruke i malo sredstava“).

Elena kao svoj cilj ističe *ekonomsku situaciju kućanstva* koju obilježava „solidan život“ sa stabilnim zadovoljavanjem osnovnih potreba. Princip snalaženja u ovom kućanstvu se može naći i kod potrošačkih praksi: odlasci na ljetovanja organiziraju se kod prijatelja („snašli su se“); povremeni odlasci u restoran organiziraju se preko mrežne stranice za grupnu kupovinu sa popustima; za mnoge karte za koncerte i kazalište su zaslužne nagradne igre preko radija ili mrežnih portala sa vijestima, itd.

Elena je refleksivna prema svojim dispozicijama snalažljivosti i radu kao svom „kapitalu“, to jest, kao onome što joj je omogućilo stjecanje kapitala, no zanemaruje važnost institucionaliziranih kulturnih kapitala:

Elena: *Mislim da te ne određuje fakultet i titula. (...) Danas se cijeni samo ako si prilagodljiv, ako si snalažljiv. Ti možeš završiti za farmaceuta i prebacit se na kozmetiku, sad, ne znam - „eko“ i prilagodit se jednostavno i tržištu. Ljudi koji usko gledaju svoje zanimanje: „To sam završio i ja ne želim ništa drugo radit“ - nema šanse, rijetki su koji mogu uspjeti u tom smislu, to ja tako mislim, možda griješim, ne znam.*

S obzirom na već navedene elemente uspješne životne strategije snalaženja, Elenin *horizont budućnosti* obilježen je vjerom u snalaženje, u vlastite sposobnosti te dispozicije prilagodljivosti te utjelovljene vještine i tjelesne resurse resurse:

Intervjuist: *Bojite li se Vi ikad budućnosti?* Elena: *Prije jesam sad više ne, sad više ne.* Intervjuist: *Što bi rekli, kako se dogodila ta promjena – „prije jeste sad više ne“?* Elena: *Shvatila sam da smo snalažljivi, da ćemo se uvijek snaći. [O planiranju budućnosti:] Ne, ne planiram. Ne planiram. Planiramo poslove, nadamo se da će se sve to održati, zadržati, da će se možda malo i pojačati, narasti, ali planove... planiramo bit sretni, zadovoljni, korektni jedni prema drugima, nikakvih drugih planova nemamo (...) naravno da, plan je sljedeći mjesec platit režije i stanarinu, sve to stoji, ali nema više one tjeskobe i brige,*

²²¹ Karakter ovih elemenata je u jasnoj suprotnosti sa primjerima iz strategija napredovanja, npr. poljoprivrednim poduzetništvom iz slučaja n3., ili poduzetništvom u području visoke tehnologije, kao u slučaju n2. Također, za razliku od navedenih primjera kojima je cilj jasno i dugoročno napredovanje u obujmu kapitala, Elena jasno iznosi svoj izostanak cilja i očekivanja značajnijeg napredovanja te nema ambiciju konstantno i dugoročno povećavati obujam (ekonomskog) kapitala kućanstva.

čak i da izgubimo poslove, i da se nešto dogodi, da se poslovi smanje, naći će se neki drugi način, naći će se nešto dokle god smo živi i zdravi.

Primjer životne strategije snalaženja temeljene na resursima i dispozicijama: slučaj s2 (Dajana i majka)

Dajana (48 godina), sa završenom osnovnom školom i jednogodišnjim tečajem, zaposlena kao voditeljica odjela šivanja u velikoj firmi, živi sa majkom (77 godina) u roditeljskoj obiteljskoj kući u predgrađu velikog grada. Dajanina kćer je završila fakultet, zaposlena je i nedavno prije trenutka intervjua se odselila od roditeljske kuće. Dajana uz roditeljsku kuću posjeduje automobil manje vrijednosti, te prima mjesečni prihod od oko 5 – 6000 kuna i majčinu minimalnu mirovinu.

Biografska kriza (trauma) u povijesti obitelji (Dajanin otac je preminuo dok je bila ona dijete) utjecala je na uvjete života ovoga kućanstva obilježene kompozicijom sa *smanjenim brojem članova* te *niskim obujmom svih kapitala* od sugovorničine rane dobi. Uz niske početne kulturne i ekonomske kapitale roditelja i *krizu međugeneracijske strategije obrazovanja* uslijed biografske traume, Dajana je kroz regularno obrazovanje uspjela steći tek niski obujam kulturnog kapitala. Naime, sugovornica je završila osnovnu školu, te kasnije jednogodišnji tečaj (sa kvalifikacijom praktički zastarjelom već pri njezinu stjecanju u prvom dijelu 80-ih) u području u kojem je radila tek kratko vrijeme.

Krećući se iz „iz krize u krizu“, Dajani se na biografski i strateški nepovoljno iskustvo odrastanja bez oca nadovezuje nepovoljno iskustvo nasilnog partnera („znači svašta je bilo“) od kojega se sugovornica razvela (ponovno posebno nepovoljno - bez zahtjeva za alimentaciju).²²² Bivši partner na nikakav način nije financijski doprinio kućanstvu te je Dajana refleksivna kako se morala oslanjati isključivo na „svoje snage“ i na majčinu mirovinu. Pritom je sugovorničina *radna trajektorija bila isprekidana* i obilježena različitim vrstama kratkotrajnih i prekarnih i loše plaćenih poslova:

Dajana: *Mislim stvarno sam u životu svašta radila. (...) Znači, radila sam sve što se nudilo na tržištu. (...) Što bi reko: „svaštarija“, a neko kaže: „Gledaj ti nisi radnik, jer si svaštarija!“ - ja sam radnik, zato što se ne bojim posla i*

²²² Dajana: *Suprug je bio zaposlen ali od njega nikad nikakve koristi baš nije bilo jer je on dosta bio odan alkoholu i tako da, u biti, meni se čak promijenio život, to što smo imale svoj mir, jer je bio dosta i agresivan, i tuko nas je, zlostavljanje je bilo u obitelji, znači svašta je bilo, i onda smo, ovoga, čak on njoj nikad nije kune dao, niti alimentaciju plaćao, ništa od njega nisam htjela tražiti, ništa, samo da nas ostavi na miru. Niti tužba, niti ništa nije išlo prema njemu, iz tog razloga da nas ostavi na miru, tako da, bile smo prepuštene same sebi.*

prihvaćam se posla - poznatog, nepoznatog, manje bitno. Znači od [javni servis], kratko u [uredski posao], do [privatna firma], tri smjene u proizvodnji, kao, ajmo reć, sezonski radnik, do [trgovina], do, čišćenja u [odgojna ustanova], mislim, jako puno... Ja sam takva da kad osjetim da nešto ne valja u firmi, tražim drugi poso'. (...) Uvijek sam nešto našla i nisam se bojala posla, i nisam birala posao.

Dajana *strategija snalaženja* obilježena je izmjenama radnih mjesta i usmjerena „borbi za život“, te akumulaciji *utjelovljenih vještina* (koje mogu služiti kao tehnički kapital), uz zadržavanje otvorenog habitusa prema stjecanju novih vještina. Ova se akumulacija utjelovljenih vještina te *tjelesnih resursa* izdržljivosti dugotrajnog rada i *dispozicija snalažljivosti* kod Dajane nije odvijala uz investicije ekonomskog kapitala, već se odvijala kroz rad i otvorenost za učenje „na svakom koraku“:

Dajana: Tako da evo, nekako - ajmo reć, borba općenito za život. (...) I svojom upornošću i svojom... kak bi rekla - sama sam se i informirala, i gurala. (...) I – gledajte, posla se nikad nisam bojala, tako da sam 'gurala nos' tamo „gdje je trebalo“ i „gdje nije trebalo“. Kad recimo meni mehaničar dođe radit, ono [npr.] - popraviti mašinu. Ja sad neću tamo „zijeovati“, i maknut se, ić pušit, pit kavu dok on meni popravlja mašinu, nego ću ja gledat šta on radi. Drugi put si možda budem sama mogla. Volim gurat svugdje nos. I to mislim da mi je to pozitivna strana jer puno stvari si ja sama onda mogu napraviti, kužite?

Dajana ističe „oslanjanje na samu sebe“ i na razne vještine koje je uspjela steći, dakle ne na obrazovanje (kulturni kapital), niti na bilo koju formu ekonomskog kapitala, ili važnost „veza“ (socijalnog kapitala). Sugovornica je refleksivna na važnost vještina i formiranje dispozicija koje je stjecala tokom vremena a koje su joj omogućile razvoj sposobnosti za životnu strategiju snalaženja:

Dajana: Puno stvari sam si u životu sama napravila. Jako puno. Intervjuist: Da. Dajana: S tom svojom upornošću i s tim svojim... zanimanjem za sve. Mene sve zanima i ja volim svugdje bit. [Oslanja se:] Na svojih deset prstiju i kolko-tolko zdrav razum...

Dajana je, naime, od početka radnog života prisiljena biti habitualno prilagođena na neprilike koje je stvorila zahtjevna strukturna situacija loše pozicije starta u životu: niski kulturni kapital i niski kapitali roditeljske obitelji, te izostanak pomoći partnera, točnije, teškoće u partnerskom odnosu. Ova je parcijalna otvorenost habitusa, odnosno, *naglasak na prilagodbama*, snalaženju i učenju „svega novoga“, logična posljedica situacije u kojoj se

osoba ne može oslanjati na svoj školski kulturni kapital, niti na ekonomski kapital, niti na druge, već samo na sebe i pokušavati nametati svoju poziciju na tržištu:

Dajana: Bitno je da se radi, i da se zaradi za kruh, i za ostalo, općenito za život, jer ja sam bila primorana, ja sam bila samohrana majka, ja sam morala to dijete i školovat, ona je izrazila želju da bi završila fakultet, ja sam to njoj omogućila.

Dakle, Dajanina je radna trajektorija bila obilježena promjenama niskokvalificiranih radnih mjesta, snalaženjem da bi „nešto našla“. Uz razvoj i jačanje navedenih dispozicija, takva je radna strategija rezultirala i akumulacijom utjelovljenih vještina i znanja obrade tekstila, dakle *resursa koji su počeli funkcionirati kao tehnički kapital*, jer su postali tržišno prepoznati.²²³ Zbog niske stope razmjene tog kapitala u privatnim firmama (niske plaće), Dajana započinjanje strateški potez poduzetništva otvaranjem vlastitog obrta. Sugovorničina strategija snalaženja u ovoj se fazi temeljila se utjelovljenim vještinama (tehničkom kapitalu), utjelovljenim radnim navikama i na utjelovljenim dispozicijama snalaženja, te na aktivaciji ekonomskog kapitala:

Dajana: Kao radnica, znači, prije nego što sam otvorila obrt, radila sam u jednoj firmi te unikatne [tekstilni proizvod], di sam se naučila radit (...), ali sam onda odlučila jednostavno, to svoje znanje ne prodavat nekome za dvi tisuće osamsto kuna, nego ono: „Ajde idem probat svoj obrt!“, „Idem krenut!“ , „Idem probat (...) Tu se lijepo dalo zaradit, al se radilo nekih dvadeset četiri sata, i po noći, svakako se radilo.

Životnoj strategiji snalaženja pomogle su postupne investicije financijskog ekonomskog kapitala (uključujući i prihode majčine mirovine) u strojeve potrebne za rad, te *socijalni kapital profesionalnih veza* (izgrađen preko poslovnih kontakata u ranijoj fazi radne trajektorije), poznanstvo sa obrtnikom koji je Dajani pomagao u nabavi strojeva i robe (smanjenju potrebnih ekonomskih investicija).²²⁴ Preuzimanje velikog dijela kućanskih poslova i pomoć drugih članova kućanstva – Dajanine majke i kćeri – pomagala je sa obrtom.

Ključnim se u ovom slučaju pokazalo razdoblje ekonomske krize koje je radikalno promijenilo tržišnu situaciju u Dajaninom području čime joj je prihod pao za oko 50%.

²²³ Podsjetimo, Bourdieu (2005a, 2005b, 29-31) navodi kako se znanja i vještine povezane sa tehničkom kulturom, kvalifikacijama i „uradi sam“ vještinama mogu smatrati posebnim tipom kulturnog kapitala koji naziva tehnički kapital.

²²⁴ Dajana: *Imala sam isto jednog obrtnika koji je duže staža bio od mene i on mi je pomagao gdje god sam trebala i šta god sam trebala i sa savjetom i sa mašinama i sa, sa svime, stvarno mogla sam mu se obratiti u pola noći, pola dana, uvijek je bio tu (...) i on mi je stvarno pomog'o, preko njega sam i mašine, znači preko njegovog poznanstva, obnavljala pogone mašina i sve, znači čovjek je... On doveze mašinu i tu doveze stolnjaka, ova soba do vrha, do plafona.*

Dajana odgovor je bio maksimalno pojačavanje intenziteta rada, do same granice fizičkih mogućnosti i borba za opstanak firme („moj se radni dan sastojao od sedam ujutro do deset - jedanest navečer“). Za propast firme krajem ekonomske krize u Hrvatskoj (početkom 2015. godine) Dajana krivi ekonomsku krizu i državni izostanak reakcije smanjivanja doprinosa i poreza, odnosno izostanak rasterećenja i poticaja za male obrtnike:

Dajana: Prije krize je, ajmo reć, bilo dobro, kad je krenula kriza, to je rapidno padalo. Intervjuist: A da se kriza nije dogodila? Dajana: Opstala bi, sigurno, da, da, i možda bi se i širila, imala bi, bila bi hrabrija. (...) Ja sam se borila putem cijele krize, opstajala sam, ali onda sam došla do dna, dna i onda više nisam mogla, jednostavno više nisam mogla... jer ako vama u obrtu mjesečno ostane tisuću petsto kuna, vama za plaću kao obrtniku, kao gazdi, onda si vi nemate više šta razmišljati. (...) Kao obrtnik, da, znači radila sam cijele dane a pokrivala sam se jedva.

No, na kraju, životna strategija snalaženja omogućila je prelazak u strategiju očuvanja položaja - Dajana „prenosi“ svoj rad i akumulirani utjelovljeni tehnički kapital u veliko poduzeće kojemu je kao obrtnica bila vanjska suradnica. Na tom radnom mjestu ostvaruje duplo veću plaću nego što je bila plaća koju je imala u privatnoj firmi prije otvaranja vlastitog obrta. Konačno, agentičin horizont budućnosti usredišten je na nadu da će uspjeti održati i stabilizirati strategiju očuvanja položaja, što uslijed niskog obujma kapitala posebno snažno ovisi o stabilnosti postignutog radnog mjesta:

Dajana: A gledajte... za pet godina. Nadam se da će [ime firme] opstat i nadam se da ću radit. To je ono sve što želim, znači da radim i da ne budem bez osnovnih primanja. Da ne završim na burzi to mi je jedino što sad želim i da moje dijete isto naravno radi. Da ima normalan život da... a sad nešto planirat unaprijed kod nas je teško.

Primjer životne strategije snalaženja temeljene na resursima i dispozicijama: slučaj s3 (Ines i Igor)

Ines (26 godina) završene srednje četverogodišnje stručne škole u širem području biologije, nezaposlena i Igor (27 godina) završene srednje četverogodišnje stručne škole u medicinskom području koji honorarno radi kao dostavljač sa dvoje male djece žive u stanu koji je pripadao Igorovim roditeljima. Prihod kućanstva 2015. iznosio je oko 3 do 4 000 kuna. Članovi kućanstva nemaju automobil niti drugu imovinu.

Kućanstvo kojega vode Ines i Igor primjer je *životne strategije snalaženja i planiranja emigracije* nakon slabljenja i ukidanja šansi koje su im trebale omogućiti srednjoškolske diplome. Naime, nakon završetka školovanja Ines nije uspjela naći posao u struci s obzirom na loše stanje u ekonomskom sektoru poljoprivrede s kojim je njezino zanimanje vezano. Radna trajektorija koju je sugovornica započela bila je obilježena lošim i prekarnim zaposlenjima - privremenim i sezonskim poslovima sa nestandardnim radnim vremenom, te slabo plaćenim radom:

Ines: U trgovini sam prvo radila, onda sam... Da, i onda sam radila u kafiću. Više onako restoran sa brzom hranom, restoran kafić. (...) Ali to je bilo sve neš' slabo. (...) To je sve bilo, onako, prestanak rada, to, ili se zatvorilo, ili... tako da eto, više nema posla. (...) Lošiji poslovi baš... i radno vrijeme je katastrofa pogotovo ko' ima tako malo djece, ne može netko radit do dvanest - jedan u noći. Intervjuist: A onda kad ste vi radili onda vam je pretpostavljam bilo još lakše, bile su dvije plaće? Ines: Pa i je i nije. To je sve bilo - eto „ništa“.

Sugovorničin suprug tijekom ekonomske krize je izgubio posao u državnom zdravstvenom sustavu, uslijed primjene državnih mjera štednje i rezanja broja zaposlenih. S obzirom na nemogućnost ponovnog pronalaska stalnog zaposlenja, pogotovo bez „veze“, Igor je počeo raditi prekaran gotovo cjelodnevni posao bez potrebnih kvalifikacija, koristeći samo svoje tjelesne resurse i dispozicije izdržljivosti u radu:

Ines: Suprug mi je inače [struka u medicinskom području], al nema poso' u svojoj struci nego radi kao dostavljač sad trenutno u [obrt], a ja sam eto nezaposlena kod kuće sam, i eto. (...) On je radio prije bio u bolnici, onda je dobio otkaz, pošto je bilo kao višak radnika, i sad ne može u svojoj struci nikako nać poso', pa eto radi „bilo šta“, mislim, ima on ok primanja vamo', samo što ne može u svojoj struci dobit poso'.

Sugovorničin suprug ima namjeru nastaviti strategiju snalaženja radom „na crno“ - pružajući medicinske usluge za koje je stručan privatnim klijentima u njihovim kućanstvima. Za razliku od toga, Ines, suočena sa potpunom nemogućnošću rada u svojoj struci i iskustvom vrlo slabo plaćenih i prekarnih poslova jedinu mogućnost za sebe vidi u *emigraciji* u zemlju gdje će se njezin rad više cijiniti. Ovome je usmjeren i sugovorničin *horizont budućnosti*:

Ines: I tata i braća [rade u Njemčkoj], pa ću, onda bi pokušala nešto tamo možda. (...) Ovdje nemaju ljudi stvarno gdje radit, pogotovo mladi. Ja gledam

moja sestrična što je sad završila fakultet ona nema gdje radit, nema gdje da radi. Ni sa fakultetom ni sa srednjom školom nema posla. (...) Ma nema ovdje, ovdje su male plaće, a u Njemačku bar znaš za što radiš. A ovdje je sve katastrofa. Intervjuist: A kakav bi posao tražili? Ines: Pa bilo kakav. Bilo kakav, eto, samo da radim jer tamo idem da bilo kakav poso'... znam da ću bit plaćena. Ovdje da radim nešto radila bi za dvije tisuće kuna.

Naime, ekonomsku situaciju kućanstva u ovom slučaju održava pomoć roditeljskih obitelji. Ines i Igor oslanjaju se na stan u vlasništvu Igorovih roditelja, bez kojega ne bi mogli riješiti pitanje stanovanja, a u održavanju sposobnosti zadovoljavanja osnovnih potreba pomaže hrana sa sela koju dobivaju od sugovorničine strane obitelji. Horizont potreba je jasno sužen na osnovno i ono što treba za malu djecu, dok su veći troškovi poput adaptacija stana u kojem žive ili bilo kakvih luksuza nemogući. Ines procjenjuje ekonomsku situaciju ističući da uspijevaju zadovoljavati osnovne potrebe i riječima „krpamo se“:

Ines: Imamo za sve svoje potrebe. Nema sad da je ono luksuz neki, ali, eto, imamo za svoje potrebe da malo izađemo, i... a sad ovako nešto luksuznije ne. (...) Za hranu, za ovako djecu uvijek imamo, a sad ovako za nešto veće ne. (...)

Intervjuist: A jel vam što nedostaje, nečeg se morate odricat? Ines: Pa moramo, samo što su moji na selu, pa onda oni više tako i za meso i za povrće... oni nam pomažu s tim. Ovako sad eto, da nam nešto fali, ne fali. Tako, krpamo se.

Primjer životne strategije snalaženja temeljene na resursima i dispozicijama: slučaj s4 (Vito u strateškoj fazi prije ulaska u strategiju očuvanja položaja)

Vito je životnu strategiju dinamičnog očuvanja položaja predstavljenu u poglavlju 5.3. uspio ostvariti tek nakon niza godina obilježenih lošijim „startom u životu“ i *fazom životne strategije snalaženja*. Naime, Vito nakon lošijeg osnovnoškolskog obrazovanja uspijeva završiti trogodišnju srednju školu, pa kulturni kapital kasnije dograditi na četverogodišnju srednju školu obrazovanjem za odrasle u području trgovine. Sugovornik je tako ostvario niži obujam kulturnog kapitala u odnosu na obrazovanje roditelja, oca inženjera i majku uredsku službenicu („bio sam malo lijen učiti, iako sam imao dobre sposobnosti“).

Vito započinje radnu trajektoriju koja odgovara *životnoj strategiji snalaženja*: isprekidanu i obilježenu *izmjenama radnih mjesta* u okviru formalne ekonomije unutar koje je koristio različite vještine, a samo u početnim fazama svoj institucionalizirani kulturni kapital

(diplomu). U ovom procesu sugovornik je bio orijentiran stjecanju *vještina* i *certifikata* (kada su bili potrebni) sa ciljem borbe za što bolja radna mjesta - što bolje pozicioniranje u ekonomskim poljima. Ovakva je trajektorija vođena sugovornikom aspiracijom ostvarivanja prihoda koji bi mu omogućio normalan život, unutar koje je sugovornik pokazivao *otvorenost habitusa* za učenje novih vještina i snalaženje u različitim djelatnostima:

Intervjuist: *Jeste mijenjali poslove?* Vito: *Uh, da, sad tu ima svašta (...) znači prvo sam se zaposlio na [prodajno mjesto], i ovaj, tu sam bio ajmo reć, sam sam morao pratiti zalihe i prodavat. (...) Nakon toga sam se javio na oglas za [transport tereta] u [velika industrijska firma]. Gdje sam vozio, znači položio interni ispit za [vozač skladišnih vozila]. Nakon toga sam se prebacio, znači, u skladište. Vodio sam skladište, gdje sam imao isto prilike, ajmo reć, organizirat posao sa transportnim radnicima i vozilima koje su tu robu razvozali po [industrijska firma] (...) Nakon toga sam išao u... to se zove, [obrada metala]... strojno upravljanje i [stroj za obradu metala]. Kompjuterski upravljano sa „touch screenom“ znači [ime stroja] (...) To sam radio jedno tri i po - četiri godine, nakon čega sam se zaposlio u vlastitoj trgovini, odnosno vlastitom obrtu u [malo mjesto iz kojega sugovornik potječe] (...) Mi smo [Vito i njegovi roditelji] kao tri suvlasnika otvorili obrt.*

Nakon slabog uspjeha navedene izmjene radnih mjesta Vito u dogovoru s roditeljima započinje *strateški potez transformacije strategije* eksplicitno namijenjen dolasku do višeg obujma ekonomskog kapitala i stabilizaciji u *životnoj strategiji očuvanja kapitala*. Radilo se o započinjanju obrta (trgovine neprehrambenom robom) koje je bilo omogućeno kapitalima roditelja („to je znači bila ideja da između ostalog i da ja lakše startam u životu“). Očekivanu stabilizaciju obrta na razini prihoda dovoljnog za „normalno održavanje života“ po sugovornikovom su mišljenju zaustavile strukturne promjene²²⁵ - otvaranje velikih trgovačkih centara i jačanje mreže velikih trgovaca u Hrvatskoj:

Vito: *Tu sam pet godina radio kao prodavač. (...) [Pad prihoda je bio] do tržišnih uvjeta iz razloga što mali trgovci, odnosno mali servisi i tako dalje, nisu mogli konkurirati velikima. (...) Nažalost zbog premalih primanja sam morao otići, eto, jer takva situacija je da si nisam mogo' isplatit neku plaću s kojom bi*

²²⁵ Vito: *Pa, ja bih rekao da je svake godine po malo, jedno tri godine, ajmo reći bilo je nejednako, a onda po malo počela, ne bih rekao da je pad prihod toliko bio do te kupovne moći bar u početku, koliko do tržišnih uvjeta iz razloga što mali trgovci, odnosno mali servisi i tako dalje, nisu mogli konkurirati velikima. Dakle, otvaranja velikih centara je glavni razlog.*

mogo'... normalno, znači, normalno održavat život za nas četvero... [misli na u međuvremenu zasnovanu obitelj sa Mirjanom]

Vito se vraća u industrijsku firmu u kojoj je radio prije epizode sa otvaranjem obrta, no na novo radno mjesto za koje je trebao stjecati nove vještine i polagati ispit, dakle, sugovornik je trebao steći drugi tip kulturnog kapitala (i institucionaliziranog i utjelovljenog) za poziciju kvalificiranog radnika:

Vito: Onda sam se odlučio vratiti u [industrijska firma], i tu sam prvotno išo u takozvanu školu, tečaj za [industrijsko tehničko radno mjesto sa značajnom ulogom fizičkog rada] gdje smo polagali ispit, znači bilo je više tih vrsta ispita, al uglavnom to je kao prekvalifikacija.

Dakle, nakon radne trajektorije obilježene izmjenom radnih mjesta, nesigurnošću i pokušajima pretvaranja utjelovljenih vještina i resursa u kapital - uz investicije u institucionalizirani kulturni kapital (certifikate), i konačno prekvalifikaciju, Vito je uspio izići iz strategije snalaženja i ostvariti relativno stabilnu strategiju očuvanja položaja.

5.5.2. Zaključak o životnim strategijama snalaženja

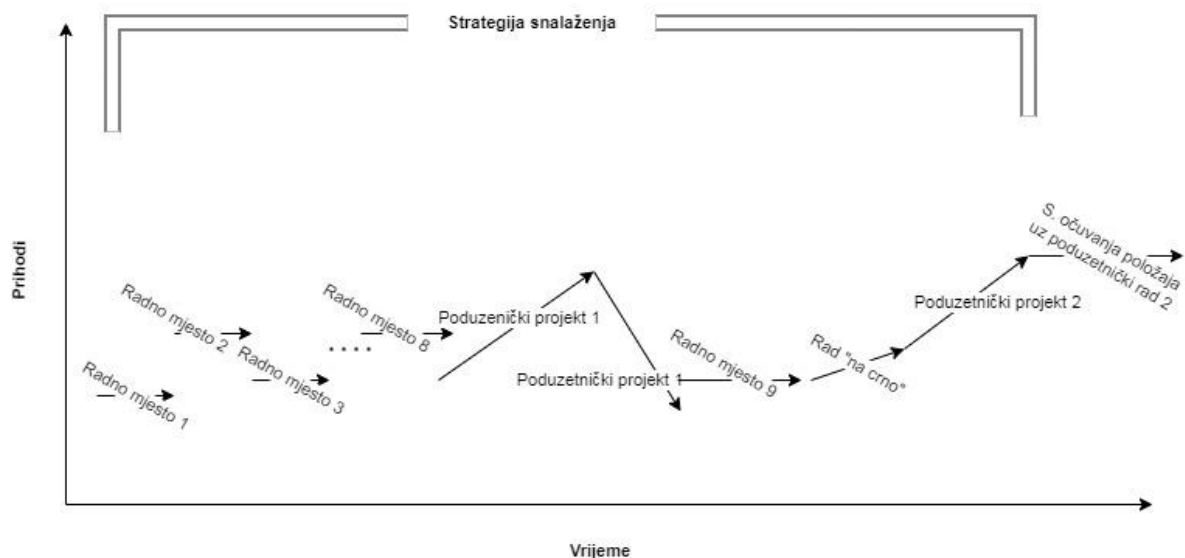
Životne strategije snalaženja obilježavaju istaknuto diskontinuirane radne trajektorije, relativno niski kapitali te nesigurnost uvjeta života agenata. Životnim strategijama snalaženja agenti kratkoročno teže zadovoljavanju osnovnih potreba a dugoročno teže stjecanju kapitala koji bi im omogućili stabilizaciju radnih trajektorija i prelazak u strategiju očuvanja položaja ili čak u strategiju napredovanja.

Dakle, strategije snalaženja obilježavaju obrasci praksi usmjereni borbi za redovito zadovoljavanje osnovnih potreba, bez pouzdanog temelja radnih praksi u kapitalima. Također, ove strategije teže stjecanju kapitala koji bi omogućili stabilni ili rastući povrat u prihodu. Iako životnu strategiju snalaženja agenti teoretski mogu imati veći dio života, odnosno, dok njihovi tjelesni resursi to dopuštaju, ova strategija je barem dijelom usmjerena stjecanju kapitala i radnih mjesta uz koje će agenti biti u mogućnosti stabilizirati radne trajektorije i započeti strategiju očuvanja položaja.²²⁶

²²⁶ Moguće je (iako ne i vjerojatno) iz strategije snalaženja prijeći direktno u strategiju napredovanja, primjerice, kod agenata koji uspiju steći neki natprosječno vrijedan kulturni kapital koji će dugoročno držati vrijednost ili omogućiti srednjoročna razdoblja većih zarada (nakon čega bi ga konvertirali u drugi oblik kapitala, itd.). Čest primjer prisutan u javnom diskursu su tečajevi i edukacijski programi digitalnih vještina vezanih uz: programiranje, digitalni dizajn, virtualnu realnost, itd.

U ovom su istraživanju prisutna četiri slučaja sa životnom strategijom snalaženja. U tri slučaja, u kojima su agenti uspješni prijeći u strategiju očuvanja položaja, period strategije snalaženja trajao je više od jednog desetljeća. Radi oslikavanja donekle složenog karaktera strategije, pogotovo s obzirom na sferu plaćenih radnih praksi, u nastavku se dijagramom prikazuje trajektorija strategije snalaženja kod slučaja s1.

Dijagram 5: Vizualizacija životne strategije snalaženja - trajektorija s obzirom na prihode i strateški potezi kod slučaja s1

Dakle, kod slučaja s1, životna strategija snalaženja počela je isprekidanom radnom trajektorijom obilježenom izmjenama kratkoročnih poslova. Nakon nekoliko godina takve trajektorije kućanstvo je pokrenulo vlastiti obrt (na temelju kredita i bez posebnog kulturnog kapitala), i brzo doživjelo njegovu propast. Slijedile su daljnje izmjene radnih mjesta uz periode nezaposlenosti. Konačno, socijalni kapital ostvaren na radnom mjestu (broj 9) omogućio je razvoj mreže klijenata za rad „na crno“ (usluge čišćenja stanova i poslovnih prostora). Ovo je kućanstvu omogućilo otvaranje vlastitog obrta, te, nakon nekog vremena, stjecanje dovoljno kapitala i resursa za stabilizaciju obrta i započinjanje životne strategije očuvanja kapitala.

Agenti sa strategijom snalaženja, prisutni u ovom istraživanju, imali su nisku početnu poziciju (nizak ukupan obujam kapitala), kao i ograničenu mogućnost razmjene institucionaliziranoga kulturnog kapitala (srednja škola) za ekonomski kapital. Upravo je siromaštvo u kapitalima i korištenje tjelesnih resursa, utjelovljenih znanja i vještina te dispozicija snalažljivosti obilježje strategija snalaženja. Izostanak kapitala prisutan kod strategija snalaženja zabilježenih u istraživanju vidljiv je i u oslanjanju samo na „svoje snage“

te u refleksivnosti agentica o vlastitom snalaženju: „od ničega treba napraviti nešto“, „snaći se“, čak i radom „na crno“, izbjegavanjem poreza ili drugim finansijskim manevrima, pa i slabo plaćenim i prekarnim radom.

Usljed svijesti agenata o izostanku kapitala i nužnosti borbe za prihod ove su strategije povezane sa izgradnjom dispozicija sukladnih traženju i obavljanju mnogih vrsta poslova za koje nije potreban institucionalizirani kulturni kapital. Borba za prihod se, dakle, odvija kroz stjecanje resursa - izgradnju raznih vrsta vještina i sposobnosti, te dispozicija snalazljivosti, upornosti, otvorenosti za šanse, itd. Naime, ovdje se ne radi o kapitalima u punom smislu jer se ne radi o diplomama, široko priznatim i društveno legitimiziranim skupovima vještina i kvalifikacija, već o prije o resursima - vještinama i sposobnostima koje nemaju temelj u diplomi ili certifikatu i koje nisu univerzalno priznate. Ipak, granica između resursa i kapitala u ovakvim je slučajevima „tanka“ (kako pokazuje i Bourdieuovo uvođenje termina tehnički kapital), te je ovo područje potencijalno važan predmet rasprave.

Agenti sa strategijama snalaženja obuhvaćeni ovim istraživanjem imaju nizak obujam kapitala koji im nisu dovoljni za nalaženje posla ili pokretanje investicija. Zbog toga ih objektivna situacija prisiljava igrati tjelesnim resursima poput fizičke izdržljivosti i „spretnosti“ u obavljanju različitih vrsta prekarnih poslova, te sa utjelovljenim kulturnim kapitalima - znanjima i vještinama koje uspiju „skupiti putem“.

Kod dugotrajnih strategija snalaženja resursi ovih agenata, u nekom smislu, uključuju i dispozicije snalaženja - prilagođenost gotovo konstantnom traženju i uočavanju prilika, spremnost prihvaćanja gotovo bilo kojeg posla, i kultivaciju pripremljenosti za stjecanje i prilagodbu vještina i dispozicija. Ove „dispozicije snalaženja“ odgovaraju praksama prilagođavanja novom stanju i prilikama.

Kombinacije resursa mogu preći u kapital. Primjerice, iako bez završene škole ili certifikata, u slučaju s2 akumulacija utjelovljenih vještina i znanja agentici je počela funkcionirati kao tehnički kapital koji je na kraju potvrđen zaposlenjem u velikom poduzeću. Poduzetnički projekti i obrti u ovoj su kategoriji strategija započeti bez jasnih planova, uz riskantne kredite, sa ograničenim prepoznavanjem tržišnih kretanja. Ovi poduzetnički projekti započeti su bez posebnih ekonomskih i kulturnih kapitala pa su se morali oslanjati na kredite, vještine i tjelesne resurse agenata.

Socijalni kapital solidarnosti kod agenata sa strategijom snalaženja u ovom je istraživanju prisutan u pomoći rodbine i prijatelja za pokretanje malih poduzetničkih projekata. Proširena obitelj ovdje također igra značajnu ulogu: novčanu, pomoć u hrani, u radu, ili u drugim dobrima i uslugama.

Zanimljiva posebnost socijalnog kapitala kod životnih strategija snalaženja je prisutnost kombinacija socijalnog kapitala solidarnosti i profesionalnog socijalnog kapitala. Naime, kontakti koje su agenti sa dugotrajnim strategijama snalaženja akumulirali kroz radne trajektorije pomogli su u različitim fazama snalaženja, a posebno izraženo u poduzetničkim projektima. U stjecanju ovih kontakata pomogle su dispozicije „otvorenosti“, komunikativnosti, zainteresiranosti („otvorene oči i uši“). Ove dispozicije zasigurno imaju stratešku dimenziju - prilagodba su na praktični smisao dugoročnih snalaženja bez značajnih kapitala, u kojemu je potrebno prepoznavati prilike i graditi prilike iz „ničega“.

Kao što je već detaljno objašnjeno radne prakse su temelj strategije ovih agenata, pri čemu se izmjenjuju različita radna mjesta, formalno i neformalno polje rada, vrste rada, te polja ekonomskih aktivnosti. Konačno, ove strategije teže ostvarivanju određenog stupnja stabilnosti i razmjene resursa te „pretvaranju“ vještina i dispozicija što je moguće više u kapitale - u prihode i imovinu.

Istovremeno, promatrajući u istraživanju prisutne strategije snalaženja iz strukturne perspektive, može se reći kako ukazuju na strukturne uvjete devalvacije mnogih stručnih diploma srednjih škola, pa i fakulteta - s obzirom da su i fakultetski obrazovani pojedinci prisiljeni snalaziti se. Također, ovi slučajevi ukazuju i na strukturne prilike propasti poduzeća. Naime, agenti zahvaćeni istraživanjem imaju kulturne kapitale koji bi se mogli koristiti da nije bilo više puta spominjane propasti mnogih poduzeća i kontrakcije ekonomskih grana u postsocijalističkom periodu. Slučajevi strategija snalaženja ukazuju i na nepovoljne strukturne uvjete pokretanja i održavanja malih obrta. Naime, po uvidima iz istraživanja, ovi su obrti opterećeni za svoje kapitale nerazmjernim porezima i davanjima koji mogu onemogućiti stabilizaciju ekonomskih aktivnosti (prisutno u slučaju s2).

Horizont budućnosti kod strategija snalaženja usmjereni su „normalnom“ životu sa primanjima kojima se mogu uspješno zadovoljiti sve osnovne potrebe, ili boljem životu u slučaju posebno uspješnog ostvarenja strategije.

5.6. Životne strategije preživljavanja

Na temelju analize praksi pojedinaca i kućanstava moguće je uočiti i *životne strategije preživljavanja* kao one strategije kod kojih su obrasci praksi agenata usmjereni njihovom *opstanku u strukturno izrazito nepovoljnim okolnostima*, te uz gotovo potpuni izostanak kapitala. Dakle, primarno usmjerenje strateški relevantnih praksi kod ovih agenata nije očuvanje i poboljšavanje uvjeta života kao kod drugih strategija, već je primarni cilj održavanje uvjeta života koji omogućuju fizičko i materijalno preživljavanje - *zadovoljavanje najosnovnijih potreba*.

Sukladno povezanosti životnih strategija preživljavanja ne samo s izvanjskim strukturnim pritiscima već, u općenitijem smislu, s izvanjskim društvenim uvjetima, drugostupanjski kriterij diferencijacije ovih strategija je *karakter naselja* u kojemu agenti žive od čega je najvažnija razlika između strategija preživljavanja u *urbanom okruženju* te u *ruralnom okruženju*. Konačno, s obzirom da kućanstva u ovako zacrtanim uvjetima života pokušavaju preživjeti i osigurati što prihvatljivije uvjete i način života na sve načine koji su im dostupni i koje sami smatraju dostupnima, treći kriterij klasifikacije se odnosi na bilo koji *najrelevantniji strateški element za preživljavanje*.

Dakle, primjenom navedenih kriterija klasifikacije dobiveni su sljedeći tipovi životnih strategija preživljavanja pojedinaca i kućanstava u posttranzicijskoj Hrvatskoj:

- u urbanom kontekstu -

1. *Životne strategije preživljavanja uz dugotrajno radikalno ograničavanje potreba;*
2. *Životne strategije preživljavanja uz udruživanje resursa više generacija obitelji;*
3. *Životne strategije preživljavanja sa izrazitim oslanjanjem na socijalni kapital solidarnosti;*
4. *Životne strategije preživljavanja na temelju obrtničkog rada;*
5. *Životne strategije preživljavanja oslanjanjem na socijalnu pomoć;*
6. *Životne strategije preživljavanja kombiniranjem izvora prihoda iz formalne i neformalne ekonomije;*

- u ruralnom kontekstu –

7. *Životne strategije preživljavanja uz samoopskrbu, socijalnu pomoć i neformalni rad;*
8. *Životne strategije preživljavanja uz samoopskrbu, socijalnu pomoć i kombinaciju izvora prihoda iz formalne i neformalne ekonomije.*

5.6.1. Životne strategije preživljavanja u urbanom kontekstu

5.6.1.1. Životne strategije preživljavanja uz dugotrajno radikalno ograničavanje potreba

Primjer životnih strategija preživljavanja uz dugotrajno radikalno ograničavanje potreba: slučaju p1 (Davor i Tanja)

Davor (72 godine), sa završenom srednjom trogodišnjom školom, i Tanja (70 godina), „kućanica“ sa završenom osnovnom školom, žive u starome i pomalo trošnom stanu u radničkom kvartu. Kućanstvo preživljava od jedne mirovine u iznosu od 2200 kuna uz mjesečne sitne neformalne posudbe manjih iznosa „do mirovine“ te uz strogo ograničenje potrošačkih potreba.

Životna strategija preživljavanja Davorovog i Tanjinog kućanstva temelji se na dugotrajnom *sužavanju horizonta potreba* i na *formalnom prihodu* od mirovine. Preživljavanju pomažu i povremene kratkotrajne posudbe manjih iznosa novca od susjeda do iduće isplate mirovine („koliko fali toliko ideš posuditi“). Tanja je bila „kućanica“, a Davor zaposlen u industriji, u firmi koja je „prije rata dobro stajala“, i omogućavala mu, kako kaže „dobru plaću“ bez obzira što su njegove kvalifikacije već pri zapošljavanju bile zastarjele i nisu korištene na radnom mjestu. Poslije rata, u postsocijalističkom periodu transformacije plaće su smanjene na „minimalac“, a firma je počela propadati - Davor je 2001. bio prisiljen otići u prijevremenu mirovinu, sa 58 godina - čim je ispunio uvjete („morao sam jer firma se gasila. Prodali je [ime osobe koja je privatizirala firmu], on prodao strojeve, raju poslao na biro, neke u mirovinu“).

Prijevremena mirovina koju će Davor početi primati iznosila je u početku tek 1040 kuna - sugovornici smatraju vrlo nepoštenim izračun na temelju razdoblja minimalne plaće.²²⁷ Dakle, u suprotnosti sa plaćom, iznos prijevremene mirovine nije bio dovoljan niti za zadovoljavanje osnovnih potreba,²²⁸ te je tražio *ograničenje potrošačkih praksi*. Sukladno svojim vještinama i dispozicijama (fizički rad bez potrebnoga kulturnog kapitala) Davor reagira *započinjanjem radnih praksi „na crno“* (zidarenje) da bi poboljšao uvjete života

²²⁷ Davor: *Oni su uzeli 10 godina taman poslije rata, od tog minimalca. Da su oni uzeli najboljih 10 godina primanja ne bi ja imao tako malu mirovinu!*

²²⁸ Pogotovo jer je njihov mlađi sin u tom razdoblju bio nezaposlen (tada sa 28 godina) i živio je s Davorom i Tanjom.

kućanstva, jer se: „moralo živjeti“. No, zbog fizičke zahtjevnosti tog posla i Davorove već starije dobi ta je faza trajala svega nekoliko godina.²²⁹

Nakon prestanka Davorovoga neformalnog rada „na crno“, kućanstvo se oslanja na mirovinu i sužavanje potreba. Iako je Davoru do 2015. „postupno“ rasla mirovina do 2200 kuna (ali rastle su i cijene), subjektivna *evaluacija uvjeta života* kućanstva je nezadovoljavajuća. Ekonomski kapital koji primaju od mirovine Davor i Tanja procjenjuju jedva dovoljnim za život („ne može se živiti tko zna kako“), usporedivim sa socijalnom pomoći.

Najvažnije prakse u strategiji preživljavanja za Davora i Tanju su *prakse radikalnog reduciranja potreba* kojim praktički ograničavaju potrošnju na hranu i lijekove (a i lijekove je ponekad „teško kupiti“):

Tanja: Da vam kažem iskreno, pomalo svega se odričemo. Davor: Skoro svega. Nema više ni izlazaka ni ovaj, kina ni kazališta ni... kupovanja... robe, i šta ti ja znam. Normalno, prvo moraš platiti režije i ono drugo, to ti ostane za hranu i tako. (...) Tanja: Lijekove mi je teško kupiti. To mi je teško stalno. (...) Ne dobijemo ih badava. A i to što moramo platiti, to je puno manje, ali meni je i to puno. Iskreno. I to mi je puno.

Nužnost preživljavanja koju nameće niski prihod i nemogućnost povećanja prihoda uslijed dobi i niskih svih kapitala, Davora i Tanju prisiljava na korištenje *socijalnog kapitala solidarnosti* za posuđivanje sitnih iznosa novca da bi uspjeli preživjeti zadnje dane u mjesecu - dok ne stigne iduća mirovina:²³⁰

Tanja: To su mi susjedi, dobri susjedi s kojima kontaktiram, žene dvije. Pa 200 - 300 kuna, znate kako - koliko fali toliko ideš posuditi. Pa dobijete mirovinu, vratite i eto, nanovo. I tako od mjeseca u mjesec. Posudim najmanje što mogu da provučem tih 5-6 ili 10 dana. Recimo, posudim 200 kuna i razvlačim ih na tjedan i po dana, toliko da imam.

²²⁹ Davor: *Radio sam sa zidarima, ovako, ono što se kaže „na crno“, da se zaradi koji dinar, normalno. Još onda sam mogao raditi. Kad se još čovjek osjeća u snazi, normalno da je morao otići zaraditi koji dinar. Moralo se, moralo se živjeti. Ali nisam dugo, par godina.*

²³⁰ Kako Tanja navodi, činjenica da je prisiljena posuđivati novac znači da mirovina koju primaju nije dovoljna: „čim vi od te 2200, čim vi od njih otkinete i vraćate znači vam fali“. Prethodno iskustvo sa kreditnom karticom, koja uključuje kamate i naknade pri podizanju novca, koliko god niske u apsolutnom iznosu, za ovo kućanstvo su bile vrlo značajne. Tanju je to potaknulo da prestane koristiti bilo kakve kreditne kartice i bankovne odgode plaćanja, pod cijenu da neke dane 'jedu samo kruh i sol':

Tanja: Ako je rata 100 kuna, više nije 100 kuna nego 108. Ta kartica, to je propast! Ta bijela kartica, to je ubistvo! Dok nisam prije dva mjeseca uzela škare i... 'fajrund'. Jel ima kruha, jel ima mlijeka, ako nema kruha i mlijeka - ima kruha, posoli, jedi i šuti.

Kod ovog je kućanstva važno primijetiti da im pomaže već i mali obujam socijalnog kapitala solidarnosti (susjede koje i same nisu visokih kapitala). Sinovi samo ponekad mogu pomoći sa manjim iznosima, s obzirom na njihove potrebe, kreditne obveze, obveze prema djeci i izostanak naslijeđenoga ekonomskog kapitala.

Davor i Tanja nemaju nikakvu aspiraciju prema povoljnijim promjenama u budućnosti. *Horizont budućnosti* je ograničen na skromnu svakodnevnu egzistenciju u kojoj bilo kakvi dodatni troškovi predstavljaju veliki problem. Niska ukupna količina kapitala (i nemogućnost povećavanja kapitala radnim praksama ili kroz socijalne mreže) čini uvjete života ograničene na nužnost teškoga zadovoljavanja osnovnih potreba:

Tanja: *Evo kako vidite, ni nemamo ništa, što kaže čovjek - imamo u čem leći i na čemu skuhati, ništa ekstra, nikakav luksuz... operi da je čisto, i - šta dalje?...*

Horizont budućnosti Davorovog i Tanjinog kućanstva oblikovan je izvjesnošću preživljavanja od onoga što imaju: stan dodijeljen u vrijeme socijalizma, malu mirovinu jednog člana kućanstva („takoreći socijalnu pomoć“), i svoju svakodnevnu praksu nužnog i trajnog ograničavanja potreba.

Primjer životne strategije preživljavanja uz dugotrajno radikalno ograničavanje potreba: slučaj p2 (Siniša i Milena)

Siniša (47 godina), građevinski radnik (četverogodišnja srednja stručna škola) s kćerkom u srednjoškolskoj dobi te izvanbračnom partnericom Milenom (54 godine), primateljicom obiteljske mirovine (završ. osnovna škola), živi u stanu kojega unajmljuje po tržišnoj cijeni. I Siniši i Mileni su preminuli partneri s kojima su inicijalno ušli u brak, a žive zajedno nekoliko godina. Nakon suprugine smrti, Sinišin prihod je deset godina bio vrlo niska plaća od oko tri tisuće kuna. Dolaskom Milene u kućanstvo ukupni prihod je malo povećan (iznos obiteljske mirovine, manji od 1000 kuna), a nekoliko mjeseci prije intervjua Siniša je počeo primati plaću od oko 5000 kuna.

Kućanstvo ima strategiju preživljavanja u urbanom okruženju s oslanjanjem na formalne izvore prihoda koji su niz godina dostajali tek za *preživljavanje uz radikalno ograničavanje potreba*. Naime, nakon smrti prve supruge prihod koji je definirao Sinišine uvjete života i sudjelovao u *oblikovanju habitusa* gotovo deset godina, bila je niska plaća u iznosu od oko tri tisuće kuna. Uz agentov izostanak drugih ekonomskih kapitala (bilo kakve imovine) i nužnost unajmljivanja stana, uvjeti života agenta bili su na razini preživljavanja:

Siniša: *Tri i dvjesto neto primanja prosječnih a stan i režije dvi i petsto, šesto.*

To ne ide stvarno. Stvarno nije išlo.

Sinišina strategija preživljavanja je u tom periodu uključivala *radikalnu redukciju potrošačkih potreba*, korištenje *socijalnog kapitala solidarnosti* proširene obitelji kroz posuđivanje sitnih iznosa novca od članova obitelji, te *manjenje broja ovisnih članova kućanstva* (kćer, tada u osnovnoj školi godinama je živjela sa bakom i djedom - daleko od grada u kojem Siniša stanuje - da bi imala dovoljno dobre uvjete života).²³¹

S obzirom na navedenu situaciju uvjeta života dolazak Milene (nevjenčane supruge u trenutku intervjua) s malom obiteljskom mirovinom u kućanstvo omogućio je barem nešto bolje uvjete života - *udruživanje prihoda*, koliko god sitnih: „*moja plaća, nešto i od supruge malo te mirovine, kao podstanar, ono, preživljava se*“.

Siniša je, dakle, godinama radio u firmi u kojoj mu je plaća bila tek nešto veća od tri tisuće kuna, ali je znao da će mu radno vrijeme iznositi oko osam sati dnevno, uz slobodne vikende. Siniša refleksivno navodi kako nije „tip“ osobe koju obilježava „ambicioznost“ i „snalažljivost“ u promjenama radnih mjesta, traženju bolje plaćenih poslova kao i traženju i/ili prihvaćanju dodatnog rada, bilo prekovremeno, bilo neformalno - „u fušu“. Svoje *dispozicije* objašnjava odgojem i odrastanjem uz *internalizaciju principa* jugoslavenske „stare škole“, dakle, *socijalističkog radničkog habitusa*. Naime, Sinišine su dispozicije formirane oko ideje socijalističkog rada (radnih prava): osmosatnog radnog dana, te ostatka dana i vikenda kao vremena za odmor i obitelj, kao i očekivanja da se od „poštenog rada“ može živjeti:

Siniša: *Nisam ambiciozan neki tip - ja sam... „stara škola“, odrasto sam u bivšoj Jugi... smatram, ono - završim školu, imaš svoj posao, od toga možeš živjeti. Tako sam nekako odgojen - tako čak živim i dan danas bez obzira što... što osjetim i vidim... još sam psihički ajde stabilan (smijeh), da se danas sve brže i radi, forsira se sve to, radi se na brzinu. (...) Nekako sam odrastao, ono što sam reko na početku, bio odgojen... u tom smjeru da ću moći živjeti, da ću znati gdje radim - od kad do kad - i da ću moći od te plaće živjeti, da neću morati ići tražiti neke vanredne poslove i ne biti sa familijom kući, ne vidjeti dijete. Ali nažalost takva su vremena došla da... i sigurno se puno gubi od toga i čovjek i obitelj puno gubi od toga.*

²³¹ Siniša: *Pa prvo sam čak... kćerka nije bila tu, tamo kod mame i oca, znam ono... otac je tad bio u penziji. Ima... bio sam komotniji što se toga tiče stvarno... nisam, ono moram biti realan: otac i mama su joj mogli više ekonomski priuštiti nego ja u tim godinama.*

Navedeni skup dispozicija kod Siniše isključuje sklonost zaposlenjima u poduzećima u kojima se radi prekovremeno (što je po njemu obilježje većine firmi u građevinskom sektoru), kao i obavljanje posla „u fušu“, dakle, dodatnim neformalnim zaradama nakon radnog vremena. Ovakav se sukob habitusa i polja može smatrati primjerom „*Don Quijote efekta*“, odnosno *hysteresisa* habitusa u kojem su dispozicije prilagođene prethodnom stanju društvene realnosti kojega više nema i nostalgijom za izgubljenim svijetom, te zbog toga djelomično neprilagođene trenutnim uvjetima u polju (Bourdieu, 1984, 109). Zbog takvih dispozicija Siniša godinama nije mijenjao firme tražeći one u kojima je veća zarada, nije prihvatao prekovremeni rad ili dodatni rad „na crno“.

Kombinacija niskih kapitala članova kućanstava i Sinišinog *dugo sticanog habitusa odricanja* od velikog dijela potreba u širim strukturnim uvjetima niskih plaća („ja nisam ambiciozan, meni je malo puno“), rezultirala je *ograničavanjem potrošačkih navika*. *Horizont potreba* trajno je ograničen na osiguravanje nužnosti i tek minimuma iznad nužnosti: („ne znam, novac mi treba da platim stan, i da jedemo i to... Tako ću i odapet“). Ograničen je i raspon *aspiracija u obrazovanju kćeri* koja i sama nije posvećena uzlaznoj obrazovnoj putanji u odnosu na roditelje. Nije postojala koherentna strategija obrazovanja niti planiranje budućnosti u tom smislu, a Sinišina želja u području obrazovanja odnosila se na 'lakše dolaženje do posla' koji osoba istovremeno „*želi raditi*“.

Sinišina promjena firme („ista vrsta posla i isti obim posla i isti broj sati“) oko pola godine prije intervjua uz oko 60% povećanja plaće omogućava sugovorniku, kako kaže, lakši život „od prvog do prvog“ u mjesecu. No, s obzirom na *dugotrajno oblikovanje dispozicija ograničavanja potreba*, povećanje plaće u pola godine nije produciralo nikakve veće promjene u horizontu potrošačkih potreba. U navođenju što se promijenilo prisutne su samo male adaptacije praksi, poput tjednog odlaska na kavu sa suprugom ili manjeg izleta - koje će Siniša sa većom plaćom moći priuštiti. Tako veće investicije poput ulaganja u vlastiti stan ili čak i kupnje polovnog automobila i pola godine nakon povećavanja plaće ostaju *izvan horizonta* Sinišinih aspiracija („s nekim činjenicama ovoga već pomirio, da ja neću moć imat svoj nekakav mir i tako dalje“).²³²

²³² Siniša: *Auto ja nisam nikad ni imo, nikad ga ni kupio, mogo bi ga kupit, neki „krš“, ponekad ovako razgovaram sa suprugom, il sa bratom, mogo bi neki „krš“ kupiti, nekad mi dođe kad čekam bus na stanici... Onda kad trebam ići, recimo do mame, onda, sad da imam svoj auto upaliti - kad ja hoću kreniti, ovako ne mogu i onda - pa ne bilo bilo loše sad da ga imam. I onda kad razmislim - isto će me puno koštati, neću onda moć kupit dvije kile odojka za ovaj tjedan, nego ću možda pola kile, ma neću - na bus ću ja. (...) Zna mi mama često tako reć: „Pa ti ništa ne razmišljaš!“... razmišljam ja mama, al sam se s nekim činjenicama ovoga već pomirio, da ja neću moć imat svoj nekakav mir i tako dalje. Nemam, malo razmišljaš... Razmišljao sam sad više i ne razmišljam. Ne da ne razmišljam, svaki dan mi to padne na pamet da sam u tuđem stanu - al to nisu realne šanse da ja dođem do nekretnine s ovakvim primanjem*

Preživljavanje kroz život „od danas do sutra“, bez namjere investicija u kapitale i u kvalifikacije, bez aspiracija za značajnijom promjenom uvjeta života i društvene pozicije, konačno, ono je što obilježava Sinišinu strategiju:

Siniša: Vi ste pitali, da, gdje se vidite za pet godina. Ja sam razmišljo u tom smjeru, vjerojatno da neću mijenjati neke poslove, težiti možda za nekim usavršavanjem ili nešto da bi postigo. Najvjerojatnije ne, evo najiskrenije što mogu reći, bar osamdeset posto će biti tako. Živim možda „od danas do sutra“, isto to bi se moglo za mene reći.

Horizont budućnosti Sinišinog i Mileninog kućanstva određen je reprodukcijom postojećih skromnih uvjeta života uz radikalno odricanje od ambicija i potrošačkih potreba.

5.6.1.2. Životne strategije preživljavanja uz udruživanje resursa više generacija obitelji

Primjer životne strategije preživljavanja uz udruživanje resursa više generacija obitelji: slučaj p3 (Agata i Davorin)

Agata (63 godine), primateljica minimalne mirovine u iznosu od 930 kuna i Goran (63 godine) u prijevremenoj invalidskoj mirovini u iznosu od 2160 kuna žive u obiteljskoj kući površine 90 m², sa kćeri Anom, zaposlenom, ali opterećenom kreditom u švicarskim francima, i njezinim sinom srednjoškolske dobi. Donedavno je uzdržavani član kućanstva bila i mlađa kćer Iva - nekoliko godina nezaposlena. Agata je pripadnica „nejugoslavenske“ nacionalne manjine, te potpuno vlada hrvatskim jezikom.

Kućanstvo Agate i Davora, te njihove kćeri Ane i maloljetnog unuka živi *strategijom preživljavanja uz udruživanje resursa* članova kućanstva „pod istim krovom“ i „uz jednu kuhinju“. Tek udruživanje resursa u proširenom kućanstvu zajedno sa *praksama samoopskrbe hranom* (vlastitom proizvodnjom poljoprivrednih proizvoda u maloj „bašti“), omogućuje opstanak ovih agenata na način da mogu odgovoriti prehrambenim potrebama i režijskim zahtjevima.

Kratko obrazloženje trajektorije koja je kućanstvo dovela u situaciju takvog preživljavanja može se sumirati kroz navođenje nekoliko vrsta izvanjskih *strukturnih pritisaka*: tijekom postsocijalističke transformacije u vrijeme privatizacije poduzeća Agata i Davor su izgubili radna mjesta; ekonomska kriza je njihovoj starijoj kćerki Ani značajno

podigla ratu kredita „u švicarcima“ za opremanje kuće,²³³ te, konačno, mehanizmi zatvaranja uz ekonomsku krizu sudjelovali su u odgađanju zaposlenja mlađe kćeri Ive.²³⁴ Stoga, dok se formalni prihodi ne poboljšaju (dok kriza ne prođe i s time Anina kamata kredita postane izdržljiva, a Iva ostvari stalno zaposlenje i akumulira bar nekakvu količinu ekonomskog kapitala) kućanstvo živi strategijom preživljavanja uz udruživanje resursa.

Agata procjenjuje *ekonomsku situaciju kućanstva* kao nedvojbeno tešku, obilježenu teškoćama servisiranja režijskih obveza i svakodnevnoga preživljavanja uslijed niskih ukupnih formalnih prihoda članova trogeneracijskog kućanstva kada se odbije povećana rata Aninoga stambenog kredita - „švicarca“:

Agata: Ja skoro mogu reć da otprilike od tri tisuće kuna za nas pet. (...) Jako nam je teško, a kak će nam biti bolje to sad... tak da nam je jako težak život. Jako puno toga se odričemo jer mi novaca nemamo. Mi živimo od penzije do penzije. Dosta i kasnimo sa režijama. (...) Tak da na tu našu malu penziju dođemo svi mi i ono malo što Ani ostane od, od plaće, jel. (...) Moramo, i režije i hranu i sve ono što ide uz to „skrpit“. To je prestrašno, i sad svaki mjesec je sve teže, a zimski mjeseci pogotovo.

Ulazeći u genezu strategije, tj. u razmatranje trajektorije, vidljivo je kako su ekonomske „nevolje“ ovoga kućanstva počele početkom rata i nastavile su se s tranzicijom i privatizacijom. Tijekom rata sugovornica gubi posao nakon čega u vrijeme tranzicije ostaje teško „zapošljiva“ i dugotrajno nezaposlena.²³⁵

²³³ Naime, Agatina i Goranova kćer Ana ima završenu četverogodišnju srednju stručnu školu i dodatne informatičke certifikate, ali rat je zaustavio njen odlazak na fakultet, a od kraja rata i zahvaljujući ratnim iskustvima i poznanstvima formalno je zaposlena u državnoj službi (što se opisuje kasnije). Ana zbog nepovoljnih okolnosti razine plaće i porasta rate kredita, tijekom krize nastavlja živjeti u istom prostoru s roditeljima te joj ostaje samo manji dio prihoda za svakodnevnu potrošnju. Preciznije, nakon podizanja kredita u švicarskim francima da bi u produžetku obiteljske nekretnine izgradila svoj vlastiti dio kuće i rasta mjesečne rate kredita u vrijeme ekonomske krize (*„naduplo je otišo kredit“*), izgradnja ostaje nedovršena, a Ana nastavlja živjeti ne samo u planiranom proširenom kućanstvu „vrata do vrata“, već u proširenom združenom kućanstvu „ista vrata“. Agata: *Digla je kredit u švicarcima... tak da nas je to sasvim unazadovalo, dotuko nas je. Kak se postavilo pod krov i stolarija vanjska, dalje se sve unutra ništa nije moglo radit, jer jednostavno nema više financija (...) preteško je.*

²³⁴ Nakon pronalaska zaposlenja (doduše, nesigurnog i uz ugovor od godine dana), Iva se (s nevjenčanim partnerom) odseljava u kuću koja je pripadala baki jer će, kako kaže Agata: *„imati malo novaca za svoje potrebe i za onu režiju u onoj drugoj kući“*. Agata ipak očekuje nastavak Ivine djelomične ovisnosti o njoj i Goranu - dakle ekstenziju *dijeljenja resursa* - primjerice, za prehranu: *„uzdržavat ćemo i dalje nju sa trideset osam godina, jer nema iz čega živjeti“*.

²³⁵ Poteškoće su počele i prije, u vrijeme socijalizma, kada je Agata gotovo 15 godina radila ispod svoje kvalifikacije u prostoru neadekvatnih uvjeta grijanja, u kojemu je „zaradila“ probleme sa zglobovima koji su joj trajno narušili zdravlje. U vrijeme rata Agata gubi posao i dobiva uputu za invalidsku mirovinu koja joj se odbija. Ovo upućuje na izostanak socijalnog kapitala neformalnih veza i političkog kapitala koji bi možda u Agatinim uvjetima osigurali invalidsku mirovinu. Agatu općina preusmjerava na posao u privatnoj firmi, ali već nakon mjesec dana dobiva otkaz. Nakon toga ostaje trajno nezaposlena.

Goran je nakon stečaja firme u kojoj je radio i dolaska privatnog vlasnika bio izložen rastućoj neizvjesnosti radnog mjesta, stresu i drastičnom povećanju broja radnih sati. Vrlo loši uvjeti rada i povećanje broja prekovremenih sati nakon dolaska privatnog vlasnika u firmu tijekom postsocijalističke transformacije, u konačnici su rezultirali Goranovom nesposobnošću za rad od 2008. godine zbog srčanog udara, dakle, *deaktivacijom kulturnog kapitala* i padanjem sa prihoda na razine plaće na prijevremenu invalidsku mirovinu. Priroda Goranove bolesti (oštećenje tjelesnih resursa) sugovornika je onemogućila i u korištenju kulturnog kapitala *utjelovljenih tehničkih vještina* radnim praksama „na crno“ nakon ulaska u invalidsku mirovinu („ne smije ništa teško fizički raditi zbog srca, na lijekovima je od onda skroz, radi ono koliko može kod kuće, ali privatno ništ ne ide raditi“).

Kućanstvo se, dakle, oslanja na udruživanje niskih formalnih prihoda u situaciji u kojoj je *kompozicija kućanstva* središnji element strategije - život više generacija obitelji „pod istim krovom“ omogućuje dijeljenje istih režijskih troškova i zajedničku prehranu.

Potrošačke prakse trajno su reducirane u „višem“ rasponu potreba poput odlazaka na godišnje odmone, kupnje nove odjeće i obuće (osim za dijete), a kućanstvo odnedavno više nema niti vlastiti automobil jer ga ne mogu registrirati:

Agata: Ništa, ništa ni na godišnji, ni ništa. Sad i ovaj stari auto što imamo u haustoru nakon tolke godine prvi put nismo ga registrirali... Prvi put nismo ga registrirali tak da smo sad i bez auta. Jadni smo baš, jadni smo.

Uz prakse redukcije potreba, *vlastita poljoprivredna proizvodnja* ima značajnu ulogu. Naime, mala površina zemlje uz kuću („bašta“), karakteristična za starije privatne kuće u području u kojemu kućanstvo živi, omogućava prakse poljoprivredne proizvodnje kroz ekstenzivan rad u sitnoj poljoprivredi i voćarstvu te u pripremi i konzerviranju hrane. Te prakse, koje većinom obavlja Agata, ovom kućanstvu i njegovim članovima čine velike razlike u uvjetima života („puno toga sama napravim zato onda i jeftinije prolazim financijski za prehranu. A da moram sve kupiti ja bi trebala isto ići u Crveni križ ili ne znam kuda da mi imamo šta jesti“).²³⁶

Socijalni kapital solidarnosti nije izraženo prisutan i financijsku pomoć kućanstvo ne može očekivati ni od koga, samo uobičajenu razmjenu usluga i dobara između rodbine i

²³⁶ Agata: *A imamo vrt uz kuću (...) puno toga sama napravim zato onda i jeftinije prolazim financijski za prehranu. A da moram sve kupiti ja bi trebala isto ići u Crveni križ ili ne znam kuda da mi imamo šta jesti. (...) Veoma je teško, jedino ovaj preko ljeta puno znači vrt i voćnjak što imamo svoje, uspijevamo uglavnom sve sebi povrće i to što treba imamo sve i to što ja puno trudim da napravim od paradajza, to sve u one zimmice, sve što složim, to puno znači jedino što je meso jako skupo. (...) Da i ono što ja imam povrće momentalno, spremjeno našeg: kruške, jabuke u kašetama i sve skupa. To će trajati do možda, do nove godine i onda dalje nema voća, a djetetu vi morate kupiti voće. Ako mi već stariji nećemo, ali dečko od 16 godina znate da on treba... To je tak. Kad je zajedničko domaćinstvo onda to je tako.*

prijatelja sa pomoći poput povremenog prijevoza i razmjene poljoprivrednih proizvoda: („čak imamo i ove godine bilo je puno i viška voća i tak, svega imamo, pa malo i za poklone prijateljima koji nemaju“).

Trajno zaposlenje kćerke jedina je Agatina *aspiracija za budućnost kućanstva*, što upućuje na usmjerenost na prihode od formalnog zaposlenja kao temelj strateških aspiracija (*horizonta budućnosti*) ovoga kućanstva, u kombinaciji sa stjecanjem socijalnog kapitala neformalnih veza (na mjestu rada) koji bi Ivi omogućili zadržavanje posla:

Agata: Ja se nadam da će se popraviti situacija, čim jednom se [kćer] ponovo zaposli vjerojatno će onda bit u krugu ljudi koji rade i više mogućnosti da i ona dalje ostaje radit (...) nekako bi trebalo biti tako da se od svog rada može živjeti, to je najbitnije da dođe bolje vreme, da se radi i da se živi od svog rada, to je ono najbitnije.

5.6.1.3. Životne strategije preživljavanja sa izrazitim oslanjanjem na socijalni kapital solidarnosti

Primjer životne strategije preživljavanja s izrazitim oslanjanjem na socijalni kapital solidarnosti: slučaj p4 (Nora i Ava)

Nora (59 godina), administrativna radnica u prijevremenoj mirovini, sa završenom četverogodišnjom srednjom školom, živi s kćerkom Avom, studenticom, u malom jednosobnom stanu, pažljivo uređenom korištenjem starog i/ili jeftinog namještaja. Prihod od prijevremene mirovine sugovornici iznosi oko 2000 kuna. Nora je razvedena, te je razdoblje alimentacije isteklo otprilike u isto vrijeme kad je dobila otkaz - nekoliko mjeseci pred ostvarenjem prava na prijevremenu mirovinu.

Nora je izgubila dobar uredski posao poslije 32 godine staža, u dobi od 54 godine, tijekom ekonomske krize i smanjivanja broja zaposlenih u velikom privatiziranom poduzeću.²³⁷ Tri godine nije uspjela obavljati nikakav plaćeni rad - ni formalni ni neformalni, bez obzira na pokušaje traženja posla. Naime, mogućnosti njezinoga kulturnog kapitala na formalnom tržištu rada bile su izuzetno ograničene uz *devalvaciju kulturnog kapitala* tijekom

²³⁷ Sugovornica navodi uvjete dobivanja otkaza kao „ucjenu“ uslijed koje je morala potpisati da pristaje na otkaz uz otpremninu kojom je uspjela isplatiti kredit za mali stan u koji se preselila nakon razvoda.

ekonomske krize, a sugovornica navodi i kako joj je dob bila dodatni ograničavajući faktor.²³⁸ Tako je u ekonomskoj krizi njezin *kulturni kapital* - izvor stabilne plaće dulje od 30 godina - *deaktiviran*.

Sugovornica je nekoliko mjeseci živjela bez ikakvih primanja - do ostvarenja prava na prijevremenu mirovinu i nakon prestanka primanja alimentacije od bivšeg supruga istekom zakonske odredbe. Nora se u toj situaciji *nije uspjela kvalificirati za primanje* socijalne pomoći zbog vlasništva nad automobilom (koji je sam po sebi izuzetno male vrijednosti).²³⁹ Sugovornica je kroz to vrijeme uspjela preživjeti (na razini da može redovito jesti i grijati prostor u kojemu živi) samo *praksama koje omogućava socijalni kapital solidarnosti* - financijski su je i hranom „koliko je trebalo“ pomagali članovi obitelji - sestra i roditelji - i sami niskih ekonomskih kapitala. Naime, i nakon početka primanja prijevremene mirovine u iznosu nešto nižem od dvije tisuće kuna, promjena *ekonomske situacije kućanstva* bila je drastična u odnosu na vrijeme kada je Nora bila zaposlena:

Nora: *Čujte, što se promijenilo? Promijenilo se da, da stvarno znači kad sam platila režije, ostalo je ništa. Živjeli smo od minusa. (...) Ono sretni ste kad imate nešto u frižideru, mislim, to sad stvarno nekom grozno zvuči, ali tako je.*

Kao i druga kućanstva koja su iskusila veliki pad društvene pozicije (smanjenje prihoda) Nora je morala razviti *prakse radikalnog odricanja* u potrošnji za hranu. Troškove prehrane Nora smanjuje kupnjom isključivo osnovnih i najpovoljnijih namirnica kada su na akciji i na veliko, da bi se uštedila „svaka kuna“. Uz što jeftinije kupovanje hrane, *prakse proizvodnje za vlastite potrebe* u kućanstvu osnova su kuhanja kao štednje kroz proizvodnju osnovnih namirnica poput kruha, pita i raznih jela koja se zamrzavaju pa koriste kasnije. *Prakse proizvodnje hrane* povezane su sa praksama koje omogućuje *socijalni kapital solidarnosti* - dobivanju hrane sa sela oko koje Nora organizira kuhanje. Naime, proširena obitelj koja živi na selu pruža sugovornici pomoć u hrani - pomoć koja je iz perspektive

²³⁸ Nakon šoka uslijed neočekivanog otkaza poslije 32 godine staža, odlasci na Zavod za zapošljavanje za Noru bili su ponižavajuće iskustvo, suprotstavljeno dugi niz godina građenom habitusu (i društvenom položaju) zaposlene građanke i administrativne radnice: „*otić na biro sa knjižicom svaki mjesec, to mi je bilo jako grozno, tako mi je bilo ponižavajuće, ja vam ne mogu reć, ne znam to sam tak osjetila...*“. Nora: *Onda sam ja tražila posao, pitao me gospodin kolko imam godina, ja kažem, kaže on: „Ne može“. Ja kažem: „Pa šta vi tražite neke manekenke?“ (...)* *Znaš šta me smeta? To kad ti, znači, predeš pedesetu, dođeš do pedesete, ti kao da si otpisan u ovoj državi.*

²³⁹ Nora: *Kad sam tražila socijalnu pomoć, jer stvarno nismo... nisam znala kako ću platit režije. (...) Ja odem, to mi je bilo, prvo sam plakala navečer, jer mi je to bilo teško. Onda sam otišla i kod socijalne radnice i tako, mi smo pričale i sad prvo što me je pitala je li imam stan. Ja sam rekla da. Znači ja nemam pravo onda na pomoć od petsto kuna u novcu da ja i kćerka dobijemo. To mi je bilo isto ovaj... [nema riječi] I rekla sam da imam auto, rekla sam da imam auto već četrnest godina, imam Opel Corsu, i onda se ne može dobit. (...) Da i onda zid... znači da bi socijalnu pomoć primio ti moraš bit beskućnik i onda ona meni rekla: „Pa da mi nešto prebacimo na kćer? ... počela meni... ja jednostavno nisam mogla slušat - i izišla sam van.*

prosječne potrošnje građana mala, ali iz Norine perspektive je „jako velika“ („ne mogu vam to reć' koliko to znači“):

Nora: To malo meni bude puno, pa mi da iz vrta ono, pa ovo. Znači svaka jedna, to je sad možda tužno za reći, jedna vrećica nekog povrća ili ako dobijemo mesa tamo, to je meni bilo jako veliko. Znači ta pomoć u hrani, to možda sad zvuči... al to je uistinu tako. (...) Imam stvarno divnu sestru, i ona jako teško živi (...) onda kaže – seko, onda ona meni pola pileta ili cijelo, zavisi kako kad: „Jedno tebi, jedno meni“. (...) Tako da... to povrće recimo i onda... moja mama i tata, oni imaju mali jedan komadićak zemlje, recimo, i kad ja dobijem to od njih, pa onda oni, recimo, pa su dobili komadić slanine... joj! Pa onda, ne mogu vam to reć' koliko to znači, pa onda neko mi da deset jaja...

Strategija preživljavanja kućanstva temelji se na *pomoći i redistribuciji* koje omogućavaju različite mreže *socijalnog kapitala solidarnosti*: u prvom redu socijalni kapital obitelji (roditelji i sestra), zatim socijalni kapital povezanosti sa nekoliko prijateljica iz škole i sa posla, te socijalni kapital izgrađen sudjelovanjem u crkvenim i humanitarnim asocijacijama. Raširena i raznolika mreža *socijalnog kapitala solidarnosti* omogućuje kućanstvu pomoć u raznim sferama i oblicima: u hrani, novcu, odjeći, izvanrednim troškovima, pozivima na izlete, pa čak i „švercanju“ u kazalište.

Dok je dio prethodno akumuliranoga socijalnog kapitala Norinim padom u društvenoj poziciji nakon razvoda i otkaza „nestao“,²⁴⁰ Nora i Ava su veliki dio „novog“ socijalnog kapitala stekle na temelju dispozicija i dugo građenih Avinih praksi volontiranja u humanitarnim udrugama i crkvenim karitativnim aktivnostima u kojima je i Nora povremeno sudjelovala.²⁴¹ Također, Norine prijateljice iz škole iz drugih konteksta koje su prepoznale zajednička slična biografska iskustva i bliskost s Norom te razumjele njezin pad uvjeta života, pomagale su joj bez očekivanja bilo kakvog povrata, na temelju prepoznavanja bliskosti, njezine vrijednosti i osjećaja humanosti:

²⁴⁰ Nora: *Primijetila da se neki ljudi više nisu zanimali za mene, za moje društvo, prijateljice neke koje sam mislila da jesu, više nisu ni dolazile, rijetko kad nazvale, da ne bi slučajno morale pomoć i to me je jako zabolilo... nisam više spadala u to društvo“.*

²⁴¹ Pritom treba napomenuti kako su humanitarne, crkvene i ženske udruge i grupe u nekim istraživanjima opisane kao *vrlo efikasan način stjecanja socijalnog kapitala s različitim mogućnostima mobilizacije resursa* (Coffé i Geys, 2007), što se pokazuje točnim i u Norinom slučaju. Naime, nakon Norinog razvoda, pa još više nakon otkaza, sugovornica se više uključila u rad humanitarnih udruga, te u zbarske aktivnosti pjevanja - uključujući i ženski i crkveni zbor. Na te je načine kućanstvo *izgradilo poznanstava i socijalni kapital* (pa u nekim krugovima i simbolički kapital s obzirom na Avinu dugu povijest humanitarnih aktivnosti) u mrežama osoba koje su posvećene pomaganju ljudima kojima materijalna pomoć treba i održavanju sustava humanitarne pomoći i donacija.

Nora: *Ovaj, sada moja prijateljica, nam šalje svaki mjesec pedeset eura. (...)*
Ona nam pošalje, i to opet malo poboljša našu situaciju, i sad recimo, evo, što
mi je poslala, isto tako da kupim gume na autu. Jer ja to ne bi mogla. Bile su
mi devet godina stare i onda je ona meni to poslala.

Sugovorničin je *horizont budućnosti* obilježen nemogućnošću vlastite promjene situacije. Umjesto projekcije nastavka ovakve strategije preživljavanja ili njezinih promjena, poveznica između sadašnjosti i budućnosti čini se „slomljena“ (Bourdieu, 2000):

Nora: *Znači danas je dan... inače samo mislim na današnji dan znači nema planova.*
Ne znam s čim da planiram. Znači samo danas, trenutak, Sunce ovo. Meni netko
kaže... znači samo to imam, i tako

U međuvremenu, strategija kućanstva ostaje određena preživljavanjem uz prakse pretvaranja „iz manje u više“ u kućnoj ekonomiji te *redistribuciji i pomoći* koje Nora prima na temelju različitih mreža *socijalnoga kapitala solidarnosti*.

5.6.1.4. Životne strategije preživljavanja na temelju obrtničkog rada

Primjer životne strategije preživljavanja na temelju obrtničkog rada: slučaj p5 (Zdravka i Petar)

Zdravka (38 godina) obrtnica sa srednjom stručnom spremom i suprug Petar (42 godine) niskokvalificirani radnik na dugotrajnom bolovanju, sa dvoje djece srednjoškolske dobi, žive u vlastitoj kući u prigradskom selu. S obzirom da Petar zbog dugotrajnog bolovanja uslijed ozljede kralježnice prima naknadu od samo oko 700 kuna, te zbog istih razloga ne može obavljati značajnije radne prakse u neformalnom sektoru ekonomije, Zdravka je prisiljena zaraditi dovoljno da bi kućanstvo moglo preživjeti.

Nakon Petrovog dugotrajnog pada prihoda zbog ozljede, dakle, *deaktivacije kulturnog kapitala* s minimalnom naknadom uslijed dugog bolovanja,²⁴² Zdravka je za preživljavanje kućanstva promišljeno donijela odluku o otvaranju vlastitog obrta sa planom *maksimalnoga*

²⁴² Petar se u trenutku intervjuja zbog ozljede (vjerojatno uzrokovane fizičkim radom u firmi) više od pet godina nalazi u situaciji u kojoj ne doprinosi strategiji preživljavanja kućanstva osim minimalnom naknadom koju prima i obavljanjem samo manjeg dijela kućanskih poslova. Naime, ni nakon dvije operacije ne može i ne smije raditi fizičke poslove („njegova liječnica ne da da on počne raditi jer vidi njegovu dokumentaciju“), firma ne može naći radno mjesto na kojemu njegova ozljeda ne bi bila prepreka radu, a komisije za utvrđivanje radne sposobnosti i tjelesnog oštećenja mu ne odobravaju invalidsku mirovinu zbog dobi („A šta da radi? - šta sad treba umrijet da oni shvate da ne može raditi?“).

povećavanja radnog vremena do granice fizičke izdržljivosti, odnosno, gotovo cjelodnevnog rada. Odluka je usuglašena sa drugim članovima kućanstva. Naime, radne prakse u kućanskim poslovima svih ostalih članova kućanstva morale su se prilagoditi Zdravkinom gotovo cjelodnevnom izbivanju iz kuće.²⁴³

Pomoć Petrove majke, Zdravkine svekrve, u radnim praksama obavljanja svakodnevnih kućanskih poslova vrlo je bitna za održavanje strategije preživljavanja kućanstva koja se temelji na Zdravkinom cjelodnevnom obrtničkom radu u formalnom sektoru ekonomije. Istovremeno, iako obavlja dio kućanskih poslova, Petar se teško prilagođava dijelu novih zaduženja sa kućanskim poslovima i gubitku pozicije osobe koja zarađuje. Tako veliki dio kućanskih poslova ponovno „padne“ na Zdravku, pogotovo nedjeljom (na njezin „slobodan dan“), pa je ispravno reći kako Zdravkin radni tjedan „nikada ne završava“.

Bez obzira na maksimalno povećavanje trajanja rada, Zdravka uspije zaraditi samo oko jedne prosječne hrvatske plaće - „čak nekad i malo manje“. Naime, sugovornica je prisiljena držati cijene svojih usluga niskima u usporedbi sa razvijenijim područjima Hrvatske. Razlog tome sugovornica nalazi u dugotrajnom propadanju ekonomije u području u kojemu živi, odnosno, slabu razvijenost naselja, ali i cjelokupne županije, te ekonomsku krizu koja je ojačala procese osiromašenja i iseljavanja iz kraja.²⁴⁴ Ekonomska kriza koja se nadovezala na navedene lokalne i regionalne strukturne uvjete života utjecala je i na njezin obrt padom broja klijenata/ica.

Strategija preživljavanja, dakle, obilježena je *poduzetničkim formalnim radom sa maksimalnim produljenjem radnog vremena*, ali svejedno i dalje rezultira relativno niskom zaradom koja omogućuje podmirenje samo osnovnih potreba kućanstva („ovo vam je psihoza, vi ne znate hoćete vi imat posla ovaj mjesec, vi ne znate hoćete moć podmiriti sve račune, razumijete šta vam pričam“). Za ovo četveročlano kućanstvo u uvjetima života obilježenima nemogućnošću ostvarivanja prihoda većih od jedne prosječne plaće, *prakse ograničavanja potrošnje* i štednje vrlo su važne za preživljavanje.

Prakse uštede kućanstva koje nema vlastitu poljoprivrednu proizvodnju, niti *socijalni kapital solidarnosti* kojim bi mogli dobivati hranu ili drugu pomoć od proširene obitelji (osim

²⁴³ Zdravka: *Ja radim, po cijeli dan sam skoro ovdje (...) al sam bila svjesna toga, svi smo sjeli kod kuće i bila sam svjesna toga, ovaj, znači ja ću to otvoriti... Ja sam otvorila vlastiti obrt, ali znala sam da svi će ukućani morat pomoć, i tako je i dan danas. Šta god se treba, sve se, ono, pomogne, i djeca isto uskaću, tak da je, ono, okej. Intervjuist: Kako mislite? Zdravka: Uskaću, ono tipa, donesi mi to, pomoz mi to, donesi mi ovo, odnesi mi ono, muž kuha, donese meni tu i tak. Intervjuist: Znači i preuzimaju kućanske poslove s obzirom da vi po cijeli dan...? Zdravka: Jeste da, da mene nema, ja radim.*

²⁴⁴ No istovremeno, prisiljena je plaćati puna davanja državi i sve vrste troškova sa čime se ne slaže i smatra da prema socijalnom statusu županije treba i uređivati davanja obrtnika i povećati razne vrste državnih subvencija.

kućanske pomoći Petrove majke), odnose se na štednju u režijskim troškovima, minimiziranje potrošnje na hranu koju djeca jedu van kuće, kupnju nemarkirane odjeće i obuće za djecu, ukratko ograničavanje potrošačkih praksi kroz „stiskanje gdje se god može“.

Kućanstvo se odriče bilo kakvih luksuza i *troši samo na nužnosti*, prvenstveno na hranu, troškove za djecu i režije, štedi se - kako sugovornica kaže: „na sve moguće načine“. To uključuje i proizvodnju kruha za vlastite potrebe i uštede u kuhanju, „snalaženje“ nabavljanjem drva za ogrjev „na crno“ i radikalnu pažnju oko režijskih troškova.²⁴⁵ *Ograničavanje horizonta potreba* uključuje izostanak odlazaka na ljetovanja („nisam bila pet godina na godišnjem“), izostanak izlazaka u restoran i kino, na koncerte i ispijanje kave u kafiću.

U području *obrazovnih praksi kućanstva*, obrazovna očekivanja od djece usmjerena su na srednju školu i nadu da će uspjeti u životu u bilo kojem poslu (iako, ako bude potrebno, odnosno, ako ne budu mogli početi raditi sa srednjim školama ili baš budu htjeli, Zdravka ističe da će se potruditi kako god može omogućiti im i odlazak na fakultet). No, dok su očekivanja oko dometa obrazovanja i zaposlenja djece ograničena i dijelom nejasna, *očekivanja emigracije*, odnosno oko odlaska djece u inozemstvo radi pronalaženja posla i boljeg života čine se izvjesnima:

Zdravka: *Znači djeca sve više pričaju o nekakvom, ne moja - ha!, i moja i njihovi prijatelji - ja njih čujem kad oni pričaju o nekakvom odlasku negdje. (...) A što se tiče budućnosti kod djece je ne vidim uopće nigdje, jer smatram da mladi danas se ne zadržavaju ovdje i oni svi odoše, i vuku jedni druge (...) Ja bila bi najsretnija kad moja djeca ne bi otišla. Intervjuist: Da, al možda će morat, kažete? Zdravka: Nažalost. Jer nema, nema, ovaj, nema ovdje budućnosti...*

Uz procjene vlastitog života kao teškog i života drugih ljudi u kraju kao teških, Zdravka navodi svoje navikavanje na život u oskudici - *prilagodbu habitusa na smanjena*

²⁴⁵ Zdravka: *Mi se grijemo na drva i to ono kemijamo na sto strana, muž, ono, radio na [firma], pa mu donesu neka drva, pa djeca to izrežu, uvezu pa, ma kemijanja, ono da glava boli. (...) I ja i suprug gledamo da što manje se troši na nekakve stvari, gleda se da što manje, znači nema nikakvog luksuza, apsolutno. Ono samo život, da ne fali djeci hrane, imaju šta obut, imaju šta obući, gleda se to da se to podmiri, i da se podmire režije, a ovo ostalo šta bude bude, stvarno je tako, ne pretjerujem. (...) Mi pečemo kruh kod kuće. Znači nas taj kruh izađe tri kune, a nama treba dva kruha dnevno, dečki jedu, dečki su u razvoju, njima svaki dan mora bit kuhano, znači najmanje onih suhih stvari, kuha se, ono, baš se kuha, tak da eto. (...) muž se ujutro digno, evo svako jutro se diže u pet, šest sati, on njima pravi jest, tako da oni jedu i kući, da ne moraju vani. (...) Znači stavili smo štedne žarulje, znači na sve moguće načine gdje se može uštediti, štedi se. Al stvarno, nekom kom pričaš to je smješno, al stvarno se štedi na sve strane i nema, ono neko kad mi je, kad možda prije kad sam bila dijete kad su mi ono roditelji govorili: „Pa šta si pustio tu vodu?“, ono, kao – slavinu: nema! – i to se štedi, na sve moguće načine se štedi.*

očekivanja i aspiracije u području uvjeta života. Naime, uvjeti života kućanstva bili su teški i dok je Petar radio - zarađivao je tek nešto više od minimalne plaće, a Zdravka je bila zaposlena kod privatnice za minimalnu plaću. Na taj su način izgrađene *dispozicije prilagodbe na nužnost*, odnosno, nužnost zauzimanja stava da „ništa ne fali“ čim se ispune osnovne potrebe i plate račun. ²⁴⁶

Bez obzira na prilagodbu horizonta potrošačkih potreba kućanstva, uz teške uvjete rada privatnika, ekonomsku krizu i duboko ukorijenjene probleme kraja, neizvjesnost oko suprugovog budućeg statusa i oko zaposlenja djece, *horizont budućnosti* kod Zdravke se ne može formirati, odnosno - sugovornica *nema aspiracija* za budućnost. U strukturnim uvjetima koji je okružuju i sa kapitalima sa kojima kućanstvo raspolaže, te uz maksimalnu napregnutost njezinih radnih praksi, Zdravka za sebe i članove svog kućanstva u horizontu budućnosti vidi samo „upitnik“:

Intervjuist: *Kakvi su vam planovi za budućnost, gdje vidite sebe i svoje kućanstvo za pet godina?* Zdravka: *Pa da vam budem iskrena nemam pojma. Ne vidim se uopće nigdje jer... nemam, nemam stvarno, ne vidim se nigdje, evo. Ja sam baš rekla i suprugu mom ja ne vidim ni djecu nigdje. Di? Di u našoj županiji, nigdje. Stvarno nigdje nas ne vidim... Ne znam hoće li moć pronaći posao ikakav, kao prvo to, kao drugo da li će suprug nešto ostvariti ili će ostati na ulici, znači sve je pod nekim velikim upitnikom.*

Primjer životne strategije preživljavanja na temelju obrtničkog rada: slučaj p6 (Lucija i kći rane vrtičke dobi)

Jednoroditeljsko kućanstvo Lucije (29 godina) i kćerke u vrtičkoj dobi, nekoliko mjeseci nakon što ih je suprug napustio (u procesu su rastave), živi u gradu u unajmljenom stanu za koji im je vlasnica izašla u susret smanjujući najamninu („*minimalno najamninu plaćamo, tako da... ne znam kak bi drugačije uspjela, s njom sama*“). Lucija, sa završenom srednjom strukovnom školom vlasnica je obrta, no prihvodi od punoga radnog vremena - i njihovog maksimalnog produljenja koliko može podnijeti - koje si uspije isplaćivati u razini su minimalne plaće (oko 2400 kuna): „*prijavljena [sam]*

²⁴⁶ Zdravka: *Stvarno je preteško, ono odvajanje od usta, ono prelamanje iz dana u dan gledaš di ćeš pretočiti da bi ti bolje bilo. Stvarno je teško, ja vidim da ljudi jako teško žive i da mi sami teško živimo i da natežeš te račune, de plati ovo, de plati, mislim stvarno je teško. (...) Znači nije mi se bilo teško ničeg odreć, kad se ni na šta nisam navikavala, al ozbiljno. Ono čovjek se gradio, radio i uvijek je oskudijevo, i uvijek sam se; od kad smo ja i suprug zajedno, uvijek smo se nečeg odricali. Tako da mi se nije uopće bilo... valjda je čovjek naviko na takav način života, tako da mi stvarno ništ ne fali što se tiče ovako... a ne patim od ničeg, kažem, samo mi teško pada to kad ne mogu poplaćat sve račune.*

na minimalac jer više ne mogu“.

Lucijin primjer pokazuje teškoće preživljavanja *poduzetničkim praksama* niske profitabilnosti kada se kućanstvo temelji na jednoj odrasloj osobi niskih svih kapitala (uključujući i nizak socijalni kapital te izostanak vlasništva nad stanom), a ima ovisne članove kućanstva. Dakle, uvjeti života Lucijinoga jednoroditeljskog kućanstva obilježeni su niskim kapitalima i nesigurnošću preživljavanja.

Utjecaj ekonomske krize na *pad ekonomskog kapitala* (prihoda) od obrta koji pruža jednostavne usluge te *biografski ključni trenutak* - pad broja produktivnih članova kućanstva, odnosno, odlazak bivšeg partnera od obitelji (koji je imao više razine kapitala i prihod oko sedam tisuća kuna), ostavili su jednoroditeljsko kućanstvo Lucije i kćeri u uvjetima života u kojima sugovornica *ekonomsku situaciju kućanstva evaluira* i zrazito lošom:

Lucija: *Ekonomska situacija? Loša (smijeh). Loša. Meni i njoj ostane, znači, kad poplaćam sve račune, režije znači sve, sve, sve što mi treba, ono, da poplaćam, bez hrane, ostane - nema tisuću kuna. Znači to cijeli mjesec trebamo preživiti.* Intervjuist: *I kako se snalazite u tome?* Lucija: *Teško (smijeh).*

Uz nizak prihod koji Lucija ostvaruje u okviru obrtničke djelatnosti i životnu situaciju jednoroditeljskog kućanstva, najveća poteškoća sa kojom se susreće je gotovo pa *izostanak socijalnog kapitala* kojega bi mogla aktivirati za primanje pomoći - uključujući i vertikalnu i horizontalnu obitelji. Ovo podsjeća kako se pomoć vertikalne i horizontalne obitelji te bliske rodbine ne može uzimati „zdravo za gotovo“, kao odnos koji vrijedi zauvijek, već da je i on dio socijalnog kapitala (Bourdieu, 1993, 554; 1998, 68-69). Naime, s obzirom na uvelike narušene međusobne odnose, ali i relativno niske ukupne kapitalne mreže obitelji i rodbine, Lucija ne može računati na financijsku pomoć, niti na pomoć u hrani:

Lucija: *Financijsku [pomoć] ne, svi su u gabuli i svi su u problemima (...) to je ostalo na riječima. Kad sam [sestru] bila tražila da mi posudi dvesto kuna, onda je rekla: „Od kud, nemam ni ja“, ali važno da je onak dva tjedna prije toga govorila da će posuditi, da nema problema.*

Daljnji problem koji nastaje uslijed Lucijine općenito *niske razine socijalnog kapitala* su teškoće osiguravanja bilo kojih vrsta pomoći, koje bi kućanstvu mogle olakšati situaciju na

različite načine, poput obavljanja kućanskih poslova i čuvanja djeteta.²⁴⁷ Također, ne može dobiti pomoć niti od mreža prijatelja i poznanika - nema socijalni kapital solidarnosti niti s te strane, za što Lucija optužuje njezine niske sve kapitale - znanje njezinih kontakata da pomoć neće moći vratiti.

S obzirom na njezinu mladu dob, za pretpostaviti je da je mreža prijatelja i kumova još uvijek u izgradnji vlastitih kapitala i etabliranju vlastitih uvjeta života, što smanjuje šansu pomoći osobi za koju je upitno hoće li pomoć moći vratiti. Lucija: *Svi gledaju na novce, a novaca nema, sve manje. Sve se vrti oko toga, nažalost, sve se vrti oko toga. Znači, kad ja gledam, njezini [kćerkini] kumovi su iza [prigradsko naselje] odma: „Daj dodite“, „Nemamo vremena“, „Imamo samo jedan auto“, „treba ga natočiti“, onda kad su u [grad], onda nazovu, jel ono, mogu doći, oke, mislim oni nju viđaju jednom mjesečno... ali sve se vrti oko novaca, novaca nema.*

Problem čuvanja kćeri kad nije u vrtiću, u situaciji Lucijinih niskih prihoda i siromaštva socijalnog kapitala stavlja je u vrlo tešku poziciju, u kojoj se snalazi uz pomoć susjede koja je u mogućnosti pomoći jer je na porodičnom dopustu:

Intervjuist: *A pomoć od roditelja, rodbine, prijatelja?* Lucija: *Svi su jaki na riječima, a kad treba nju pričuvati, ili nešto, onda „seruckaju“. Ali u principu mi većinom pomaže susjeda. (...) Susjeda je trenutno sad doma još godinu dana, ima četvero djece (...) ali to je još godinu dana dok je ona doma, a poslije - bumo vidili... (počinje jecati)*

Neočekivani izvori pomoći osobama u situaciji potrebe poput susjede koja čuva dijete ili dijela Lucijinih klijenata koji/e joj poklanjaju dječju odjeću barem malo olakšavaju život kućanstva. Ovi činovi klijenata spadaju u kategoriju *posebne vrste solidarnosti* - pomoći drugima, tek poznanicima, u teškoj nevolji:

Lucija: *Ovak tu i tamo ono dobijem i tringl taj, i neke, ono, od klijenata znam dobit stvari za nju, ne znam, kaj njihovi klinici prerastu pa onda donesu i tak. Ali inače mislim da ne bi mogla. Pa imam sreće sada kaj je ona dobila dosta tih stvari, bar ne moram kupovat za obuć naprimjer, al kaj, da ja moram kupovat za obuć još, od čeg bi živjela? Od zraka.*

²⁴⁷ Sugovornica se time ne može osloniti na drugu osobu za, primjerice, kuhanje zdravih obroka, pogotovo važnih u razdobljima intenzivnoga stresa kakav Lucija doživljava uslijed razvoda i teških ekonomskih uvjeta života. Naime, sugovorničini roditelji su razvedeni, majka je dugotrajno bolesna i Lucijin odnos s njom je narušen tako da ne može računati na „baka-servis“, dok od oca ne očekuje iskazivanje sposobnosti dugotrajnijeg čuvanja djeteta („pa s mamom ne razgovaram, s obzirom na to da je ona najvažnija sebi, i da su njezini problemi najbitniji i najveći, ovaj... a tata, mi onak, pomaže koliko može, al opet mala neće ostat s njim“).

U izostanku socijalnog kapitala kojim bi si osigurala bilo kakve značajnije pomoći i niskog prihoda koji može ostvariti, Lucija reagira *odricanjem od osnovnih potreba* poput svoje zdrave i raznovrsne prehrane, kupnje odjeće te rekreacije (poput „odlazaka na kave“ i izlete).²⁴⁸

S obzirom na vrlo teške uvjete života kao osobe koja je iskusila nagli i veliki pad kapitala kućanstva nakon što ju je napustio partner, Lucijino stanje je obilježeno šokom i *ukidanjem planova i aspiracija*. Situacija je dovela i do kolapsa psihološke obrane u sukobu sa neizvjesnošću budućnosti:

Lucija: *Onak po noći baš i ne spavam, ovaj, neki put se isplačem pa je onda dobro, ne znam, neki put se zna desiti da uopće ne spavam po noći, neki put se isplačem pa mi je onak tjedan dana dobro, uopće ne razmišljam o tome. U biti što manje razmišljam o tome onda sam manje pod stresom.*

Kao osoba koja se oslanja samo na individualne vrlo niske kapitale, nesigurnost prihoda u obrtu koji vodi te praktički izostanak socijalnog kapitala, Luciji je nestao *horizont budućnosti*, koju vidi kao sasvim nesigurnu (prekarnu). Aspiracije prema budućnosti ili bilo kakav izvjestan horizont budućnosti uopće ne postoje:

Lucija: [o tome može li planirati budućnost] *Nikako, ne jer ne znam šta će biti sutra. Da jer ona se meni može razboliti sutra, nedo Bog, ja ću ostati doma, ako mi bude nekakav, nedaj Bože da je nekakva teža bolest, ili nešto dugotrajno ostajem bez posla automatski.*

Ovu strategiju preživljavanja obilježava vrlo niski obujam socijalnog kapitala, odnosno, izostanak mogućnosti aktivacije socijalnog kapitala obitelji, rodbine, kumova i bliskih prijatelja kao „zaštitne mreže“ koja mobilizira resurse poput novca, hrane i drugih vrsta pomoći obilježava. Uz vlastite niske i devalvirane ekonomske i kulturne kapitale, izostanak moći (pomoći) koje uobičajeno pruža socijalni kapital određuje vrlo teške strukturne uvjete u kojima se Lucija može osloniti samo na svoje vlastito malo *profitabilno poduzetništvo uz nužnost produljenja radnog vremena* i solidarnosti koje joj pružaju klijenti i susjeda u opstanku kućanstva.

²⁴⁸ Lucija: *Ona u vrtiću jede, ona u vrtiću ruča, ja doma i ne kuham, znači vodim ju na ručak i poslije ručka ona odmori tamo, igra se i tako dalje, ujutro kad radim utorak četvrtak ona ujutro dolazi i na doručak i ostaje na ručku i poslije ima užinu, ja doma uopće ne kuham, ja kuham samo vikendom tak da tu, meni osobno je plus nekakav baš zbog toga, što ne moram puno trošiti na hranu jer ne znam ja, ne znam ja kupim pol kruha i pol kruha mi drži četiri dana, praktički ne pojedem ono, kupim salamu u Rijalu i napravim si sendvič za posao i meni to dosta.*

5.6.1.5. Životne strategije preživljavanja oslanjanjem na socijalnu pomoć

Primjer životne strategije preživljavanja oslanjanjem na socijalnu pomoć: slučaj p7 (Hrvojka i Karlo)

Hrvojka (45 godina), sa završenom devalviranom trogodišnjom srednjom stručnom školom, dugotrajno nezaposlena i suprug Karlo (32 godine), završene trogodišnje srednje stručne škole (za učenike koji su osnovnu školu završili po prilagođenom programu), nezaposlen dvije godine (otkada je fizička ozljeda onemogućila njegove radne prakse), primatelji su socijalne pomoći. Sa Hrvojkinih sinom Tomom (iz prvog braka), osnovnoškolcem, žive u prigradskom naselju, u staroj i oronuloj kući bez vlastitoga poljoprivrednog zemljišta, koju im kao mjeru socijalne skrbi na korištenje dodjeljuje grad.

Hrvojkino i Karlovo kućanstvo nalazi se u situaciji *strategije preživljavanja uz oslanjanje na socijalne naknade* uslijed izuzetno niskih svih kapitala. Naime, oboje odraslih članova suočeno je s izostanakom bilo kakvoga naslijeđenog ekonomskog kapitala, niskim, nikad aktiviranim i deaktiviranim kulturnim kapitalima, niskim socijalnim kapitalom (uključujući i potencijal pomoći koji mogu mobilizirati od vlastitih proširenih obitelji), te, konačno, uz oštećenja individualnih fizičkih resursa (ozljede - invaliditeti). Kućanstvo prima socijalnu pomoć u iznosu od 1280 kuna i dječji doplatak u iznosu od 300 kuna, dakle, 1580 kuna mjesečno državne pomoći, a Hrvojka prima i alimentaciju u iznosu od 400 kuna.

Hrvojkina međugeneracijska trajektorija, odnosno, promjena društvenog položaja u odnosu na roditelje je silazna.²⁴⁹ Silazna trajektorija posljedica je sugovorničine obrazovne i radne trajektorije, te povijesti partnerskih (rodnih) odnosa sa prvim suprugom. Hrvojka je „u školu išla samo da završi“ i odabrala je zanimanje u sektoru radno intenzivne lake industrije koja je u području u kojem živi nakon rata doživjela radikalno smanjivanje kapaciteta, pa Hrvojka nikada nije počela koristiti svoj *devalvirani kulturni kapital*.²⁵⁰

²⁴⁹ Sugovorničini su roditelji (sa trogodišnjim srednjim stručnim školama) bili cjeloživotno zaposleni u industriji i javnoj ustanovi i iako su „bili ekonomskog statusa sasvim solidnog, mislim da smo solidno živjeli“, ipak se radilo o životu nižih razina kapitala u kojem je Hrvojka izgradila *dispozicije „skromnosti“*: Hrvojka: *Tak da sam ja naučila, i kod roditelja nisam, ja sam takav tip osobe, skromna. Znači uvijek je bilo da nisam imala što sam htjela. Najviše me boli što djeci nisam mogla više priuštiti, a za sebe mi tak svedjedno, ja sam navikla bit skromna, tak da mi nije problem.*

²⁵⁰ Hrvojka: *Završila sam je 89', trebala sam ići u [firma] na tečaj, trebala sam steći neko iskustvo na toj mašini, ali nisam uspila, tak da nisam nikad ni radila, jesam, radila sam dvije sezone u [poljoprivredni poslovi bez potrebne kvalifikacije], to jesam.*

U ovom je slučaju za daljnju sugovorničinu radnu/karijernu trajektoriju i individualnu strategiju ključan ulazak u partnerski odnos koji se razvio u brak izuzetno patrijarhalnih obilježja. Naime, zbog patrijarhalnih i tradicionalnih očekivanja bivšeg supruga, Hrvojki nije bilo dopušteno raditi, već je morala biti kućanica, odnosno kako ona kaže „*sluškinja*“ („*čak ni ne bi se mogla nazvat ženom – sluškinja, što drugo*“), čiji suprug pije, nasilan je, drži je u statusu ekonomske ovisnosti, te ima ljubavnice.²⁵¹ Dakle, radilo se o kućanstvu u kojemu je uz ekstremna patrijarhalna očekivanja i suprugovo nasilje, Hrvojka bila direktno i prisilno ograničena u individualnoj životnoj strategiji, te prisilno podčinjena na ograničeni horizont praksi u kućnoj sferi, bez individualne autonomije. Ovo je ekstreman primjer nekonsenzualnosti strategije u kućanstvu.²⁵²

Muška individualna strategija u području rodnih odnosa - *podčinjavanje žene u kućanstvu* (vidi npr. Derado i sur., 2020), rezultirala je *smanjivanjem Hrvojkinih kapitala*. Time su smanjene njezine moći za održavanje individualne životne strategije (iznad razine preživljavanja/teškoća opstanka) kroz: *deaktiviran kulturni kapital* i gubitak s njime povezanoga utjelovljenog kulturnog kapitala (zbog nekorištenja vještina i znanja koje je stekla), kao i općenitije, gubitak i izostanak stjecanja utjelovljenih vještina i radnih navika bilo kojeg tipa osim kućanskih poslova i brige za djecu; izostanak akumulacije, točnije, *potpunu lišenost vlastitoga ekonomskog kapitala* i ovisnost o ekonomskom kapitalu druge osobe; te, *izostanak akumulacije i propadanje socijalnog kapitala* s obzirom na gotovo „zarobljavanje“ u kući („Napravio je od mene eto to što je napravio.“).²⁵³

Nakon raskida braka sa nasilnim bivšim suprugom, dispozicije i prakse apsolutne podjele obavljanja kućanskih poslova su i dalje prisutne iako je Hrvojkina veza sa novim partnerom Karlom potpuno drugačija (supruga opisuje kao brižnu i dobru osobu) - čak i u situaciji kad i Karlo zbog ozljede više od dvije godine ne radi izvan kućanstva - kao i Hrvojkini mentalni i narativni obrasci koji signaliziraju strukture patrijarhalne simboličke i

²⁵¹ Hrvojka: *I onda sam se udala, onda muž nije dao da radim – oko djece, oko kuće i tako. (...) Muž je radio, on je bio u vojsci, on je imao dobru plaću, ali... isto bio je dosta loša osoba, znači novci su bili kod njega u džepu, kad je dobio plaću bilo je napiši što ti treba, znači samo za kuću, nisam ja ni pomišljala da bi neki komadić robe, ili narukvicu ili nešto, bio je dosta strog. Tako da sam se zato rastala. Nakon 17 godina. (...) Cijelo vrijeme, bila sam... ja bi to rekla sluškinja. Znači doma – kuvaj, peri, spremaj, oko njega, oko djece, dok je on išo okolo, i pio, i tuko me i druge imao, i tak. Čak ni ne bi se mogla nazvat ženom – sluškinja, što drugo.*

²⁵² Ova strategija bi se mogla pobliže analizirati, no s obzirom da pripada prošloj fazi trajektorije, ovdje se komentira isključivo njezina radikalna rodna asimetričnost i podčinjenost sugovornice u tom odnosu.

²⁵³ U tom smislu ovdje možemo govoriti o ekstremom primjeru nekonsenzualne ukupne strategije kućanstva temeljene na kapitalima muškarca te fizičkoj, materijalnoj i simboličkoj dominaciji i nasilju muškog člana kućanstva nad ženskom članicom, kao i deaktivacijom njezinih individualnih kapitala, te ograničavanju praksi i utjelovljenosti praksi na kućnu sferu: Hrvojka: *Pa je žao mi je, danas bi već imala radnog staža. Al nije mi dao. Pa bi, ja bi radila u sezoni u [berbi duhana], ili išla čistit po kućama, nema problema - al on je bio vojno lice, di će dozvolit da njegova žena ide radit, njegova žena treba bit kod kuće. Napravio je od mene eto to što je napravio, znači. Prošle su mi godine, imam četiri mjeseca i nešto dana radnog staža.*

praktične rodne dominacije ugrađene u habitus („pa za šta žena služi nego da...[održava kućanstvo]“).²⁵⁴

S obzirom na svoje niske individualne kapitale s kojima nije mogla očekivati velike šanse u ostvarivanju prihoda od plaćenog rada, ozljedu kuka koja joj onemogućava zarade od fizičkog rada poput poljoprivrednog nadničarenja i sl., *prilagodbu habitusa postojećem stanju nužnosti i niskih kapitala* (kolikogod teškom) i niske ekonomske kapitale bliske obitelji (roditelji i rodbina) sugovorničin život je reduciran na osnovno preživljavanje.

Suprug Karlo - kao i Hrvojka - oštećenih je fizičkih resursa, naime, nakon nesreće dvije godine prije intervjuja u statusu je invalida u procesu liječenja. S obzirom na njegov *niski kulturni kapital*, odnosno, oslanjanje na prvenstveno *fizičke resurse* i posjedovanje jednostavnih tehničkih utjelovljenih znanja i vještina poput zidarenja, kao i *izostanak socijalnog kapitala* koji bi mu mogao pomoći u pronalaženju posla, Karlo nije u mogućnosti ostvariti niti formalno niti neformalno zaposlenje:

Hrvojka: *Ma je, svuda, radio je on prije nego smo se mi upoznali, ali imo je prije dve godine [nesreću], tak da, treba sad i ić vadit te šarafe, tak da nitko ga neće primit jer nije sasvim zdrav. On stvarno svugdje ide, gdje god čuje, daje molbe ali ništa. A danas trebaš imat i vezu da bi bilogdje radio. Kažem da je nastalo gadno vrijeme, stvarno gadno.*

Kućansko *udruživanje resursa* koje dobivaju od socijalne pomoći Hrvojki i Karlu pomaže u preživljavanju. Prihodi koje kućanstvo ostvaruje od minimalnih zajamčenih naknada i dječjeg doplatka te jednokratnih oblika socijalne pomoći (podmirivanje određenog dijela režijskih troškova, bonovi za drva i bonovi za hranu, podmirivanje troška školskih knjiga) dovoljni su tek za rudimentaran oblik preživljavanja, a takva je i Hrvojkina procjena *ekonomske situacije kućanstva*:

Hrvojka: *Sve je to, znate šta, jako malo. Al dobro je i to, kad čovjek nigdje ne radi, nekako se razvlači.... malo je teško, ali... Ne znam, kad me pitate kak, ja ne znam kak to napravim, al uglavnom preživimo nekak. Kak da vam kažem. (...) Aj sad zamislite živit sa 1280 kuna cijeli mjesec, znači trebaš bit... majstor da to napraviš. Eto.*

Karakter preživljavanja ovoga kućanstva zbog njihovih vrlo niskih kapitala i ograničenih individualnih fizičkih sposobnosti (resursa) određuju prakse uštede i odricanja,

²⁵⁴ Hrvojka: *Naložim, otpratim ga [sina Tomu] u školu, il nekad ga Karlo otprati, onda skuham dok on dođe, uvijek imaš po kući, žena uvijek ima posla kak hoće. A Karlo, on spava šta će, il bude na kompjuteru, il gleda televizor, malo ode tu kod susjeda. Šta će kad tu se nema šta radit, nacijepa mi drva. Glupo mi je da on sad ide kuhat ili prat suđe, to je moj posao. Pa za šta žena služi nego da...*

dakle - *sužavanja horizonta potreba* na fizički opstanak i omogućavanje školovanja djeteta, te općenito, *prilagodba dispoziciji nemoći* za stvaranje promjena. U prvom je redu, naravno, *redukcija potrošačkih praksi* - štednja na troškovima hrane pri čemu se odrasli članovi kućanstva odriču u količini i kvaliteti hrane u korist djeteta („nas dvoje znamo svašta pojest“) - djeteta koje i samo uči prilagodbu na „*neimaštinu*“.²⁵⁵

Niski socijalni kapital koji se, osim u malom broju veza, odlikuje i niskim ukupnim obujmom kapitala veza, *ograničava mogućnosti mobilizacije resursa* za pomoć kućanstvu. Nadalje, Hrvojkine i Karlove fizičke ozljede (invaliditeti) *onemogućavaju prakse razmjene rada* za poljoprivredna dobra ili manje iznose novca - što povratno utječe na manju sposobnost akumulacije socijalnog kapitala unutar pomoći susjedima i poznanicima. Tako je pomoć koja kućanstvo prima od svojih socijalnih mreža ograničena na obitelj - na posuđivanje sitnih iznosa novca „*prije nego mi dobijemo novce* [od socijalne pomoći]“, te na male količine poljoprivrednih dobara od obitelji koja ima vrlo mala poljoprivredna zemljišta („*bašte*“).²⁵⁶

Prilagodba habitusa u dimenziji *percepcije vrijednosti dobara* kod Hrvojkine teško je zamisliva iz pozicije „*dobrostojećeg*“ građanina/ke - naime, pokloni hrane u novčanoj vrijednosti već i od „*par kuna*“ za ovo su kućanstvo vrlo značajni:

Hrvojkina: *Ja sam zadovoljna i s ovim šta mi one daju iz bašće, to ne moram kupit. To je, šta ja znam - par kuna, ali tih par kuna... ja gledam svaku kunu.*

Kapacitet mobilizacije resursa na temelju socijalnih veza sa članovima rodbine koji su pomogli većim iznosima u nekim najtežim trenucima Hrvojkina smatra „*potrošenim*“. Ona je u situaciji ograničenosti na apsolutnu nužnost i nemoć promjene situacije razvila dispozicije *ograničavanja horizonta potreba* na samo najnužnije, te *horizont budućnosti* koji ne uključuje nadu za promjenu situacije.²⁵⁷

²⁵⁵ Hrvojkina: *Hrana je strašno skupa, pogotovo meso je strašno skupa. Rasporedim. Dijete je tu u razvoju, on dosta jede. Najviše na hranu trošimo.* Intervjuist: *A jel tu puno štedite, jel se odrićete?* Hrvojkina: *Ja da, al za maloga mora bit. Ipak je on dijete i znači treba se razvijat normalno i treba za njega bit. A dobro i suprug, iako to nije njegov sin, uvijek gleda da bi više imao sin. Nas dvoje znamo svašta pojest. A i Toma je dosta skroman, valjda vidi od mene. (...) Znam kak je teško živjet. Pogotovo za djecu, kad čovjek nema djeci šta dat jest. Ja znam kak je meni kad moj Toma kaže: „Opet je prazan frižider“.*

²⁵⁶ Intervjuist: *Imate li ikoga tko vam može pomoći oko bilo čega, bilo od novca, hrane, nekakve podrške, savjeta, pomoći oko traženja posla, oko bilo čega?* Hrvojkina: *Ma slabo, znate šta, slabo. Nekad se desi, mama mi ima stvarno malu penziju, pa nekad prije nego mi dobijemo novce, onda posudimo 100 kuna, ne moš sad posudit 200-300 kad ne moš toliko vratit. Njegova mama ima još manja primanja, ona nam pomogne ovako iz bašće, ona ima bašću, ona nam je poslala sad, evo krumpire, i tako, pa to ne moram kupit. (...) To što mi treba iz bašće, to njegova mama mi da i moja, salate. Njegova mama ima 800 kuna penzije, moja 1500, da još i od njih tražim, tak da...*

²⁵⁷ Hrvojkina: *Ja sam dosta skromna i raspoložem s time šta imam, kad nemam ima dana i kad zaplaćem – i šta, idem dalje. Takva sam kakva jesam, al nekak preživim. (...) Tako da kažem, kak sam živila, da nisam imala*

Karlov habitus izgrađen je uz internalizaciju navika i vrijednosti obavljanja velike količine jednostavnih fizičkih poslova, što uključuje prethodno iskustvo rada u građevinskoj firmi. Bez obzira na mladu dob (32 godine) i nesigurnost hoće li njegovo liječenje uspjeti i hoće li Karlo biti osposobljen za obavljanje fizičkih poslova i rad za plaću, ni Karlo ni Hrvojka nemaju nikakvu vrstu *habitualne aspiracije* ka mogućnosti njegova doškoloavanja, odnosno, stjecanja viših razina kulturnog kapitala (primjerice, programima reedukacije ili dodatnih edukacija, tečajeva koje nudi Zavod za zapošljavanje i sl.). Zbog manjka uvida u rano Karlovo stjecanje utjelovljenoga kulturnog kapitala i u obrazovanje roditelja, kao i u razvoj individualnih intelektualnih sposobnosti, ne može se preciznije zaključivati, no, „težina“ ranih iskustava i internaliziranih struktura i dispozicija u suprotnosti sa kapacitetima kreativnosti i inovacije svakako je vidljiva u ovom slučaju.²⁵⁸

Hrvojka, opterećena ozljedom kuka i slabijom pokretnošću, niskog socijalnog kapitala i dugotrajnih iskustava nemoći, ne vidi svoju perspektivu za budućnost niti ima aspiracije prema praksama njezine promjene. Izjava „ja sam svoje prošla“ otkriva ocrtani proces „socijalnog starenja“, odnosno, „okoštavanja habitusa“ kao prihvaćanja svog mjesta u društvu (Bourdieu, 1987; Bourdieu, 2000). Ova kapitulacija nada i prihvaćanje sadašnjosti kao sudbine uočljiva je kroz potpuno nestajanje *horizonta budućnosti*, pri čemu ostaju samo *nužnosti* upisane u habitus prilagođen (objektivni i subjektivni) izostanak mogućnosti:

Intevjuist: *Kakva vam je perspektiva za budućnost?* Hrvojka: *Ne znam jer, mi znači živimo iz dana u dan, ja sam svoje prošla. (...) A šta ja sad planiram sa 45.? Nemam šta. Ne mogu sad ni sa tom nogom, ko će me zaposlit, nitko me neće, godine su tu. Da se muž zaposli, onda bi se skinili sa socijalne pomoći, to su neki naši zajednički planovi. Mi na socijalnoj pomoći ne možemo ništa planirat. Sve je to klimavo. Jer jedva imaš za tu hranu. (...) Eto. Tak da planova nikakvih baš nema. Jer što mi vrijedi planirat. To što ja i on planiramo, ali ne vjerujem, jer jako ga zeza ta noga, neće ga sad nitko sa tom*

ništa, ja sam prezadovoljna, nije to nešta, sad 'ne znam šta', al ja sam navikla s time živit. Oblici pomoći koje kućanstvo dobiva su i jednokratna pomoć za blagdane od katoličke crkve:

Hrvojka: *Pa dobijem za Božić i za Uskrs od crkve iz [mjesto] mali paket, tu bude riže, ulja, šećera, brašna i tako. A ovako ništa. A nije da sam ja ni tražila, nije da idem i tražim. (...) Za Božić kad dobijem taj paket od crkve, krenu mi suze. Ipak se netko sjetio mene. Dođe ti teško. Preko cijele godine nitko ništa i onda dobiješ taj paketić mali koji možda vrijedi 100 kuna, a meni vrijedi 1000 kuna. Jer sam ga dobila. Prošle godine donijeli su i onu... kašetu jabuka, za maloga i to puno znači. Mislim, osoba koja nema zna cijenit, onaj ko ima ne zna.*

²⁵⁸ Intevjuist: *A neko preškolovanje, jeste mislili na to, s obzirom da je on, sa 32 godine, prilično i mlad?* Hrvojka: *Pa ne znam, kak da vam kažem, nismo o tome ni razgovarali. Ne znam, kažem, on zna sve živo radit, najviše u zidariji, išo je i po duhanu, stvarno, dečko je vrijedan, hoće svašta radit, spreman je svašta radit. A što se tiče tog preškolovanja, nismo o tome pričali.*

nogom. Ljudi kad traže radnike, traže da su zdravi. A on nije zdrav. Tako da ne znam, živimo tako, iz dana u dan.

5.6.1.6. Životne strategije preživljavanja kombiniranjem prihoda i oslanjanjem na socijalni kapital solidarnosti

Primjer životne strategija preživljavanja kombiniranjem prihoda uz oslanjanje na socijalni kapital solidarnosti: slučaj p8 (Marija i Darko)

Marija (53 godine) i Darko (55 godina, nekoliko godina nesposoban za rad uslijed invaliditeta), završenih trogodišnjih srednjih strukovnih škola oboje su dugotrajno nezaposleni (Marija dulje od 10 godina). Žive u stanu za kojega im stanarsko pravo, kao mjeru socijalne zaštite, natječajem dodjeljuje njihov grad (uz minimalnu najamninu), sa dvoje odrasle djece - kćerkom Anči i sinom Markom, bez stalnih zaposlenja. Kućanstvo je prošlo kroz značajne promjene uvjeta života i prilagodbe: od Marijine i Darkove dvostruke zaposlenosti do 2000. godine, preko Darkove strategije emigracije u kombinaciji sa različitim neformalnim poslovima ostalih članova kućanstva do, konačno, strategije preživljavanja nakon Darkove ozljede 2011. godine.

Ova strategija preživljavanja kućanstva obilježena je *udruživanjem više vrsta rada* - povremenih, nestalnih i diskontinuiranih radnih praksi članova kućanstva u svim sektorima ekonomije u kojima mogu raditi: („al smo se u stvari snalazili - uvijek neko radi i uvijek neko zaradi“). Zbog dugotrajne formalne nezaposlenosti (Marija) i invaliditeta (Darko), kućanstvo se u trenutku intervjua oslanja na kombinaciju *neformalnog rada „na crno“* i *povremenog formalnog rada* mlađih članova kućanstva, kao i Marijine i Darkove povremene *radne prakse u socijalnoj ekonomiji* (prema prijateljima). Kućanstvo dobiva razne vrste pomoći od prijatelja što Marija i Darko interpretiraju kao njihova prethodno obavljena neformalnog rada - *neplaćenih radnih praksi u socijalnoj ekonomiji*, koje su bile *investicije u socijalni kapital solidarnosti*.

Prethodne strateške faze, odnosno trajektorija kućanstva važna je za razumijevanje strategije preživljavanja u trenutku intervjua. Naime, nakon propasti firme u kojoj je Marija radila 2000. godine i gubitka formalnog zaposlenja sa svojih 38 godina, sugovornica više nije uspjela pronaći formalni posao, već je povremeno sezonski zarađivala od poljoprivrednih poslova „na crno“ i akumulirala *socijalni kapital solidarnosti* kroz neplaćeni rad u *socijalnoj*

ekonomiji - prijateljima je bez naknade niz godina čuvala djecu („radila sam u [veliko trgovačko poduzeće], propalo je... između toga sam čuvala decu, i ovo i ono, kužiš...“):

Marija: *Pomogneš, a onda to zaboraviš, ali ne znaš kad tebi bu to trebalo u životu. I tak se snalazimo. Pa ja sam na primjer čuvala decu tim prijateljima i nisam ništa računala. Bili su mladi išli su na posao i ja sam ih godinama čuvala, curice su bile tu kod nas i kak se zove, nikad im nisam rekla: „To ti je tisuću kuna, to ti je 500 kuna“, ne. Mi smo imali tada, oni su imali tada, ali oni ne zaboravljaju mene sada.*

Darko, sa dobro utrživim tehničkim kulturnim kapitalom/utjelovljenim vještinama, nakon propasti firme u kojoj je radio, započinje razdoblje nekoliko godina rada „na crno“ i rada u socijalnoj ekonomiji (pružanja usluga prijateljima za znatno smanjene naknade ili prihvaćajući razmjenu rada za poljoprivredne proizvode). No, kada je bilo očigledno da kćer i sin neće moći naći posao u struci nakon završetka srednje škole i da će se morati „snalaziti“, Darko pokreće strategiju emigracije i zapošljava se u inozemstvu radi povećanja stope razmjene svog tehničkog kulturnog kapitala, odnosno, utjelovljenih vještina u ekonomski kapital. Darkov je rad u inozemstvu tijekom pet godina omogućavao komforan život kućanstva („nije problem kad imaš 15 tisuća kuna mjesečno na raspolaganju dobro živjet“), dok je istovremeno kćer počela raditi, uglavnom „na crno“ u kafićima i sezonski u turizmu, a Marko povremeno „na crno“ s ocem - štedeći za nastavak obrazovanja na fakultetu. No, nakon ozljede noge na radu „u fušu“ (nekoliko godina prije provođenja intervjua), zbog invaliditeta Darkova strategija emigracije je onemogućena, a kulturni kapital deaktiviran, te sugovornik nezaposlen čeka na odvijanje procesa dobivanja invalidske mirovine.²⁵⁹

Preživljavanje kućanstvu u periodu od Darkove ozljede i gubitka glavnog izvora prihoda omogućuju na prvom mjestu radne prakse mlađih članova kućanstva koje su od štednje radi nastavka obrazovanja preusmjerene na preživljavanje kućanstva. Plaćeni poslovi koje su Anči i Marko obavljali niz godina prije intervjua odvijali su se, uglavnom, u neformalnom sektoru ekonomije, uz povremena formalna zaposlenja. Radilo se, uglavnom, o slabo plaćenim, povremenim i nestalnim, prekarnim poslovima.

²⁵⁹ Darko je sa fizičkim invaliditetom u mogućnosti još samo povremeno preuzimati poneki neformalni posao u socijalnoj ekonomiji, odnosno, među mrežom poznatih, ili sitno i tek rijetko „na crno“, a ne više tražiti formalni posao ili neformalno raditi „na crno“ na način i intenzitetom kao što je mogao prije:

Marija: *Onda je muž jedan period radio vani i onda je nastradao, kak se zove, opalo mu je 200 kila na nogu. Onda to kao nije bilo za invalidsku mirovinu. Tu smo neke novce dobili od osiguranja, to je bilo pošteno, ne. (...) Darko: Ja ne mogu do kraja liječenja dobit papire, inače ja imam već... ovaj kirurg mi je reko da imam pravo na invalidsku i sve, ali dok nije gotovo liječenje komisija ne prizna papire. Darko: Ja sam išo sa sinom, sa ovakvom nogom [posao] radit, 90 posto vremena sam sedil i crtal mu i pomagat i govoril kaj da radi, samo da novce dobim...*

Socijalni kapital solidarnosti svih članova kućanstva na različite je načine pomagao u preživljavanju. Anči i Marku bio je važan u pronalaženju povremenih poslova, honorarnih poslova, poslova „na crno“ („uvijek se nekaj dela, kad ti trebaš novce onda ideš gdje stigneš“). Nadalje, zaliha prethodno akumuliranoga socijalnog kapitala, nekoliko „dobrih prijatelja“ i rodbine koju su stvorili Darko i Marija, funkcionirala je kao zaštitna mreža i pomoć u preživljavanju kućanstvu cijelo vrijeme od Darkove ozljede i nezaposlenosti, te posebno tijekom perioda kada su Marko i Anči imali niske prihode ili su bili „između poslova“:

Marija: *Puno ti znači ta pomoć, puno ti znači kaj ti tak pomognu, puno ti znači kad si u situaciji kad ti treba pomoć da te ljudi ne zaborave. Pa tak se većina ljudi snalazi. Vidiš i sam da je najgore onima koje ljudi zaborave.*

Investicije vremena, rada i ekonomskog kapitala u *socijalni kapital* dok su Marija i Darko imali vremena, novca i fizičkih kapaciteta (zdravlja i izdržljivosti) - dakle, ne „samo“ druženje, već i usluge i pomoći koje su pružili drugima, omogućuju vrlo značajnu *mobilizaciju resursa* nakon pada u razinama ekonomskoga kapitala kućanstva. Ta je pomoć kada treba i financijska, a redovita je kao pomoć koju primaju u hrani sa sela.

Socijalni kapital je i izvor sigurnosti da se imaju na koga osloniti kad god „zagusti“. Marija i Darko i dalje provode radne prakse da bi *održavali socijalni kapital*, primjerice, Marija ponekad ide pomagati prijateljima poljoprivrednim radom, a Darko obavlja popravke i sitne zanatske usluge 'koliko može' sa narušenim zdravljem. No, daleko od recipročnog statusa, te prakse služe samo kao razmjena zahvalnosti i održavanje socijalnih veza, dok su razine pomoći koje primaju dijelom posljedica „vraćanja“ usluga i pomoći koje su oni prethodno pružali drugima („da, dok smo imali novaca, pa nismo se pravili važni - i mi smo bili spremni jedni drugima pomoć. I sada su oni tu, kad zapne, oni su uvijek spremni“).²⁶⁰

Navedena kombinacija praksi, dakle, omogućuje kućanstvu dobivanje hrane sa sela od bliskih prijatelja i smanjivanje potrošnje za hranu te čini bazu prehrane uz kupnju na akcijama i raspoređivanje kojim upravlja Marija. Osim potrošnje za hranu, s kojom se „snalaze“ („mi

²⁶⁰ Marija: *A i imamo prijatelje, iskreno rečeno, kad nam zagusti, imamo iskrene prijatelje, pa pomognu, uskoče i tak.* Intervjuist: *A s čim vam mogu pomoći? S čim su vam pomagali prijatelji?* Marija: *I financijski su nam pomagali i, kak se zove... svi oni oko nas imaju i poljoprivrede i hrane piceke, ja odem pa im pomognem i to se jedno s drugim pokriva, dok ti, kužiš... Intervjuist: Znači kažete da imate dosta prijatelja koji vam mogu pomoći?* Marija: *Da, dok smo imali novaca, pa nismo se pravili važni - i mi smo bili spremni jedni drugima pomoć. I sada su oni tu, kad zapne, oni su uvijek spremni.* Intervjuist: *Jel vi nešto pomažete, odete im nešto pomoć?* Marija: *Da, kad god treba. Muž se kuži u svaki posao, kaj se tiče... Darko: Ja [razne vrste tehničkih poslova] radim i takve stvari. Ja s ovakvom nogom. Marija: A dok je mogel, onda je još i više, kužiš. Darko: Ja sve popravim, posložim, kaj god, kolko mogu. Sad više ne mogu baš radit. Marija: Al dok je mogel onda smo im više pomagali, kužiš? Kad jer njima bilo teško. Imamo kumu i imala je rak i kad je muž radil po [države zapadne i sjeverne Europe], normalno da smo mi njoj pomagali. A zato sada kad nama treba, ona nama uskoči, normalno.*

smo odrasli ljudi - jedan dan jedemo krumpir a drugi dan meso, ne?“) starijih članovi imaju *reducirane potrošačke prakse*, poput kupnje odjeće i obuće, odlazaka izvan kuće na kavu ili veća druženja (restoran), te ocjenjuju *ekonomsku situaciju kućanstva* „lošom“:

Marija: *Loša je ekonomska situacija, nemaš kaj. Darko: Nemaš ni auta a auto je danas osnovna potreba, auto više nije luksuz. Prije smo znali otići bilokud. (...) A kaj, odjeću, obuću si kupuju deca, mi imamo kaj nosit od prije, kužiš.*
Marija: *Normalno je da moraš platit režije. Prvo moraš mislit na decu, a ne na sebe.*

Bilo kakvi veći izdatci u kućanstvu ipak ostaju izvan *horizonta mogućega*, poput zamjene dotrajalih kućanskih aparata ili dotrajaloga kućanskog namještaja. No, i u ovim slučajevima socijalni kapital članova kućanstva može pomoći, primjerice, nabavkom kućanskih aparata od prijatelja kada se postojeći pokvare.²⁶¹

Horizont budućnosti ovog kućanstva je nesiguran i neizvjestan, s obzirom na nizak ekonomski kapital, deaktivirane kulturne kapitale starije generacije i niske kulturne kapitale mlađe generacije. Osnova očekivanja od budućnosti sužena je na nastavak preživljavanja i očekivanje povećavanja prihoda uslijed rješavanja Darkove situacije, što bi omogućilo mlađim članovima više financijske slobode. Drugi dio, nada za napredovanje u uvjetima života kućanstva temelji se na šansama za veće povećanje prihoda - bilo kroz *dodatno obrazovanje*, bilo kroz *emigraciju*:²⁶²

Marija: *Sve nam je neizvjesno. Nadamo se da budu deca uspjela. Da im posao bude bolji, ako bude njima bolje, onda bude i nama. (...) Ali moraš živjeti u nadi da bu sve bolje, to te onda gura kroz život, da budeš svaki dan... sad nam se sin zaposlio pa nam je odma lakše. Misliš da će se skoro kćer zaposliti, pa će bit lakše. A mi se borimo, sa njegovom penzijom, bi opet uz neke malo i ovdje-ondje, i opet budemo preživjeli.*

²⁶¹ Marija: *Ali ne menjamo namještaj, nemaš novce da ga menjaš. To su stvari koje si nemreš priuštiti. Trebalo bi kupit novu škrinju, nemreš ju kupiti. Dobra je stara koja puno struje troši. Nemreš kupit novu veš mašinu, kak se zove, jer nemaš. Al se onda snađeš, veš mašina se strga, u međuvremenu je sin od prijatelja nabavil veš mašinu.*

²⁶² Naime, i kod Anči i kod Marka postoje *aspiracije za nastavak investicija u kulturni kapital* - dodatno školovanje ili za povećanjem stope razmjene kulturnog kapitala/utjelovljenih vještina u ekonomski kapital kroz *strategiju emigracije*. Marko ima ambiciju završiti fakultet, a Anči u trenutku intervjuja već neko vrijeme priprema strategiju emigracije u Irsku, gdje bi radila i doškolovala se. U slučaju da ne bude mogao ostvariti svoje planove stjecanja dovoljnog prihoda za „normalan život“ i nastavak školovanja, strategiju emigracije izabrao bi i Marko.

Primjer životne strategije preživljavanja kombiniranjem prihoda uz oslanjanje na socijalni kapital solidarnosti: slučaj p9 (Živko i Ana)

Živko (57 godina) sa srednjom stručnom spremom i supruga Ana (52) sa završenom višom školom i njihovo dvoje djece – sinovi (24 godine i 16 godina) žive u stanu koji im je nakon pada u društvenoj poziciji bez najamnine ustupio prijatelj. Kućanstvo je primjer pada iz strategije očuvanja količine i kompozicije kapitala u strategiju preživljavanja. Nakon deaktivacije i Živkovog i Aninog kulturnog kapitala u formalnom sektoru ekonomije kućanstvo je zaustavilo investicije u ekonomski kapital (izgradnja vlastite nekretnine) i kulturni kapital (sinovo visokoškolsko obrazovanje), te je prisiljeno preživljavati od neformalnih radnih praksi te drastičnom redukcijom potrošnje.

Dok su Živko i Ana oboje radili smatrali su se „*srednjim slojem*“ i evaluacija uvjeta života kućanstva bila je vrlo povoljna („bilo je super – lijepa plaća, sve imaš, privilegije... privilegije, možeš živiti normalno kao srednji sloj, srednji sloj. Imali smo sve, ništa nam nije falilo“). Iako su živjeli u unajmljenom stanu, u to vrijeme mogli su kupiti auto „za keš“ i uz štedljivost u svakodnevnoj potrošnji *potrošačke prakse* su zadovoljavale sve osnovne potrebe („nismo bili veliki potrošači, ali smo sve, što kaže, trebam danas, treba mi to - odeš i kupiš“).

Pad socijalne trajektorije, uvjeta života kućanstva i početak redukcija u potrošnji krenuo je 2003. kada je Živko sa 45 godina iz statusa djelatne vojne osobe prisilno umirovljen „*po sili zakona*“, za minimalnu mirovinu, koja je iznosila tek trećinu njegove dotadašnje plaće („Moš si mislit kad padneš na trećinu plaće!“).²⁶³ Živko svoj gubitak posla, odnosno, umirovljenje za minimalnu mirovinu, pad standarda i nesigurnost koja se „uvukla“ u obitelj sa dvoje djece koje treba školovati okrivljuje za pojavu teške bolesti kod supruge.²⁶⁴ Manjak političkog kapitala i socijalnog kapitala moćnih veza kućanstva u manjem gradu u kojem su takvi kapitali vrlo važni za zaposlenja u javnom i državnom sektoru, doveo je do njezinog gubitka posla tijekom ekonomske krize, kada su je „izgurali po političkoj liniji“, čime je završen glavni dio *pada trajektorije* kućanstva:

Živko: *Na sreću preživela je sve, sve te silne terapije i sve skupa i da bi na koncu nakon toga sve skupa završila i dobila otkaz (...) Političkom linijom...uh*

²⁶³ Živko: *Kad su se dvije tisuće i treće išla su umirovljenja, ono masovno, onda su dali tko god da je navršio četrdeset godina života, i imo je preko dvajst godina radnog staža, ti si u sili zakona. Moro si ić u mirovinu, nema tu oćeš - nećeš; moraš! To je doneso vojni vrh takvu odluku i svi smo mi išli u mirovinu. I to su ti mirovine minimalne, to su minimalne, ja imam mizeriju od penzije (...) mirovina je... to je drastično, to je tri puta manja bila nego plaća. Moš si mislit kad padneš na trećinu plaće!*

²⁶⁴ Živko: *Ona se razbolila, ona je imala [teška bolest] (...) to se desilo od stresova, od tih sve skupa šta se to počelo slagati, al vidilo se kad će... kad sam ja presto radit ona je još radila, ali osjetilo se već da je... nije više onak kak je bilo, sve je više problema, vamo-tamo i normalno to se manifestira na neki način njoj je to... tako.*

- Intervjuist: *Aha, kao zbog političke linije izgubila posao? Je li joj neko drugi... Živko: Došao je... Intervjuist: Aha, znači neko drugi je došao na to mjesto? Živko: Po političkoj liniji. Doslovno su je izgurali.*

Nakon Aninoga gubitka posla, kućanstvo ostaje na prihodima Živkove minimalne mirovine od koje odbijaju kredit koji su podigli dok je bila Ana zaposlena da bi kupili građevinsko zemljište i počeli ulagati u izgradnju kuće (a kojemu je rata duplo porasla zbog valute švicarskog franka).²⁶⁵ Kućanstvu ostaje oko 1000 kuna formalnog prihoda:

Živko: Sad ti plati režije, sad ti plati... moraš razmišljat svaki mjesec, moraš servirat ovo što trošiš: vodu, struju, plin... plin je u boci, prazna je. Nema, sad se loži pa je boca prazna. Puno stvari...

Kućanstvo u drastičnom padu razina kapitala i dolasku u uvjete života koji obilježavaju strategiju preživljavanja *zaustavlja sve investicije*, počete prije pada trajektorije: *investicije u ekonomski kapital* - nekretninu (koja bi im bila jedina u vlasništvu), ali i *investicije u obrazovanje* sina kojemu više nisu mogli financirati studiranje:

Živko: Prekinuo je studij, krenuo na studij dok je još moglo se, kasnije je postalo, ne može - odakle platit; vraćaj se kući. (...) Moro je prekinut... da pa nisam mogo... odakle? Ak ti ne možeš za osnovne režijske potrebe, za kod kuće, kak... plaćat još studijske? Nema šanse.

Prekidanje visokoškolskog obrazovanja odustajanje je od *međugeneracijske strategije obrazovanja* koja je mogla voditi u strategiju napredovanja. Nužnošću prekidanja investicija u nekretninu i u sinovo obrazovanje Živkovo i Anino kućanstvo *odustaje od prijašnjih aspiracija* vidljivih u izjavi da: „možeš živit normalno kao srednji sloj, srednji sloj“.

S obzirom na izraziti pad u prihodima kućanstvo započinje strategiju preživljavanja u prvom redu obilježenu *radikalnim redukcijama potrošačkih praksi*, tj. nužnošću suočavanja s realnošću iz sasvim drugačije društvene pozicije, kroz razvoj novog *načina percepcije* realnosti i novih praksi. S obzirom da članovi ovoga kućanstva nisu imali prethodno izgrađen *habitus* navikao na radikalna odricanja, u tom su procesu morali „iz početka“ učiti što je za njih moguće a što je nemoguće, odnosno, „sve iz temelja“ prilagođavati se na „sve manje i manje“:

²⁶⁵ Građevinskom zemljištu je u međuvremenu, tijekom ekonomske krize i pojačanog iseljavanja iz kraja pala cijena te Živko smatra kako ga ne može prodati već ga vidi kao financijsko naslijeđe koje će ostaviti djeci kada se situacija sa cijenom poboljša: „*Ne, ne ostavit djeci, sutra da bude nešt njima, šta ću to prodat, ne možeš ti, ljudi prodaju kuće i gradilišta pa ne mogu prodat nikom, i šta mi vrijedi nabacit tablu kad ne mogu prodat, šta ću, al dobro nek ostane nekome, dok ide – ide*“.

Intervjuist: *Što ste morali promijeniti u načinu života? Živko: Sve iz temelja. Od, što se kaže od... prvenstveno recimo prehrana. Kompletna higijena, kozmetika, garderoba, sve je to štucano na minimum, čak i energija i te stvari to isto moraš sve pazit di trošiš. (...) Da, morali smo, prilagodba je bila da više ne možemo imat ono što smo imali normalno svaki dan, sad smo se prilagođavali da to imamo ne svaki drugi, nego svaki treći dan, ono - iz početka. Prilagođavaš se na sve manje i manje i onda vidim da sve više stvari iz tog, iz te „košare“ počinješ vadit van: „ovo više nećemo jer ne možemo ni danas“, „bez toga možemo, možemo, ajde probat ćemo bez toga“... Sad biraš koje ti je najpotrebnije: „to mi je najpotrebnije“, i to ćemo pokušat ostavit iz početka, a ovo što nije baš potrebno to ću maknut, e to, kad je ostala košara prazna onda gledaš - e sad ovo što ti je najpotrebnije, sad i to reduciraš...*

Za razliku od potrošačkih navika iz vremena kada su oboje bili zaposleni: „treba mi to - odeš i kupiš“, potrošačke prakse su dio reduciranog horizonta potreba obilježenog „maksimalnim odricanjem“. Za razliku od „starog habitusa“ oblikovanog mogućnostima „normalnog“ poput kupnje voća, čokolade i odlaska na sladoled, *modificirani je habitus oblikovan nužnošću siromaštva*, odnosno nemogućnostima i nemoći, te sviješću da je bolje vrijeme - prošlost:

Živko: A čuj najteže, a najteže ti se odreć... naviko si na, da imaš voća svaki dan, da imaš sezonskog voća kad oćeš, da imaš mesa svaki dan. Sada nema, sad se zna da ide jednom tjednom – štuc! – jednom tjedno. Onda sve se to počelo sve manje. Navikneš se na te, recimo, nekakve čokolade, kekse... izlazit van: „Vodi me na sladoled, ajmo na sladoled!“ - toga više nema, to je prošlost. Na terasu negdje otić, na kavu to - to je prošlost! I ne znam kad će ponovo doć takvo vrijeme, ja to ne vidim.

Umjesto kupnje novog, maksimalno se iskorištava ono što se već ima i revalorizira ono što se prije smatralo bezvrijednim, poput stare odjeće „gurnute u stranu“, koja se sada ponovno nosi:

Živko: Odjeća, obuća to, to se kupovalo, to se sad ne kupuje godinama, sad kad nosiš staro koje već dvadeset godina, deset, dvadeset godina staro. Ne možeš ti sad odvojit da ideš u trgovinu kupit si cipele, ne znam ja, kupit garderobu novu, to se sad stara garderoba nosi, vadi se iz ormara ono prijašnje, nije se bacilo, valja, dobro je.

Uz prilagodbu potrošnje, *aktivacija socijalnog kapitala*, prije svega obitelji i rodbine, ali i kumskih veza, te prijatelja, ključna je za strategiju preživljavanja ovoga kućanstva. Pritom što su bliži odnosi - obiteljski, rodbinski, pa kumski - to su veće i značajne pomoći koje kućanstvo prima. Ova pomoć ima oblike *redistribucije i asimetrične recipročnosti* unutar koje Živko razmjenjuje neformalni rad - pomaže s kojim god fizičkim i jednostavnim zanatskim poslovima može (Williams, 2004; La Caze, 2008): recipročnosti kod koje pomoć onima koji bi teško preživjeli preuzimaju mreže primarnih, osobnih odnosa obiteljske prirode i odnosa izgrađenih prethodnim ulaganjima u socijalni kapital, umjesto države.²⁶⁶ U uvjetima izuzetno niskih prihoda u kojima ne mogu računati na pomoć od države, „snalaženje“ uz svu pomoć koju mogu dobiti od rodbine i kumova - svaku '*sitnu*' pomoć - kućanstvu pomaže u preživljavanju: „kažem da nema rodbine, kumova bilo bi jako šugavo, i sad je teško, ali bi bilo posebno teško... ne bi mogli funkcionirati, nema šanse“.

Radi se o *de facto* ograničenoj *redistribuciji resursa* koje onima u težim uvjetima života pružaju oni sa boljim uvjetima života, pogotovo utoliko što je situacija Živkova kućanstva obilježena supruginom bolešću i izvana nametnutim „nevoljama“: „svi imaju... ono što kažu - razumijevanja i vide i... i pripomognu“. Iako mreža socijalnih kontakata ne raspolaže visokim kapitalima „*nemaju bogzna šta*“, oni su ipak „*u mogućnosti*“ dati, i na taj način Živko i Ana dobivaju financijsku pomoć, pomoć u hrani i druge oblike pomoći („Da, to je sve sitno, al dobro ti pomogne da možeš, da možeš živiti. Nema tu života, nego se preživljava“).²⁶⁷

Živko na ove oblike pomoći odgovara *neformalnim radom* i pomaže „nazad“ svojoj mreži socijalnog kapitala kad god može i kako god može. Da bi održavao odnose recipročnosti - makar asimetrične, odnosno, sa motivima pomoći, Živko obitelji, rodbini i

²⁶⁶ Naime, Živkovo kućanstvo zbog njegove mirovine i vlasništva nad automobilom (male vrijednosti, a koji ne žele prodati jer im je potreban za prakse razmjene i recipročnosti nema pravo na socijalnu pomoć, bez obzira što kućanstvu nakon odbijanja iznosa kredita ostaje 1000 kuna za četiri člana: „*a nemaš prava na socijalnu pomoć*“, kažu: „*Vi imate penziju, nemate prava na socijalnu pomoć*“.

²⁶⁷ Živko: *Jednostavno je teško. Ali šta da radiš? Moraš se snalaziti, snalaziti se, što se kaže svakako: rodbina, kumovi, prijatelji. Najviše rodbina mi pomaže i tak da se može koliko-toliko...* Intervjuist: *A sa čim vam mogu pomoći? Na koje načine?* Živko: *Čuj, malo materijalno, malo... malo sa nekim stvarima koje ne možeš imati, ne možeš kupiti, onda ljudi koji imaju i rade ili imaju doma, pa nešto ti donesu, pripomognu na neki način. Eto moji kumovi oni su nam stalno pomagali puno i pomažu nam...* Intervjuist: *Oni imaju bolju situaciju, imaju poslove?* Živko: *Pa nemaju ni oni baš bogzna koliko ali su... dijele i to svoje malo dijele s nama. Kumovi, i rodbina kažu, koji su eto, i imaju, nemaju bogzna šta, ali oni su u mogućnosti da nam daju. Ženina sestrična, sestra isto tako pomaže, i ženina mama, eto. Penzionerka, ona isto može pomoć s penzijom. (...) Financijski pomogne ili ti da nešto od hrane ako imaju i tak. I tak to ide, tak to se snalaziš. Takva je situacija. Nije sjajna, teško je... Da, to je sve sitno, al dobro ti pomogne da možeš, da možeš živiti. Nema tu života, nego se preživljava.*

Kućanstvu preživljavanje omogućuje i život u nekretnini za koju plaćaju samo režije:

Živko: *Ne, ovo je privatno mi smo tu, tu mi živimo, to su nam ljudi dali da možemo živiti u kući, to je privatno mi smo tu podstanari praktički. (...) Ljudi su dali, znaju kakva je situacija pa ti daju, plati režije i živi.*

kumovima pomaže fizičkim radom, oko kuće, vrta, poljoprivrede. Bez posebnih zanatskih vještina „nemam neki zanat u rukama (...) Niti imam alata, niti imam, šta ja mogu?“ to se odnosi na bilo koju pomoć koju može pružiti da pokaže zahvalnost za pomoć koju dobiva:

Živko: Šta god treba, treba po kući radit, treba pomoć ovo, treba ono, tu sam, tu smo, idemo, pomažemo si jedni drugima. Što kažu: „dobro se dobrim vraća“. Moraš bit takav, jednostavno moraš pokazat da si zahvalan na neki način. Ne možeš drugačije nego ideš pomoć. Na neki način šta god treba - tu smo.

Asimetričan, odnosno, redistribucijski karakter navedenih praksi i odnosa sa obitelji, rodbinom i kumovima (simbolička obitelj) pokazuje sljedeća Živkova izjava:

Živko: Jedino lutrija da mi opali, jackpot, euro jackpot, e onda, ajde, možda bi, reko sam da bi podijelio svim rodbini koja meni pomaže, da bi njima svima dao da se odužim na neki način.

Pomoć koju kućanstvo prima realizira se i u okviru šire neformalne, odnosno socijalne ekonomije kolega i prijatelja - obavljanje sitnih usluga za novac preko socijalnog kapitala stečenog na poslu i preporuka koji kolege daju svojim susjedima:

Živko: Pa ja kolegama nekim mojim, tak nekad ako nešto treba pripomoć onda odem odradit što se kaže (...) kad te neki kolega nešto treba pa onda - 'Ajde... možeš?' - 'Mogu!', kak ne mogu, tu sam, zdrav sam, još mogu. Nisam da ne mogu, idem pa pomažem. Onda uvijek nešto dobiješ, nešto zaradiš, koju kunu i tak, i tak se vrtimo. (...) Ljudi su ti zahvalni i na pomoći i... uzvrate. Intervjuist: A kakve su to stvari? Sa čime možete pomoć? Živko: Šta ja znam uvijek se nešto nađe, uvijek nekom nešto treba, neko nešto traži: „Čuj treba mi to radit danas, sutra - ajde pa možeš li?“, pa mogu, zašto ne. Intervjuist: Znači održavanje oko kuće, oko vrta, oko imanja? Živko: Da, tak neke stvari. Onda ideš, odeš napraviš i riješiš. Onda on tebi ili ti nešto pomogne ili ti... finansijski pomogne.

Socijalni kapital, dakle, omogućava preživljavanje, no mreža ljudi na koje se Živko i Ana mogu osloniti ni sami nisu visokih kapitala, ne posjeduju značajne ekonomske kapitale i vlastita poduzeća što bi im moglo pomoći u zapošljavanju. Kućanstvu izostaje socijalni kapitala moćnih veza i politički kapital, što po sugovornikovo procjeni i po iskustvima traženja posla tijekom ekonomske krize u malome gradu posebno ispremreženom političkim i

rodbinskim odnosima pogodovanja uspjeh čini nemogućim. Supruga Ana i sin, naime, u trenutku intervjua već nekoliko godina neuspješno traže posao.²⁶⁸

U tom smislu politički kapital i poznanstva sa „malom šačicom ljudi“ po Živkovom mišljenju su *de facto* jedini način uspjeha u nalaženju formalnog posla i poboljšanja situacije kućanstva s obzirom da su oni uzurpirali pozicije moći i dio poduzeća i određuju tko će se zaposliti. Živko u tom smislu percipira socijalno zatvaranje i političku moć te moć neformalnih veza sa premreženom skupinom ljudi kao mehanizam reprodukcije i napredovanja stvoren tijekom rata i nakon rata.²⁶⁹

S obzirom na niske kapitale kućanstva i male šanse koje Željko vidi za zaposlenje supruge i sina, *horizont budućnosti* je „skroz siv“. Sugovornik predviđa i da će njegov sin možda morati tražiti posao u inozemstvu, jer ga u mjestu gdje živi neće moći naći. *Aspiracije za budućnost* se zbog navedenih razloga ne mogu konstituirati:

Živko: Skroz je siva [budućnost], nema, ne vidi se. Za sada je tako, a ne znam, vidjet ćemo, vidjet ćemo. (...) Da, ne znam šta će bit danas - sutra sa djecom, ako se ne bude nešto promijenilo, ne bude posla za njih, kud će, šta će kad mene ne bude.

Primjer životne strategije preživljavanja kombiniranjem prihoda uz oslanjanje na socijalni kapital solidarnosti: slučaj p10 (Vinka i djeca)

Vinka (59 godina), visokoobrazovana u području biomedicine i zdravstva, u prijevremenoj mirovini, sa dvoje odrasle djece – sinom Nikolom dugotrajno nezaposlenim (neurološki bolestan) i kćerkom Tamarom, studenticom, živi u stanu koji je pripadao njenim roditeljima, opremljenim

²⁶⁸ Živko: *Pokušavali smo apsolutno sve, molbi, koliko poslova i mali [sin] i ona [supruga]... to je već sve dosta s tim molbama (...) I sad kažem - ako nemaš dovoljno dobru vezu nema šanse. Samo veza. Mogu bit... ima ljudi koji su u stranci, pa nemaju „veze“, i dalje su na listi čekanja. I čekaju i tko zna dokad će čekat. Samo onaj tko ima debelu „vezu“ može dobit posao i ako je u stranci, e taj onda još... I onda nemaš brige onda se otvaraju vrata i poso se dobija. Može mijenjat poslove kakve oče. A ovako [bez „veze“] ništa, šta da radim? (...) Ideš na biro, ideš na savjetovanje na biro, jučer savjetnica na birou kaže mu [sinu]: „Pa probajte kod rodbine, kod prijatelja pa nek vam daju neki posao koji imaju“. Pa čovječe, pa to bi da imaju oni već bi mu davno dali, pa kad nemaš takve poslodavce da ti mogu dat poso od rodbine. A ovo što radi u gradu to je sve popunjeno, to nemaš, to se sve zatvara. Ne da se otvara, to se zatvara.*

²⁶⁹ Živko: *Tko god nema vezu kod onih koji odlučuju, a to je mala šačica ljudi koji odlučuju o svakom izboru, svakom natječaju u gradu koji se pojavi, oni odlučuju i već se dogovaraju; imaš ti koga, imam, metni... Intervjuist: Još u bivšoj državi? Živko: Ma ne, ne, ne. Oni jesu starosjedioci ali kako je, kako su zasjeli na to političko oni drmaju i rješavaju. (...) Ja kad sam devedeset prve kreto [u rat] ja nisam o tome razmišljo. Mnogi jesu već devedeset druge – treće, već su razmišljali o nekakvim stvarima i kako će sve to na koncu završit. Ja o tome nisam, isto kao i mnogi moji. Nama je bilo samo u interesu da se država očuva, da ostane, a neki su zgrabili položaje, mjesta u firmama, ove-one. I drže se i dan danas, ne daju se. Uхватili se, ušli su u pore vlasti i nemoš to više skinut, u sve institucije. To je... oni su ko hobotnica, imaju pipke do Zagreba. Nemoš ti to presječ, nema šanse.*

starim namještajem koji se polako „raspada“. Vinka je razvodom i otkazom na poslu doživjela najveći pad društvene pozicije u istraživanju i lom trajektorije od strategije napredovanja kućanstva do strategije preživljavanja.

Vinkini su roditelji u vrijeme socijalizma bili relativno visokih kapitala za mali grad u kojemu su živjeli, uključujući i politički kapital koji je vrijedio u bivšem sustavu (Jugoslavije).²⁷⁰ Sugovornica je nakon fakulteta radila najprije u socijalističkoj, a nakon tranzicije u državnoj firmi („mogla sam raditi u [naziv struke] zavodu, u institutima, bilo gdje, da je tata pokrenuo ali nije ništa htio, da“). Vinkin bivši suprug bio je uspješni poduzetnik sa velikim obujmom svih kapitala, uključujući i politički kapital. Sugovornica je živjela u suprugovoj obiteljskoj kući te je uz njegove prihode i svoju plaću imala *visok životni standard* koji je uključivao i plaćenu pomoć u kući. No, svoju životnu i ekonomsku situaciju (kao i svoju individualnu strategiju u području rada) sugovornica je vezala uz supruga kao njegov „support“: umjesto da je, kako kaže „pokrenula svoj vlastiti biznis“, ili na druge načine pokušala stvoriti vlastitu zalihi ekonomskog kapitala. Nakon raspada braka i njezinoga gubitka posla to rezultira velikim padom u društvenom položaju.²⁷¹

Vinkina karijera zapada u probleme zbog suprugovoga političkog kapitala - de facto upada u poseban oblik mehanizma zatvaranja unutarstranačkih borbi i gubi radno mjesto u trgovačkom društvu kojega sufinancira država te prelazi u privatnu firmu.²⁷² Ubrzo nakon toga, iz privatne firme dobiva otkaz i prisiljena je otići u prijevremenu mirovinu što je bila direktna *posljedica ekonomske krize*, dugoročnog propadanja privrednog sektora povezanog sa njenim područjem specijalnosti u Hrvatskoj i primjene mjere stručnog usavršavanja:

Vinka: *Prijevremena mirovina je direktno utjecaj krize jer je gazda smanjivao troškove, a obim [posla] se smanjio, tako je na mene direktno utjecao problem proizvodnje... direktno je na moj život utjecalo ekonomski i financijski, jel? (...) Ja sam kao starija osoba, kao sa svim tim stručnim ispitima, svim*

²⁷⁰ Otac sa završenom višom školom i majka sa završenom gimnazijom po Vinkinom su stavu bili relativno bogati u vrijeme socijalizma, no zbog očevo stava nisu htjeli iskoristiti svoj politički kapital za stjecanje ekonomskog kapitala i dodatnih privilegija: „tata je bio visokim položajima u socijalizmu, nikad ništa nije stvorio niti napravio (...) veliki idealist i poštenjačina, u komunizmu su mnogi svašta stekli, puno lakše, puno ležernije nego danas, a on nije htio, jer je bio jako odan sustavu i režimu“.

²⁷¹ Vinka: *Živjela sam u kući kod mog muža bivšeg, oca moje djece, ali smo živjeli s njegovim roditeljima, a mi smo jako dobro stajali financijski. On je bio privatni poduzetnik, ja sam radila, dakle moja plaća je i onda bila tak, nisu to enormne neke plaće bile, ne... (...) A zapravo sam se trebala baciti u biznis, ali nisam mogla, nije moj muž mog'o tjerat privatni biznis i ja paralelno, to ne ide, ne. Žena je više „support“, ne? Ja sam tako bila njemu.*

²⁷² Vinka: *Direktor je bio političar, HDZ-ovac i moj muž je HDZ-ovac i oni su se dva sukobljavali, po pitanju politike i moj direktor je da bi se osvetio mom mužu, on je meni rek'o: „Ti radiš tu za cigarete!“ i zbog politike sam ja ostala bez posla jer on nije znao kakva je situacija u mojoj obitelji, da se ja sa svojim mužem rastajem.*

referencama njemu [vlasniku firme] bila preskupa i on je dao, a čujte dao mi je šest tisuća kuna plaće i čim je vidio da ispunjavam uvjete za prijerevmenu mirovinu, onda mi je dao mogućnost ili na biro ili u mirovinu. Ako ne to, onda bezuvjetni otkaz, s obzirom na aneks ugovora koji mi je, koji sam silom prilika potpisala, da bi uopće imala posao, u kojem je stajalo da mi može dati otkaz na osnovu deset propusta koje napravim. Sad radi na mom mjestu mladić, [visoka kvalifikacija], za tri i pol tisuće kuna.

Razvod i otkaz, pad u uvjetima života uključujući i ogroman pad u ekonomskom kapitalu na koji se može osloniti, kao i sinova neurološka bolest (za koju Vinka krivi svađe i traume u obitelji) ostavili su posljedice u vidu psihičke bolesti na Vinku povezane i sa naglim *urušavanjem većine elemenata habitusa* - od partnerskog odnosa i luksuznog života, odgovarajućih potrošačkih navika, društvenoga statusa, radnog identiteta, sigurnosti u životu itd.:

Vinka: Počela sam piti lijekove, antidepressive, antipsihotike, sedative, naravno za spavanje, ne možeš spavati kad si u traumi, jel. Permanentna trauma, ne, emocionalna, financijska, emocionalna (...) Cijelo vrijeme braka sam imala služavku. Propala dama, ha-ha. (...) Ja sam vam, znate kak se veli narodna poslovice, devet zanata, deseta sirota. Mislim na sve si svestran a zapravo nisi orijentiran na ništa.

Uz sina koji nema vlastiti prihod već ovisi o Vinki, minimum alimentacije koji dobiva od supruga („a ja sam otišla, on je mene onda kaznio s novcima, davao je minimum alimentacije...“), kao i nužnost otkupa roditeljskog stana,²⁷³ te činjenicu da sudjeluje u otplaćivanju kredita kolegici kojoj je bila jamac („jednoj gospođi kad je propala zahvaljujući politici države“), Vinkino kućanstvo živi u uvjetima strategije preživljavanja. Vinka u odnosu na prethodni standard života *ekonomsku situaciju u kućanstvu* opisuje kao „*minimum minimuma*“ što uključuje veliku redukciju potrošačkih praksi, uključujući kvalitetu hrane koju kupuje, prestanak kupnje nove odjeće, odricanje od odlazaka na more, adaptacije i uređenje stana:

Vinka: Nisam stan uredila, ovaj namještaj kaj god vidite to je sve od mojih roditelja, osim televizora koji je zadnji krik tehnologije od prije deset godina

²⁷³ Naslijeđeni kapital roditeljske obitelji iz prošlog sustava – stan u društvenom vlasništvu s pravom korištenja i otkupa – omogućio je Vinki izbjegavanje većeg pada u kapitalima, odnosno, nužnosti troška najma stana koja bi u situaciji nakon gubitka posla bila teško ekonomski održiva.

Vinka: Kad smo se rastali ja sam, to jest, roditelji su moji imali taj stan, ja sam ušla u otkup tog stana bez obzira na ime roditelja i kad sam se [godina] rastala pokupila sam djecu i došla ode živit.

ha-ha, da. Znači nikakvih aparata, ništa, jedino taj auto, održavam auto, samo se bojim auta odreći, auta se još nisam odrekla. (...) kojeg ne znam uopće kak ću registrirat u dvanaestom mjesecu, ne znam kako. (...) Sin recimo je trebao novi kompjuter, to sam posudila novce koje nisam vratila, još uvijek.

Vinkina strategija preživljavanja temelji se na *redukciji horizonta potreba* („štedim kao prvo i osnovno, moja mirovina jedva pokriva režije... uskraćujemo si apsolutno sve osim dječjih izlazaka“), *financijskim praksama* „sa kartice na karticu“,²⁷⁴ na pomoći koju omogućuju prethodne investicije u *socijalni kapital solidarnosti*, te na obavljanju *povremenih neformalnih poslova* „na crno“ te „sitnom“ snalaženju.

Prethodne *investicije u socijalni kapital solidarnosti* - kumstva kao savezi, ostvareni dok je sugovornica bila u društvenoj poziciji obilježenoj visokim obujmom svih kapitala (i njezinom obrazovnom trajektorijom koja joj je davala određeni status) - uključuju ljude koji su u pozicijama obilježenima visokim obujmom svih kapitala. U ovoj se situaciji pojavljuju prakse koju oni zdravi i uspješni ukazuju bolesnima i „unesrećenima“ - pokloni koji daleko nadilaze Vinkine mogućnosti uzvraćanja (La Caze, 2008). Oni ovoj sugovornici omogućuju primanje pomoći u hrani obujma i kvalitete koja nadilazi uobičajene društvene odnose i koja sugovornici znači „strašno puno“:

Vinka: *Kum moj on je [ista struka kao Vinka], a sin mu je doktor u [ime bolnice] bolnici, sveučilišni profesor i sve i oni meni pomažu u hrani, on dobije tako za zahvalu od pacijenata koje šta - janje, odojka, pršute, pijače, onda oni meni... to su kumovi, oni mi pomažu. Onda jedan prijatelj [ista struka kao Vinka] mi posuđuje novce i hrani me, isto mi daje hranu, evo to su ti prijatelji koji mi pomažu. Tri, tri. Tri čovjeka.* Intervjuist: *Koliko vam znači ta pomoć?*
Vinka: *Strašno puno. Strašno puno. Kaj mislite, sad evo čekam da me nazovu, došo je kum taj, to je krsni kum od mog sina, taj liječnik, i on sad dolazi kao vještak na sud, i sad čekam da me on nazove i veli: „Evo stigla je pošiljka“. Sad mogu očekivati odojka, mogu očekivati srnetine, mogu očekivati bifteke, za doktore sve najbolje, ne? Onda ja jedem delikatese (smijeh), i moja djeca, ne?*

Osim pomoći u hrani koju zaprima zbog socijalnog kapitala, Vinki je *socijalni kapital* omogućio i nalaženje *neformalnog posla* „na crno“: čišćenja stanova bogatim strancima

²⁷⁴ S obzirom na jamstvo za kredit kolegici gdje joj je banka izašla u susret sa reprogramiranjem duga, sugovornica ističe važnost financijskih praksi: Vinka: *Gledajte meni je najveći kreditor banka, minus u banci i uvijek gledam imam dvi kartice, s jedne kartice na drugu prebaciš, to mi je, to mi je opstanak. Kartice su mi opstanak. (...) plaćam naravno kamate, a di ćeš ti posudit novce, sad trebaš za kruh, imaš banku pa s karticama manipuliram i popravlja mi budžet.*

kojega obavlja nekoliko puta mjesečno. Ove radne prakse govore i o Vinkinoj promjeni habitusa - očekivanja od same sebe, to jest, o *adaptaciji habitusa* od uvjeta života u strategiji napredovanja kada je imala „služavku“, do uvjeta života obilježenih strategijom preživljavanja u kojemu je ona „služavka“, tj. obavlja posao čistačice i kuharice:

Vinka: *Jedna prijateljica mi nalazi poslove [ime velikog grada] (...) prijateljica mi nalazi mi strance (...) onda ja održavam njihove stanove... čistim po kućama i kuham, i to, imam tako klijentelu u Zagrebu, di odlazim par puta mjesečno i zaradim po dvjesto - tristo kuna dnevno i tako popravljam budžet. (...) Oni sami ponude, šta ponude, oni nemaju relacija... ajde recimo dan čišćenja recimo pa plate mi po četrdeset kuna sat. To je jako puno koliko Hrvati plaćaju dvadeset, dvadeset pet kuna, ne?*

Osim toga, Vinka povremeno zarađuje od *sitnih usluga u socijalnoj ekonomiji* koje obavlja prijateljima i poznatima:

Vinka: *I tako prevozim neke prijatelje i tako otpeljam s autom, ljudi nemaju aute, ne mogu uzdržavat pa odem u [grad], dobijem pedeset kuna benzin je dvadeset pa eto tako, onda, malo frizure, šišanja i tako, tako upotpunjavam budžet...*

Slamanje Vinkine strategije (trajektorije) povezano je i sa *slamanjem obrazovne strategije* za njezinu djece, koja su uz Vinkino vodstvo, de facto povlačenje od strategije napredovanja i reakciju na katastrofalan i emocionalno shvaćen pad trajektorije - ostvarila niže razine institucionaliziranoga kulturnog kapitala od roditelja, jer im je Vinka objasnila da neće moći financirati njihovo prethodno zamišljeno fakultetsko obrazovanje.²⁷⁵

Vinkine aspiracije za budućnost obilježene su slomljenom trajektorijom – za sebe nema nikakvih ambicija pa *horizont budućnosti* ne postoji, a jedina joj je nada da će bivši suprug pomoći djeci:

Vinka: *Vjerujte mi ne očekujem nikakav pomak, financijski sigurno ne, ja sam sve starija, djeca su nesposobna. Uzdám se u muža bivšega, da će on pomoći djeci, a za sebe ne vidim ja mislim da neću, još nemam šezdeset, imat ću u drugom mjesecu, sad malo crnjaka - ja mislim da ću ja umrijet od nečega jer ja*

²⁷⁵ Vinka: *Strašno sam bila protiv gimnazije, rekla sam ja ne znam ja financijski neću moć izdržat studiranja, s ocem niste u dobrim odnosima, što se mene tiče završite strukovne škole, mali me, mali je [srednje strukovno obrazovanje u trajanju od četiri godine], to je upiso i slomio nogu i nije nastavio i bolest u glavi, bolest na nozi, tri put operiran i tako i odustao je ali ima zvanje. A mala je [srednje strukovno obrazovanje u trajanju od četiri godine]. Znači nisam ih dala u gimnaziju, što je moj muž zamjerio, svi su zamjerali, ali moja djeca su bila realna i koliko god su bili mladi, ja sam rekla: „Deca, ja vas školovat ne mogu!“.*

ne idem liječniku uopće. I kako će Bog dati tako će biti, samo se uzdam u bivšeg muža da pomogne djeci. Ja za sebe nemam ambicija nikakvih.

5.6.2. Životne strategije u ruralnom kontekstu

5.6.2.1. Životne strategije preživljavanja uz samoopskrbu, oslanjanje na socijalnu pomoć i neformalni rad

Primjer životne strategije preživljavanja uz samoopskrbu, oslanjanje na socijalnu i neformalni rad: slučaj p11 (Jana i Jegor)

Jana (33 godine) završene trogodišnje stručne škole, dugotrajno nezaposlena (nikad nije formalno radila) i suprug Jegor (43 godine), nezavršene osnovne škole, dugotrajno nezaposlen (radi „na crno“), sa dvije kćeri u nižim razredima osnovne škole žive u nedovršenoj kući na rubu malog sela. Selo se nalazi u slabo razvijenom području Hrvatske te je loše prometno povezano - ne postoji niti redoviti javni prijevoz.

Strategija Janinog i Jegorovog kućanstva uključuje prakse *poljoprivredne samoopskrbe* (poljoprivredu: životinje, žitarice, povrće i proizvodnju hrane od poljoprivrednih dobara), *socijalnu pomoć* (minimalnu zajamčenu naknadu i dječje doplatke) i *neformalni plaćeni rad* (Jegorove dnevnice kao šumskog sjekača „na crno“). Tome se može pridodati *sitna prodaja poljoprivrednih proizvoda* (orah, eventualno dio mesa), ali ne radi se o značajnijim iznosima.

Janino odrastanje odvijalo se u razorenoj obitelji (majka je brata i nju ostavila kada je Jana bila malo dijete), ustanovama socijalne skrbi tijekom osnovnog i srednjeg školovanja, te kasnije ponovno na selu sa maćehom i ocem alkoholičarom (u vrijeme intervjua smještenim u bolnici). Udaja s osamnaest godina za Janu je značila i bijeg iz takvog okruženja.

Jana nikada nije formalno radila, razlog čemu je kombinacija više vrsta *nepovoljnih strukturnih faktora* i *tradicionalne podjele rada* između nje i supruga Jegora (43 godine) kojega „ne zanima ni kuća ni ništa, on je većinom u šumi“. Naime, stanovanje u izoliranom ruralnom naselju, niski ekonomski kapitali kućanstva (koji uključuju izostanak vlasništva nad automobilom), te niski potencijal konverzije kulturnog kapitala u ekonomski, sudjeluju kao faktori u njezinom statusu dugotrajno nezaposlene osobe, koja uz poljoprivredni i kućanski

rad veliki dio svog vremena posvećuje brizi za djecu, odgoju i pomoći kćerkama u učenju. Jana se ne može osloniti niti na njezinu niti na suprugovu obitelj i rodbinu za pomoć u čuvanju djece i obavljanju kućanskih poslova (uslijed malog broja živih i zdravih obiteljskih članova i povijesti raskinutih obiteljskih odnosa,). U tom smislu Jana navodi kako „ne može prihvatiti posao“ ako bi Zavod za zapošljavanje i uspio naći neki:

Jana: *Bila sam i sad sam na Zavodu za zapošljavanje u [ime grada], oni većinom nalaze... šta ja znam, ja ne mogu prihvatit posao, ja sam išla na sastanke, rekla sam radi djece, one idu obadvije u školu, njima moraš skuhat, moraš oprat, moraš s njima svaki dan eventualno četiri sata provest dok zadaću nauče, naučili, a ja nemam, recimo nikoga, ni mame ni bake ni ne znam čega, ne vrijedi platit tuđu ženu da ti čuva djecu. Nije ni to rješenje.*

Umjesto toga, Jana redovito obavlja *rad u socijalnoj ekonomiji* - čuva djecu prijateljici za što ne traži novčanu kompenzaciju - radi se o velikoj i dugoročnoj *investiciji u socijalni kapital*, koja može poslužiti kao „zaliha“ u situaciji potrebe:

Jana: *Imam evo jednu tu gore prijateljicu, ona radi u trgovini, pa onda muž joj dovede djecu, nekad se igraju s mojima, pa ih čuvam, one su male, mislim, ne tražim ja ništa zauzvrat, kak se igraju moji igrat će se i oni, tak.*

Janine radne prakse ograničene su na *kućnu sferu* i poljoprivredno zemljište oko kuće - *seoski „produžetak“ kućne sfere*. Slobodno vrijeme također je vezano za, uvjetno rečeno, simbolički i socijalni *produžetak kućne sfere*: tjedne odlaske u bratovo kućanstvo u istom selu na druženje. Kućanstvo nema automobil, živi u izoliranom selu i ima *niske razine svih kapitala* - uključujući i socijalni kapital: nitko im ne može pomoći u preuzimanju brige o djeci, a uz to postoji i nužnost svakodnevne brige o životinjama. Janin je *horizont potreba* sasvim sužen - u ovom se slučaju uslijed depriviranog i seoskog odrastanja može reći i da *horizont potrošačkih pa niti mnogih socijalnih potreba nikada nije razvijen*: ne uključuje odlaske na kave u kafiće, obroke u restoranima, odlaske na ljetovanja, niti na kulturna događanja. Takve prakse nisu zabilježene niti je Jana tijekom intervjuja izražavala nedostatak ili osjećaj odricanja od takvih praksi:

Jana: [Bavim se] *Sa djecom, da kućom, imam ja i svinje i krmače i kokoši i bašču i kuruze i sve živo. (...) Tako da sam, ja sam vam većinom kod kuće, eventualno odem u trgovinu ako moram, odem u školu na roditeljski sastanak, odem vikendom do brata malo, i kod kuće sam sve ostalo.*

Poljoprivredna proizvodnja za vlastite potrebe - *samoopskrba hranom* - zadovoljava većinu prehrambenih potreba kućanstva koje su ujedno i prilagođene onome što mogu

proizvesti. *Samoopskrba hranom* koja uključuje pripremu hrane na osnovi onoga što kućanstva može proizvesti svojom poljoprivredom čini temelj preživljavanja ovoga kućanstava, uz novčani prihod koji Jegor pribavlja od rada „na crno“ i *socijalnu pomoć* koju primaju. Temeljna uloga poljoprivredne proizvodnje i pripreme hrane za osiguravanje opstanka ovih kućanstava vidljiva je u Janinoj izjavi u kojoj direktno povezuje poljoprivrednu proizvodnju s preživljavanjem:

Jana: *Imam sedam svinja u štali. Moraš od nečega živjet tako da... Ne kupujem ja mesa ništ. Nema tu kuhinje u školi, [kćeri] moraju nosit od kuće gablec, svoje recimo imam svinje, imam sad za te pečenice (...) a slučajno da se desi da nemam za kruh, ja si lijepo ispečem kruh.*

Jegor radi za nadnicu kao šumski sjekač, neregistrirano: „a osam sati dvjesto kuna, imam gablec i tako“. S obzirom na način odrastanja s očuhom na selu i cijeli život praktički proveden u izoliranom selu, zatim Jegorovu nezavršenu osnovnu školu i činjenicu da su mu jedina zaposlenja bila vezana uz iskorištavanje prirodnih resursa u kraju - uglavnom isti posao, sječu šuma (poduzeće je u međuvremenu propalo) - Jegorov *habitus* je „*okoštan*“: vezan je uz selo i u nekoj mjeri, uz predindustrijski, to jest predmoderni način života:

Jegor: *Iša si po ovim živicama brao puževe, prodo si puževe, kupio si cipele za zimu, čizme. Tak je bilo tako prije rata, što si god imo na selu proizvoda, da si bilo kud prodo si (...) Ak si gore u Zagrebu, gore je puno život teži, ti si u stanu, zgradi, di spavaš, u kontenjeru, jednostavno si ne možeš ni posijati ni imat svoje...*

Nadalje, Jegorov je *habitus* prilagođen za jednostavan fizički rad, poljoprivredu i prirodne resurse (šumu) te mrežu ljudi u selu (lokalni socijalni kapital) koje pozna. Na osnovama *habitusa* vezanog uz selo i *lokalnog karaktera socijalnog kapitala* Jegor ima povjerenja u čovjeka iz sela za kojega obavlja nadničarski posao, zajedno s prijateljem i članom rodbine, a nema povjerenja u ljude iz grada niti vjere u potragu za boljim poslom u gradu:

Jana: *On [Jegor] je za šumu, njeg ne zanima ni kuća ni ništa, on je većinom u šumi. Kad ima posla radi, on je šumski sjekač, ruši, pravi drva i tako. (...)*

Jegor: *Tako je. Pa to najviše i volim i zanima me to najviše. (...)* Jegor: *Možeš radit na građevini kod privatnika pa oćeš dobit plaću sljedeći mjesec... il nećeš, pa ti sreže, pa ti skine za ovo, skine za, ono, ma joj, il te ne plati, njemu se fućka! Crnčiš ovaj za tu kunu sitnu [na poslu sjekača koji radi], al znaš da*

ćeš dobit, ono, i da ti je redovita, ajmo reć. Ma da, ovo tu - znaš da radiš za čovjeka koji te neće zajebat! A ima ih koji te i hoće zajebat.

Prilike koje bi se Jegoru eventualno nudile u gradu (radovi na građevini, pokušaj prekvalifikacije za parketara ili slično), zvuče „daleko“, odnosno, ne odgovaraju niti njegovim dispozicijama niti kapitalima kućanstva koje nema automobil niti vrijeme potrebno za pokušaj prekvalifikacije i traženje novog posla.²⁷⁶ Kao i drugi kapitali, Jegorov i Janin *socijalni kapital izrazito je lokalni* - ograničen na ljude iz sela. Ljudi iz sela su također i dio određenog *socijalnog kapitala solidarnosti*, osobe s kojima Jegor može *razmjenjivati* poljoprivredni rad i očekivati sitne posudbe novca ako treba, njegovim riječima, oslanjati se na „solidarnost ljudi“.²⁷⁷

Dispozicije prilagodbe na nužnosti fizičkog rada, poljoprivredne proizvodnje i odricanja u potrošnji, tj. *ograničenja horizonta mogućeg*, obilježavaju strategiju ruralnoga preživljavanja ovoga kućanstva:

Jana: *Šta imaš s tim klimaš, tako kažu. (...) Jegor: Što imam imam, ono što nemam nemam. Intervjuist: Da. Znači uspijete se pokriti sa domaćom proizvodnjom? Jegor: Da, da. Gladan nisam. (...) Bez borbe nema ništa. Ja sam to naučio kak sam [rođen, izrečeno kroz psovku].*

Temeljna *aspiracija je obrazovanje djece* - do razine srednje škole. Iako ono ne mora značiti kako će djeca uspjeti ostvariti uzlaznu društvenu trajektoriju i pomagati roditelje, nameće se i kao društveno očekivanje i kao investicija koja ipak može donijeti povrat.²⁷⁸

Nemoć uslijed niskih kapitala i *izostanak aspiracija* vidljiv je i u području stambenih praksi, odnosno, stambenih uvjeta kućanstva. Naime, nakon što je Jegorova prethodna nekretnina stradala u požaru, članovi kućanstva žive u nedovršenoj i neožbukanoj kući koju su „izvana“ (do „zatvaranja“) izgradili članovi jedne humanitarne udruge. Jana i Jegor

²⁷⁶ Jana: *Recimo oni su mu sa biroa, sa Zavoda za zapošljavanje, kao pronalazak poslova... sve je to daleko, njemu je jedini problem za putovanje, pošto nemamo auta daleko ti je sve. Intervjuist: Da. A koji su to poslovi koje su mu nudili? Jana: A neki tapetar, onaj slaganje parketa, parketar onda na neki sajam poslova su ga zvali i to ti je natječaj, evo i meni su poslali prekjučer poruku, to ti je natječaj i ti se prijaviš i sad između njih šta ja znam tisuću oni izaberu dvadeset, ali dok traje natječaj ti si u obziru. Dok prođe natječaj - ako te pozove prošo si, ako ne pozove ništa, budi kod kuće. To je sve nada se čovjek, a nije na kraju ništa. Tako da nije radio od dvije tisuće sedme godine, je zadnji put radio.*

²⁷⁷ Jegor: *Pa ideš prijatelju sad pomoć evo sad kod dečka kojeg smo istovarali kuruz isto šta, šta... On meni - ja njemu, ako će tebi neš trebat on ti pomogne, preveze. Jedino to što još funkcionira. Intervjuist: Ako treba nešto posudit novac, hrana? Jegor: Isto sve, za hranu nije problem, nego to što veliš novce - posudi se i vrati se i tak. Ovdje su čisto solidarni ljudi i ... jedan drugom pomaže se i radi se.*

²⁷⁸ Jegor: *Da djecu odškolujem, postavim na noge, pa kaj bude bude. (...) Intervjuist: A što mislite koje se obrazovanje danas cijeni, koje vještine, koja znanja? Jana: A šta ja znam, ne znam, kad sam ja išla u školu bilo je drukčije, sad ne znam, ne bi to znala, ali većinom nešto što je dobro plaćeno, po mojem. Intervjuist: A koje su to škole? Jana: Pa ne znam, konobar, većinom frizer, nešto šta je bolje plaćeno... trgovac.*

zajedno sa dvije kćeri žive u prizemnom dijelu kuće od 50-ak kvadratnih metara, pri čemu kćeri spavaju u dnevnom boravku sa starim namještajem, dok je kat kuće ostao neuređen. Radove osnovnog uređenja prostora obavljaju postupno, 'kako uspiju', i vlastitim radom ili nabavkom neformalnog rada preko mreža prijatelja, a Jana 'čisto sumnja' da će doći vremena kada će uspjeti urediti i opremiti gornji kat kuće („mislím treba puno, ne možeš, kak bi rekla, možda će neka bolja vremena bit... ali to čisto sumnjam“).

Uz *horizont budućnosti* bez očekivanja ikakvih promjena, adaptirani na egzistenciju „iz dana u dan“ i život obilježen nužnošću u kojoj dominira *fizički rad kao temeljni resurs*, ovom je kućanstvu uz *socijalnu pomoć* koju primaju najvažnije zadržavanje *fizičke sposobnosti*, odnosno, fizičko zdravlje koje omogućuje *rad „na crno“* i *prakse samoopskrbe*:

Jegor: *Ma nema tu boljeg života uopće, prijatelju moj. (...) E preživljavanje iz dana u dan, žalosno, al istinito.* Intervjuist: *Znači, ne možete planirat što će biti u budućnosti?* Jegor: *Šta će bit? Neće bit ništa - šta će bit čovječe, šta će bit?* Intervjuist: *Nego ćete radit, radit ćete dok ste zdravi?* Jegor: *Tako je. (...) Šta imaš, tu nema ništa, dok imam ovih deset prsta, a kad ne bude to - onda to „mani“ i „cong“!, i u [psovka], šta.*

Primjer životne strategije preživljavanja uz samoopskrbu, oslanjanje na socijalnu pomoć i neformalni rad: slučaj p12 (Snježa i Đuro)

Snježa (42 godine), devalvirana srednja strukovna škola i suprug Đuro (52 godine) osnovna škola, oboje dugotrajno nezaposleni, sa dvoje osnovnoškolske djece žive u seoskoj kući koja je pripadala Đurininim roditeljima. Primaju socijalnu pomoć i dječje doplatke u iznosu oko 3000 kuna.

Snježa je odrastala u društvenim uvjetima niskih ukupnih kapitala, u nekompletnoj obitelji sa ruralnom strategijom preživljavanja. Bez oca, koji nikad nije živio s obitelji i preminuo dok je Snježa bila mlada,²⁷⁹ Snježina je obitelj živjela od poljoprivrede,²⁸⁰ a majka kasnije od socijalne pomoći. Snježa je bila „bistro“ i mirno dijete i njezina *obrazovna aspiracija* da postane učiteljica *onemogućena je niskim kapitalima* obitelji koja nije mogla

²⁷⁹ Snježa: *Moj tata, ja za njega ni ne znam tako reći, možda me je došo vidjet koliko se ja sjećam dva mala puta, i onda je umro, negdje sam išla u drugi-treći razred. Čime se on bavio ja iskreno ne znam.*

²⁸⁰ U kraju u kojem su živjele mnogi su se ljudi i u socijalizmu bavili poljoprivredom i na malim privatnim zemljištima uzgajali duhan i prodavali tvornici, što je dio ljudi nastavio raditi i do danas („generacija mojih roditelja, većinom su se svi bavili poljoprivredom, ima tu par kuća tko se bave duhanom, uzgajaju za tvornicu“).

izdržavati njezino školovanje u gradu udaljenom od sela u kojem žive pa je Snježa završila trogodišnju strukovnu školu.²⁸¹

Strategija emigracije koju Snježa započinje u vrijeme rata da bi našla posao nije uspjela jer ju je rodbina u Njemačkoj više koristila za pomoć u kući, kao ni pokušaji zapošljavanja u gradu (kojemu gravitira njezino selo) sa devalviranim kulturnim kapitalom radnice u lakoj industriji. Selo, kao i slabo razvijeni grad pored njega, iz sugovorničine i obiteljske društvene pozicije niskih kapitala Snježa opisuje potpunim izostankom šansi za realizaciju životne strategije („ovdje je bilo jako teško, kuća se rušila, ništa tu nije bilo“):

S obzirom na stanje u polju formalne ekonomije u području u kojem živi - pogotovo deindustrijalizaciju, odnosno praktično ukidanje mogućnosti korištenja stečenoga kulturnog kapitala - Snježa se odlučuje na promjenu institucionaliziranoga kulturnog kapitala *prekvalifikacijom u certifikat* prilagođen polju ugostiteljstva. Ova *rekonverzija*, odnosno, prekid sa prethodno stečenom neprofitabilnom imovinom (devalviranim institucionalnim kulturnim kapitalom) i akumulacija institucionaliziranoga kulturnog kapitala koji se činio profitabilnijim za postizanje uspjeha Snježi je omogućila zapošljavanje kao sezonske radnice u turizmu:

Snježa: I onda sam prekvalifikaciju za [ugostiteljstvo]. I tak sam to završila i krenula na sezonu na more. Tu sam išla jedno 7 sezona (...) Tu sam se onda udala za supruga, rodila dvoje djece (tahi smijeh) i evo sad sam domaćica.

Autoimuna bolest koja se kod Snježe u međuvremenu razvila onemogućuje joj radne prakse duljeg fizičkog rada. Njezin kulturni kapital omogućuje isključivo radne prakse koje zahtijevaju i intenzivan fizički rad - bolest tako *de facto deaktivira kulturni kapital*. Uz nisku ukupnu razinu kapitala te izostanak članova obitelji koji bi mogli brinuti za djecu kada nisu u školi, ovo čini Snježino pronalaženje poslova teškim, nepovoljnim i neisplativim:

Snježa: Htjela bi radit, ali proživjela sam tešku bolest, ne mogu samo, četiri sata, četiri sata... baš iz sela u grad ić ne isplati mi se pošto nemamo auto. (...) Ništa i onda ostala sa djecom, nema ko bit s djecom i eto, tu sam di sam. Bolest je došla, sve je ograničeno. Radila bi ja bolje nego išta. Ograničeno mi je na četiri sata, znači ne smijem raditi neke fizičke teže poslove, dizanja tereta, dug rad, nešto što je lakše bi bilo jako dobro.

²⁸¹ Snježa: *Upisala sam se u odgojno-obrazovnu školu, htjela sam bit učiteljica, ali međutim nisam imala sredstava da me mama školuje, išla sam pola godine u [drugi grad], morala sam se vratit, onda sam upisala [srednja strukovna škola] poslije toga, završila sam tri godine.*

Snježin suprug Đuro je nakon osnovne škole stekao *utjelovljeni kulturni kapital*, odnosno, profitabilne tehničke vještine radeći u obrtu kod člana rodbine. No, nakon selidbe tog člana rodbine iz kraja, nedostatak ekonomskog kapitala za kupnju strojeva i najam prostora za radionicu ograničava Đurine mogućnosti započinjanja svog obrta, a *izostanak institucionaliziranoga kulturnog kapitala* onemogućava zapošljavanje kod drugog poslodavca.

Iako je zdrav i ima utjelovljene vještine i fizičku snagu koje odgovaraju jednostavnim, polukvalificiranim tehničkim, i poljoprivrednim poslovima („jer on stvarno zna radit, sve zna radit (...) sposoban je za sve poslove“), Đuro je kako kaže Snježa: „navikao radit kad ga neko zove“ (kao što ga je prije zvao član rodbine) i *navikao* kretati se „isključivo po selu“.²⁸²

Đurin *habitus* je po Snježinoj procjeni određen *izostankom ambicija* i *aspiracija* za promjenama položaja na bolje („on je više za tu ostat: „kako je tako je!“) i *neinventivnošću*, koju povezuje sa *prijenosom habitusa od roditelja* koji su se bavili jednostavnim poljoprivrednim praksama ograničenima na život na selu: „on misli... kak su njegovi roditelji, tak mora i on“.

Usprkos Snježinim nagovaranjima i zahtjevima da traži i pronade stalan posao, on ide raditi za nadnicu i zarađuje na sve načine na koje može. Tako Đuro ograničava svoje plaćene radne prakse na *povremeni rad u socijalnoj ekonomiji* među prijateljima i poznanicima sa sela, obavljajući jednostavne poljoprivredne radove:

Intervjuist: *A mislite da bi mogao naći posao?* Snježa: *Sigurno, sigurno. Jer on stvarno zna radit, sve zna radit. Sposoban je za sve poslove. Voljela bi da suprug se pokrene, da ide. Zašto ne, ne znam stvarno. Il se ne može odvojiti od kuće, ili, ne znam, ne znam stvarno.*²⁸³

Đuro, po Snježinom mišljenju, nije usmjeren poboljšanju uvjeta života kućanstva, niti mari za kvalitetu života djece, nije ga briga hoće li djeca imati sve što im je potrebno za

²⁸² Iako nije eksplicitno zabilježeno u intervjuu, iz Snježine mimike i tona glasa u intervjuu te nekoliko suptilnih trenutaka „između redaka“ (kao i na temelju drugih intervjuova, i etnografskog iskustva autora), može se pretpostaviti da takvo 'kretanje po selu' uključuje i druženje uz alkohol sa muškarcima, odnosno učestalu pijanost, te moguće i bračnu nevjeru.

²⁸³ Snježa: *On uspije nešto zaraditi, više to odrađuje ljudima, nešto malo sa strane ako uspije zaraditi. Ako, šta ja znam, ak treba pomoć, ne znam, kukuruze, ili špricat ovom vinograd jednom ljeti, kosi. To većinom prijateljima, zna ljude iz sela, nekad plate, nekad ne plate. Ak je dužan ili... ako smo nešto posudili. Po zimi svinjokolja isto kad je, ljudi ga zovu. (...) Ja njemu kažem – trebalo bi [naći posao], djeca će sad u srednju školu, al on više voli ovaj dio, više voli taj posao koji radi – ak ga netko zove, tak je naviko. (...) Mislim da je više naviko raditi kad ga neko zove nego da ima, kak bi rekla određeno vrijeme, na primjer - osam sati rada. Tako da otkad sam ja tu došla, ja sam imala 36 godina, ja sam njemu rekla: „Trebalo bi. Ako ja ne mogu, s djecom trebam bit, bar ti.“ Al, on je sad 52 godine: „Gdje ću ja nać posao“, to je njegov odgovor. Zašto tako misli stvarno ne znam. „Tko će mene sa 52 godine?“. Pa ljudi rade do 65. godine. Voljela bi da ide raditi, a zašto, to bi morali njega pitat (kiseo smijeh).*

školovanje i dovoljno za „normalan život“. Također, i uvjeti stanovanja²⁸⁴ u kući su neadekvatni zbog vlage, loše izolacije, zastarjelosti i dotrajalosti prostora u koji nije ulagan niti novac niti rad:

Snježa: On misli... kak su njegovi roditelji, tak mora i on. Umjesto da bude bolje, recimo. Ja tako ne gledam kao on. Ja bi htjela djeci priuštiti, evo sad smo djeci sobu, do sada [kćer] nije imala sobu. Ja nisam nikada imala sobu, ni televiziju čak, dok nisam došla tu. Ja bi sve htjela da oni imaju što ja nisam, dok njemu je to, recimo, svejedno. Dal oni imaju računalo, ili imaju tenisice, ili imaju, ne znam... Tak da tu smo, dolazi i do svađa i tako... (dubok uzdah i izdah). Hrane ima, šta da vam kažem.

Podjela rada u kućanstvu je vrlo neegalitarna i dok Snježa obavlja svakodnevne kućanske poslove, poslove poljoprivredne proizvodnje za vlastite potrebe, brigu za djecu te organiziranje prehrane, planiranja i kupnje za djecu potrebnih stvari, Đuro donosi drva u kuću, sudjeluje u prehrani životinja i „ide po selu“ (nekada donoseći novac od obavljenoga plaćenog rada). Oko ovoga, kao i oko Đurinog odbijanja potrage za boljim poslom izbijaju i sukobi u kućanstvu što ugrožava Snježino zdravlje.²⁸⁵ Kućanstvo se prehranjuje s prihodom od *socijalne pomoći* 1600 kuna minimalne zajamčene naknade i 600 kuna dječjeg doplatka te vlastitom poljoprivrednom proizvodnjom (*samoopskrbom*), prakse koje provodi uglavnom Snježa („bez toga ne znam kako bi, bili bi gladni najvjerojatnije. Jer baš da se četveročlana obitelj sa toliko novaca, jako teško“).

U ovakvim uvjetima života *horizont budućnosti* kućanstva za Snježu je vrlo neizvjestan i ne može ga planirati, a realizirani način života ne odgovara njenim očekivanjima i prijašnjim aspiracijama:

Snježa: I tak smo nekak živjeli dok se ja nisam razbolila 2008. i onda više nismo mogli nikako i onda smo preko socijalnog, socijalna pomoć, i evo do sada krpamo kraj sa krajem (smijeh), „svakako i nikako“, jako teško. (...) Nije život kakav sam ja zamišljala.

²⁸⁴ Snježa: *Pa recimo, trebalo bi u kuću nešto ulagati, okrećiti, šta ja znam. Ofrajkat kuću, velika je vlaga. Jednostavno, ne možemo se pokrenuti. Jednostavno ne ide, ništa. Pločice u kupaoni nema, to stoji kak je napravljeno, to stoji i – „ni makac“. Jednostavno ne ide. A ovo kako je – je.*

²⁸⁵ Snježa: *Većina poslova na meni, i onda tu bude... i razbolim se, i pogotovo sad u proljeće u vrtu je bilo dosta posla, i onda bolest. Teško je, nije lagano, ne bi smjela ni kopati u vrtu, ni šta ja znam. A mora se kad treba. Ne mogu kupiti ni krumpir ni sve to, kad nema odakle. Intervjuist: Mislite li da treba biti drugačije? Snježa: Pa mislim da bi trebalo biti podijeljeno, posao - i suprug da bude uključen, što nije, da bi on nekad suđe opro, il šta ja znam. (...) Intervjuist: A oko odgoja djece? Snježa: Pa većinom ja. On većinom drva... što imamo te životinje, i po selu što ide, i to je to. (...) Intervjuist: Imate li sukobe oko toga u obitelji? Snježa: Haaaa – da. Bude tu svega i svačega. Nije sjajno, uglavnom. Ne znam šta bi vam rekla.*

5.6.2.2. Životne strategija preživljavanja uz samoopskrbu, socijalnu pomoć i kombinaciju izvora prihoda iz formalne i neformalne ekonomije

Primjer životne strategija preživljavanja uz samoopskrbu, socijalnu pomoć i kombinaciju izvora prihoda iz formalne i neformalne ekonomije: slučaj p14 (Suzana i Mate)

Suzana (55 godina), završene više škole, dugotrajno nezaposlena, sa suprugom Matom (57 godina), sa trogodišnjom srednjom stručnom spremom, dugotrajno nezaposlenim (radi „na crno“ za dnevnicu) i dvije odrasle kćeri Marom i Milom, koje su izmjenjivale periode podzaposlenosti i nezaposlenosti (u trenutku intervju nezaposlene), te sinom u srednjoškolskoj dobi, živi u staroj obiteljskoj kući u prigradskom selu.

Strategija preživljavanja kućanstva temelji se na *praksama samoopskrbe, socijalnoj pomoći* (za obitelji dugotrajno nezaposlenih roditelja sa četvero djece) te Matinom *radu „na crno“*. Mara i Mila nisu u mogućnosti značajnije doprinosti kućanstvu - s obzirom na njihov kulturni kapital slabe vrijednosti i nestalni karakter plaćenog rada - u vrijeme intervju a i one su dugotrajno nezaposlene.

Suzana je rođena na selu u [država u sastavu bivše Jugoslavije] te je nakon završene više škole, a prije završetka fakulteta, upoznala supruga „jednog zgodnog plavookog muškarca... sudbina“, zaustavila studij te 'pobjegla' s njim u selo u kojem je živio i udala se, prekinuvši potpuno svoju prijašnju trajektoriju - obrazovnu, aspiracijsku, mreže u lokalnoj sredini itd.

Suzana se susrela sa *tradicionalnim rodnim očekivanjima* svekrve koja su bila temeljni razlog što nikad nije tražila posao dok je bila mlađa, iako je na osnovi završene više škole „imala [kvalifikaciju], dok je još bila ona Juga“.

Suzana: *Ja sam mislila da mogu dok sam bila mlađa ono, idem radit. „A tko će s dicom?“, uvijek je bio odgovor: „Tko će s dicom, tko će s dicom?“ (...)* moja svekrva nije tila da čuva moju dicu, i lipo ja ostala kući; jedno dite, drugo dite... onda nama ono zakon kaže, ono, treće dite dobije tri godine [porodiljne naknade], četvrto isto tri godine.

Dakle, tradicionalna rodna očekivanja bila su ključni razlog *deaktivacije kulturnog kapitala*. Kasnije se Suzana oslanjala na prihod od porodiljnih naknada i dječjih doplata te ostvarila pravo na *socijalnu naknadu* za obitelji sa četvero djece u kojima su odrasli članovi nezaposleni (s iznosom u razini minimalne plaće).

Suzanin suprug Mate je temeljni donositelj prihoda u kućanstvo - obavlja grube građevinske *radove „na crno“*, za dnevnicu. Neregistriran obrt kućanstvu omogućuje primanje socijalne naknade za mnogočlanu obitelj nezaposlenih roditelja. Mate je izgubio formalni posao nakon gašenja poduzeća u kojemu je radio za vrijeme postsocijalističke transformacije, te ne koristi vještine ili tehnička znanja za koje je kvalificiran, već nastoji raditi *'po cijele dane'* - ali ipak zaradi značajno manji prihod nego dok je bio formalno zaposlen:

Suzana: *Prestao je raditi u [ime firme], to je bila avantura životna...*

Intervjuist: *Kazete po cijele dane radi, uspije li zaradit otprilike kao što je i tad u [ime firme]?* Suzana: *Ma kakvi, pola. (...) Imamo 'Tamića', onda on voza štogod, ili ovako sad radi na zidu po ovoj buri... Na zidu, zid pravi. Ono ko majstor za dnevnicu, kužiš (...) Onda oni eto tako mislim nekome treba septička jama, ono, radi s bratom ili, triba zid ili, triba nešto u kući, ono, sve moguće radi. A imamo nekog starog 'Tamića', on, eto kažem vam, ako treba drva, ili sino [sijeno] ili nešto dotirat, on isto to radi, i tako dnevnicu, mislim skuplja dnevnicu, tako se živi.*

Resursi još iz socijalističkog vremena - ne može se reći da su kapitali jer gotovo nemaju tržišnu vrijednost - omogućuju *neformalni prihod*: stari kamionet marke „*Tam*“, minimalne tržišne vrijednosti i alat koji su prikupili Matini roditelji i Mate sam radeći u firmi dok nije propala. Navedeni resursi uz Matin tehnički tip *utjelovljenoga kulturnog kapitala* i vještina te *dispozicije fizičkog rada* omogućuju obavljanje fizičkih, prijevoznčkih i zanatskih poslova. Još značajnije, *socijalni kapital* - mnogobrojni rodbinski odnosi u kraju u kojemu kućanstvo živi omogućuje neformalni prihod kućanstva, naime, rodbina Matu naručuje i preporučuje („pa njegova i od rodbine rodbina“) međusobno te drugima u prigradskom selu u kojemu žive i gradiću uz njega.²⁸⁶ Ovaj tip ekonomskih odnosa, plaćeni neformalni rad kojega omogućuje socijalni kapital i koji se odvija u mrežama rodbinskih poznanstava i prijateljskih preporuka temelji se jednim dijelom na smanjenim cijenama rada u odnosu na tržišne cijene ili neformalni rad „na crno“.²⁸⁷ Pritom se manji dio plaćanja odvija u naturi, kao dogovor o

²⁸⁶ Suzana: *U biti to je ta pomoć, ne financijski nego, eto, možda da mu da posa - taj što je dao auto, on je tamo u konobi dao poso' da radi, pa onda ta mater od te isto septičku jamu, u biti da poso', da radi, ili, zna, čuje nekog što mu triba drva, i onda preporuču mog muža, ili neku pržinu, ili nešto napraviti u kući, to. Kažem vam, taj zid, preporuču on posa neki.*

²⁸⁷ Suzana: *A on je i pošten, oni evo litos, zato ga svi zovu pošteni, on je počeo manje da uzima i onda kad je počeo manje da uzima, ja sam greknula na njega „Pa ne možeš ti manje uzet!“, a on se bojao da ako više uzme da ga neće zvat poslije, a poslije svi na njega, poslije su mu davali onoliko koliko je on pita.*

razmjeni Matinog rada (građevinskih i prijevoznčkih i drugih usluga) za rad (proizvedena dobra) drugih:

Suzana: *Pa eto, oni su dali pšenice. (...) I onda oni, muž je tu njima reka da mu da pare [plati novcem], [a naručitelj rada] reko janje da će mu dat i taman dobro došlo, [ime sina] ima krizmu, dobit će janje.*

Obrazovna trajektorija starijih Suzaninih i Matinih kćeri obilježena je *promjenom uvjeta života* i strategije kućanstva koja se dogodila kada je Mate izgubio formalno zaposlenje. Naime, otprilike u vrijeme kada su Mara i Mila upisivale srednju školu, poduzeće u kojemu je Mate otišlo je u stečaj. Mara i Mila su obrazovne aspiracije uskladile prema novom društvenom položaju kućanstva obilježenom nižim kapitalima te iskustvu devalvacije i deaktivacije očevog institucionaliziranoga kulturnog kapitala.

Suočivši se sa strukturnim uvjetima u lokalnom polju formalne ekonomije obilježenom propašću mnogih firmi, te sa *izostankom moći kućanstva* (u pogledu ekonomskog kapitala, političkoga socijalnog kapitala te, općenito, socijalnog kapitala moćnih veza koje bi mogle pogurati zaposlenja), Mara i Mila su „procijenile“ ili „osjetile“ kako neće biti moguće dobiti posao u domeni viših kvalifikacija i uredskih poslova bez „veze“ (ili bez novca da bi se radno mjesto platilo), te da je za njih bolji skromniji i raniji ulazak u svijet rada i početak zarađivanja.

Iako su dvije starije kćeri izabrale škole „da mogu odma da rade“, trgovačka struka se pokazala izborom koji dugoročno nije donio sigurnost. Mara i Mila izložene su nezaposlenosti, podzaposlenosti, povremenoj zaposlenosti, neprijavljivanju rada, te nužnosti traženja posla van trgovačke struke - u turizmu. Narativi o njihovom isprekidanom karijernom putu ispunjeni su i „traženjem veze“ za zaposlenje, situacijama u kojima je netko drugi „imao bolju vezu“, te mogao „više dati“ (ponuditi više novca i/ili drugih dobara za plaćanje dobivanja radnog mjesta).²⁸⁸

²⁸⁸ Starija kćer je nakon škole uspjela naći posao u trgovini u kojoj je odrađivala praksu i radila je više od deset godina, ali prijavljena samo na pola radnog vremena (podzaposlenost). U vrijeme ekonomske krize izgubila je radno mjesto jer je zbog fiskalizacije i promjena zakona vlasnica trgovine morala prijaviti na puno radno vrijeme, a nije ju mogla plaćati, te radi tek iznimno kao ispomoć, „na crno“. Mlađa kćer se uopće nije mogla zaposliti u struci i pokušaj „povlačenja veze“ prema lancu trgovina koje je kućanstvo izvelo je propao, jer je netko drugi ponudio više novca za „kupnju“ radnog mjesta („on je više dao“). Nikada aktiviranog institucionaliziranog kulturnog kapitala, Mila je dugotrajno nezaposlena i posljednjih godina prije intervjua snalazila se sezonskim zaposlenjima na moru na kojima obavlja posao bez potrebnih kvalifikacija. No, prekarnost te pozicije postala je očigledna kada je radeći ozlijedila nogu, nakon čega je prestao sezonski radni angažman, a Milini tjelesni resursi (sposobnosti obavljanja fizičkih poslova koji zahtijevaju izdržljivost) postali upitni.

U uvjetima niskih i nesigurnih prihoda, s obzirom na broj članova kućanstva, strategija preživljavanja uvelike ovisi o *praksama samoopskrbe: vlastitoj proizvodnji poljoprivrednih proizvoda* i umijeću pretvaranja „manjeg“ u „više/veće“:

Suzana: *Kažem najprije ono iz vrta mi je bilo najveća solucija (...) Imamo dva vrta i posadimo, papriku, pomidoru, imamo tuke, imamo kokoša. Eto kažem posadim, travu dam kokošima, tukama. Da bi pomidore bile veće, paprike veće, da bi kokoši bile, znaš onaj krug... kako da ti objasnim, znaš, čupaš travu, baciš kokoški, kokoška da jaje; ti imaš jest. Onda imamo jaja, eto tako, snalazimo se, kupimo gudine, onda... znate ono; opstanak, preživljavanje i to.*

Svakodnevna briga o vrtu i životinjama, rad oko kuće i u kući, te selekcija i pretvaranje poljoprivrednih resursa u obroke za članove kućanstva, rad je kojega obavlja prvenstveno Suzana. Pritom u nužnosti u kojoj žive - u kojoj nisu u mogućnosti kupovati većinu namirnica - Suzana pokazuje značajne razine svakodnevne kreativnosti i snalaženja te velike količine rada u samoopskrbi - maksimalnom iskorištavanju poljoprivrednih proizvoda u pripremi hrane.²⁸⁹

Kućanstvo nastoji izbjeći sve troškove koji nisu nužni i *radikalno reducira horizont potrošačkih potreba*. Uslijed toga, njihove su potrošačke prakse u području hrane dugotrajno i stalno reducirane prema onome što mogu sami proizvesti. Za razliku od prosječnoga standarda i 'potrošačke košarice', mnogi sastojci i jela koja se inače smatraju „normalnom“ hranom (gotovo „pučkom“ u moderno vrijeme, poput pizze ili baklava) kod ovoga se kućanstva smatraju luksuzom.²⁹⁰

Prakse samoopskrbe stvaraju dobra („domaće proizvode“) - resurse koji se, osim za vlastitu konzumaciju, koriste i u stvaranju i održavanju socijalnih odnosa, dakle, u *investicijama u socijalni kapital* poklonima i razmjenama poklona. Pritom *razmjena proizvoda* može imati i efekt osiguravanja dobara koja bi ovo kućanstvo inače moralo kupiti na tržištu, dakle, omogućuje im određenu *dekomodifikaciju, tj. demonetizaciju konzumacije* u području hrane. Primjerice, Suzana u odnosima razmjena za dobra proizašla iz vlastitog

²⁸⁹ Suzana: *Naprimjer napravim šalšu, samo manistru kupim, standardno jeftino; tri, četiri kune. Imam ručak za tri, četiri kune (...) i sad ako nemam šta ist, ja mekinje napravim, tijesto za krv razvaljaš, razvučeš, šećer i amen - večera, pohaš kruh, mislim, uvik sam izmišljala neka jela (...) kolko sam džemova napravila, slatkoga ili soka ili svega i svačega... (...) napravi se puno šalša, pomidore, praviš onaj ajvar...*

²⁹⁰ Suzana: *Sjećam se kad su one išli u srednju školu, onda je bilo najgornije. Napravim musaku, napravim musaku od salame, izgrebem salamu ili naprimjer šta ćemo za večeru, nema ništa za večeru - uštiple pošećerili ili palačinke. (...) Kažem, nije se baš imalo za lazanje, pa za rećemo, ni nešto neke pizze ili nešto, ekstremno, nije ekstremno, nego eto tako - malo bolje (...) materijala, za rećemo, baklave, mislim ove malo skupocjene, da ne kažem skupocjene... malo finije kolače, ono.*

poljoprivrednog rada zaprima i proizvode koje bi kućanstvo inače trebalo kupiti poput kave, čokolade i sokova, a za koje „druga strana“ u razmjeni zna da su im potrebiji uslijed niskih prihoda.²⁹¹

Također, poljoprivredni se proizvodi koriste za smanjenje ovisnosti kćeri koja studira o potrošnji za hranu, kao varijanta „ekonomije zdjelica“ (Smollet, 1989.) između prostorno udaljene obitelji („šalšu smrzlu, pa nešto tako da i ona manje kupuje ...svašta nešto i izmisli se u biti nešto da joj se pošalje“).²⁹²

Neformalna prodaja poljoprivrednih proizvoda također pomaže ovom kućanstvu, no ne u mjeri u kojoj bi ga moga „izvući“ iz situacija u kojima moraju reducirati svoju potrošnju („vino ili rakiju prodamo i pršut, ako ima neki kafić ili neki restoran, ako ima netko zainteresiran, onda da“). Dakle, ograničavanje potrošačkih praksi i uopće *horizonta potreba*, štednja, kontrola troškova, te načini snalaženja *samoopskrbom* u *vlastitoj proizvodnji hrane*, kuhanju i drugim praksama kojima se od „manje“ stvara „više“ - uz socijalnu pomoć i neformalni rad „na crno“ - osnova su preživljavanja ovoga kućanstava („znaš kako je elastična naša kuna, ovako je elastična - ona se ko žvaka rasteže“).

Suzanina *prilagodba dispozicija* životu na selu, dugotrajnoj nezaposlenosti i dijelom tradicionalnom, pred-kapitalističkom načinu života koja traje od njezine 24. godine (kada je prekinula studij) duboko je ugrađena u habitus. Duboko internalizirana prilagodba habitusa - koju nije bilo lako do kraja „progutati“ - u intervjuu je „izišla van“ samo „između narativa“ („*imala sam sve u životu i evo di sam utekla!*“) kod razgovora o načinu života, potrošačkim praksama i mogućnosti uporabe slobodnog vremena u odnosu na Suzanino djetinjstvo i onoga što ona ne može priuštiti svojoj djeci.²⁹³

Redukcija horizonta potreba uključuje i *odricanje od osnovnih potreba* poput grijanja dijelova kuće. Kućanstvo izbjegava uvođenja grijanja u dijelove kuće koji bi zahtijevali

²⁹¹ Pitanje: *Jel uspijete što od domaćih proizvoda prodat nekome, možda susjedima ili bilo kako, jel imate kunu od toga?* Suzana: *Ne, ne, mogu, mislim mogu ali ja više dam. Mislim, više poklonim jer i meni poklone onda...* Pitanje: *Aha, tko šta ima, mislite?* Suzana: *Ne tko šta ima, nije to da kažem milostinja, da meni netko iz milostinje nego eto tako; dobar si prijatelj onda i ja, mislim kad si ti meni dao, što ja neću tebi, ono, pomidore kad su bile, po pola kilograma ovo lito, velike, krasne i onda ovi... onda kažem ti nekome daš, on ti kupi kavu ili nešto baš da ne, kao da nije bez ništa, al opet on mi je dao, pa opet kažem ti, nije mi žao mislim... da mu dam.*

²⁹² Suzana: *Onda pošaljemo onoj u [grad], u biti više mi je za nju, za nju u [grad] da pošaljem pomidore, pa onda šalšu smrzlu, pa nešto tako da i ona manje kupuje. Kad je suvo meso ili kad je friško meso onda joj pošaljem ili ono napravim salnjake pa joj pošaljem, pa... svašta nešto i izmisli se u biti nešto da joj se pošalje.*

²⁹³ Suzana: *A ne znam, nama je uvijek tako, preživljavanje. Ja sam naučila na, na, na... više nemati nego imati, u biti. U biti nije baš da nemaš ništa, rećemo nego imaš eto tako... (...) Ali opet za mater je to mislim stravično, užasno me boli naprimjer ja sam jedinica, ja sam jedinica imala sam sve u životu i evo di sam utekla! Čak sam i utekla... Mater i čaća mi radili oni, mater i čaća mi mater radila u tvornici kablovima, putovali i na more zimi, planine i kupovala si šta sam tila (...) Ali ja kad sam imala dicu, onda je to bilo jadno, ne jadno nego: ovo oče, vidi u drugoga nešto, ti mu ne možeš kupit, vidi ovo u nekoga, ono ne možeš mu priuštiti, ne možeš ovo, ne možeš ono, i onda je to mene mučilo, mučilo...*

potrošnju struje, dakle novčani trošak, za razliku od drva koja spadaju u prakse samoopskrbe (skupljaju ih sa vlastitih poljoprivrednih površina) i koja griju centralni (dnevno-kuhinjski) prostor kuće:

Suzana: *Ono, velim, ja nemam, žalosno je reć, nemam u kupatilu onu grijalicu... znate kako je užasno se kupat kad je ovako hladno, još pustiš vodu da se zgriješ, jer ako to uključim struju ćemo puno plaćat. Moj muž je gasio svaku žarulju, to je bilo katastrofa, u ono vrime kad je bilo ono „stani-pani“.*

U tom smislu niski kapitali i nužnost redukcije potrošnje povezani su sa teškim uvjetima života – izloženosti hladnoći i velikim temperaturnim razlikama koje ostavljaju posljedice na zdravlje:

Suzana: [kašlje] *Ne nego znaš šta, imam ja problema sa disanjem, mislim ne s disanjem, nego naladila sam se i samo ko manita kašljem. Dobro sam.*

Intervjuist: *Prehlada?* Suzana: *Ma nije to tolika prehlada, nego grlo mi je osjetljivo, ovdje se pije hladna voda, ide se s plus četrdeset na minus deset, onda mi promjena zraka malo...*

Zbog teške ekonomske situacije kućanstva sugovornici je i patilo zdravlje. Naime, u nesigurnosti preživljavanja razvila je ozbiljne probleme sa nervozom, koji su uz težak fizički rad rezultirali narušavanjem i psihičkoga i fizičkoga zdravlja („zdravlje mi je patilo totalka, sve mi je ošlo zbog toga“).

Usljed adaptacije na teške uvjete života i strukturnu situaciju u kojoj osjeća kako svoje uvjete života ne može promijeniti, a da su zaposlenja kćerka nesigurna i upitna u budućnosti, Suzana *nema horizont budućnosti obilježen aspiracijama za promjene prema boljem*, već samo nadu da će se kćeri ponovno zaposliti i da će muž *održati fizičko zdravlje* da može nastaviti raditi:

Suzana: *Ne mogu planirat, jer kažem, ne mogu planirat, možda nekad davno, davno sam mogla planirat, nekad. Nisam da moram ići u socijalne samoposluge, nisam do toga došla. Da mi muž radi, a šta će bit kasnije nemam pojma.*

Primjer životne strategija preživljavanja uz samoopskrbu, socijalnu pomoć i kombinaciju izvora prihoda iz formalne i neformalne ekonomije: slučaj p15. (Boris i Lenka)

Boris (53 godine), završene osnovne škole, formalno zaposlen u komunalnom poduzeću i Lenka (51
--

godina) sa trogodišnjom srednjom stručnom spremom, dugotrajno nezaposlena (posljednje radila sezonski na moru), žive u kući u većinski srpskom prigradskom selu, u nerazvijenom dijelu Hrvatske. Prihod kućanstva bio je izražen ispod 3000 kuna.

U drugom dijelu 1980-ih Boris i Lenka bili su zaposleni u velikom tvorničkom pogonu lake industrije, dok u ratnim uvjetima nije reducirana pa onda sasvim obustavljena proizvodnja - te je u vrijeme intervjua broj zaposlenih radikalno manji nego u socijalizmu (od mnogo tisuća broj zaposlenika poduzeća pao je na stotine). Boris je dobio otkaz kao tehnološki višak, a segment poslovanja firme u kojem je radila Lenka trajno je ugašen. Lenka procjenjuje njihove uvjete života dok su oboje bili zaposleni u kasnom razdoblju socijalizma kao izvrsne, dok su u vrijeme intervjua „svedeni“ na strategiju preživljavanja („ne možeš dočekat drugu platu“):

Lenka: Mislim, mi smo živili onda stvarno, ono, imali smo plate i on i ja, radili obadvoje, bilo je super, nismo stigli ni potrošit novce, već došla druga plata. Sad bokte, ne možeš ni ovo, ne možeš dočekat drugu platu, da možeš one osnovne stvari, da kažeš, šta - ma kakvi, nema šanse.

Nakon gubitka formalnih radnih mjesta, a živeći na području gdje su se odvijali ratni sukobi, kroz prvu polovicu 1990-ih Boris i Lenka započinju strategiju preživljavanja *samoopskrbom* - intenziviranjem proizvodnje hrane za vlastite potrebe, („onda smo i držali krave, poljoprivredu“), redukcijom potrošnje te započinjanjem „grubih“ fizičkih nadničarskih poljoprivrednih *radova* „na crno“ (kopanja). Lenkina se procjena *ekonomske situacije kućanstva* i načina života od prethodne 'izvrsne' mijenja u 'katastrofalnu':

Pitanje: Kako ste uopće preživljavali kroz to razdoblje? Lenka: Katastrofa, išli smo kopat tako po njivama kod ljudi koji su imali, koji su bili, što kaže, ono - imali su mogućnosti da plate ljude, onda smo išli kopat.

Početakom 2000-ih oboje uspijevaju naći formalni posao. Lenka se zaposlila u malojoj trgovini kod privatnika kojega je poznavala, dakle preko veze koju je omogućio *socijalni kapital*. Boris se također zapošljava uz pomoć *socijalnog kapitala* koji je poslužio kao *neformalna veza*, odnosno, omogućio probijanje mehanizama zatvaranja - kućna prijateljica je „povukla vezu“ prema visokorangiranoj osobi u poduzeću u kojemu Boris radi. Boris se zapošljava na radnom mjestu jednostavnog zanimanja za *minimalnu plaću*. Na isti način

nekoliko godina kasnije Boris i Lenka uspijevaju zaposliti i sina Matiju i navode kako je jedino preko veze moguće dobiti posao.²⁹⁴

Sa dvoje zaposlenih (makar sa minimalnim plaćama), vlastitom poljoprivrednom proizvodnjom, te zaposlenim sinom koji živi izvan kućanstva, uvjeti života Borisovog i Lenkinog kućanstva bili su *iznad razine preživljavanja* do Lenkinog otkaza 2009.²⁹⁵ No, nakon otkaza u dućanu koji je propao u vrijeme ekonomske krize, Lenka nije uspjela naći formalan posao i od tada je njezin *kulturni kapital deaktiviran*. Istrošen socijalni kapital u komunalnom poduzeću, izostanak druge veze za posao, kao i Lenkina dob i niski kulturni kapital (kvalifikacija), u širim strukturnim uvjetima ekonomski nerazvijenoga kraja u kojemu žive, ne omogućuju nalaženje posla:

Lenka: *Tražila sam na par mjesta, neće me nitko. Tko će me? Kad kažem 50 godina, tko me može? Tko će me? Ima i mlađih pa ne mogu dobit posla, nema šanse. (...) Ja nisam otišla i tražila da mi da neko fotelju da ja sedim, ne možeš više dobit ni metlu da radiš, ni metlu za čistačicu ne možeš nać, pa ozbiljno...*

Kućanstvo Borisa i Lenke svedeno je na *strategiju preživljavanja* pri čemu se oslanjanju na kombinaciju radnih praksi: jedno *formalno zaposlenje* sa prihodom u razini minimalne plaće, *samoopskrbu* - poljoprivrednu proizvodnju za vlastite potrebe i poljoprivrednu proizvodnju za sitnu prodaju, te na Lenkine *povremene radne prakse* nadničarske (u poljoprivredi) i sezonske prirode (u turizmu).²⁹⁶ Nadničarske poslove u poljoprivredi Lenka obavlja 'kad god može' i smatra te sitne prihode značajnima za kućanstvo. No, s okrupnjivanjem zemljišta i uvođenjem mehanizacije u rad koji se ranije obavljao „ručno“, opseg posla koji može na taj način dobiti smanjio se („kažem ti, ja sam sad išla u vinograd osam dana, meni je tih osamsto kuna dobro došlo - „ovako!“ [gestikulira - „puna

²⁹⁴ Intervjuist: *Jel Vam otac uspio malo pomoć za [poduzeće], ili?* Matija: *Preko oca - je, ali i to da nije bilo takve strukture i u [poduzeće] ne bi ni onda počeo radit.* Intervjuist: *Aha, na što mislite?* Matija: *Pa zato što je ta gospođa jedna koja dolazi kod nas [kućna prijateljica], je imala jednu gospođu u [poduzeće], poznavala tu gospođu koja je onda bila [direktorsko mjesto].* Matijina supruga: *Sve danas ide preko veze, ako nemaš vezu nemaš posla.* Matijine obrazovne investicije koje su nakon završene trogodišnje škole uključivale prekvalifikaciju i vanredno završavanje četverogodišnje škole ostale su neiskorištene, odnosno, bez „veza“ za navedene struke nije mogao naći zaposlenje. Kako je navedeno, uspio ga je pronaći samo uz korištenje veze i na radnom mjestu ne koristi svoje kvalifikacije odnosno, stečeni institucionalizirani kulturni kapital.

²⁹⁵ Omogućili su kućanstvu podizanje kredita i ulaganje u adaptacije kuće te su Boris i Lenka pomogli i sina u stambenom osamostaljivanju sa za njihove prilike vrlo velikim novčanim iznosom od pet tisuća eura. U navedenoj situaciji Borisu i Lenki nije ostalo dovoljno novca za obnovu problematičnog krova kuće u kojoj žive, što oslikava *modus operandi* žrtvovanja vlastitih potreba za potrebe djece.

²⁹⁶ Sezonske poslove zbog Borisove bolesti Lenka više nije u mogućnosti obavljati, jer ne smije dugo izbivati iz kuće i ostaviti Borisa samog. U tom smislu, potrošenost „fizičkog resursa“ (zdravlja) jednog člana/ice kućanstva utječe na pad mogućnosti obavljanja plaćenog rada za cijelo kućanstvo:

Lenka: *Prije dve godine sam bila na sezoni u [mjesto na sjevernom Jadranu], tamo sam radila kao sobarica. Međutim, kako je on operisan, ne mogu da idem, ne mogu da idem, on sam ne može, pod lekovima je, ima i sa srcem problema, sa tlakom, šećer ga velik ima, sad ta operacija...*

šaka brade“] ... nema danas ni da neko zove da ideš sadit kukuruz ili nešto, nema - ljudi imaju mehanizaciju jednostavno... Nemaš gdje ić ni kopati...“).

Većinu posla u poljoprivrednoj proizvodnji za vlastite potrebe i mnoge druge prakse *fizičkog rada* obavlja Lenka, pogotovo otkada Boris ima veće zdravstvene probleme. Primjerice, vlastita proizvodnja kukuruza kućanstva, koja uz hranu članovima kućanstva i životinjama prodajom donese jednu plaću kućanstvu²⁹⁷, uključuje *razmjenu fizičkog rada za uslugu* strojnog branja kukuruza:

Lenka: *Čovjek nam je obro' kukuruz, nemaš da platiš. On kaže: „Doći ćeš mi pomoć da istovaram kukuruz“. Ja tri dana non-stop idem tamo istovarati. (...) Tri dana ja već uzastopno idem istovarati kukuruz, groznice mi izlaze čovječe, smrzo' se na onoj prikolici kao vrag. Neku večer sam došla u pola šest...*

Temeljni prihod kućanstva je, dakle, Borisova minimalna plaća, sitna prodaja poljoprivrednih proizvoda i Lenkine povremene dodatne zarade nadnicama. Iako Lenka opisuje situaciju „katastrofalnom“ i „užasnom“, istovremeno navodi i kako su „zadovoljni jer nismo naučili trošiti ono što ne možeš, pružiš si onoliko koliko možeš“. Ključ te diskrepancije je u prihvaćanju života obilježenog nužnošću „moraš se pokriti koliko možeš, bit zadovoljan, skroman“, dakle odricanjem od različitih želja i potreba da bi se pokrile one osnovne koje omogućuju preživljavanje: „jako je teško kažem odrekneš se svega da bi imo osnovu znači...“.²⁹⁸

Poljoprivredna proizvodnja za vlastite potrebe koja uključuje povrće, žitarice, meso (svinje, kokoši) i jaja od ključne je važnosti za opstanak kućanstva i omogućava zadovoljavanje najvećeg dijela potreba u području prehrane. Dakle, adaptacija potrošačkih potreba na ono osnovno uz prethodnu trajektoriju kojom su razvili navike poljoprivredne proizvodnje za vlastite potrebe omogućava preživljavanje i s niskim novčanim prihodom:

Lenka: *Mislim to je jako malo, to je mizerno, šta je to, to dvije tisuće trista kuna... to je jedna obična socijala da kažeš, dvoje ljudi da žive od toga (...)*
Katastrofa.

²⁹⁷ Boris: *Kukuruza sad što dobijem ako je bolja godina uzmimo nekih trideset posto prodam za novac i četrdeset, onih šezdeset posto od hranim koju svinju, prase, to podijelim sa njima i sam sa sobom i to je to. Tako nekako. (...) I ja dvanest mjeseci gledam u Isusa i u nebo za trinestu platu, da bi recimo prodo to, da bi dobio kumu, još ostalo da doradim te svinje i prasad što imam.*

²⁹⁸ S obzirom na ovo kućanstvo nema svoj automobil, da su vezani za poljoprivrednu proizvodnju, te da nemaju financijska sredstava, odlasci na odmori ili izlete apsolutno su van horizonta mogućega:

Intervjuist: *Znači auto nemate, jel tako, to bi vam bio prevelik trošak?* Boris: *Ne samo trošak, nemoć, ne mogu ga ni kupiti auto, ne mogu ni položiti za auto, jer teram traktor na divlje.* Intervjuist: *Što kažete?* Boris: *Teram traktor na divlje, jer nemam novaca da položim za traktor, ne za auto!* Slična je situacija i kod Borisovog i Lenkinog sina: Matija: *I ne znamo šta je godišnji odmor da odemo negdje, nama je godišnji odmor sediti u kući.*

Intervjuist: *Čega se morate odricat, kažete da je loša ekonomska situacija?*

Lenka: *Svega, čega? Svega. Prvo nemaš ni odjeću si priuštiti, normalno ak si kupiš jednom u godini nešto ti si zadovoljan, a o štošta drugom da se ne priča. Ja ne mogu reć da sam željna sad nečega ili nešto, imaš u bašti sve, svoje proizvedeš, imaš u zamrzivaču prasice, imaš svoje svinje, sve imaš svoje... ali kažem možda bi nekad eto, dođe ti unučad pa ne možeš njemu priuštiti da mu daš. Eto, ali kažem samo da je malo malo veća ta plaća to bi bilo sve. Jer nismo mi, neki da smo raskalašni ili da smo... skromno živimo.*

Najveći nedostatak kućanstvu je Lenkina nezaposlenost, jer, kako sama kaže sa „meni daj evo pet tisuća kuna [mjesečnog prihoda], imala bi dva kredita, ja bi sve stigla, sve - jer znaš si rasporedit“:

Intervjuist: *Što vam najviše fali od tih stvari koje vam nedostaju? Šta vam je najteže?*

Lenka: *Mislim sama sam ti rekla šta mi fali... ne znam. Meni poso fali,*

to mi fali. Intervjuist: *Da.* Lenka: *Da, samo mi to fali. Da imam poso bilo bi sasvim drugačije. Puno lakše bi bilo i prvo njemu, zato što je takav, bolestan.*

Al opet štaš ideš kako moraš, razumiješ? Ništa drugo. Intervjuist: *Znači kažete*

da ste morali na odjeći štediti? Lenka: *I na odjeći i nekad i na hrani. Što kaže nekad bi pojeo voćku i sve.*

Kućanstvo ne može očekivati financijsku pomoć ni od koga, jer nema obitelji ili rodbine koji bi im mogli pomoći, te žive u siromašnom kraju iz kojega se ljudi iseljavaju, u selu sa staračkim stanovništvom.²⁹⁹

Lenka: *Nema šanse, na koga da se oslonim kad nemaš nikog... kad svi tako žive. Tko da mi pomogne? Moji su preko, šta imam od njih? Mama ima malu mirovinu, nema šanse, ona nema ni kad pretvorim ode, da li ima 110 eura. Šta ću ja od nje tražit? Nema šanse. Mislim prvo nisam naučila da tražim. Ja bi najsretnija bila kad bi imala moj posao.*

Borisova i Lenkina odrasla djeca, i sama niskih kapitala i završenih nižih kvalifikacija nisu u mogućnosti pomagati roditelje i kućanstvo se, kao i ranije, da bi opstalo mora oslanjati na svoj rad i svoje poljoprivredne resurse:

Lenka: *Ma nema šanse, gdje će mi pomoć, kćerka ne radi, zet sam radi, mali ide u školu, treći razred. Jednog đaka ima, sad je dala samo tisuću kuna za*

²⁹⁹ Lenka: *Tu je nekad bilo milina žviti [u socijalizmu], sad kad pogledaš - sad je ovdje kuća prazna ispred mene, iza mene prazna, tu je svaka druga prazna, ljudi umiru, a nema ko da živi, djece nemaju. Evo i ova žena je umrla, nema - svaka druga, eno i ona isto - jedna ima puna, pa onda opet prazna, pa tako.*

knjige. Samo za knjige i svaki dan nešto traži, svaki dan. Sin radi, kažem ti, u [grad], u kreditu je.

Nizu strukturno nepovoljnih uvjeta kojima je kućanstvo izloženo Boris i Lenka dodaju i etničku pripadnost, navodeći kako je u području (i inače vrlo slabo razvijenom) osobama srpske nacionalnosti posebno teško naći posao:

Lenka: Ja kažem ne treba mi ništa, samo poso. (...) Ali kažem mi kao općina nismo prispjeli nigdje. Jer opština nam je [ime općine sa većinom srpskim stanovništvom], ne možemo, gdje god se pojaviš kao takav, ne možeš dobit poso, ne možeš, jednostavno nisi... ne znam šta bi rekla.

Dok su neki članovi kućanstava ozbiljno narušenoga zdravlja i pitanje je koliko će još moći raditi („Boris je bolestan, stvarno je sad imao operaciju srca, on je skoro mjesec dana bio na bolovanju. I šta, da nema to radno mjesto - kak da živim, gdje da idem? Za Njemačku ja sa 50 godina da idem, tko će me?“), izbjegavanje psihološkog i emocionalnog stresa i nastavak podnošenja života „iz dana u dan“ nameće se kao nužnost u ovom kućanstvu:

Boris: Ma ja, ja je jako lako isplaniram [budućnost], samo nema od tog ništa. Lenka: (smijeh) Boris: Ja nju isplaniram... Lenka: Svašta planiramo, al teško ostvarimo. Boris: Super sve, al nigdje ništa, nemam odakle početi, nemam, da ti iskreno kažem. (...) Lenka: Samo zdravlja da ima! Da imaš ne znam šta opet kule gradove, ako nemaš zdravlje, opet - džaba ti i to. (...) Što kažem, neće mi trebat još malo možda ni ovo, tko zna kakva vremena idu i šta će to bit još...

Dakle, horizont budućnosti kod ovoga kućanstva je nesiguran i ne može se planirati, te je ograničen na nade za zdravlje članova kućanstva.

5.6.3. Zaključak o životnim strategijama preživljavanja

Životne strategije preživljavanja su obrasci praksi agenata usmjereni njihovom opstanku u *strukturno izrazito nepovoljnim okolnostima*. Temeljne su odlike ovih strategija, u odnosu na druge, gotovo potpuni *izostanak kapitala* koji se mogu razmjenjivati za druge kapitala te naglašeno *sužavanje horizonata potreba*, odnosno, *ograničenja mogućnosti agenata u sferi potrošačkih praksi*. Kod ovih strategija izraženo se pojavljuju i devalvacije te deaktivacije kulturnih kapitala, pogotovo uslijed nepovoljnih utjecaja postsocijalističkih transformacija te tijekom ekonomske krize. Agenti sa životnim strategijama preživljavanja

često ne očekuju znatnija poboljšavanja svojih uvjeta života, već imaju prakse usmjerene održavanju svakodnevnoga fizičkog i materijalnog opstanka kućanstva.

Agenti sa strategijama preživljavanja, u usporedbi sa onima u drugim strategijama, imaju radikalno ograničene prakse svakodnevne potrošnje. Ova kućanstva ne mogu u potpunosti zadovoljiti čak ni dio najosnovnijih potreba što može uključivati odricanje u količini i kvaliteti hrane, nemogućnost kupnje dijela potrebnih lijekova, smanjivanje režijskih troškova, izostanak kupnje novog namještaja i kućanskih aparata itd. Ograničenja mogućnosti u području potrošnje znače da će se kućanstva sa strategijama preživljavanja truditi osiguravati dio osnovnih potreba uz što manju potrošnju novca - dekomercijalizirajući dobra i usluge, kada to mogu. Ovo znači da će agenti sa strategijama preživljavanja primjerice, proizvoditi vlastitu hranu ili nastojati zaprimati hranu preko mreža socijalnog kapitala - pogotovo obitelji, snalaziti se u nabavci drva za ogrjev, popravljati umjesto kupovati novi namještaj i kućanske aparate, obavljati sami sve vrste rada koje mogu, umjesto da ih plaćaju itd.

Praktički „na svakom koraku“ susreće se pritisak siromaštva i manjka kapitala koji znači pritisak „nužnosti“ odricanja, *nemoć* agenata za ostvarivanje načina života koji omogućuju više razine kapitala (Bourdieu, 1984; Bourdieu i sur., 1999). Sva dobra i usluge koje ne spadaju u najnužnije još se radikalnije režu - mnogi agenti odriču se bilo kakvih izlazaka iz kućanstva koji bi uključivali novčani trošak poput sjedanja u kafiću na kavu, odlazaka u kino, a izleti i putovanja praktički su za ove agente sasvim izvan *horizonta mogućeg*. Znatno broj kućanstava sa strategijom preživljavanja, u ovom istraživanju, nema dovoljno ekonomskog kapitala da bi posjedovali automobil.

Zbog važnosti lokalne sredine drugi kriterij klasifikacije ovih strategija je *urbani ili ruralni karakter naselja* u kojem agenti žive. Naime, u kućanstvima sa ruralnom strategijom preživljavanja proizvodnja hrane za vlastite potrebe omogućava podmirenje velikog dijela osnovnih potreba uz vlastiti rad, proizvodnju za vlastite potrebe. Zbog velikog značaja ovih praksi i njihove posebno istaknute pozicije, ruralne su strategije preživljavanja zadobivale specifičan ruralni karakter.

Konačno, s obzirom da kućanstva u ovako zacrtanim uvjetima života na sve načine koji su im dostupni pokušavaju preživjeti i osigurati što prihvatljivije uvjete i način života, treći kriterij klasifikacije odnosi se na najvažnije *strateške elemente za preživljavanje*. Strateški elementi istaknuti u preživljavanju povezani su sa dispozicijama, praksama, kombinacijama praksi i tipovima ekonomskog polja aktivnosti (formalno i neformalno). Kako kućanstva klasificirana u ovu strategiju ne raspolažu dovoljno visokim obujmom iskoristivoga

ekonomskog i kulturnog kapitala da bi na njima temeljili strategiju, jedini kapital koji sudjeluje u klasifikaciji je socijalni kapital solidarnosti (oslanjanje na razne vrste pomoći drugih).

Tako se životne strategije preživljavanja u *urbanom okruženju* u ovom istraživanju dijele na:

1. *Životne strategije preživljavanja uz dugotrajno radikalno ograničavanje potreba;*
2. *Životne strategije preživljavanja uz udruživanje resursa više generacija obitelji kroz život u jednom kućanstvu;*
3. *Životne strategije preživljavanja temeljene na socijalnom kapitalu solidarnosti;*
4. *Životne strategije preživljavanja na temelju poduzetničkog rada sa produljenjem radnog vremena;*
5. *Životne strategije preživljavanja oslanjanjem na socijalnu pomoć;*
6. *Životne strategije preživljavanja formalnim i neformalnim radom uz oslanjanje na socijalni kapital solidarnosti;*

U *ruralnom okruženju* strategije se dijele na:

1. *Životne strategije preživljavanja uz samoopskrbu, oslanjanje na državne mehanizme redistribucije i neformalni rad;*
2. *Životne strategije preživljavanja uz samoopskrbu i formalni rad.*

Generalno niski ukupni obujam kapitala ovih kućanstava jasno je vidljiv u području ekonomskog kapitala. *Ekonomski kapital* kućanstava sa strategijom preživljavanja najniži je od svih intervjuiranih kućanstava. U dijelu slučajeva kućanstava sa životnom strategijom preživljavanja zabilježeno je formalno zaposlenje, no radilo se o plaćama sa kojima se ne mogu ostvarivati dovoljni prihodi za izdizanje kućanstva iz uvjeta života u kojima je moguće tek preživljavanje. Iskazani redoviti mjesečni formalni prihodi u istraživanju kreću se u rasponu od 2000 do 6000 kuna, to jest od 500 do 1400 kuna po članu kućanstva.³⁰⁰

Ova kućanstva ne posjeduju imovinu koju bi mogli profitabilno prodati ili davati u najam: u principu, posjeduju samo nekretninu u kojoj žive a dio ne posjeduje niti jednu nekretninu, niti vrijedna zemljišta.³⁰¹ Nadalje, ova kućanstva ne raspolažu ušteđevinom koja

³⁰⁰ Prihodi od 500 do 1400 kuna po članu kućanstva nalaze se ispod praga rizika od siromaštva ili tek nešto malo iznad (<https://web.dzs.hr/arhiva.htm>, *Pokazatelji siromaštva u 2014.*). Valja napomenuti kako se najviša zabilježena prosječna formalna primanja po osobi kod kućanstava u istraživanju odnose na kućanstva koja su imala značajne dodatne mjesečne novčane rashode, dakle, plaćanje najamnine za podstanarstvo (p2 i p6), plaćanje otkupa stanarskog prava (p. i p10) ili kredit u banci (p3, p11 i p15), što čini njihov realan novčani iznos, koji im ostane za život, nižim od onoga koji se promatra u kategoriji dohotka.

³⁰¹ Vlasništvo nad nekretninom kod slučajeva u istraživanju posljedica je ili obiteljskog naslijeđa (p3, p5, p12, p13, p14) ili otkupa u socijalizmu dodijeljenoga stanarskog prava (p1, p10). U drugim slučajevima stanovanje je osigurano kroz najam po tržišnoj cijeni (p2 i p6), ostvarivanje prava na socijalne stanove u okviru programa socijalne pomoći (p7, p8), te kao neslužbeno pravo stanovanja bez plaćanja najma - pomoć prijatelja na temelju socijalnog kapitala (p9). U samo jednom je slučaju zabilježena kupnja nove nekretnine - p4 (uz pomoć

bi mogla poslužiti za veće investicije ili riješiti situacije većih izvanrednih troškova. Konačno, ova kućanstva ili nisu u mogućnosti posjedovati registrirani automobil, ili imaju automobil vrlo male vrijednosti (u usporedbi s agentima u drugim kategorijama strategija upadljivo manje često imaju automobile, te su automobili manje vrijednosti).³⁰²

U odnosu na kućanstva sa drugim strategijama, skupina kućanstva sa strategijama preživljavanja općenito ima *manji obujam kulturnog kapitala* i - jednako važno - posebno često se pojavljuju *deaktivirani kulturni kapitali*. Među kućanstvima sa strategijom preživljavanja, od svih intervjuiranih, zabilježeni su jedini slučajevi odraslih osoba u radno sposobnoj dobi sa završenom samo osnovnom školom te upadljivo veći udio osoba sa trogodišnjom srednjom školom i niskim kvalifikacijama nego kod drugih kategorija strategija. Ipak, kućanstva sa strategijama preživljavanja mogu imati i odrasle članove sa srednjim razinama institucionaliziranoga kulturnog kapitala pa čak i visokoškolskim diplomama (slučajevi p4, p9, p10, p13). Posljednji se slučajevi odnose na kućanstva u kojima kulturni kapitali ne mogu donositi ekonomski povrat, dakle na deaktivirane kulturne kapitale.

Deaktivacije kulturnog kapitala odnose se na gubitak posla i radnih mjesta koje je slijedila nemogućnosti ponovnog zapošljavanja na temelju kvalifikacija i posebno su čest slučaj kod strategija preživljavanja. U ovome istraživanju gore navedene situacije iskusili su članovi većine kućanstava sa strategijom preživljavanja. Deaktivacije kulturnog kapitala događale su se, uglavnom, uslijed ekonomskih restrukturiranja te promjena odredbi radnog zakonodavstva i pravila i institucionalnih praksi umirovljenja tijekom postsocijalističke transformacije i ekonomske krize.

Poseban razlog deaktivacije kulturnog kapitala utvrđen u ovome istraživanju prisutan je samo kod žena i radi se o *pritisku rodnih očekivanja*, tj. o nametanju uloge „majke-kućanice“. Naime, uslijed direktnog pritiska tradicionalnih, odnosno, patrijarhalnih

otpremnine kupljen stan male kvadrature i cijene za jednu osobu), a u drugim slučajevima ideja kupnje stana je sasvim izvan horizonta mogućeg (p2, p7, p8, p9).

³⁰² Dakle, od ukupno četrnaest kućanstava kategoriziranih u strategije preživljavanja u ovom istraživanju, njih osam nije posjedovalo automobil, četiri su posjedovala registrirani automobil (p4, p5, p9 i p10), a dva su kućanstva posjedovala automobil kojega su ostavila neregistriranim zbog ekonomskog troška (p3 i p13). U slučaju da su kućanstva sa strategijom preživljavanja posjedovala automobil, radilo se o najstarijim i najmanje vrijednim vozilima u istraživanju - po podacima prikupljenim anketnim upitnikom, o vozilima u vrijednosti do 1000 eura. Registrirani automobil posjedovala su ona kućanstva sa strategijama preživljavanja kojima je bio nužan za obavljanje plaćenog rada (formalnog ili neformalnog) i gdje nisu postojale druge mogućnosti prijevoza do mjesta gdje članovi kućanstava moraju putovati (javni prijevoz, bicikl, odlazak na rad pješice). Zadržavanje vlasništva nad automobilom nije se smatralo samorazumljivim, već troškom koji treba opravdavati: Živko (p9): *I to nam je trošak, već je žena vikala: „Ma daj to odjavi!“ ali, reko: „Kako?“ - kad ti treba. Nekad ti zatreba a nemaš, nemoš ništa, moraš imat ga. Jednostavno... a kad dođe... stvarno više... odjaviti ili ga prodat, ili ga... bacit u smeće. // Nora (p4.): *To mi je jedino luksuz, taj autić koji je star četrnest godina, kojeg vam nedam! // Vinka: *Samo se bojim auta odreći, auta se još nisam odrekla (...) kojeg ne znam uopće kak ću registrirat u dvanaestom mjesecu, ne znam kako.***

očekivanja članova obitelji događale su se trajne deaktivacije kulturnog kapitala kroz koje su žene počele obavljati isključivo rad u kućanstvu, oko kućanstva (proizvodnju hrane za vlastite potrebe) i brigu za djecu - posebno u slabije razvijenim ruralnim područjima (p7 i p13; donekle i kod p11 i p12).³⁰³

Također, razlozi deaktivacije kulturnog kapitala koji se učestalo pojavljuju kod kućanstava sa strategijom preživljavanja su i *ozljede i bolesti*, dakle, *nesposobnosti za rad* koje su prekinule radne trajektorije agenata (u slučajevima p3, p5, p7, p8, p9 i p12) kroz: prijevremena umirovljenja, otkaze, te produljena bolovanja sa minimalnim naknadama. U kategoriji nesposobnosti za rad zbog tjelesnog oštećenja treba naglasiti da su neki agenti morali godinama čekati rješenja o svom statusu bez ostvarenih prava, osim eventualno minimalnih socijalnih naknada.

Uslijed niskih, devalviranih i deaktiviranih institucionaliziranih kulturnih kapitala, za agente sa strategijama preživljavanja, važne su i razne *utjelovljene vještine i tjelesne sposobnosti* (posljednje se odnose na zdravlje, snagu, izdržljivost u radu, itd.). Ovo se odnosi, primjerice, na različite zanatske i majstorske vještine koje zahtijevaju određena tehnička umijeća na razini polukvalificiranih i kvalificiranih zanimanja, ali i mnoge druge (u strogom smislu „netehničke“) utjelovljene vještine i tjelesne sposobnosti poput poljoprivrednih vještina, čuvanja djece, čišćenja i kuhanja, jednostavnog fizičkog rada, itd. Ovakvi resursi mogu biti zamjenjivi za novac ili dobra i usluge u neformalnom sektoru ekonomije „na crno“. Nekim kućanstvima ovakve vrste rada mogu osiguravati značajne prihode i dobra za preživljavanje (p8, p9, p13). Također, rad koji omogućavaju utjelovljene vještine i tjelesne sposobnosti može biti korišten za održavanje razmjena koje omogućuje socijalni kapitala solidarnosti uz često asimetričnu recipročnost - zaprimanje veće vrijednosti nego što je uloženi rad (primjerice, sitna pomoć „oko kuće“).

Socijalni kapital solidarnosti može biti od iznimne važnosti za uvjete života kućanstava sa strategijom preživljavanja. Pomoć mreža obitelji, rodbine, kumova i prijatelja može značajno doprinijeti načinu života agenata sa strategijom preživljavanja, čak i ako članovi njihovih mreža socijalnog kapitala i sami nemaju velike količine kapitala. Naime, socijalni kapital solidarnosti omogućuje agentima sa strategijom preživljavanja mobilizirati značajne količine kapitala, resursa, dobara, usluga i podrške u odnosu na njihove uvjete

³⁰³ Ova kategorija ne obuhvaća žene koje nikada nisu imale plaćeno zaposlenje, ili su prestale sa plaćenim zaposlenjem i prihvatile dugotrajnu nezaposlenost, ako u intervjuima nije zabilježeno kako je postojao pritisak članova obitelji i tradicionalnih očekivanja na odustajanje od plaćenog rada i posvećivanje tradicionalnim „ženskim ulogama“, već se navode drugi razlozi. Ovo se opširnije komentira u dijelu koji se bavi rodnim asimetrijama kod strategija preživljavanja.

života. Sva kućanstva u istraživanju primala su neke vrste pomoći putem socijalnog kapitala solidarnosti, od kojih su najznačajnije pomoći u: hrani, novcu, posudbama novca, nalaženju poslova za zaradu na „crno“ i za zaradu „na sivo“, nalaženju kupaca za poljoprivredne proizvode, direktnoj razmjeni rada za novac ili dobra, čuvanju djece, nalaženju „veze“ za zaposlenje, emocionalnoj pomoći, doniranju odjeće, doniranju kućanskih aparata i namještaja i drugim oblicima pomoći.

Kod *velikih padova u razinama kapitala* koji se interpretiraju kao situacije izvana nametnute nesreće i „nevolje“ (uključujući otkaze, razvode i smrti članova kućanstava), socijalna mreža može reagirati sa posebno snažnim praksama pomoći motiviranim razumijevanjem i empatijom prema onima koji su se u takvim situacijama našli (posebno istaknuto u slučajevima p4, p9 i p10).³⁰⁴ U ovom smislu treba napomenuti kako su posebno značajni socijalni kapitali solidarnosti oni koji se odnose na proširenu obitelj i rodbinu, te u nekim slučajevima kumove (simboličku rodbinu), najbolje prijatelje, i druge poznate osobe sa posebno razvijenim kapacitetom dispozicija razumijevanja i empatije (vidi npr. p4, p8 i p10). Obitelj i rodbina ostaju najznačajniji izvor pomoći te mnoga kućanstva, koja se ne mogu osloniti na obitelj i rodbinu, imaju manje šanse za primanje redovite novčane pomoći i pomoći u hrani.³⁰⁵

Jedine investicije u kapitalu zabilježene kod ovih agenata su *investicije u socijalni kapital* (osim kulturnog kapitala djece, uglavnom regularnog obveznog školovanja). Investicije u socijalni kapital, naime, često zahtijevaju tek minimalni ekonomski kapital (eventualno sitni pokloni, trošak prijevoza do rodbine i prijatelja koji ne žive u istom mjestu), a mogu osigurati veće povrate ekonomskog kapitala (okvirno nabrojene u gornjem tekstu). Pomoć koju ovi pojedinci i kućanstva dobivaju, u većoj se ili manjoj mjeri može nastojati reciprocirati radnim praksama, pogotovo u slučajevima kada pomoć ne dolazi od najbliže obitelji, već od manje bliskih osoba, kao i u situacijama kada je razmjena radnih praksi očekivana (npr. sudjelovanje u radnim aktivnostima proizvodnje hrane).

Kućanstava sa strategijom preživljavanja u pravilu ne posjeduju politički kapital ili socijalni kapital neformalnih veza koji bi mogao omogućiti rastvaranje mehanizama zatvaranja i rezultirati zaposlenjima te povlaštenom pristupu različitim državnim i društvenim

³⁰⁴ Pritom se može primijetiti i *erozija* jednog dijela socijalnog kapitala - onoga najviše vezanog za status i profesionalnu instrumentalnu dimenziju (vidi p4).

³⁰⁵ Utoliko, teškoće značajnijih poboljšanja položaja socijalnim kapitalom za pojedince i kućanstva mogu nastati u onim slučajevima u kojima imaju mali broj živuće najbliže obitelji i rodbine na koju se mogu osloniti i/ili kada su obiteljski odnosi značajno narušeni (p5, p6, p10, p11, p12), te kada i živuća obitelj i rodbina imaju izuzetno niske kapitalne i već su morali pomagati u kriznim situacijama, trošeći svoje „zalihe“ kapitala (p2, p7). One se moraju nadoknaditi drugim oblicima socijalnog kapitala, drugim praksama i/ili dodatnim redukcijama potrošnje.

resursima. Ovo isključuje agente iz mogućnosti stjecanja usluga, prava, resursa, zaposlenja koje su omogućene agentima koji te kapitale imaju. Ipak, kod dijela mlađih članova ovih kućanstava u urbanim kontekstima akumulacija socijalnog kapitala, to jest, razvoj mreže kolega makar iz kratkotrajnih i privremenih zaposlenja, stručnog usavršavanja ili volontiranja, istaknute su kao važne za povećavanje šansi pronalaska i zadržavanja formalnih i neformalnih poslova.

Nepovoljne su se strukturne okolnosti kod slučajeva obuhvaćenih istraživanjem pogotovo odnosile na mjesta stanovanja u *slabije razvijenim i manjim naseljima u manje razvijenim područjima Hrvatske*. Takva su mjesta stanovanja ograničavala šanse za poboljšavanje uvjeta života pojedinaca i kućanstava kombinacijom nepovoljnih strukturnih faktora. Ovo se odnosi na mali broj i „snagu“ poduzeća i općenito ekonomskih djelatnosti u području, osobito izražene mehanizme zatvaranja u javnim institucijama pa i u privatnim firmama, loše opće stanje likvidnosti lokalnog formalnog i neformalnog tržišta, stariju dob i lošiji standard stanovnika, itsl.³⁰⁶ Ukratko, nepovoljne okolnosti kod kućanstava sa strategijom preživljavanja u ovom se istraživanju odnose pogotovo na mjesta stanovanja u *slabo razvijenim, osiromašenim i iseljeničkim naseljima i područjima u Hrvatskoj*.

Ovakva su područja, uglavnom, već tijekom postsocijalističke transformacije doživjela značajna nazadovanja ekonomskih sektora poput proizvodnje, pri čemu je propao dio poduzeća te je radikalno smanjena zaposlenost u velikim industrijskim pogonima i velikim poljoprivrednim kombinatima, bez značajnijih supstitucija novim ekonomskim prilikama (vidi Lovrinčević, 2002). Takav pad zaposlenosti neminovno je doveo do devalvacije kulturnih kapitala velikog dijela stanovništva tijekom postsocijalističke transformacije i deaktivacije kulturnih kapitala za onaj dio koji se nije mogao ponovno zaposliti. Navedeno je rezultiralo padom u *kolektivnoj trajektoriji* (Bourdieu, 1984, 112) velikog dijela industrijskog radništva i popratnih djelatnosti, dakle, čestim slučajevima dugotrajne formalne nezaposlenosti, pronalaskom drugoga formalnog posla bez korištenja kvalifikacija (jednostavna zanimanja sa minimalnim plaćama) i prijevremenim umirovljenjima. U generalni obrazac *deaktivacije*

³⁰⁶ Skup navedenih okolnosti ima negativne posljedice na niz faktora koji direktno i indirektno utječu na uvjete života kućanstava u Hrvatskoj. Primjerice na manji broj dostupnih poslova u različitim segmentima formalnog sektora ekonomije, niže prosječne plaće, nižu vrijednost nekretnina i zemljišta koja kućanstva posjeduju, nižu cijenu usluga koje mnogi obrti mogu postići itd. Život u naseljima i u područjima u kojima su politički kapital i socijalni kapital neformalnih veza izrazito prisutni kao čimbenici mehanizama socijalnog zatvaranja, također je nepovoljan uvjet života i prepreka napredovanju onih koji te kapitale nemaju, poput kućanstava sa strategijom preživljavanja. Ovo im može onemogućiti pristup i zaposlenje u javnom i državnom sektoru, ali i u mnogim privatnim poduzećima, te otežati i usporiti ostvarivanje prava na različite socijalne, državne i medicinske usluge (u odnosu na one koji ove kapitale posjeduju).

kapitala tijekom postsocijalističke transformacije uklapa se u ovome istraživanju otprilike pola kućanstava sa strategijama preživljavanja.³⁰⁷

U drugom dijelu slučajeva nailazimo na kućanstva čije su strategije preživljavanja posljedica *deaktivacija kulturnog kapitala tijekom ekonomske krize*. Pritom su bile prisutne deaktivacije ne samo nižih, već i srednjih te visokih kulturnih kapitala (otkazima i prijevremenim umirovljenjima).³⁰⁸ Ovi su slučajevi deaktivacije viših kulturnih kapitala, uz kombinaciju sa drugim nepovoljnim faktorima, rezultirali situacijama u kojima su se i pojedinci i kućanstva sa prethodno znatno povoljnijim uvjetima životima našli u nužnosti strategija preživljavanja.

U svim primjerima strategije preživljavanja u ruralnom okruženju koja su prisutna u istraživanju, članovi kućanstava su tijekom postsocijalističkih transformacija izgubili formalna zaposlenja, osim u jednom u kojemu se radilo o privatnom radu u selu. Ovi su gubitci formalnih zaposlenja u nekoj mjeri „vratili“ kućanstava sa ruralnom strategijom preživljavanja na život obilježen njihovim lokalnim (seoskim) prilikama, na način koji odgovara zaustavljanju modernizacije o kojoj za postsocijalističke zemlje izvještavaju Rose (1994) i Burawoy (2001).

Nadalje, kod kućanstava sa strategijom preživljavanja izraženo su prisutne i situacije ne samo deaktivacije nego i *nemogućnosti početne aktivacije kulturnih kapitala mlađih članova kućanstava u razdoblju ekonomske krize* (prvih zapošljavanja koja bi odgovarala postignutim kvalifikacijama).³⁰⁹ U ruralnom okruženju, uključenje u polje formalne ekonomije u istraživanim kućanstvima bila je primarna aspiracija mlađih članova/ica kućanstava sa

³⁰⁷ U ovom istraživanju to su: p1 (Davor - prijevremeno umirovljenje zbog propasti tvornice); p3 (Goran - prijevremeno invalidsko umirovljenje nakon smanjenja broja radnika, podizanja radnog opterećenja oko 60% iznad regulative i srčanog udara agenta); p8 (Marija - dugotrajna nezaposlenost nakon propasti poduzeća); p11 (Jegor - dugotrajna nezaposlenost nakon propasti poduzeća); p12 (Snježa - kvalifikacija obezvrijeđena već pri završetku školovanja urušavanjem gospodarskog polja u kojemu je vrijedila); p13 (Mate - dugotrajna nezaposlenost nakon propasti poduzeća); p14 (Boris i Lenka - dugotrajna nezaposlenost nakon propasti poduzeća). Na ovo se može dodati gubitak posla u vrijeme rata i neiskoristivost diplome uslijed opće ekonomske kontrakcije polja za koju je vrijedila (p3, Agata), te prijevremeno umirovljenje iz vojne ili policijske službe po sili zakona (p9, Živko). U svim navedenim scenarijima kulturni kapital je deaktiviran zbog društveno-ekonomskih promjena te ga agenti više nisu uspjeli koristiti na formalnom tržištu.

³⁰⁸ U ovom istraživanju to su: p4 (Nora - otkaz s otpremninom tri godine prije prve dobi za prijevremeno umirovljenje, uslijed smanjivanja administrativnog osoblja u privatiziranoj firmi); p9 (Ana - otkaz za vrijeme Aninog bolovanja uslijed „guranja“ druge osobe na njezino radno mjesto preko političkog kapitala tijekom ekonomske krize); p10 (Vinka - otkaz i prijevremena mirovina, uslijed zamjene radnog mjesta drugom osobom - na programu stručnog usavršavanja).

³⁰⁹ U istraživanju su ovakvi slučajevi prisutni kod: p3 (Iva - nakon više godina čekanja zaposlena je tek privremeno, posebnim manevrom članova kućanstva koji je uključio socijalni kapital neformalne veze te pozivanje na simbolički kapital) i p8 (Marija i Darko - kvalifikacija devalvirana po završetku srednje škole, slabljenjem gospodarskog polja dovršenim tijekom ekonomske krize te propašću/redukcijom broja zaposlenih u poduzećima na koja se „ciljalo“).

strategijom preživljavanja, ograničenog uspjeha zbog uočljive prisutnosti uglavnom niskih - srednjih postignutih kvalifikacija, života u nerazvijenim područjima, kao i izostanka kapitala neformalnih veza i političkog kapitala kojim bi se zaposlenja mogla „pogurati“. Prekarni, loše plaćeni, sezonski, povremeni formalni rad i neformalni rad zabilježeni su kao rezultat ovakvih okolnosti među mlađim članovima/icama kućanstava sa strategijom preživljavanja.

Konačno, nepovoljne se okolnosti ovih kućanstava odnose i na restriktivna pravila za ostvarivanje prava na pomoć u sustavu socijalne skrbi i niske novčane iznose različitih socijalnih naknada (primjerice kod dugotrajnog bolovanja), te na teškoće u ostvarivanju drugih socijalnih prava (npr. invalidska mirovina) koje kućanstva sa strategijama preživljavanja mogu susresti. Konačno, na najširoj razini, nepovoljne strukturne okolnosti se odnose na općenito niske razine mirovina, pogotovo prijevremenih, minimalnih i obiteljskih mirovina, kao i općenito niske razine plaća, posebno za kvalifikacije stečene trogodišnjim strukovnim obrazovanjem i niže.

U primjerima životnih strategija preživljavanja u istraživanju nalaze se i slučajevi izrazite *rodne asimetričnosti*. Ovo se prije svega odnosi na pojavu nekonsenzualnih strategija kućanstava kod slučaja p7 (bivši partner) te kod slučaja p12. Slučaj p7 primjer je prisilnog ograničavanja žene u njezinoj individualnoj životnoj strategiji, bez mogućnosti ravnopravnog sudjelovanja u formiranju strategije kućanstva. Naime, muška je individualna rodna strategija u navedenom slučaju bila radikalna vrsta neupitno tradicionalne strategije (vidi Derado i sur., 2020) koja je uključivala očekivanje podređenosti žene u kućanstvu i prijetnju nasiljem u slučaju da takva podređenost izostane. Ovaj slučaj vrlo je bitan za promišljanje radikalne rodne asimetrije u terminima životnih strategija. Naime, navedena je radikalna rodna asimetrija rezultirala smanjivanjem individualnih kapitala agentice: deaktivacijom kulturnog kapitala i zamjenom s njim povezanih dispozicijama (prisilno) okrenutim sferi kućanstva i kućanskog rada, situacijom dugotrajne lišenosti vlastitog ekonomskog kapitala, te izostankom akumulacijom novog i propadanjem dijela prije stečenog socijalnog kapitala. Ovaj je proces rezultirao radikalnim smanjenjem moći agentice za samostalno društveno-ekonomsko djelovanje. Nadalje, iskustvo dugotrajne asimetrije moći u kućanstvu i izostanka slobode djelovanja osim smanjenja kapitala za djelovanje, doveo je i do sužavanja aspiracija i očekivanja agentice od svoje trajektorije. Ovi se elementi habitusa nisu značajnije promijenili niti nakon agentičinog prekidanja izrazito patrijarhalnoga partnerskog donosa i dolaska u novi partnerski odnos obilježen konsenzualnim oblikom strategije.

Iduće područje koje je potrebno istaknuti iz rodne perspektive na strategije pojedinaca i kućanstava tradicionalna su očekivanja u dijelu ruralnih kućanstava. Naime, tradicionalna

rodna očekivanja u partnerskim odnosima i u patrimonijalno proširenim obiteljima (partnerovi roditelji) su u više slučajeva potaknula žensku neaktivnost u formalnoj ekonomiji ili ju direktno onemogućila (p11, p12 i p13). Ovo se u jednom slučaju odnosi na gotovo potpuni izostanak sudjelovanja partnera u kućanskim poslovima i svakodnevnoj brizi za djecu koji ženu bez podrške obitelji te bez mogućnosti ostavljanja djece u vrtiću praktički prisiljava na vezanost uz kućanski rad i proizvodnju hrane za potrebe kućanstva jer ne ostaje vremena ni za što drugo (p12).³¹⁰ U drugom se slučaju ovo odnosi na pritisak partnerovih roditelja ka obavljanju tradicionalnih rodnih radnih uloga po kojima se žena posvećuje brizi za djecu i kućanstvu uz obavljanje mnogih radnih praksi u području proizvodnje za vlastite potrebe i štedljivom kuhanju (p13). Treći slučaj (p11) naglašava važnost strukturnih faktora lokalnih sredina u kojima agenti žive - uz manje prilika za zaposlenje, lošu prometnu povezanost i visoke cijene, a nisku dostupnost vrtića u kućanstvu sa tradicionalnim rodnim odnosima ženi koja je iskusila internalizaciju tradicionalnih uloga i u odrastanju „logičnije“ je ostati kući sa djecom te se posvetiti kućanskim poslovima i proizvodnji hrane za vlastite potrebe.

U kategoriji ruralnih strategija kućanstava zabilježeni su i rodni sukobi unutar kućanstava obilježeni ženskim nezadovoljstvom i pritiscima za aktivaciju partnera u profitabilnijim vrstama neformalnog ili formalnog rada nego što su oni koje obavljaju. Ovo može biti pogotovo izraženo obilježje kućanstava u kojima muškarac neformalno radi u socijalnoj ekonomiji (obavlja usluge i pomaže susjedima, prijateljima, suseljanima) što može uključivati velik dio neplaćenog rada i potrošnju vremena u novčano neproduktivnom druženju „po selu“.

Kod malih naselja sa izrazito ruralnim obilježjima nailazimo na odrasle članove kućanstava - prvenstveno muškarce - sa habitusima i praksama izrazito vezanima uz lokalnost sela, seoske resurse i način života. Ovi agenti nisu iskazivali ambicije i aspiracije za traženje potencijalno profitabilnijih neformalnih ili formalnih poslova u gradovima. U ovim slučajevima može se govoriti o cjeloživotnoj prilagodbi habitusa na potpuno ruralni, u nekom smislu predmoderni način života.

Konačno, kod strategija preživljavanja, češće nego u drugim strategijama, pojavljuju se značajnije asimetrije u obavljanju kućanskih poslova i kod, uglavnom, konsensualnih strategija. Ovo može biti pogotovo naglašeno kod muških ozljeda i invaliditeta (p3, p5, p8), što upućuje na literaturu koja donosi zaključke o muškom gubitku identiteta, samopoštovanja

³¹⁰ U ovom smislu primijećene su razlike u dispozicijama kod nešto starijih žena prisutnih u istraživanju koje su socijalizirane u vremenu socijalizma i bile zaposlene, i onih mlađih, koje su socijalizirane u vrijeme tranzicije i nisu prikupile radno iskustvo prije udaje i rođenja djece. U prvom slučaju radilo se o izraženoj želji da se i nakon gubitka posla u tranziciji nađe novi stalni ili sezonski formalni posao, a u drugom slučaju takva želja izostaje.

i slabim mogućnostima prilagođavanja na uloge i radne zadatke u kućanstvu nakon gubitka plaćenih poslova (Burawoy i sur., 2000)

Horizonti budućnosti kod kućanstava sa strategijom preživljavanja gotovo su unificirani u svojoj usmjerenosti na svakodnevno preživljavanje i u nemogućnosti aspiracija prema značajnijim poboljšanjima života. Dok neki mlađi agenti u kategoriji strategija preživljavanja donekle mogu zamisliti budućnost sa boljim uvjetima života, ne mogu ju očekivati za sebe te imaju teškoće u projekciji svoga života u horizont bolje budućnosti. Horizonti budućnosti za starije agente sa strategijama preživljavanja u pravilu su još radikalnije ograničeni i svode se na izdržavanje svakodnevnice obilježene „tihom“ borbom za materijalni i fizički opstanak.

U aspiracijama za budućnost ovih kućanstava uz neizvjesnost i naglašavanje teškog preživljavanja iz dana i dan primjetno je naglašavana nada za očuvanje zdravlja koje je preduvjet i poljoprivrednoj proizvodnji, svim plaćenim radnim praksama te praksama razmjena rada, dobara i usluga. Treba istaknuti ruralne strategije preživljavanja kod kojih, uslijed jakog fizičkog trošenja, zdravlje može biti posebno ugroženo, a tjelesni resursi se mogu pojavljivati kao ključni resurs koji omogućuje opstanak kućanstva.

Konačno, jedine nade za bolju budućnost, kod dijela kućanstava sa strategijom preživljavanja, pojavljuju se u vidu nade za određeni napredak djece - njihovo odmicanje od uvjeta života obilježenih nužnošću i pritiskom teškoća svakodnevnog opstanka.

6. Zaključak

U ovome su radu rekonstruirane životne strategije i strategije preživljavanja u posttranzicijskoj Hrvatskoj. Teorijski okvir rada utemeljen je u Bourdieuovom prakseološkom pristupu strategijama i tradiciji istraživanja strategija pojedinaca i kućanstava (vidi Wallace, 2002). Trideset polustrukturiranih intervjua sa pripadajućim sociodemografskim podacima obrađeni su kao pojedinačni slučajevi životnih strategija. Pritom je rekonstruirano pet različitih strategija, odnosno, različitih obrazaca djelovanja kojima pojedinci i kućanstva u posttranzicijskoj Hrvatskoj nastoje održavati i/ili poboljšavati svoje uvjete života.

U Uvodu ovoga rada početno je obrazložen pristup konceptu strategija kao obrascima praksi koje imaju društvenu logiku koja proizlazi iz kombinacije strukturnih uvjeta i djelovanja pojedinaca i kućanstava kao društvenih agenata. Dolazak do znanstvenih spoznaja o strategijama pojedinaca i kućanstava u Hrvatskoj postavljen je kao temeljna svrha rada s obzirom na mali broj radova koji su obrađivali ovu tematiku, te na izostanak kvalitativno vođenih istraživanja strategija koja bi u obzir uzela cjelokupnu populaciju (dakle, raspon nejednakosti, a ne samo pojedine posebne skupine). U Uvodu ovoga rada navedene su i osnovne karakteristike društvenog razvoja Hrvatske važne za kontekstualizaciju strategija u ovome radu, prije svega posljedice recesijske ekonomske krize („Velike recesije“) i postsocijalističkih transformacija (tranzicije).

Drugo poglavlje rada posvećeno je pregledu istraživanja strategija pojedinaca i kućanstava u razvojnom kontekstu. Cjelokupna tradicija istraživanja strategija kućanstava - od Latinske Amerike u modernizacijskim procesima 1970-ih, preko ranog neoliberalnog razvoja postindustrijskih zemalja 1980-ih do razdoblja postsocijalističkih transformacija - u ovom se poglavlju razmatra s obzirom na društvene procese koji su potaknuli istraživanja strategija te razvojne diskurse koji su jednim dijelom usmjeravali obilježja različitih pristupa strategijama. U okviru ovog poglavlja ističe se i važnost teorijskih odrednica pristupa istraživanju strategija za razvojno promišljanje u sociologiji te povezanost interesa za istraživanje strategija sa razvojnim diskursima i pristupima problemu društvenih nejednakosti.

Treće poglavlje posvećeno je Teorijskom okviru rada. Zbog središnjeg mjesta Bourdieuove teorije praksi u ovome radu detaljno se prikazuje odnos koncepta strategija sa drugim konceptima unutar ovoga teorijskoga pristupa usmjerenog obuhvaćanju društvenog karaktera djelovanja agenata. Pritom se u bourdieuovski rječnik povezan sa strategijama uvodi nekoliko novih pojmova radi prilagođavanja teorijskog okvira hrvatskom kontekstu i

ojačavanja analitičkih mogućnosti pristupa strategijama koji u istraživanje kreće od narativa o praksama i perspektiva agenata (koncepti deaktivacija kulturnog kapitala, horizonata budućnosti i horizonata potreba). Konačno, s obzirom na iskustva iz tradicije istraživanja strategija, te istraživanja nejednakosti i razvojnih obilježja hrvatskog društva, teorijski okvir se nadopunjuje elementima potrebnima za razumijevanje i analitičko obuhvaćanje neformalnih praksi agenata, mehanizama društvenog zatvaranja, te kapitala koji agentima omogućuju iskorištavanje klijentelističkih struktura hrvatskoga društva (Cvetičanin i sur., 2021; Petrić i sur., 2022).

Četvrto poglavlje iznosi metodologiju rada. U njemu se obrazlaže središnje mjesto interpretativnog konstruktivističkog strukturalizma kao principa izgradnje znanja na temelju povezivanja narativa i značenja koje agenti iz svojih društvenih položaja pridaju svojim praksama i društvenoj realnosti sa strukturnim uvjetima praksi i položaja agenata. Nakon toga se obrazlaže pristup metodi višestruke studije slučajeva kojom je ovom radu postavljen istovremeno intrinzičan i instrumentalni interes za agente (pojedince i kućanstva) kao slučajeve strategija, te načini analize i logika prikazivanja rezultata.

Poglavlje koje obrađuje i interpretira rezultate i interpretacije analize empirijskih podataka najopsežnije je u ovome radu. U njemu se kao pojedinačni slučaj životnih strategija rekonstruiraju strategije svih istraživanjem obuhvaćenih kućanstava (30). U zaključcima svakog podpoglavlja elementi i logika životnih strategija rekonstruiraju se u cjelinu općih tipova strategija i interpretiraju.

6.1. Kratki opis strategija

S obzirom na načine na koje se kombiniraju kapitali i prakse individua i kućanstava, životne strategije u posttranzicijskoj Hrvatskoj mogu se razvrstati u pet generalnih tipova:

1. *Životne strategije napredovanja;*
2. *Životne strategije očuvanja položaja;*
3. *Životne strategije kompenzacije položaja;*
4. *Životne strategije snalaženja; i*
5. *Životne strategije preživljavanja.*

Agenti sa **životnim strategijama napredovanja** ostvarivali su napredak uvjeta života uz stabilne i uzlazne karijere i poduzetničke projekte ostvarene na temelju visokih volumena kapitala. U strukturi kapitala ovih agenata moguće je prepoznati *dominantne kapitale*: kapitale

koji omogućuju najviše stope prihoda te čine središte sustava dugoročnih investicija kojima agenti teže uvećati obujam ovih kapitala i njihove stope razmjena u druge kapitale. Uz temeljnu važnost dominantnih kapitala za napredovanje zabilježene su kod ovih životnih strategija i različite uloge *sinergija kapitala*, odnosno, razni načini omogućavanja, olakšavanja i osnaživanja napretka ovih agenata uslijed kombinacije dominantnih i nedominantnih kapitala. Pogotovo kod kućanstava sa strategijom napredovanja zabilježene su izrazite sinergije između kapitala partnera u kućanstvu.

Agenti sa dugotrajnim strategijama napredovanja svoje su *ekonomske situacije* evaluirali kao natprosječne za hrvatske okvire te su imali relativno široko postavljene *horizonte potrošačkih potreba*. Oni su uz zadovoljavanje osnovnih potreba uključivali i ono što je iz pozicija ostalih strategija agentima bilo nedostižno poput značajnih investicija u pokretnine i nekretnine ili odlazaka na dulja i skuplja putovanja, u restorane te na kulturna događanja. Ovi su agenti svojim visokim obujmom i profitabilnošću kapitala stvarali *zalihu društvene moći* koja im je omogućavala izbjegavanje i nadilaženje različitih nepovoljnih strukturnih uvjeta. Konačno, ove životne strategije odlikovali su i *dugoročni horizonti budućnosti* s očekivanjem rasta i nadilaženja eventualnih nepovoljnih situacija.

U ovome su istraživanju životne strategija napredovanja podijeljene u podtipove ovisno o vrsti dominantnog kapitala na: životne strategije napredovanja na temelju kulturnog kapitala, životne strategije napredovanja na temelju kombinacije kulturnog i ekonomskog kapitala, i životne strategije napredovanja na temelju političkog kapitala i kapitala neformalnih veza.

Agenti sa *životnim strategijama napredovanja na temelju kulturnog kapitala* pripadnici su specijaliziranih profesija (znanstvenici, inženjeri, visoko rangirani umjetnici i različiti stručnjaci) kojima je visoka vrijednost njihovih kulturnih kapitala u formalnim ekonomskim poljima u Hrvatskoj omogućavala ostvarivanje razmjerno visokih plaća.³¹¹ Ovisno o specijalizacijama i poljima radnih aktivnosti ovi su agenti provodili različite vrste investicija u svoje kulturne kapitale poput redovitoga stjecanja novih vještina i znanja, stjecanja viših stupnjeva obrazovanja, specijalizacija i certifikata te investicija u redovitu kulturnu participaciju poljima umjetnosti i kulture. Za mnoge elemente karijernog napredovanja na temelju kulturnog kapitala, u istraživanju su se vrlo važnima pokazali i

³¹¹ No, kod životne strategije napredovanja na temelju kulturnog kapitala treba uzeti u obzir i promjene u odnosima vrijednosti kapitala između pojedinih polja, prije svega gubitak vrijednosti koji se dogodio nekim vrstama kulturnih kapitala. U ovom se smislu ističu kapitali vrijedni u poljima kulture i umjetnosti gdje kulturni profesionalci/ke sa visokim kulturnim kapitalom sve češće postaju onemogućeni održavati strategije napredovanja zbog devalvacije njihovih kapitala i rada (vidi npr. Barada i sur., 2016; Krol i sur., 2020).

profesionalni socijalni kapital (mreža kolega u polju rada i srodnim poljima) te simbolički kapital (reputacija, tj. ugled u polju).

Životne strategije napredovanja na temelju kombinacije kulturnog i ekonomskog kapitala zabilježene su kod agenata sa poduzetničkim aktivnostima. Ove su aktivnosti (vođenje firmi i obrta) zahtijevale ekonomske investicije i visoke kulturne kapitale za vođenje firmi ili obrta. Zbog toga su strategije uključivale oslanjanje na akumulirani ekonomski kapital kućanstva, investicije putem kredita i subvencija te ekonomski kapital roditeljskih obitelji. Različite vrste sinergija kulturnog kapitala s ekonomskim mogu obilježavati ove životne strategije: od složenih administrativnih, finansijskih i upravljačkih vještina od samih područja poduzetničkih aktivnosti koje, s obzirom na poduzetničke trendove i agende, sve češće zahtijevaju visoke specijalizacije, praćenje tehnoloških noviteta, te različite vrste inovacija (Jenniskens i sur., 2011; Švarc, 2017 i Švarc i Lažnjak, 2020).

Životna strategija na temelju kombinacije socijalnog kapitala neformalnih veza i političkog kapitala odnosi se na agente čiji dominantni kapitali vrijede ne samo u formalnim, već i u neformalnim strukturama i mehanizmima te napredovanje osiguravaju različitim vrstama pogodovanja i rastvaranja mehanizama zatvaranja. Sukladno zaključcima prethodnih istraživanja koja hrvatski kapitalizam ocjenjuju kao klijentelistički (*crony*) oblik kapitalizma (Franičević, 2002; Hoffmann i sur., 2017; Račić, 2021; Petrić i sur., 2022), i ovim je istraživanjem utvrđeno kako je neformalnim mehanizmima moguće osigurati radna mjesta, pozicije u institucijama i udrugama, osigurati povlaštenu pristup subvencijama i natječajima, te različite druge preferencijalne tretmane. Ovo istraživanje upućuje i na opravdavanje ovih principa djelovanja kao „normalnih“ i „nužnih“ kod agenata kojima su dominantni kapitali neformalnog tipa, pogotovo u područjima gdje su mehanizmi zatvaranja izrazito rašireni. Kod ovih strategija logično je očekivati diverzifikaciju portfolija kapitala investicijama agenata u kulturne i u ekonomske kapitale - i zbog ukupnog povećavanja moći kućanstva, ali i zbog smanjenja ovisnosti isključivo o neformalnim kanalima uspjeha.

Agenti sa *životnim strategijama očuvanja položaja* težili su održavanju svojih uvjeta života prije nego njihovom poboljšavanju. Iako su agenti imali niži obujam kapitala nego oni sa strategijama napredovanja, te manje investicija u kapitale, ove su strategije uključivale relativno povoljne kompozicije kapitala kojima su pojedinci i kućanstva mogli redovito zadovoljavati svoje osnovne potrebe. Dakle, ukoliko su uspješno održavali strategije očuvanja položaja, agenti nisu bili prisiljeni na veće redukcije u području *potrošačkih praksi*. Agenti sa strategijom očuvanja položaja svoje su *ekonomske situacije* u ovom istraživanju evaluirali

otprilike kao „srednje“. Iako su uspijevali zadovoljavati sve osnovne potrebe svojih kućanstava, neka od ovih kućanstava bila su prisiljena na ograničavanje *horizonta potreba* već i u kategorijama poput odjeće i obuće, a pogotovo kod izlazaka u restorane, odlazaka na skuplje kulturne priredbe, dulja i skuplja putovanja, itd. *Horizont budućnosti* ovim je pojedincima i kućanstvima predstavljao prvenstveno reprodukciju postojećih uvjeta života, pri čemu su zbog izostanka očekivanja ka značajnijem poboljšanju situacije i osjećaja preniskih prihoda za obavljani rad zabilježena i *razmatranja emigracije*.

Agenti sa životnim strategijama očuvanja položaja imali su radna mjesta uz ugovore na neodređeno i socijalne beneficije, te dovoljno ekonomskog kapitala da kućanstva mogu posjedovati vlastite nekretnine i automobile. No ova kućanstva u posjedu nisu imala kapitale kojima bi mogli ostvariti značajna poboljšanja uvjeta života. Kapitali agenata sa strategijama očuvanja položaja nisu bili aktivni u strukturnim kontekstima koji bi omogućili njihov značajan dugotrajniji rast.³¹²

Iako se položaj agenata s ovom strategijom mogao blago pogoršavati tijekom ekonomske krize s obzirom na stagnaciju pa čak i smanjenje plaća (devalvacije kulturnog kapitala), nije se radilo o većim pogoršanjima. Ipak, valja napomenuti kako je dio agenata i sa industrijskim i sa uredskim zanimanjima shvaćao svoju društvenu poziciju kroz stagnaciju i pad društvene moći i statusa u odnosu na ono što su očekivali i smatrali logičnim društvenim razvojem. Ovo je bilo pogotovo izraženo u odnosu sa društvenim grupama koje značajno poboljšavaju svoj položaj neformalnim mehanizmima. Dio ovih agenata uvodio je strateške elemente investicija u kulturne i ekonomske kapitale ili započinjao prakse dodatnog rada. U tim slučajevima govorimo o *dinamičnim strategijama očuvanja kapitala* dok drugi podtip čine *statične strategije* u kojima nije bilo većih promjena.

Najvažniji tip socijalnog kapitala kod ovih pojedinaca i kućanstava bio je *socijalni kapital solidarnosti*, pogotovo kroz njegovu uloga u osiguravanje razmjena usluga i dobara. Ove razmjene služile su izbjegavanju dijela troškova, poput pružanja i primanja pomoći u obavljanju različitih vrsta rada koja bi kućanstva inače morala platiti, te amortizaciji troškova kroz posudbe novca. U ovom su smislu uloge razmjene rada kod dijela kućanstava, sa životnom strategijom očuvanja položaja, slične onima koje nalaze Pahl (1984) te Nelson i Smith (1999) kod kućanstava koja su pokušavala smanjivati novčane troškove kao i održavati mreže razmjena u kontekstu očuvanja socijalnog kapitala. Ovakve su razmjene pomoći vrlo

³¹² Kulturni kapitali bili su aktivni u područjima koja nisu dopuštala veća napredovanja i rast plaća, a eventualni poduzetnički projekti nisu im omogućavali zauzimanje visoko profitabilnih pozicija.

značajne i u uvjetima postsocijalističkih transformacija (Rose, 1994; Cox i sur., 1997; Cvetičanin i sur., 2014). No može se primijetiti i da dio kućanstava u istraživanju nije mogao računati na značajnije pomoći ovoga tipa, što bi trebalo detaljnije istražiti i pritom uz obilježja kućanstava veću pozornost posvetiti i istraživanju društvenih mreža u naseljima u kojima žive.

Životne strategije kompenzacije položaja zabilježene su kod onih pojedinaca i kućanstava koji su se našli u *kriznim situacijama pada obujma kapitala* pa su nastojali nadoknaditi kapitale te time i društveni položaj koji su izgubili. Dakle, životne strategije kompenzacije predstavljaju strategije kojima agenti pokušavaju izbjeći i umanjiti pad svog društvenog položaja („izbjeći deklasiranje“) te izgraditi uvjete života slične onima koje je trebao omogućiti „prekinuti put trajektorije kojoj su se nadali“ (Bourdieu, i Passeron, 1979, 90). Strukturne uvjete ovih strategija činile su agentima nepovoljne izvanjske ili unutarnje promjene, prvenstveno devalvacije i deaktivacije kulturnih kapitala (smanjenja plaća i gubitak radnih mjesta) i/ili gubitak članova kućanstava. S obzirom na društveni trenutak provedbe ovog istraživanja, izvanjski nepovoljni strukturni uvjeti bili su povezani ponajprije sa ekonomskom krizom.

U uvjetima kontrakcijske (recesijske) ekonomske krize sva kućanstva u kojima su članovi izgubili radno mjesto, obuhvaćena ovim istraživanjem, uspjela su ostvariti tek lošije uvjete života, nego što su ih imali ranije. Agenti su se morali *prilagoditi nepovoljnijim strukturnim uvjetima* tijekom krize koja je devalvirala njihove kapitale, te su stoga pristajali na lošije plaćene i *prekarnije pozicije* u odnosu sa radnim mjestima koja su postigli prije dolaska u krizne situacije, ili koja su mogli očekivati nakon završetka školovanja. *Smanjene šanse uspjeha* tijekom ekonomske krize vodile su nepovoljnijim vrstama rada, koji su obilježavali: ugovori na određeno, agencijski ugovori, smanjivanje socijalnih beneficija, plaćanje po učinku, obnavljanje ugovora po učinku, više stresa i neizvjesnosti nego ranije itsl.

Životne strategije kompenzacije položaja kod dijela agenata uključivale su, dakle, *prekarizaciju* njihovih uvjeta života, odnosno, procese prilagodbe agenata na nepovoljnije i nesigurnije uvjete života koji počinju u sferi plaćenog rada, ali prodiru i u širi način života pojedinaca i kućanstava (della Porta i sur., 2015, 2-3). Naime, uz *snižavanje aspiracija* u području plaćenog rada, članovi ovih kućanstva bili su prisiljeni mijenjati očekivanja i u drugim sferama života - u svakodnevnoj potrošnji, različitim vrstama investicijama, kulturnoj potrošnji i potrošnji na odmor i razonodu. Pritom je *sužavanje horizonata potreba* bilo među

najuočljivijim procesima kao i prilagođavanje *horizontata budućnosti* agenata odustajanjem od dijela aspiracija, te pojačanim osjećajem nesigurnosti oko budućnosti.

Dio agenata koji su došli u prekarne pozicije prolazili su i procese *refleksivne reevaluacije*, odnosno, reevaluirali su svoj društveni položaj uz prihvaćanje pogoršanih društvenih šansi i lošijih očekivanih uvjeta života (Bourdieu i Passeron, 1979; Bourdieu, 2000, 160). Proces refleksivne reevaluacije i prilagodba nepovoljnijim strukturnim uvjetima izazvanima ekonomskom krizom i promjenama na tržištu rada kod ovih je agenata uključivala *modifikacije habitusa* - prilagodbe sustava aspiracija, očekivanja i generiranja praksi. Kod agenata koji su nakon gubitka posla došli u situaciju u kojoj su morali znatno smanjiti svoja očekivanja, modifikacije habitusa su odgovarale krizama i rekonstrukcijama identiteta (Daskalaki i Simosi, 2017). Ovo je uključivalo agentima zahtjevne promjene značenja i slika koje su pridavali samima sebi (pa i svojim kućanstvima) u odnosu s izvanjskim svijetom. Odrednice rekonstrukcija identiteta ovih agenata bile su obilježene nejasnoćom, nesigurnošću i brigom za budućnost. U nekim slučajevima zabilježena je i internalizacija „krivnje“ za razdoblje nezaposlenosti u obliku osjećaja dubokog osobnog neuspjeha i nemoći, manjka samopouzdanja te praksi okretanja samopomoći i/ili vjeri (religiji) radi povratka barem dijela osjećaja izvjesnosti života. Ovi su procesi mogli negativno utjecati na zdravlje agenata koji su iskusili prekarizaciju svojih položaja i uvjeta života (vidi i Benach i sur., 2014 i Sweet, 2018). U ovom smislu potrebno je posvetiti pozornost i istraživanju mlađih agenata koji su pri ulasku na tržište rada tijekom ekonomske krize doživjeli višestruko veće prepreke nego su ih očekivali, a koje su po McDowell (2012) mogle imati pogotovo nepovoljne učinke egzistencijalne i karijerne nesigurnosti na njihove identitete.

Kod strategija kompenzacije vrlo je značajno i *odustajanja od investicija* uslijed pada kapitala. Odustajanje se moglo odnositi na materijalne investicije kojima kućanstva pokušavaju podići kvalitetu života, poput adaptacija stambenog prostora ili kupnje adekvatnijih nekretnina, ali i zaustavljanje investicija u zdravlje te investicija u odgoj i obrazovanje djece. *Odustajanje od investicija u odgoj i obrazovanje* pritom može predstavljati i odustajanje od „srednjoklasnog“ međugeneracijskog mehanizma reprodukcije društvenog položaja kroz produljeno i dodatno obrazovanje mlađih članova kućanstava i time dugoročnom deklasiranju kućanstava kako je naglasila González de la Rocha (2001).

Strategije kompenzacije od strategija preživljavanja razlikuje u prvom redu posjedovanje dovoljno vrijednih kapitala kućanstava da se nakon nekog perioda oni mogu ponovno iskoristiti za zaposlenje, čemu treba pridodati i fizičke resurse koji omogućavaju njihovo korištenje (zdravlje, dob, fizička sposobnost). Također, treba naglasiti i razine pomoći

koje su ova kućanstva mogla primiti od mreža koje čini njihov socijalni kapital, a pogotovo proširenih obitelji. Ovo je sukladno i zaključcima mnogih istraživanja o strategijama kućanstava tijekom postsocijalističke transformacije (npr. Piirainen, 1997; Burawoy i sur., 2000; Wallace i sur., 2004) i istraživanjima strategija u vrijeme ekonomske krize (npr. Cvetičanin i sur., 2014; Frade i Coelho, 2015) koja obitelj smatraju „zaštitnom mrežom“. Ipak, u ovom smislu treba naglasiti kako „zaštitna mreža“ ima cijenu, to jest kako pad uvjeta života ne opterećuje samo promatrano kućanstvo, već i proširene obitelji članova kućanstva. Ovo također može zaustaviti investicije kod obitelji, te pojačati važnost ruralnih praksi proizvodnje hrane za vlastite potrebe.

Životne strategije snalaženja obilježene su *isprekidanim radnim trajektorijama, nestalnošću uvjeta života*, te korištenjem *resursa* u nedostatku profitabilno iskoristivih kapitala. Ove strategije kratkoročno su usmjerene redovitom ostvarivanju prihoda za zadovoljavanje osnovnih potreba a dugoročnije ciljaju prelasku u stabilniju trajektoriju sa višim obujmom kapitala. Dakle, ove strategije dugoročno ciljaju prelasku u strategiju očuvanja položaja stjecanjem kapitala koji se mogu koristiti za ostvarivanje prihoda, odnosno, „pretvaranjem“ resursa u kapitale.

Usljed njihovoga niskog obujma kulturnog kapitala i/ili devalviranih diploma u strukturnim uvjetima postsocijalističkih transformacija i ekonomske krize, radne trajektorije agenata sa strategijom snalaženja obilježavaju slabije plaćena i nesigurna radna mjesta. Ovi agenti mogu se pogotovo nalaziti u situacijama u kojima su često prisiljeni na pronalazak i prilagođavanje novim radnim mjestima te pokušaje povećavanja niskih prihoda traženjem boljih radnih mjesta. Zbog toga se radne trajektorije i uvjeti života unutar strategija snalaženja mogu ocijeniti *prekarnima*.

Ova kategorija agenata, u odnosu na druge strategije, ističe se po fragmentiranim radnim trajektorijama u područjima proizvodnih i ugostiteljskih djelatnosti, ali i po sezonskim poslovima u poljoprivredi i ugostiteljstvu, te različitim oblicima povremenog i honorarnog rada. Donekle slične obrasce moguće je naći kod strategija preživljavanja, osobito fokusiranjem na mlađe članove iz kućanstava prisiljenih na preživljavanje koji odgađaju osamostaljivanje i odlazak iz roditeljskog doma. Naime, mlađi članovi kućanstava mogu imati strategije koje je moguće razmatrati i odvojeno od ukupne strategije kućanstva, naročito u smislu u kojemu pokušavaju razviti svoje vlastite radne trajektorije i oslanjati se na svoje (makar i povremene) prihode. „Uklapanje“ strategije snalaženja mladih u strategiju preživljavanja može pogotovo biti slučaj kod mladih koji imaju relativno neuspješne strategije

snalaženja, sa učestalim i relativno dugim periodima nezaposlenosti, a koji, u neku ruku, mogu biti „skriveni“ u širem okviru kapitala i strategije roditeljske generacije.

Agenti sa strategijama snalaženja mogu prihvaćati *prekarnost kao normalno stanje*, dakle, „normalizirati prekarnost“ vlastitog položaja i načina života kroz „neutralizaciju“ subjektivnih interpretacija „poveznica između makro-strukturnih promjena i njihovih osobnih sudbina“ (Mrozowicki, 2011, 205). Tomu zasigurno u nekoj mjeri pomaže normalizacija prekarnog rada kao dio razvojnog diskursa neoliberalizma (Standing, 2014; Hurtgen, 2021), kao i povećanje broja radnih mjesta obilježenih nesigurnošću i niskim primanjima koje je primjetno u cijeloj Europskoj Uniji, a posebno u Hrvatskoj (Obadić, 2017; Obadić i sur., 2021; Dimian i sur., 2021). Tome treba pridodati posebno nisku potražnju na tržištu rada tijekom ekonomske krize (HGK, 2014; 2015; Obadić, 2021).

Normalizacijom prekarnosti i svojih nepovoljnih društvenih položaja (nepovoljnih strukturnih uvjeta u kojima se nalaze), ovi agenti prihvaćaju svoje „igranje“ bez kapitala i nužnost oslanjanja na *resurse*. Naime, umjesto diploma ili ekonomske imovine ovi se agenti u društvenoj utakmici natječu sa resursima - *sklopovima utjelovljenih vještina i znanja, dispozicija i tjelesnih sposobnosti*. Ovakva situacija agente može potaknuti na istaknuto kultiviranje usmjerenosti stjecanju različitih potencijalno iskoristivih znanja i vještina, razvoju tjelesnih resursa izdržljivosti u obavljanju više vrsta poslova, te kultiviranju prilagodljivosti različitim zahtjevima i uvjetima rada.

U izostanku kapitala može se povećati osjećaj oslanjanja na „vlastite snage“, nužnosti „snalaženja“ i aktivnog traženja ili čak stvaranja prilika. U izostanku strukturnih uvjeta zaposlenja ovo može pojačano uključivati i samozaposlenost, tj. pokretanje poduzetničkih projekata. No, za razliku od poduzetničkih projekata kod strategija napredovanja, ovi se poduzetnički projekti pokreću bez većih volumena kapitala, pa su i sami prekarniji, izloženiji tržišnim nestabilnostima itd. S obzirom na navedeno, ovi se agenti mogu približavati karakteristikama prekarne verzije „neoliberalnih subjekata“ (Watts, 2021) - agenata koji su usmjereni na svoje kapacitete i vještine, njihovo razvijanje i nuđenje poslodavcima, konstrukciju sebe kao poslovnog projekta, itd.

Agenti sa ovim strategijama istaknuto su spominjali i *migracije* ili su imali faze u kojima su migrirali. S obzirom na hrvatski kontekst velikoga broja radnih migracija za pretpostaviti je da su mnogi agenti sa strategijama snalaženja svoje strategije snalaženja ostvarili kroz migraciju u zemlje u kojima se njihovi resursi mogu bolje plaćati.

Evaluacije uvjeta života ovih agenata ovisile su o mjestu u isprekidanoj trajektoriji strategije snalaženja i u tom smislu mogu biti nestalne, pa se mogu približavati evaluacijama

života prisutnima kod strategija preživljavanja, ali i onima zabilježenima kod strategija očuvanja položaja. U okviru toga formiraju se i *horizonti potreba*. *Horizonti budućnosti* kod strategija snalaženja na neki su način obilježeni neizvjesnošću i nesigurnošću, ali mogu uključivati i uvjerenost u vlastite snage u osiguravanju prihoda za svakodnevni život pa čak i poboljšavanje položaja.

Konačno, *životne strategije preživljavanja* obrasci su praksi usmjereni opstanku pojedinaca i kućanstava u *strukturno izrazito nepovoljnim okolnostima*. Uvjete života ovih agenata obilježava *vrlo niski obujam kapitala* te, u odnosu na druge strategije, izraženo starija dob i potrošenost tjelesnih resursa agenata. Agenti sa strategijama preživljavanja u mogućnosti su zadovoljavati tek najosnovnije potrebe pa im je za opstanak naročito važno *trajno sužavanje horizonta potreba*.

Devalvacije i deaktivacije kulturnih kapitala posebno su istaknute strukturne situacije kod strategija preživljavanja, dakle: otkazi i prisilni odlasci u prijevremene mirovine uslijed propasti poduzeća i smanjenja broja zaposlenih te ozljeda i bolesti koje su rezultirale invaliditetom od kojih je dio bio povezan sa radnim mjestima. Dakle, u kategoriji strategija preživljavanja naročito su prisutna *slamanja strategija* koje su agenti imali prije *strukturno nametnutih šokova* u okviru postsocijalističkih transformacija i ekonomske krize i/ili vlastitih *biografskih kriza* (bolesti, ozljede, gubitak članova kućanstva). Kroz gubitak radnih mjesta kod nekih je agenata ovo uključivalo i određeno ograničavanje svakodnevnih praksi i habitusa na realnosti društvene isključenosti, pogotovo u ruralnim područjima

Sužavanje horizonata potreba uključuje odricanje od svih osim najnužnijih dobara i usluga. Dakle, ova su kućanstva „pod pritiskom“ osiguravanja onoga što je *nužno* - hrane te režijskih i stambenih troškova, dok se sve drugo ograničava i „ukida“ (posebice troškovi rekreacije i kulturne participacije i bilo koje značajnije materijalne investicije). Kod strategija preživljavanja posebno je istaknuta zamjena onoga dijela dobara i usluga koje bi agenti trebali plaćati sa dobrima i uslugama koje mogu proizvesti sami ili dobiti preko mreža socijalnog kapitala. U ovom je smislu strategije preživljavanja moguće podijeliti s obzirom na vrstu naselja u kojima agenti žive na životne strategije preživljavanja u *urbanom kontekstu* i životne strategije preživljavanja u *ruralnom kontekstu*. Naime, kod strategija preživljavanja u ruralnom kontekstu posebno se istaknula važnost proizvodnje hrane za vlastite potrebe, dok je u urbanom kontekstu zabilježena izrazita važnost oslanjanja na socijalni kapital solidarnosti.

Uz posebno ograničenu potrošnju novca, to jest, izrazito „štedljivo“ vođenje „ekonomije kućanstva“ i pomoć koju su mogle osigurati mreže socijalnog kapitala, najvažnije

prakse kod strategija preživljavanja uključivale su: posuđivanje „sitnih“ iznosa novca; oslanjanje na proizvodnju hrane za vlastite potrebe; poseban trud pridan pripremi jeftine hrane i maksimalnom iskorištavanju svih dobara koja članovi kućanstva mogu osigurati; uvođenje različitih vrsta radnih praksi rada „na crno“ i na „sivo“ (pogotovo povremenih); te produljenje života proširenih obitelji u zajedničkim višegeneracijskim kućanstvima. U ovom su smislu strategije preživljavanja u posttranzicijskoj Hrvatskoj imale iste temeljne elemente uočene i u istraživanjima preživljavanja tijekom postsocijalističkih transformacija (Rose, 1994; Piirainen, 1997; Wallace i sur., 2004), ali i u istraživanjima preživljavanja u latinoameričkim uvjetima nerazvijenosti 1970-ih (Lomnitz, 1978; Sáenz i diPaula, 1981; Logan, 1981).

Agenti sa strategijom preživljavanja općenito imaju vrlo niske formalne prihode. No, u ovoj kategoriji strategija pojavljuju se i kućanstva sa jednom prosječnom plaćom ukoliko je uz nju u kućanstvu bilo prisutno više ovisnih osoba. Ove situacije, kao i situacije primatelja mirovina koji se nalaze u kategoriji preživljavanja govore o općenito nepovoljnom omjeru između troškova života i formalnih prihoda od plaća, mirovina i socijalnih naknada u Hrvatskoj 2015. Uslijed strukturne situacije vrlo niskih prihoda i generalno niskog obujma kapitala, agenti sa strategijama kućanstava posebno se izraženo oslanjaju na pomoć koju može pružiti mreža socijalnog kapitala solidarnosti, posebice pomoć proširenih obitelji.

Pomoć proširenih obitelji (pa i kumova i prijatelja) u hrani, novcu te na druge načine, izrazito je značajna kod strategija preživljavanja, što se naročito vidi u situacijama gdje ona izostaje. Osim agenata koji zbog niza razloga imaju slabije razvijene mreže socijalnog kapitala, u ovom su smislu značajno ugrožena i kućanstva sa starijim članovima čija djeca i sama nemaju visoke razine kapitala. Učestalo se pojavljuje i *asimetrična recipročnost*, vrsta redistribucije koju mreža socijalnog kapitala agenata sa strategijom preživljavanja usmjerava prema ovim kućanstvima, a koje agenti uzvraćaju manjim poklonima ili sitnim radom. Mlađi članovi kućanstava sa strategijom preživljavanja u vrijeme krize koja je smanjila šanse njihova zaposlenja, mogu biti posebno skloni razvijanju planova za emigraciju u inozemstvo, svjesni da se ne mogu oslanjati na roditeljske kapitale, već da bi umjesto toga trebali i pomagati starijoj generaciji.

Konačno, *horizonti budućnosti* ovih kućanstava su sasvim ograničeni i ako se i pojavljuju nade u bolju budućnost one se pojavljuju praktički isključivo kao želje za boljim obrazovanjem i uspjehom djece, ili rijetke nade u (sitnu i u nekim slučajevima zakašnjelu) pomoć socijalnih institucija. Nade u bolji život djece mogu biti povezane i sa očekivanjem radnih migracija u inozemstvo.

Rodne asimetrije zabilježene su u svim kategorijama životnih strategija u Hrvatskoj, no izrazito se razlikuju po vrsti. Općenito se može reći da, od strategija kućanstava sa više kapitala prema strategijama kućanstava sa manje kapitala, raste tradicionalnost u rodnim očekivanjima i asimetrije u obavljanju kućanskih poslova. U kategoriji strategija napredovanja zabilježeni su slučajevi s obrascima podjele kućanskih poslova koji su se približavali egalitarnosti, no kod dijela su kućanstva uz muške poduzetničke oblike rada uočene značajne asimetrije i u obavljanju kućanskih poslova i u vlasništvu nad ekonomskim kapitalom vezanim uz poduzetništvo.

Kod strategija očuvanja položaja i strategija kompenzacije nije bilo moguće utvrditi sasvim jasne obrasce u podjeli kućanskih poslova, osim njihove tendencije pretežno tradicionalnim podjelama u kojima žene obavljaju znatno više kućanskih poslova. Iako su se kod ovih kategorija strategija pojavljivali slučajevi gdje su muškarci preuzimali znatan dio kućanskih poslova u okviru konsenzualnih životnih strategija i slične važnosti plaćenih radnih praksi za uvjete života, počele su se pojavljivati i situacije nekonsenzualnih strategija u kojima su muškarci zadržavali veći dio prihoda za sebe, te situacije u kojima muškarci nisu obavljali nikakve kućanske poslove.

Kod strategija snalaženja i strategija preživljavanja zabilježene su situacije izrazitih asimetričnosti i nekonsenzualnosti strategija, uključujući i u nekoliko slučajeva ograničavanje ženskih radnih trajektorija i pritisaka na uklapanje u tradicionalne rodne uloge koji je dolazio od partnera i partnerovih obitelji. Dok su neke žene izišle iz partnerskih odnosa obilježenih nekonsenzualnošću i patrijarhalnim očekivanjima i pokrenule vlastitu strategiju snalaženja, u nekim se slučajevima strategija preživljavanja pojavljivalo dugotrajno ograničavanje i nestajanje kapitala i resursa ovih žena zbog pritiska ograničavanja na kućnu sferu. Također, zabilježeni su i slučajevi rodne diskriminacije pri traženju posla nakon otkaza te rodno različite vrste neplaćenog rada koje su muškarci i žene obavljali.

Treba naglasiti da u većini slučajeva nije zabilježena značajnija nekonsenzualnost strategije kućanstva, te da se udruživanje kapitala i rada pokazivalo vrlo važnim za poboljšanje života i preživljavanje svih članova kućanstava. Količine sinergija kapitala i međusobne podrške partnera u nekim kućanstvima, kao i mogućnosti oslanjanja na kapitale i rad druge osobe u slučaju nezaposlenosti ne smiju se zanemariti. Ipak, slučajevi nekonsenzualnosti i izrazitih pritisaka tradicionalnih i patrijarhalnih obrazaca naglašavaju izuzetnu važnost nastavka i pojačavanja dinamike istraživanja rodnih odnosa u Hrvatskoj. Konačno, s obzirom na sve navedeno, potrebno je naglasiti da je rodna dimenzija strategija kućanstava tema koju je potrebno dalje istraživati te u dijelu pristupa u analizama i

interpretacijama kretati iz naglašeno rodne perspektive, ali pritom ne zanemarujući istraživanje niti muškaraca niti nadindividualnu dinamiku strategija kućanstava.

6.2. Zaključci u razvojnom kontekstu

U literaturi iz tradicije istraživanja strategija kućanstava poznato je kako proučavanje strategija može pružiti određene uvide u odnose djelovanja društvenih agenata i strukturnih uvjeta djelovanja, poboljšavajući razumijevanje kako ljudi žive u kontekstu društvenih promjena (Sáenez i diPaula, 1981; Pahl, 1984; Piirainen, 1997; Wallace, 2002). Kvalitativno istraživanje strategija u Hrvatskoj ponajprije ukazuje na postojanje velikih društvenih nejednakosti i na izrazito nepovoljne uvjete života dijela kućanstava. Ovo upućuje na trajne posljedice postsocijalističke transformacije na uvjete života dijela kućanstava te na nove vrste pritisaka i izazova koje je naročito jednom dijelu kućanstava nametnula ekonomska kriza.

Iz pozicije razvojnog promišljanja, rezultate ovoga istraživanja moguće je kontekstualizirati u složenu razvojnu situaciju posttranzicijske Hrvatske kao unutarnje periferije neoliberalizirane Europske Unije (Hürtgen, 2021). Naime, posttranzicijska Hrvatska istovremeno je izložena novim globalnim i europskim procesima nejednakog razvoja i prekarizacije (Hürtgen, 2021; Bejaković, 2022), kao i „ovisna o prijednom putu“ koji je uključio razvoj raširenih struktura klijentelističkog tipa kapitalizma te slabih kapaciteta države za upravljanje i pružanje usluga socijalne pomoći (Franičević, 2002; Bohle i Greskovits, 2012; Švarc, 2017).

Posljedice postsocijalističke transformacije snažno su prisutne u hrvatskom posttranzicijskom društvu. Istraživanjem strategija pojedinaca i kućanstava moguće je razviti razumijevanje slomljenih strategija i radnih trajektorija, pogoršanih uvjeta života te vraćanja dijela kućanstava „unazad“ uslijed znatnog gubitka broja radnih mjesta i propasti gotovo cjelokupnih grana ekonomskih aktivnosti tijekom tranzicijskog razdoblja (vidi i Lovrinčević, 2002). Pri analizi strategija razvidno je da je period rane tranzicije nanio nepovratnu štetu dijelu kućanstava sa niskim i srednjim kvalifikacijama kroz njihovu dugotrajnu nezaposlenost, ostvarivanje loših uvjeta mirovina, te slabljenje veza s urbanim sredinama i svijetom rada.

Rezultati ovoga istraživanja Hrvatsku stoga uklapaju u postsocijalistički obrazac demodernizacije i „primitivizacije“ ekonomskih aktivnosti u vrijeme tranzicije (Rose, 1995; Eyal i sur., 2000; Stark i Bruszt, 2001; Burawoy, 2001). Naime, mnogi su agenti sa strukturno devalviranim kapitalima tijekom postsocijalističke transformacije „gurnuti“ prema

pretkapitalističkim obrascima u osiguravanju preživljavanja (proizvodnji hrane za vlastite potrebe, jednostavnom radu na „crno“ i „sivo“, razmjeni dobara i rada, itd.). Uz pad kapitala ovih kućanstava te socijalno i biološko starenje, ovim su se agentima smanjile šanse za promjenu nepovoljnih okolnosti. Država je izgubila šansu za iskorištavanje njihovog rada, umjesto toga isplaćujući (često vrlo niske) mirovine i socijalne naknade te ostavljajući dio građana sa nedovoljnim prihodima za zadovoljavanje osnovnih potreba. No, radikalni pad uvjeta života i demodernizacija obrazaca djelovanja u dijelu slučajeva ostavile su dugoročne posljedice i kroz smanjivanje investicija u obrazovanje djece i izgradnju habitusa mlađih članova kućanstava koji su barem dijelom prilagođeni predmodernim obrascima.

Dio mlađih agenata sa niskim kapitalima uspijeva se snalaziti prihvaćajući radna mjesta sa niskim plaćama i isprekidane radne trajektorije, a u nekim slučajevima i kroz započinjanje obrtničkih i poduzetničkih projekata. No, slično kako u svojim istraživanjima zaključuju Rose (1995) i Piraiinen (1997), može se reći da su ovi strateški potezi bili riskantni, a radne trajektorije agenata nepredvidljive, izložene nesigurnosti i niskim prihodima. Tako je dio agenata s ovakvim strategijama morao prihvatiti isprekidane radne trajektorije te nesigurnost radnih mjesta.

Ekonomski kriza idući je strukturni šok koji je pogodio posebno agente niskih i srednjih kapitala, ali i dio agenata sa višim kapitalima. I ovo istraživanje upućuje na porast nejednakosti tijekom ekonomske krize, polarizaciju prihoda (Bičanić i sur., 2018; Rubinić, 2019) i pojavu „novih siromašnih“ (Šućur, 2014). Društvenu polarizaciju ne treba tražiti samo u približavanju dijela kućanstava situacijama materijalne deprivacije, već i u procesima prekarizacije i širenju fenomena prekarnosti.

Naime, smanjivanje plaća, gubitci radnih mjesta i snižavanje šansi pri ulasku na tržište rada, za dio agenata značilo je velike padove u uvjetima života (deklasiranje) te zaustavljanje praksi i investicija koje su mogle voditi poboljšavanju njihovih položaja. Strategije kompenzacija ovih agenata tijekom ekonomske krize vodile su prihvaćanju lošijih pozicija i prekarnijih oblika rada uz snižavanje aspiracija i prodiranje nesigurnosti u očekivanja od budućnosti.

Slično kao rana tranzicija, i recesijska ekonomska kriza dijelu je kućanstava povećala ovisnost o resursima drugih članova obitelji i širih mreža socijalnog kapitala. Neformalna ekonomija i obiteljska podrška i dalje omogućuju preživljavanje dijela stanovništva kao što upućuju i prethodna istraživanja (Ott, 1997; 2002; Karajić, 2002; Rubić, 2017; Petrić i sur., 2022). Može se zaključiti kako bi kod strategija preživljavanja zadovoljavanje osnovnih potreba mnogih agenata bilo praktički nemoguće kada ne bi bilo pomoći u novcu, hrani, te

drugim dobrima i uslugama koju pružaju članovi obitelji i širih mreža socijalnog kapitala. U kategoriji strategija kompenzacije bila bi otežana amortizacija pada uvjeta života i povratak ka višim kapitalima. Ovo upućuje da se Hrvatska može ubrojiti u društva kojima velik dio zaštitnih funkcija sustava socijalne sigurnosti ne osigurava država, već obitelj i „mreže društvene solidarnosti“, to jest mreža partikularnih društvenih odnosa (vidi i Frade i Coelho, 2015).

Osim izostanka dovoljnih razina pomoći države onom dijelu građana kojima je ugroženo zadovoljavanje najosnovnijih potreba, vidljivo je i smanjenje mnogih šansi agentima koji ne posjeduju socijalni kapital neformalnih veza i politički kapital (vidi i Petrić i sur., 2022). Pogotovo u lokalnim područjima u kojima su naglašeno prisutni mehanizmi zatvaranja važnost ovakve društvene moći toliko je prisutna da neki agenti u donošenje odluka o izboru školovanja, traženju radnih mjesta te razmatranju ostanka u državi unose i procjene svoje pozicije u mehanizmima zatvaranja (vidi i Hoffmann i sur., 2017).

S obzirom na sve rečeno, može se zaključiti da su obilježja hrvatskoga društveno-ekonomskog razvoja ukotvljenog u ovisnost o prijednom putu iz ranog razdoblja tranzicije i nove izazove nejednakog razvoja u okviru Europske Unije, i u zreloj fazi tranzicije i u posttranzicijsko vrijeme nastavila stvarati izazove i strukturne pritiske strategijama pojedinaca i kućanstava. Uvjeti života mnogih kućanstava bili su izloženi krizama, nesigurnosti i niskim plaćama te su značili i nužnost potrage za načinima upotpunjavanja sredstava potrebnih za život.

Ovakvo se stanje može razmatrati u kontekstu zaključaka o globalnom i europskom usvajanju modela razvoja kroz povećanje kompetitivnosti te neoliberalizaciju odnosa kapitala i rada. Ovakav je razvojni model i prije ekonomske krize uključivao politike prenošenja ekonomskog rizika poslovanja na razinu društva te rast višerazinskih društvenih i prostornih nejednakosti u svrhu povećavanja sposobnosti ekonomije za natjecanje u neoliberalnim uvjetima (Brenner, 2004; Buch-Hansen i Wiggen, 2010; Hürtgen, 2021).

Može se reći kako je, slično strategijama kućanstava u procesima strukturnih prilagodbi država Latinske Amerike 1980-ih, i posttranzicijske životne strategije u Hrvatskoj moguće promatrati u kontekstu razvojnih diskursa koji pretpostavljaju društvene i prostorne nejednakosti kao mjeru ekonomske kompetitivnosti (Sáenz i diPaula, 1981; Hürtgen, 2021). Ovo uključuje održavanje niskih cijena rada, stopa nezaposlenosti i ekonomske neaktivnosti, te nastavak i međunarodnog i unutarnacionalnoga nejednakog društvenog razvoja koji rezultira i značajno nižim šansama za ostvarivanje povoljnih uvjeta života u slabije razvijenim regijama i lokalnim područjima.

Slično zaključcima o strategijama u ranoj neoliberalizaciji postindustrijskih zemalja 1980-ih moguće je zaključiti kako su razine plaća, garantirane socijalne beneficije i vrste ugovora o radu od središnje važnosti za životne strategije, no kako se samo složenim obuhvaćanjem cijelog sustava praksi i kapitala kućanstava može bolje razumjeti društveni položaj i način života pojedinaca i kućanstava (Pahl, 1984; Nelson i Smith, 1999). Naime, cijeli je sustav praksi, kapitala i strateških poteza unutar kućanstava kao nadindividualne jedinice izvor životnih strategija kojima agenti nastoje ojačati svoje društvene položaje, očuvati kakve-takve uvjete života kućanstava, te osigurati svakodnevno preživljavanje.

Istraživanje životnih strategija upućuje na prisutnost mnogo više oblika rada društvenih agenata (plaćenih praksi različite vrste, neplaćenih praksi, proizvodnje za vlastite potrebe) te preuzimanja pritiska rizika i realnosti nepovoljnih uvjeta života, nego je prisutno u dominantnom diskursu. Ovo ne znači da je moguće donijeti zaključke o „kapacitetima siromašnih“ za snalaženje i preživljavanje koji se mogu dalje opterećivati (vidi i Gonzáles de la Rocha, 2001). Upravo suprotno, razumijevanje načina života i preživljavanja u Hrvatskoj zahtijeva i razumijevanje napregnutosti kapaciteta društvenih agenata u održavanju svojih strategija, kao i velike količine truda, rada i ponekad inovativnosti koje su uključene u održavanje svakodnevnog života.

Nadalje, razumijevanje strategija u Hrvatskoj mora obuhvatiti i oslanjanje agenata na mreže socijalnog kapitala - u prvom redu pomoć obitelji - te u promišljanje uključiti i neformalne prakse i pozicije koje agenti imaju s obzirom na mehanizme zatvaranja. Inzistiranje neoliberalnog razvojnog diskursa na izoliranom pogledu na pojedinca iz perspektive istraživanja strategija pojedinaca i kućanstava pokazuje se kao redukcija društvene realnosti složenih načina održavanja i unaprjeđivanja položaja. Ovakva redukcija zakriva dio pogleda na društvene nejednakosti, ali i na „troškove“ koje procesi neoliberalizacije „prelijevaju“ proširenim obiteljima promatranih individua, pri čemu su pod velikim pritiskom i starije generacije. Nasuprot tome, istraživanje životnih strategija upućuje na nužnost razumijevanja položaja društvenih agenata u širokom rasponu strukturnih uvjeta koji uključuju uloge i načine funkcioniranja države, poziciju države u međunarodnim integracijama, te razvojne diskurse.

Navedeni odnosi nisu važni samo za „unutarnju periferiju“ Europske Unije, već i za njezinu „jezgru“ i „vanjsku periferiju“, pogotovo u kontekstu novih izazova i kriza (poput COVID krize i inflacijske krize). Zbog toga se nameće potreba istraživanja životnih strategija i u drugim europskim zemljama, a ne samo u posttranzicijskim društvima.

Konačno, iz perspektive razvojnog promišljanja može se zaključiti da u ovom radu identificirana raznolikost strategija i strukturnih okolnosti polja praksi upućuje na neka obilježja nejednakog razvoja Hrvatske. Naime, dio strategija može se okvalificirati kao parcijalno predmoderne i predkapitalističke obrasce života, dio strategija uključuje prekarizaciju uvjeta života agenata, dio obilježava stagnacija i nemogućnost značajnijih poboljšanja uvjeta života te, konačno, dio strategija omogućuje napredovanje strategija u visoko specijaliziranim poljima djelatnosti. Ovome treba dodati i raširenost mehanizama zatvaranja u definiranju društvenih šansi u posttranzicijskoj Hrvatskoj koja se razlikuje ovisno o ekonomskim poljima i ovisno o obilježjima lokalnih sredina.

Dakle, posttranzicijska Hrvatska obilježena je supostojanjem vrlo različitih vrsta strategija društvenih agenata te vrlo različitih strukturnih uvjeta u kojima se strategije ostvaruju. Uzimajući u obzir zaključke o složenosti hrvatske posttranzicijske razvojne situacije koje ističu Tomić-Koludrović i suradnici (2018), navedene nejednakosti upućuju nas na nužnost promišljanja razvoja u Hrvatskoj kroz koncepte višestruke, komprimirane, nedovršene i nejednake modernizacije.

7. Popis literature

1. Akram, S. 2012. Fully Unconscious and Prone to Habit: The Characteristics of Agency in the Structure and Agency Dialectic. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 43 (1): 45–65.
2. Akram, S. i Hogan, A. 2015. On Reflexivity and the Conduct of the Self in Everyday Life: Reflections on Bourdieu and Archer. *The British Journal of Sociology*, 66 (4): 605–25. <https://doi.org/10.1111/1468-4446.12150>.
3. Amin, A. 1994. Post-Fordism: Models, Fantasies and Phantoms of Transition. U: *Post-Fordism: a reader. Studies in urban and social change*, ur. Amin, A . Oxford: Blackwell, str. 1–39.
4. Anderson, M., Bechhofer, F. i Gershuny, J. 1994. Individual and Household Strategies. U: *The Social and political economy of the household*, ur. Anderson, M., Bechhofer., F. i Gershuny, J. Oxford: Oxford University Press, str. 19–67.
5. Archer, M. 2007. Making our Way through the World: Human Reflexivity and Social Mobility. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511618932>.
6. Archer, M. 2010a. Routine, Reflexivity, and Realism. *Sociological Theory*, 28 (3): 272–303. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9558.2010.01375.x>.
7. Archer, M. 2010b. Conversations about Reflexivity. *Ontological Explorations*. London: Routledge.
8. Archer, M., Bhaskar, R., Collier, A., Lawson, T. i Norrie, A. 1998. *Critical Realism: Essential Readings*. New York: Routledge.
9. Argüello, O. 1981. Estrategias de supervivencia: un concepto en busca de su contenido. *Estudios Demográficos y Urbanos*, 15 (2): 190–203. <https://doi.org/10.24201/edu.v15i02.511>.
10. Ashwin, S. 2002. A Woman is Everything: The Reproduction of Soviet Ideals of Womanhood in Post-communist Russia. U: *Work, Employment and Transition: Restructuring Livelihoods in Post-Communist Eastern Europe*, ur. Smith, A., Rainnie, A., Swain, A. London: Routledge, str. 117–133.
11. Atkinson, W. 2007. Beck, Individualization and the Death of Class: A Critique. *The British Journal of Sociology*, 58 (3): 349–66. <https://doi.org/10.1111/j.1468-4446.2007.00155.x>
12. Atkinson, W. 2016. *Beyond Bourdieu: from genetic structuralism to relational phenomenology*. Cambridge, UK ; Malden, MA: Polity Press.
13. Ávila García, L. G. i Ramírez Miranda, C. A. 2015. ¿Estrategias de Vida o Estrategias de Reproducción Social? Hacia La Reconstrucción de Una Racionalidad Reproductiva Para El Desarrollo Rural. *Escenarios latinoamericanos y debates teórico*, 65: 55–80.

14. Babović, M. 2009. *Post-socijalistička transformacija i socio-ekonomske strategije domaćinstava i pojedinaca u Srbiji*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.
15. Babović, M. i Cvejić, S. 2002. Strategije opstanka domaćinstva u Srbiji. *Sociologija*, 19 (2): 97–126.
16. Bachelard, G. 1988[1940]. *Air and Dreams: An Essay on the Imagination of Movement*. Dallas: Dallas Institute of Humanities and Culture.
17. Bagić, D., Dobrotić I., Lažnjak J., Rodik P. i Vučković-Juroš, T. 2017. Coping Strategies of Economically (Partially) Inactive Households: The Case of Croatia. *Südosteuropa*, 65 (3): 542–64. <https://doi.org/10.1515/soeu-2017-0034>.
18. Bandelj, N. 2016. On Postsocialist Capitalism. *Theory and Society*, 45 (1): 89–106. <https://doi.org/10.1007/s11186-016-9265-z>.
19. Barada, V., Primorac, J. i Buršić, E. 2016. *Osvajanje prostora rada. Uvjeti rada organizacija civilnog društva na području suvremene kulture i umjetnosti*. Zagreb: Biblioteka Kultura Nova.
20. Barrett, T. 2015. Storying Bourdieu: Fragments Toward a Bourdieusian Approach to Life Histories. *International Journal of Qualitative Methods*, 14 (5): 1 - 10. <https://doi.org/10.1177/1609406915621399>.
21. Barshay, 2003. The Sciences of Modernity in a Disparate World. U: *The Cambridge history of science. Vol. 7: The modern social sciences*, ur. Lindberg, D. C., Numbers, R. L. i Porter, R. Cambridge: Cambridge University Press: 407 – 413.
22. Barsotti, C. A. 1981. La organización social de la reproducción de los agentes sociales, las unidades familiares y sus estrategias. *Estudios demográficos y urbanos*, 15 (2): 164–89.
23. Barsotti, C. A. 1981. La organización social de la reproducción de los agentes sociales, las unidades familiares y sus estrategias. *Estudios Demográficos Y Urbanos*, 15 (2): 164–189. <https://doi.org/10.24201/edu.v15i02.510>
24. Bazeley, P. 2013. *Qualitative data analysis: practical strategies*. London: SAGE.
25. Becker, G. S. 1965. A Theory of the Allocation of Time. *The Economic Journal*, 75 (299): 493–517. <https://doi.org/10.2307/2228949>.
26. Becker, G. S. 1981. *A Treatise on the Family: Enlarged Edition*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
27. Becker, H. S. 1970. *Sociological Work: Method and Substance*. New Brunswick, N.J: Transaction Books.
28. Becker, H. S. 1992. Cases, causes, conjunctures, stories, and imagery. U: *What is a case? Exploring the foundations of social inquiry*, ur. Ragin, C. C. i Becker, H. S. Cambridge: Cambridge University Press.

29. Becker, P. E. i Moen, P. 1999. Scaling Back: Dual-Earner Couples' Work-Family Strategies. *Journal of Marriage and Family*, 61 (4): 995–1007. <https://doi.org/10.2307/354019>.
30. Bejaković, P. 2022. Opseg, obilježja i opasnosti od prekarnog rada u Hrvatskoj i Europskoj uniji. *Političke analize*, 11 (41): 13–21.
31. Benach, J., Vives, A., Amable, M., Vaneroelen, C., Tarafa, G. i Muntaner, C. 2014. Precarious Employment: Understanding an Emerging Social Determinant of Health. *Annual Review of Public Health*, 35: 229–253.
32. Bender, D. R. 1967. A Refinement of the Concept of Household: Families, Co-Residence, and Domestic Functions. *American Anthropologist*, 69 (5): 493–504. <https://doi.org/10.1525/aa.1967.69.5.02a00050>.
33. Benjaminsen, L. 2003. *Causality and social ontology - On relational structures and cognitive rationality*. 6th ESA conference, Research network no. 21. preuzeto sa: <https://www.semanticscholar.org/paper/Causality-and-social-ontology-On-relational-and-Benjaminsen/0a1ff0d4e76881d4902a41fd11b78aad09871594>. (pristupljeno 9. veljače 2022.).
34. Bernecker, W. L. i Fischer, T. 1998. Rise and Decline of Latin American Dependency Theories. *Itinerario*, 22 (4): 25–43. <https://doi.org/10.1017/S0165115300023494>.
35. Berrett, T. 2015. Storying Bourdieu: Fragments Toward a Bourdieusian Approach to “Life Histories”. *International Journal of Qualitative Methods*, 14 (5): 1–10. <https://doi.org/10.1177/1609406915621399>
36. Bezanson, K. 2006. *Gender, the State, and Social Reproduction: Household Insecurity in Neo-Liberal Times*. Toronto: University of Toronto Press. <https://doi.org/10.3138/9781442675209>.
37. Bhaskar, R. 1975. *A Realist Theory of Science*. Leeds: Leeds Books.
38. Bhaskar, R. 1979. *The Possibility of Naturalism: A Philosophical Critique of the Contemporary Human Sciences*. London: Routledge.
39. Bićanić, I. i Franičević, V. 2003. *Understanding Reform: the Case of Croatia*. Working Paper 033. The WIIW Balkan Observatory, The Vienna Institute for International Economic Studies, Vienna.
40. Bielschowsky, R. 2009. Sixty Years of ECLAC: Structuralism and Neo-Structuralism. *CEPAL Review*, 2009 (97): 171–92. <https://doi.org/10.18356/d8b97556-en>.
41. Blaikie, N. 2009. *Designing Social Research: The Logic of Anticipation*. Cambridge, UK ; Malden, MA: Polity.
42. Blasius, J. i Friedrichs, J. 2008. Lifestyles in Distressed Neighborhoods. *Poetics*, 36 (1): 24–44. <https://doi.org/10.1016/j.poetic.2007.12.001>.
43. Blumer, H. 1954. What is Wrong with Social Theory? *American Sociological Review*, 19 (1): 3–10. <https://doi.org/10.2307/2088165>.

44. Bogdan, R. i Knopp Biklen, S. 2007. *Qualitative research for education: an introduction to theories and methods*. Boston: Pearson.
45. Bohle, D. i Greskovits, B. 2012. *Capitalist diversity on Europe's periphery*. *Cornell studies in political economy*. Ithaca: Cornell University Press.
46. Bossen, L. 1981. The Household as Economic Agent. *Urban Anthropology*, 10 (3): 287–303.
47. Bourdieu, Boltanski i Saint Martin. 1973. Les Stratégies de Reconversion: Les Classes Sociales et Le Système D'Enseignement. *Social Science Information*, 12 (5): 61–113. <https://doi.org/10.1177/053901847301200503>.
48. Bourdieu, P. 1977[1972]. *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
49. Bourdieu, P. 1980. *The Logic of Practice*. Stanford, Calif: Stanford University Press.
50. Bourdieu, P. 1984[1979]. *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Cambridge: Harvard University Press.
51. Bourdieu, P. 1986. The Forms of Capital. U: *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, ur: Richardson, J.G. Westport: Greenwood, str. 241–58.
52. Bourdieu, P. 1987. What Makes a Social Class? On The Theoretical and Practical Existence Of Groups. *Berkeley Journal of Sociology*, 32: 1–17.
53. Bourdieu, P. 1988. Vive la Crise!: For Heterodoxy in Social Science. *Theory and Society*, 17 (5): 773–87.
54. Bourdieu, P. 1990a. *In Other Words: Essays towards a Reflexive Sociology*. Stanford: Stanford University Press.
55. Bourdieu, P. 1990b. The Scholastic Point of View. *Cultural Anthropology*, 5 (4): 380–91.
56. Bourdieu, P. 1991. *Language and Symbolic Power*. Cambridge: Polity Press.
57. Bourdieu, P. 1992. *The Rules of Art: Genesis and Structure of the Literary Field*. Stanford: Stanford University Press.
58. Bourdieu, P. 1993a. *Sociology in Question*. London: Thousand Oaks.
59. Bourdieu, P. 1993b. *The Field of Cultural Production: Essays on Art and Literature*. New York: Columbia University Press.
60. Bourdieu, P. 1996[1989]. *The State Nobility: Elite Schools in the Field of Power*. Oxford: Polity Press.
61. Bourdieu, P. 1998a. *Practical Reason: On the Theory of Action*. Stanford: Stanford University Press.
62. Bourdieu, P. 1998b. *Acts of Resistance: Against the Tyranny of the Market*. New York: New Press.

63. Bourdieu, P. 2000. *Pascalian meditations*. Stanford, Calif: Stanford University Press.
64. Bourdieu, P. 2002. Against the Policy of Depoliticization. *Studies in Political Economy*, 69 (1): 31–41. <https://doi.org/10.1080/19187033.2002.11675179>.
65. Bourdieu, P. 2003. Participant objectivation. *Journal of the Royal Anthropological Institute* 9 (2): 281–94. <https://doi.org/10.1111/1467-9655.00150>.
66. Bourdieu, P. 2005a. *The Social Structures of the Economy*. Cambridge: Polity Press.
67. Bourdieu, P. 2005b. The biographical illusion. U: *Identity: A reader*, ur. Evans, J., Du Gay, P. i Redman, P. Thousand Oaks: Sage, str. 299–305.
68. Bourdieu, P. 2014. *On the State: Lectures at the Collège de France, 1989 - 1992*. Cambridge: Polity Press.
69. Bourdieu, P. i Eagleton, T. 1992. Doxa and Common Life, *New Left Review*, 1/191: 111–121. <https://newleftreview.org/issues/I191/articles/terry-eagleton-pierre-bourdieu-doxa-and-common-life> (pristupljeno 2. travnja 2022.).
70. Bourdieu, P. i Kraiss, B. 1991. Meanwhile, I have come to know all the diseases of sociological understanding - An interview with Pierre Bourdieu. U: *The Craft of Sociology: Epistemological Preliminaries*, ur. Bourdieu, P., Chamboredon, J.-C. i Passeron J.-C. Berlin: De Gruyter, str. 247–259.
71. Bourdieu, P. i Passeron, J. C. 1979. *The Inheritors: French Students and Their Relation to Culture*. Chicago: University of Chicago Press.
72. Bourdieu, P. i Wacquant, L. 1992. *An Invitation to Reflexive Sociology*. Chicago: Polity Press.
73. Bourdieu, P., Accardo, A., Balazs, G., Beaud, S., Bourdieu, E., Bourgois, P., Broccolichi, S., Champagne, P., Christin, R., Faguer, J-P., Garcia, S., Lenoir, R., Ceuvrard, F., Pialoux, M., Pinto, L., Podalydes, D., Sayad, A., Soulie, C. i Wacquant, L. 1999[1993]. *The Weight of the World: Social Suffering in Contemporary Society*. Stanford: Stanford University Press.
74. Bourdieu, P., Boltanski, L. i de Saint Martin, M. 1973. Les Stratégies de Reconversion: Les Classes Sociales et Le Système D'Enseignement. *Social Science Information*, 12 (5): 61–113. <https://doi.org/10.1177/053901847301200503>.
75. Bourdieu, P., Chamboredon, J.C. i Passeron J.C. 1991[1968]. *The Craft of Sociology: Epistemological Preliminaries*. Berlin: De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110856460>.
76. Brenner, N. 2004. Urban governance and the production of new state spaces in Western Europe, 1960–2000. *Review of International Political Economy*, 11 (3): 447–488.
77. Broomhill i Sharp, 2007. The problem of social reproduction under neoliberalism: Reconfiguring the male-breadwinner model in Australia. U: *Remapping Gender in the*

- New Global Order*, ur. Griffin-Cohen, M. i Brodie, J. London: Routledge, str. 85–108.
<https://doi.org/10.4324/9780203099940>.
78. Bruszt, L. 1992. Transformative Politics: Social Costs and Social Peace in East Central Europe. *East European Politics and Societies* 6 (1): 55–72.
<https://doi.org/10.1177/0888325492006001004>.
 79. Bryne, D. 2009a. Case-Based Methods: Why We Need Them; What They Are; How to Do Them. U: *The SAGE handbook of case-based methods*, ur. Byrne, D. i Ragin, C. London: Sage, str: 1–10.
 80. Bryne, D. 2009b. Complex Realist and Configurational Approaches to Cases: A Radical Synthesis. U: *The SAGE handbook of case-based methods*, ur. Byrne, D. i Ragin, C. London: SAGE., str: 101–112.
 81. Buch-Hansen, H. i Wigger, A. 2010. Revisiting 50 years of market-making: The neoliberal transformation of European competition policy, *Review of International Political Economy*, 17 (1): 20–44. <https://doi.org/10.1080/09692290903014927>
 82. Burawoy, M. i Verdery, K. 1999. *Uncertain Transition: Ethnographies of Change in the Postsocialist World*. Oxford: Rowman & Littlefield.
 83. Burawoy, M., Pavel, K. i Lytkina, T. 2000. Involution and destitution in capitalist Russia. *Ethnography*, 1 (1): 43–65.
 84. Buturac, G. 2017. Ekonomija u uvjetima visoke zaduženosti: slučaj Hrvatske. *Ekonomski prehled* 68 (1): 3–31.
 85. Calhoun, C. 2006. Pierre Bourdieu and Social Transformation: Lessons from Algeria. *Development and Change*, 37 (6): 1403–1415. <https://doi.org/10.1111/j.1467-7660.2006.00535.x>.
 86. Calhoun, C. 2013. For the Social History of the Present: Pierre Bourdieu as Historical Sociologist. U: *Bourdieu and historical sociology*, ur. Gorski, P. S. i Durham, USA: Duke University Press, str: 36–67.
 87. Cao, T. Y. 2003. Structural Realism and the Interpretation of Quantum Field Theory. *Synthese* 136 (1): 3–24.
 88. Castells, M. 2010. *The Rise of the Network Society*. Oxford: Wiley.
<https://doi.org/10.1002/9781444319514>.
 89. Castells, M. i Portes, A. 1989. World Underneath: The Origins, Dynamics, and Effects of the Informal Economy. U: *The Informal Economy: Studies in Advanced and Less Developed Countries*, ur. Portes, A., Castells, M. i Benton, L. A. Baltimore: Johns Hopkins University Press, str: 11–41. <https://doi.org/10.1126/science.247.4943.731>.
 90. Čengić, D. 2015. Workers 55Plus in Croatia and Late Work Employment. *Freedom and Necessity: Class Differences, Lifestyles and Coping Strategies in the Times of Economic Crises*. Split, 3.-4. listopada 2015. (sažetak u zborniku s konferencije)
<https://www.unizd.hr/Portals/13/Cache/Book%20of%20abstracts%20Split%20conference%202015.pdf>

91. CEPAL (La Commissione economica per l'America Latina), 1963. *El desarrollo social de América Latina en la postguerra*. Buenos Aires: SOLAR.
<https://repositorio.cepal.org/handle/11362/14734> (pristupljeno 5. siječnja 2018.).
92. Chamberlayne, P., Rustin, M. i Wengraf, T. 2002. *Biography and social exclusion in Europe: experiences and life journeys*. Bristol: Policy Press.
93. Chambers, R. i Conway, G. 1992. *Sustainable rural livelihoods: practical concepts for the 21st century*. Brighton: Institute of Development Studies.
94. Clark, T. N. i Lipset, S. M. 1991. Are social classes dying? *International Sociology*, 6 (4): 397–410. <https://doi.org/10.1177/026858091006004002>
95. Clarke, S. 1999. *New forms of employment and household survival strategies in Russia*. Coventry: Centre for Comparative Labour Studies, University of Warwick.
96. Clarke, S. 2002. *Making Ends Meet in Contemporary Russia: Secondary Employment, Subsidiary Agriculture and Social Networks*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
97. Cox, D., Ester, Z., Jimenez, E. i Klugman, J. 1997. Family safety nets during the economic transition. U: *Poverty in Russia: public policy and private responses*, ur. Klugman, J. Washington: World Bank.
<http://documents.worldbank.org/curated/en/552951468759008099/Poverty-in-Russia-public-policy-and-private-responses>
98. Cox, T. 2018. Bifurcation, Stratification and Informality in Post-Socialist Welfare Regimes. *Intersections*, 4 (1): 24 – 44. <https://doi.org/10.17356/ieejsp.v4i1.404>.
99. Craviotti, C. 2012. Los enfoques centrados en las prácticas de los productores familiares. Una discusión de perspectivas para la investigación en sociología rural. *Revista Internacional de Sociología*, 70 (3): 643–64. <https://doi.org/10.3989/ris.2011.09.06>.
100. Crow, G. 1989. The Use of the Concept of 'Strategy' in Recent Sociological Literature. *Sociology*, 23 (1): 1–24. <https://doi.org/10.1177/0038038589023001002>.
101. Cuéllar Saavedra, O. 2013. Estrategias de subsistencia, estrategias de vida. Notas críticas. *Revista del departamento de sociología*, 11 (32).
<http://www.sociologicamexico.azc.uam.mx/index.php/Sociologica/article/view/632> (pristupljeno 17. svibnja 2020.).
102. Cuéllar Saavedra, O. 2013. Estrategias familiares de subsistencia: un caso de integración interdisciplinaria. *La psychologie politique en Europe Juillet 2013*.
<https://cpp.numerev.com/articles/revue-23/1060-estrategias-familiares-de-subsistencia-un-caso-de-integracion-interdisciplinaria>. (pristupljeno 17. svibnja 2020.)
103. Cvetičanin, P. 2012. Bourdieu's Theory of Practice. U: *Social and Cultural Capital in Serbia*, ur. Cvetičanin, P. Niš: Centre for Empirical Cultural Studies of South-East Europe, str. 25 – 52.
104. Cvetičanin, P. i Lavrič, M. 2017a. Household Strategies in Southeast European Societies in the Period of Economic Crisis. *Südosteuropa* 65 (3): 449–458.
<https://doi.org/10.1515/soeu-2017-0030>.

105. Cvetičanin, P. i Lavrič, M. 2017b. Typology of Household Strategies of Action in Four Countries of Southeastern Europe in a Period of Economic Crisis. *Südosteuropa* 65 (3): 459–94. <https://doi.org/10.1515/soeu-2017-0031>.
106. Cvetičanin, P. i Popescou, M. 2011. The Art of Making Classes in Serbia: Another Particular Case of the Possible. *Poetics*, 39 (6): 444–468. <https://doi.org/10.1016/j.poetic.2011.09.006>.
107. Cvetičanin, P., Nedeljković, J. i Krstić, N. 2012. Social space in Serbia. U: *Social and Cultural Capital in Serbia*, ur. Cvetičanin, P. Niš: Centre for Empirical Cultural Studies of South-East Europe, str: 53–71.
108. Cvetičanin, P., Spasić, I. i Gavrilović, D. 2014. Strategies and Tactics in Social Space: The Case of Serbia. *Social Science Information*, 53 (2): 213–239. <https://doi.org/10.1177/0539018413517182>.
109. Cvetičanin, P., Tomić-Koludrović, I., Petrić, M., Zdravković, Ž i Leguina, A. 2021. From Occupational to Existential Class: How to Analyze Class Structure in Hybrid Societies (The Case of Serbia). *The British Journal of Sociology*, 72 (4): 946–973. <https://doi.org/10.1111/1468-4446.12858>.
110. Cvjetičanin, B., Katunarić, V. 1998. *Kulturna politika Republike Hrvatske. Nacionalni izvještaj*. Zagreb: Ministarstvo kulture Republike Hrvatske.
111. Cypher, J. M. i Dietz, J. L. 2009. *The process of economic development*. London: Routledge.
112. Dagdeviren, H., Matthew D. i Lars M. 2017. The Narratives of Hardship: The New and the Old Poor in the Aftermath of the 2008 Crisis in Europe. *The Sociological Review*, 65 (2): 369–385. <https://doi.org/10.1111/1467-954X.12403>.
113. Dagdeviren, H., Matthew, D. i Markus, P. 2016. Resilience, Hardship and Social Conditions. *Journal of Social Policy*, 45 (1): 1–20. <https://doi.org/10.1017/S004727941500032X>.
114. Danielsson, A. 2017. Informal economies and scholastic epistemocentrism: a reflexive rethinking. *International Journal of Sociology and Social Policy*, 37 (13/14): 773–787. <https://doi.org/10.1108/IJSSP-10-2016-0116>.
115. Daskalaki, M. i Simosi, M. 2017. Unemployment as a liminoid phenomenon: Identity trajectories in times of crisis. *Human Relations*, 71 (9): 1–26.
116. Decoteau, C. L. 2015. The Reflexive Habitus: Critical Realist and Bourdieusian Social Action. *European Journal of Social Theory*, 19 (3): 303–21. <https://doi.org/10.1177/1368431015590700>.
117. Decoteau, C.L. 2016. The Reflexive *Habitus*: Critical Realist and Bourdieusian Social Action. *European Journal of Social Theory* 19 (3): 303–321. <https://doi.org/10.1177/1368431015590700>.

118. Della Porta, D., Hänninen, S., Siisiäinen, M. i Silvasti, T. 2015. The Precarization Effect. U: *The New Social Division. Making and Unmaking Precariousness*, ur: Della Porta, D., Hänninen, S., Siisiäinen, M. i Silvasti, T. Palgrave Macmillan: 1–25.
119. Denscombe, M. 2007. *The Good Research Guide*. Berkshire: McGraw-Hill Education.
120. Dépelteau, F. 2018. Relational Thinking in Sociology: Relevance, Concurrence and Dissonance. U: *The Palgrave handbook of relational sociology*, ur: Dépelteau, F. i Powell, New York: Springer Science, str. 3–35.
121. Dey, I. 1993. *Qualitative Data Analysis: A User-Friendly Guide for Social Scientists*. New York: Routledge.
122. Dimian, G., Begu, L. i Jablonsky, J. 2017. Unemployment and labour market mismatch in the European Union Countries. *Zbornik radova ekonomskog fakulteta u Rijeci*, 35(1): 13–44.
123. Dolenc, D. 2018. A Soldier's State? Veterans and the Welfare Regime in Croatia. *Anali Hrvatskog politološkog društva: časopis za politologiju*, 14 (1): 55–78. <https://doi.org/10.20901/an.14.03>.
124. Dragičević, M. 2007. Konceptualni okvir razmišljanja o budućem razvoju u Hrvatskoj. *EFZG – Serija članaka u nastajanju*. Članak br. 07 - 02. Ekonomski fakultet u Zagrebu. <https://ideas.repec.org/p/zag/wpaper/0702.html> (pristupljeno 22. veljače 2022.).
125. Duque, J. i Pastrana, E. 1973. *Las estrategias de supervivencia de las unidades familiares del sector popular urbano: un a investigación exploratoria*. Santiago: ELAS/CELADE.
126. Edwards, R. 2004. Present and Absent in Troubling Ways: Families and Social Capital Debates. *The Sociological Review*, 52 (1): 1–21. <https://doi.org/10.1111/j.1467-954X.2004.00439.x>.
127. Einhorn, B. 1993. *Cinderella goes to market: Citizenship, gender, and women's movements in East Central Europe*. London: Verso
128. Eisner, E. W. 1991. *The enlightened eye: Qualitative inquiry and the enhancement of educational practice*. New York, NY: Macmillan.
129. Elder-Vass, D. 2007. Reconciling Archer and Bourdieu in an Emergentist Theory of Action. *Sociological Theory* 25 (4): 325–346. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9558.2007.00312.x>.
130. Elder-Vass, D. 2010. *The Causal Power of Social Structures: Emergence, Structure and Agency*. Cambridge: Cambridge University Press.
131. Eriksen, T. i Nielsen, F. 2001. *A history of anthropology. Anthropology, culture and society*. London: Pluto Press.
132. Estêvão, P., Calado, A. i Capucha, L. 2017. Resilience. Moving from a heroic notion to a sociological concept. *Sociologia, Problemas e Práticas* (85): 9 – 25. <https://doi.org/10.7458/SPP20178510115>.

133. Eyal, G., Szelenyi, I. i Townsley, E. 2000. *Making Capitalism without Capitalists: Class Formation and Elite Struggles in Post-Communist Central Europe*. London: Verso.
134. Feijoo, M. i Ramos, S. 1982. Estructura y circulación de los recursos en familias de sectores populares urbano, *Boletín CEIL*, 5 (8).
135. Ferrarotti, F. 2003. *On the science of uncertainty: the biographical method in social research*. Lanham: Lexington Books.
136. Flick, U. 2007. *Designing Qualitative Research*. The Sage Qualitative Research Kit. Los Angeles: SAGE.
137. Folbre, N. 1986. Hearts and spades: Paradigms of household economics. *World Development*, 14 (2): 245–255. [https://doi.org/10.1016/0305-750X\(86\)90056-2](https://doi.org/10.1016/0305-750X(86)90056-2).
138. Fowler, B. 1996. An Introduction to Pierre Bourdieu's Understanding. *Theory, Culture & Society*, 13 (2): 1–16. <https://doi.org/10.1177/026327696013002001>.
139. Fowler, B. 2020. Pierre Bourdieu on social transformation, with particular reference to political and symbolic revolutions. *Theory and Society*. 49, str: 439–463.
140. Fraad, H., Resnick, S. i Wolff, R. 1989. For Every Knight in Shining Armor, There's a Castle Waiting To Be Cleaned: A Marxist-Feminist Analysis of the Household. *Rethinking Marxism*, 2 (4): 9–69. <https://doi.org/10.1080/08935698908657885>.
141. Frade, C. i Coelho, L. 2015. Surviving the Crisis and Austerity: The Coping Strategies of Portuguese Households. *Indiana Journal of Global Legal Studies* 22 (2), str. 631–664. <http://www.repository.law.indiana.edu/ijgls/vol22/iss2/11>.
142. Franc, S., Barišić, A. i Wittine, Z. 2020. The Dilemma over Washington Consensus Guidelines or Industrial Policy: Lessons from Croatia. *Notitia - Časopis Za Ekonomske, Poslovne i Društvene Teme*, 6 (1): 49–62. <https://doi.org/10.32676/n.6.1.5>.
143. Franičević, V. 2002. Politička i moralna ekonomija u prvom desetljeću tranzicije u Hrvatskoj. *Politička misao: časopis za politologiju*, 39 (1): 3–34.
144. Friedman-Kasaba, K. 1992. New York City: the underside of the world's capital. U: *Creating and transforming households: the constraints of the world-economy*. *Studies in modern capitalism*, ur. Smith, J., Wallerstein, I. Cambridge: Cambridge University Press. str: 63–91
145. Gershuny, J. 1978. *After Industrial Society? The Emerging Self-Service Economy*. London: Macmillan.
146. Gershuny, J. i Pahl, R. E. 1979. Work Outside Employment: Some Preliminary Speculations. *Higher Education Quarterly*, 34 (1): 120–35. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2273.1979.tb01252.x>.
147. Gershuny, J., Godwin, M. i Jones, S. 1994. The Domestic Labour Revolution: a Process of Lagged Adaptation. U: *The Social and political economy of the household*, ur. Anderson, M., Bechhofer, F. i Gershuny, J. Oxford: Oxford University Press, str. 151–197.

148. Giannakaki, M. S. 2005. Using mixed-methods to examine teachers' attitudes to educational change: The case of the Skills for Life strategy for improving adult literacy and numeracy skills in England. *Educational Research and Evaluation*, 11 (4): 323–348.
149. Gibson-Graham, J. K. 2008. Diverse Economies: Performative Practices for 'other Worlds'. *Progress in Human Geography*, 32 (5): 613–632. <https://doi.org/10.1177/0309132508090821>.
150. Giddens, A. 1979. *Central Problems in Social Theory: Action, Structure and Contradiction in Social Analysis*. Basingstoke: Macmillan.
151. Giddens, A. 1984. *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*. University of California Press, Berkeley.
152. Giddens, A. 1991. *Modernity and Self-identity*. Stanford: Stanford University Press.
153. Glaser, B. i Strauss, A. 2009[1967]. *The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research*. New Brunswick: Aldine.
154. Gonzáles de la Rocha, M. 1995. Social Restructuring in Two Mexican Cities: An Analysis of Domestic Groups in Guadalajara and Monterrey. *European Journal of Development Research*, 7 (2): 389 – 406.
155. Gonzáles de la Rocha, M. 2001. From the Resources of Poverty to the Poverty of Resources? The Erosion of a Survival Model. *Latin American Perspectives*, 28 (4): 72–100. <https://doi.org/10.1177/0094582X0102800405>.
156. Gonzáles de la Rocha, M. 2004. *Private Adjustments: Household Responses to the Erosion of Work*. SEPED Conference Paper Series no. 6. Guadalajara: CIESAS Occidente. <https://eldis.org/document/A28325> (preuzeto 11.1.2019.)
157. Gonzáles de la Rocha, M. 2006. Vanishing Assets: Cumulative Disadvantage among the Urban Poor. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 606 (1): 68–94. <https://doi.org/10.1177/0002716206288779>.
158. Gonzáles la Rocha, M. 2007. The Construction of the Myth of Survival. *Development and Change*, 38 (1): 45–66. <https://doi.org/10.1111/j.1467-7660.2007.00402.x>.
159. Gorski, P. 2013. Bourdieu as a theorist of change. U: *Bourdieu and historical analysis. Politics, history, and culture*, ur. Gorski, P. Durham: Duke University Press, str. 1–18.
160. Haan, L. i Zoomers, A. 2005. Exploring the Frontier of Livelihoods Research. *Development and Change*, 36 (1): 27–47. <https://doi.org/10.1111/j.0012-155X.2005.00401.x>.
161. Hammel, E. A. i Lasett, P. 1974. Comparing Household Structure Over Time and Between Cultures. *Comparative Studies in Society and History*, 16 (1): 73–109.
162. Hann, C. M. i Hart, K. 2011. *Economic anthropology: history, ethnography, critique*. Cambridge: Polity Press.

163. Hardy, C. 2008. Hysteresis. U: *Pierre Bourdieu. Key Concepts*, ur. Grenfell, M. Stocksfield: Acumen Publishing.
164. Hardy, J., and A. Stenning (2002) 'Out with the old, in with the new?'. U: *Work, Employment and Transition*, ur. Smith, A., Rainnie, A. i Swain; A. London: Routledge, str. 99–116.
165. Harrison, D. 1988. *The Sociology of Modernization and Development*. London: Routledge.
166. Hart, K. 1973. Informal Income Opportunities and Urban Employment in Ghana. *The Journal of Modern African Studies* 11 (1): 61–89.
167. Hartmann, H. 1981. The Family as the Locus of Gender, Class, and Political Struggle: The Example of Housework. *Signs*, 6 (3): 366–394.
168. Haubert, M. 1991. The Sociology of Development: What Sociology? What Development? *The European Journal of Development Research*, 3 (2): 109–120.
<https://doi.org/10.1080/09578819108426556>.
169. Heath, A., Curtice, J. K. i Elgenius, G. 2009. Individualisation and the decline of class identity. U: *Identity in the 21st Century*, ur. Wetherell, M. New York: Palgrave Macmillan, str. 21–40.
170. Heilbron, J. 1995. *The Rise of Social Theory*. Cambridge: Polity Press.
171. Heinich, N. 2007. *Pourquoi Bourdieu*. Paris: Gallimard.
172. Hettne, B. 2009. *Thinking about development. Development matters*. London: Zed Books.
173. HGK - Hrvatska gospodarska komora, 2014. *Hrvatsko gospodarstvo 2013. godine*, dostupno na: <https://www.hgk.hr/documents/hrvatsko-gospodarstvo-2013godine58edfb7aefd73.pdf> (pristupljeno 7.4.2021.).
174. HGK - Hrvatska gospodarska komora, 2015. *Hrvatsko gospodarstvo 2014. godine*, dostupno na: <https://www.hgk.hr/documents/hrvatsko-gospodarstvo-2014-godine58edfb07d6809.pdf> (pristupljeno 7.4.2021.).
175. HGK - Hrvatska gospodarska komora, 2016. *Hrvatsko gospodarstvo 2015. godine*, dostupno na: <https://www.hgk.hr/documents/hrvatsko-gospodarstvo-2015indd58418abe2fa55.pdf> (pristupljeno 8.4.2021.).
176. Hilgers, M. 2009. Habitus, Freedom, and Reflexivity. *Theory & Psychology*, 19 (6): 728–755. <https://doi.org/10.1177/0959354309345892>.
177. Hilgers, M. i Mangez, E. 2015. *Bourdieu's Theory of Social Fields: Concepts and Applications*. London New York: Routledge.
178. Hochschild, A. 1989. *The Second Shift: Working Parents and the Revolution at Home*. New York: Viking Adult.

179. Hoffmann, D., Miošić-Lisjak, L., Prkut, D., Stubbs, P., Šalaj, B., Zelić, D. i Zrinščak, S. 2017. *Naša zarobljena mista. Istraživački izvještaj studija kvalitete lokalnog javnog upravljanja u Hrvatskoj*. Zagreb: GONG.
180. Horton, J., Macve, R. i Struyven, G. (2004). Qualitative Research: Experiences in Using Semi-Structured Interviews. U: *The Real Life Guide to Accounting Research: A Behind-the-Scenes View of Using Qualitative Research Methods*, ur. Humphrey, C. i Lee., B. Amsterdam: Elsevier, str. 339–350.
181. Hrvatska u 21. stoljeću: Makroekonomija (2001.) ur. Lovrinčević, Ž., Ured za strategiju razvitka Republike Hrvatske, Strategija razvoja makroekonomike. Dostupno na: https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2002_12_145_2323.html (preuzeto 12.4.2022.)
182. Hürtgen, S. 2020. Precarization of work and employment in the light of competitive Europeanization and the fragmented and flexible regime of European production. *Capital & Class*, 45 (1): 71–91. <https://doi.org/10.1177/0309816819900123>
183. Ivanković, Ž. 2015. *Hrvatska privatizacija kao inicijalna apropijacija*. Banka magazine, Zagreb.
184. Ivanković, Ž. 2017. The Political Economy of Crony Capitalism: A Case Study of the Collapse of the Largest Croatian Conglomerate. *Croatian Political Science Review*, 54 (4): 40–60.
185. Jelin, E. 1984. *La Mujer en el Sector Popular Urbano*. Chile: CEPAL.
186. Jenniskens, I., Ulijn, J. i Tywoschik, S. 2011. Cultural capital and European entrepreneurship research: a plea for a paradigm focusing on national, corporate and professional cultural capital. *International Journal of Entrepreneurship and Small Business*, 14(1): 39–55.
187. Jessop, B. 1989. Conservative Regimes and the Transition to Post-Fordism: The Cases of Great Britain and West Germany. U: *Capitalist development and crisis theory: accumulation, regulation, and spatial restructuring*, ur. Gottdiener, M. i Komninos, N. New York: St. Martin's Press, str. 261–299.
188. Jurčić, Lj. 2017. Svjetsko gospodarstvo deset godina nakon početka krize. *Ekonomski pregled*, 68 (6): 655–685.
189. Jurčić, Lj. i Vojnić, D. 2011. QUO VADIS CROATIA: Od samoupravnog socijalizma i društva blagostanja preko ekonomije i politike tranzicije do divljeg kapitalizma i tržišnog fundamentalizma - Hrvatska na putu u Europsku uniju. *Ekonomski pregled*, 62 (12): 787–826.
190. Kaplan, A. 1968. *The conduct of inquiry: Methodology for behavioral science*. Transaction Publishers.
191. Karajić, N. 2002. Siromaštvo i neslužbeno gospodarstvo u Hrvatskoj – kvalitativni aspekti. *Financijska teorija i praksa*, 26 (1): 273 – 299.

192. Kathleen Logan 1981. Getting By With Less: Economic Strategies of Lower Income Households in Guadalajara. *Urban Anthropology*. 10 (3): 231–246.
193. Kiely, R. 2005. Globalization, Post-Fordism and the Contemporary Context of Development. *International Sociology*, 13 (1): 95–115. <https://doi.org/10.1177/026858098013001008>.
194. Kluge, S. 2000. Empirically Grounded Construction of Types and Typologies in Qualitative Social Research. *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research*. <https://www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/view/1124> (pristupljeno 15. svibnja 2022.) <https://doi.org/10.17169/fqs-1.1.1124>.
195. Knights, D. i Morgan, G. 1990. The Concept of Strategy in Sociology: A Note of Dissent. *Sociology*, 24 (3): 475–483. <https://doi.org/10.1177/0038038590024003008>.
196. Kolankiewicz, G. 1996. Social Capital and Social Change. *The British Journal of Sociology*, 47 (3): 427–441. <https://doi.org/10.2307/591361>.
197. Kolkenbrock, M. 1986. Life as Trajectory: Pierre Bourdieu's Biographical Illusion. U: *Biography in Theory*, ur. Hemecker, W. Berlin: De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110516678>.
198. Komljenović, M. 2018. Utjecaj svjetske ekonomske krize na gospodarstvo Republike Hrvatske. Veleučilište u Šibeniku: Završni rad. <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:143:048761>. (pristupljeno 8. listopada 2021.).
199. Kovacheva, S. 2002: Bulgaria. U: *Research report 1: critical review of literature*, Wallace, C. Beč: Institute for Advanced Studies: 155–185.
200. Krolo, K., Tonković, Ž., Vidović, D. i Žuvela, A. 2020. *Utjecaj pandemije COVID-19 i zagrebačkog potresa na OCD-e u suvremenoj kulturi i umjetnosti. Rezultati testne faze istraživanja*. Zagreb: Zaklada Kultura Nova.
201. Krstić, N., Derado, A., Naterer, A. i Kumalić, I. 2017. Small Farmers in Four Southeast European Countries. A Qualitative Analysis of Life Strategies in Twenty-Five Agricultural Households, *Südosteuropa. Journal of Politics and Society*, 65 (3): 565–588. <https://doi.org/10.1515/soeu-2017-0035>
202. Kumar, K. 2005. *From post-industrial to post-modern society: new theories of the contemporary world*. Malden, MA: Blackwell.
203. La Caze, M. 2008. Seeing Oneself through the Eyes of the Other: Asymmetrical Reciprocity and Self-respect. *Hypatia*, 23 (3): 118–135.
204. Lahire, B. 2015. The limits of the field: elements for a theory of the social differentiation of activities. U: *Bourdieu's theory of social fields: concepts and applications*, ur. Hilgers, M. i Mangez, E. New York: Routledge, str. 62 – 101.
205. Lau, R. 2004. Habitus and the Practical Logic of Practice: An Interpretation. *Sociology*, 38 (2): 369–387. <https://doi.org/10.1177/0038038504040870>.

206. Lavenda, R. i Schultz, E. 2007. *Core concepts in cultural anthropology*. Boston: McGraw-Hill.
207. Lebaron, F. 2003. Pierre Bourdieu: Economic Models against Economism. *Theory and Society*, 32 (5/6): 551–565.
208. LeBaron, G. 2010. The Political Economy of the Household: Neoliberal Restructuring, Enclosures, and Daily Life. *Review of International Political Economy*, 17 (5): 889–912. <https://doi.org/10.1080/09692290903573914>.
209. Ledeneva, A. 1998. *Russia's economy of favours: blat, networking, and informal exchange*. Cambridge: Cambridge University Press.
210. Ledeneva, A. 2012. Informality and informal politics. U: Routhledge Handbook of Russian Politics and Society, ur: Gill, G. i Young, J. New York: Routhledge.
211. Lokshin, M., i Ruslan Y. 2004. Household Strategies of Coping with Shocks in Post-Crisis Russia. *Review of Development Economics*, 8 (1): 15–32. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9361.2004.00217.x>.
212. Lomnitz, L. 1975. *Cómo sobreviven los marginados*. México: Siglo veintiuno editores.
213. Lomnitz, L. 1977. *Networks and Marginality: Life in a Mexican Shantytown*. New York: Academic Press.
214. Lomnitz, L. 1978. Mechanisms of Articulation Between Shantytown Settlers and the Urban System. *Urban Anthropology*, 7 (2): 185–205.
215. Lomnitz, L. 1982. Horizontal and Vertical Relations and the Social Structure of Urban Mexico. *Latin American Research Review*, 17 (2): 51–74.
216. Lomnitz, L. 1988. Informal Exchange Networks in Formal Systems: A Theoretical Model. *American Anthropologist*, 90 (1): 42–55.
217. Lomnitz, L. i Sheinbaum, D. 2004. Trust, Social Networks and the Informal Economy: A Comparative Analysis. *Review of Sociology*, 10 (1): 5–26. <https://doi.org/10.1556/RevSoc.10.2004.1.1>.
218. Long, N. 1990. From Paradigm Lost to Paradigm Regained? The Case for an Actor-oriented Sociology of Development. *European Review of Latin American and Caribbean Studies*, 49: 3–24.
219. Long, N. 2003. *Development sociology: actor perspectives*. London: Routledge.
220. Makovicky, N. i Henig, D. 2018. *Economies of favour after socialism*. Oxford: Oxford University Press.
221. Margulis, Mario. 1980. Reproducción social de la vida y reproducción del capital. *Nueva Antropología*, 14 (4): 47–64.
222. Matković, T. 2003. Restrukturiranje rada? Transformacija strukture zaposlenosti. *Revija za socijalnu politiku*, 10 (2): 161–184. <https://doi.org/10.3935/rsp.v10i2.125>.

223. Matković, T., Šućur, Z. i Zrinščak, S. 2007. Nejednakost, siromaštvo i materijalna prikraćenost u novim i starim članicama Europske zajednice. *Croatian Medical Journal*, 48 (5): 1–2.
224. Mauss, M. 1966[1925]. *The gift: forms and functions of exchange in archaic societies*. London: Cohen & West.
225. Maxwell, J. A. 2004. Causal Explanation, Qualitative Research, and Scientific Inquiry in Education. *Educational Researcher*, 33 (2): 3–11.
<https://doi.org/10.3102/0013189X033002003>.
226. Maxwell, J. A. 2013. *Qualitative Research Design: An Interactive Approach*. Thousand Oaks: Sage.
227. Maxwell, J. A. i Chmiel, M. 2014. Notes Toward a Theory of Qualitative Data Analysis. U: *The SAGE Handbook of Qualitative Data Analysis*, ur. Flick U. London: Sage, str. 21–34.
228. McCrone, D. 1994. Getting By and Making Out in Kirkcaldy. U: *The Social and political economy of the household*, ur: Anderson, M., Bechhofer, F. i Gershuny, J. Oxford: Oxford University Press, str. 68–99.
229. McDowell, L. (2012) Post-crisis, post-Ford and post-gender? Youth identities in an era of austerity. *Journal of Youth Studies*, 15 (5): 573–590.
230. McDowell, L. 1991. Life without Father and Ford: The New Gender Order of Post-Fordism. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 16 (4): 400–419.
<https://doi.org/10.2307/623027>.
231. McNay, L. 1999. Gender, Habitus and the Field: Pierre Bourdieu and the Limits of Reflexivity. *Theory, Culture & Society*, 16 (1): 95–117.
<https://doi.org/10.1177/026327699016001007>.
232. Meillassoux, C. 1972. From Reproduction to Production: A Marxist Approach to Economic Anthropology. *Economy and Society*, 1 (1): 93–105.
<https://doi.org/10.1080/03085147200000005>.
233. Mesle, C.R. 2008. *Process-Relational Philosophy: An Introduction to Alfred North Whitehead*. West Conshohocken: Templeon Press.
234. Meurs, M. 2002. Economic strategies of surviving post-socialism: changing household economies and gender divisions of labour in the Bulgarian transition. U: *Work, employment, and transition: restructuring livelihoods in post-communism*, ur: Rainnie, A, Smith, A. i Swain, A. London: Routledge: 213–227.
235. Miles, M. i Huberman, A. M. 1994. *Qualitative data analysis: an expanded sourcebook*. 2nd ed. Thousand Oaks: Sage.
236. Mincer, J. 1962. Labor Force Participation of Married Women: A Study of Labor Supply. U: *Aspects of Labor Economics*. Princeton University Press.

237. Mingione, E. 1983. Informalization, Restructuring and the Survival Strategies of the Working Class. *International Journal of Urban and Regional Research* 7 (3): 311–339. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2427.1983.tb00597.x>.
238. Mingione, E. 1985. Social reproduction of the surplus labour force: the case of Southern Italy. U: *Beyond employment: household, gender and subsistence*, ur: Redclift, N. i Mingione, E. Oxford: Basil Blackwell, str. 14-54.
239. Mingione, E. 1994. Life Strategies and Social Economies in the Postfordist Age. *International Journal of Urban and Regional Research* 18 (1): 24–45. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2427.1994.tb00249.x>.
240. Mingione, E. i Morlicchio, E. 1993. New Forms of Urban Poverty in Italy: Risk Path Models in the North and South. *International Journal of Urban and Regional Research* 17 (3): 413–427. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2427.1993.tb00230.x>.
241. Mingione, E. i Pinnaro, G. 1993. Work and Social Reproduction: Two Concepts for Interpreting the Post-Fordist Transition. *LABOUR*, 7 (3): 175–198. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9914.1993.tb00212.x>.
242. Misco, T. 2007. The Frustrations of Reader Generalizability and Grounded Theory: Alternative Considerations for Transferability, *Journal of Research Practice*, 3 (1). <http://jrp.icaap.org/index.php/jrp/article/view/45/77> (pristupljeno 22. studenog 2020.)
243. Mjøset, L. 2009. The contextualist approach to social science methodology. U: *Handbook of Case-based Methods*, ur: Byrne, D. i Ragin, C. London: Sage: 39-68.
244. Moen, P. i Wethington, E. 1992. The Concept of Family Adaptive Strategies. *Annual Review of Sociology* 18, pp. 233-251.
245. Moen, P. i Yu, Y. 2000. Effective Work/Life Strategies: Working Couples, Work Conditions, Gender, and Life Quality. *Social Problems*, 47 (3): 291–326. <https://doi.org/10.2307/3097233>.
246. Morell, I. i Gradska, Y. 2018. The gendered subject of postsocialism: state-socialist legacies, global challenges and (re)building of tradition U: *Gendering postsocialism: old legacies and new hierarchies*, ur. Morell, I. i Gradska, Y. London ; New York: Routledge, Taylor & Francis Group, str. 1–18.
247. Morgan, D. 1989. Strategies and Sociologists: A Comment on Crow. *Sociology* 23 (1): 25–29. <https://doi.org/10.1177/0038038589023001003>.
248. Morris, L. 1985. Local Social Networks and Domestic Organisations: A Study of Redundant Steel Workers and Their Wives. *The Sociological Review*, 33 (2): 327–342. <https://doi.org/10.1111/j.1467-954X.1985.tb00808.x>.
249. Morris, L. 1986. Renegotiation of the Domestic Division of Labour in the Context of Male Redundancy. U: *Restructuring Capital: Recession and Reorganisation in Industrial Society.*, ur. Newby, H. London: Palgrave Macmillan Limited: 221–243.

250. Morris, L. 1989. Household Strategies: The Individual, The Collectivity and The Labour Market - The Case of Married Couples. *Work, Employment and Society* 3 (4): 447–464. <https://doi.org/10.1177/0950017089003004003>.
251. Moser, C. 1998. The Asset Vulnerability Framework: Reassessing Urban Poverty Reduction Strategies. *World Development* 26 (1): 1–19. [https://doi.org/10.1016/S0305-750X\(97\)10015-8](https://doi.org/10.1016/S0305-750X(97)10015-8).
252. Mrozowicki, A. 2011. *Coping with Social Change. Life Strategies of Workers in Poland's New Capitalism*. Leuven: Leuven University Press.
253. Müller, K. i Pickel, A. 2011. Transition, Transformation, and the Social Sciences: Towards a New Paradigm, TIIPEC Working Paper 01/11. <https://citeseerx.ist.psu.edu/document?repid=rep1&type=pdf&doi=2392eb177ad40dad1fbce2f3e44f6c5d3b6e6476> (pristupljeno 17.03.2020).
254. Münch, R. 2016. *The Global Division of Labour*. London: Palgrave Macmillan UK. <https://doi.org/10.1007/978-1-137-56718-5>.
255. Mungiu-Pippidi, A. 2007. Is East-Central Europe Backsliding? EU Accession Is No 'End of History'. *Journal of Democracy*, 18 (4): 8–16.
256. Nederveen Pieterse, J. 2010. *Development theory: deconstructions/reconstructions*. London: Sage.
257. Nederveen Pieterse, J. 1997. Going Global: Futures of Capitalism. *Development and Change* 28 (2): 367–382. <https://doi.org/10.1111/1467-7660.00046>.
258. Nelson, M. i Smith, J. 1999. *Working Hard and Making Do: Surviving in Small Town America*. Berkeley: University of California Press.
259. Obadić, A. 2017. Nezaposlenost mladih i usklađenost obrazovnog sustava s potrebama tržišta rada. *Ekonomika misao i praksa*, 23(1): 129–150.
260. Obadić, A., Arčabić, V. i Rogić Dumančić, L. 2021. Labor market institutions convergence in the European Union. *EFZG working paper series*, 21 (2): 1–30.
261. Ott, K. 2002. Neslužbeno gospodarstvo u Republici Hrvatskoj 1990–2000. *Financijska teorija i praksa* 26 (1): 1–30.
262. Pahl, R. E. 1980. Employment, Work and the Domestic Division of Labour. *International Journal of Urban and Regional Research* 4 (1): 1–20. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2427.1980.tb00349.x>.
263. Pahl, R. E. 1984. *Divisions of labour*. Oxford: Basil Blackwell.
264. Pahl, R. E. 1988. Some Remarks on Informal Work, Social Polarization and the Social Structure. *International Journal of Urban and Regional Research* 12 (2): 247–267. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2427.1988.tb00452.x>.

265. Pahl, R. E. i Wallace, C. 1985. Household work strategies in economic recession. U *Beyond employment: household, gender, and subsistence*, u: Redclift, N. i Mingione, E. Oxford: Basil Blackwell: 189–228.
266. Pahl, R. E. i Wallace, C. 1988. Neither angels in marble nor rebels in red: privatization and working-class consciousness. U: *On work: historical, comparative and theoretical approaches*, ur: Pahl, R. E. Oxford: Basil Blackwell: 743–745.
267. Pahl, R.E. 1985. The Restructuring of Capital, the Local Political Economy and Household Work Strategies. U: *Social relations and spatial structures*, ur: Gregory, D. i Urry, J. Basingstroke, Hampshire: Macmillan: 242–265.
268. Palma, D. 1984. “Entre la moda y la ciencia. Estrategias de sobrevivencia y Participación”, *Revista Acción Crítica. Revista Acción Crítica*, 15 (jul): 20–34.
269. Patton, M. 2015. *Qualitative research & evaluation methods: integrating theory and practice*. Thousand Oaks: Sage.
270. Pavlovskaya, M. 2004. Other Transitions: Multiple Economies of Moscow Households in the 1990s. *Annals of the Association of American Geographers* 94 (2): 329–351.
271. Peet, R. i Harwick, E. 2015. *Theories of development: contentions, arguments, alternatives*. New York: Guilford Press.
272. Peirce, C. S. (1994). The Collected Papers of Charles Sanders Peirce. [elektroničko izdanje Hartshorne, C. i Weiss, P. (ur.), sv. I-VI, 1931-1935; ur: Burks, A. W., sv. VII-VIII, 1958, Cambridge, MA: Harvard University Press]
<https://colorysemiotica.files.wordpress.com/2014/08/peirce-collectedpapers.pdf>
273. Perlman, J. 1975. Rio’s Favelas and the Myth of Marginality. *Politics & Society* 5 (2): 131–160. <https://doi.org/10.1177/003232927500500201>.
274. Petrić, M. i Tomić-Koludrović, I. 2017. Modernization processes in the context of institutionally embedded neoliberalism: a theoretical perspective on post-transitional Croatia. U: *13th Conference of the European Sociological Association - (Un)Making Europe: Capitalism, Solidarities, Subjectivities*, ur: Welz, F. Atena: European Sociological Association i Hellenic Sociological Society: 458-458 (sažetak izlaganja u zborniku)
275. Petrić, M. i Tomić-Koludrović, I. 2021. Bourdieu’s Theorization of Social Capital in the Analysis of South-East European Societies. *Filozofija i društvo*, 32 (4): 538–566. doi:10.2298/FID2104538P
276. Petrić, M., Tomić-Koludrović, I., Zdravković, Ž., Cvetičanin, P. i Leguina, A. 2022. Klasa u suvremenom hrvatskom društvu: postbourdieuovska analiza. *Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja* 60(1): 39–88. <https://doi.org/10.5673/sip.60.1.2>.
277. Pickup, F. i White, A. 2003. Livelihoods in Postcommunist Russia: Urban/Rural Comparisons. *Work, Employment and Society*, 17 (3): 419–434. <https://doi.org/10.1177/09500170030173001>.

278. Piirainen, T. 1997. *Towards a New Social Order in Russia: Transforming Structures and Everyday Life*. England: Brookfield.
279. Pine, F. i Bridger, S. 1998. Introduction: transitions to post-socialism and cultures of survival. U: *Surviving Post-Socialism: Local Strategies and Regional Responses in Eastern Europe and the Former Soviet Union*, ur. Bridger, S., i Pine, F. London: Routledge, str. 1–16.
280. Pinnarò, G. i Pugliese, E. 1985. Informalization and social resistance: the case of Naples. U: *Beyond Employment: Household, Gender, and Subsistence*, ur. Redclift, N. i Mingione, E. Oxford: Basil Blackwell, str. 228–248.
281. PISPAL, 1978. *Líneas Prioritarias de investigación para la III Fase*. México.
282. PISPAL, 1981. Presentación. *Estudios Demográficos y Urbanos* 15 (2): 147–48. <https://doi.org/10.24201/edu.v15i02.1703>.
283. Polany, K. i Pearson, H.W. 1977. *The livelihood of man. Studies in social discontinuity*. New York: Academic Press.
284. Polanyi, K. 2001[1944]. *The great transformation: the political and economic origins of our time*. Boston: Beacon Press.
285. Polese, A. i Rodgers, P. 2011. Surviving Post-socialism: The Role of Informal Economic Practices. *International Journal of Sociology and Social Policy* 31 (11/12): 612–618. <https://doi.org/10.1108/01443331111177896>.
286. Pop, L. 2018. Bourdieu in the Post-Communist World. U: *The Oxford Handbook of Pierre Bourdieu*, ur. Medvetz, T. i Sallaz, J. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199357192.013.6>.
287. Portes, A. 1983. The Informal Sector: Definition, Controversy, and Relation to National Development. *Review (Fernand Braudel Center)*, 7 (1): 151–174.
288. Portes, A. i Canak, W. 1981. Latin America: Social Structures and Sociology. *Annual Review of Sociology* 7 (1): 225–248. <https://doi.org/10.1146/annurev.so.07.080181.001301>.
289. Portes, A. i Sassen-Koob, S. 1987. Making It Underground: Comparative Material on the Informal Sector in Western Market Economies. *American Journal of Sociology*, 93 (1): 30–61. <https://doi.org/10.1086/228705>.
290. Potter, G. 2000. For Bourdieu, Against Alexander: Reality and Reduction. *Journal for the Theory of Social Behaviour* 30 (2): 229–246. <https://doi.org/10.1111/1468-5914.00127>.
291. Powell, C. J. i Dépelteau, F. 2013. *Conceptualizing relational sociology: ontological and theoretical issues*. New York: Palgrave Macmillan.
292. Power, E. M. 2004. Toward Understanding in Postmodern Interview Analysis: Interpreting the Contradictory Remarks of a Research Participant. *Qualitative Health Research*, 14 (6): 858–865. <https://doi.org/10.1177/1049732304265935>.

293. Pratt, G. i Hanson, S. 1991. On the Links between Home and Work: Family-Household Strategies in a Buoyant Labour Market. *International Journal of Urban and Regional Research*, 15 (1): 55–74. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2427.1991.tb00683.x>.
294. Preston, P. W. 1996. *Development theory. An Introduction*. Oxford: Blackwell Publishers.
295. Prowse, M. 2010. Integrating reflexivity into livelihoods research. *Progress in Development Studies*, 10 (3): 211–231. <https://doi.org/10.1177/146499340901000302>
296. Račić, D. 2021. Od jedine partije do stožerne stranke: kontinuitet zarobljavanja države u Hrvatskoj. *Politička misao: časopis za politologiju*, 58 (3): 39–76. <https://doi.org/10.20901/pm.58.3.02>.
297. Rakodi, C. 1999. A Capital Assets Framework for Analysing Household Livelihood Strategies: Implications for Policy. *Development Policy Review*, 17 (3): 315–342. <https://doi.org/10.1111/1467-7679.00090>.
298. Reckwitz, A. 2002. Toward a Theory of Social Practices: A Development in Culturalist Theorizing. *European Journal of Social Theory*, 5 (2): 243–263. <https://doi.org/10.1177/13684310222225432>.
299. Redclift, M. 1986. Survival Strategies in Rural Europe: continuity and change. *Sociologia Ruralis*, 26: 218–227. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9523.1986.tb00784.x>.
300. Redclift, N. i Mingione, E. 1985. *Beyond Employment: Household, Gender, and Subsistence*. Oxford: Basil Blackwell.
301. Reed, I. 2008. Justifying Sociological Knowledge: From Realism to Interpretation. *Sociological Theory*, 26 (2): 101–129.
302. Revilla, J. C., Martín, P. i de Castro, C. 2018. The reconstruction of resilience as a social and collective phenomenon: poverty and coping capacity during the economic crisis. *European Societies*, 20 (1): 89–110. <https://doi.org/10.1080/14616696.2017.1346195>.
303. Rizzo, N. 2012. Un análisis sobre la reproducción social como proceso significativo y como proceso desigual. *Sociológica (México)*, 27 (77): 281–297.
304. Róbert, P. 2010. Stratification and Social Mobility. U: *Handbook of European Societies: Social Transformations in the 21st Century*, ur. Stefan, I. i Therborn, G. New York: Springer. <https://doi.org/10.1007/978-0-387-88199-7>.
305. Roberts, B. 1989. *Cities of Peasants: The Political Economy of Urbanization in the Third World*. Beverly Hills: Sage.
306. Roberts, B. 1991. Household Coping Strategies and Urban Poverty in a Comparative Perspective. U: *Urban Life in Transition*, ur. Gottdiener, M. i Pickvance, C. Sage Publications, str. 135–168
307. Roberts, B. 1994. Informal Economy and Family Strategies. *International Journal of Urban and Regional Research*, 18: 6–23. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2427.1994.tb00248.x>.

308. Roberts, B., Finnegan, R. i Gaille, D. 1985. *New Approaches to Economic Life. Economic Restructuring: unemployment and the social division of labour*. Manchester: Manchester University Press.
309. Rodriguez, D. 1981. Discusiones en torno al concepto de estrategias de supervivencia. Relatoría del taller sobre estrategias de supervivencia. *Demografía y economía*, 15 (2): 238–252.
310. Rose, R. 1994. Getting by without Government: Everyday Life in Russia. *Daedalus*, 123 (3): 41–62.
311. Rose, R. 1995. Adaptation, Resilience, and Destitution: Alternative Responses to Transition in Ukraine. *Problems of Post-Communism* 42 (6): 52–61.
<https://doi.org/10.1080/10758216.1995.11655650>.
312. Rose, R. 2009. *Understanding post-communist transformation: a bottom up approach*. London; New York: Routledge.
313. Rose, R. i Haerpfer, C. 1992. *New Democracies Between State and Market: a Baseline Report of Public Opinion*. Strathclyde: Centre for the Study of Public Policy.
314. Ross, D. 2003. Changing Contours of The Social Science Disciplines. U: The Cambridge History of Science, ur. Porter T. M., Ross, D. Cambridge: Cambridge University Press, str. 203–237.
315. Rubić, T. 2013. Nezaposlenost i neformalna ekonomija u Hrvatskoj: analiza diskursa. *Studia ethnologica Croatica*, 25 (1): 61–92.
316. Rubić, T. 2017. *Nezaposleni u gradu: antropologija rada i neformalne ekonomije*. Zagreb: Hrvatsko etnološko društvo.
317. Rubinić, I. 2019. Nejednakost plaća i propadanje standarda radnika u Hrvatskoj. *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, 40 (2): 799–822.
318. Sáenz, A. i DiPaula, J. 1981. Precisiones teórico-metodológicas sobre la noción de estrategias de existencia. *Estudios Demográficos y Urbanos*, 15 (2): 149–163.
<https://doi.org/10.24201/edu.v15i02.509>.
319. Sahlins, M. 1972. *Stone Age Economics*. New Brunswick: Aldine Transaction.
320. Saint Martin, M. 2011. Towards a dynamic approach to reconversions. *Social Science Information*, 50 (3-4): 429–441. <https://doi.org/10.1177/0539018411411023>
321. Sakdapolrak, P. 2014. Livelihoods as Social Practices – Re-Energising Livelihoods Research with Bourdieu’s Theory of Practice. *Geographica Helvetica*, 69 (1): 19–28.
<https://doi.org/10.5194/gh-69-19-2014>.
322. Saldaña, J. 2009. *The coding manual for qualitative researchers*. Los Angeles: Sage.
323. Salles, V. i de Oliveira, O. 2007. Reflexiones teóricas para el estudio de la reproducción de la fuerza de trabajo. *Argumentos. Estudios Críticos De La Sociedad*, (4): 19–43.

324. Sandelowski, M. 1996. One Is the Liveliest Number: The Case Orientation of Qualitative Research. *Research in Nursing & Health*, 19 (6): 525–529.
325. Savage, M. 2012. Class, Culture and Politics. U: *The Wiley-Blackwell companion to political sociology*, ur. Amenta, Nash, K. i Scott, A. Chichester: Wiley-Blackwell, str. 294–304.
326. Savage, M. i Williams, K. 2008. Elites: Remembered in Capitalism and Forgotten by Social Sciences. *The Sociological Review*, 56 (1): 1–24. <https://doi.org/10.1111/j.1467-954X.2008.00759.x>.
327. Savage, M., Warde, A. i Devine, F. 2005. Capitals, Assets, and Resources: Some Critical Issues. *The British Journal of Sociology* 56 (1): 31–47. <https://doi.org/10.1111/j.1468-4446.2005.00045.x>.
328. Schmink, M. 1984. Household Economic Strategies: Review and Research Agenda. *Latin American Research Review* 19 (3): 87–101.
329. Schneider, F. i Enste, D.H. 2000. Shadow Economies: Size, Causes, and Consequences. *Journal of Economic Literature*, 38 (1): 77–114.
330. Scoones, I. 2009. Livelihoods Perspectives and Rural Development. *The Journal of Peasant Studies*, 36 (1): 171–196. <https://doi.org/10.1080/03066150902820503>.
331. Seeth, H., Chachnov, S. Surinov, A. i Von Braun, J. 1998. Russian Poverty: Muddling through Economic Transition with Garden Plots. *World Development*, 26 (9): 1611–1624. [https://doi.org/10.1016/S0305-750X\(98\)00083-7](https://doi.org/10.1016/S0305-750X(98)00083-7).
332. Sen, A. 1982. *Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation*. Oxford: Clarendon Press.
333. Sen, A. 1997. *Resources, Values, and Development*. Cambridge: Harvard University Press.
334. Serre, D. i Wagner, A-C. 2015. For a relational approach to cultural capital: a concept tested by changes in the French social space. *The sociological review*, 63 (2): 433–450. <https://doi.org/10.1111/1467-954X.12292>
335. Shaw, M. 1990. Strategy and Social Process: Military Context and Sociological Analysis. *Sociology*, 24 (3): 465–473. <https://doi.org/10.1177/0038038590024003007>.
336. Sik, E. 1992. From the Second to the Informal Economy. *Journal of Public Policy*, 12 (2): 153–175. <https://doi.org/10.1017/S0143814X00005092>.
337. Šikić-Mićanović, L. 2017. Making Ends Meet. How Roma Families Living in Poverty Cope, *Südosteuropa, Journal of Politics and Society*, 65 (3): 520–541. <https://doi.org/10.1515/soeu-2017-0033>
338. Silber, I. F. 2009. Bourdieu's Gift to Gift Theory: An Unacknowledged Trajectory. *Sociological Theory*, 27 (2): 173–190.
339. Silverman, D. 1985. *Qualitative methodology and sociology: describing the social world*. England: Brookfield.

340. Silverman, D. 2013. *Doing qualitative research*. Fourth edition. Thousand Oaks: Sage.
341. Smith A. i Stenning, A. 2006. Beyond Household Economies: Articulations and Spaces of Economic Practice in Postsocialism. *Progress in Human Geography*, 30 (2): 190–213. <https://doi.org/10.1191/0309132506ph601oa>.
342. Smith, A. 2000. Employment Restructuring and Household Survival in ‘Postcommunist Transition’: Rethinking Economic Practices in Eastern Europe. *Environment and Planning*, 32 (10): 1759–1780. <https://doi.org/10.1068/a32101>.
343. Smollett, E.W. 1989. The Economy of Jars: Kindred Relationships in Bulgaria - An Exploration. *Ethnologia Europaea*, 19 (2): 125–140.
344. Sneed, J. D. 1983. Structuralism and Scientific Realism. *Methodology, Epistemology, and Philosophy of Science* 19 (1/3): 345–370.
345. Stake, R. E. 1995. *The art of case study research*. Thousand Oaks: Sage Publications.
346. Stake, R. E. 2005. Qualitative Case Studies. U: *The Sage handbook of qualitative research*, ur. Denzin, N. K. i Lincoln, Y. S. London: Sage Publications, str. 443–466.
347. Stake, R. E. 2006. *Multiple case study analysis*. New York: The Guilford Press.
348. Stanley, K. i Smith, J. 1992. The Detroit story: the crucible of Fordism. U: *Creating and transforming households: the constraints of the world-economy. Studies in modern capitalism economy*, ur: Smith, J. i Wallerstein, I.M. New York: Cambridge University Press.
349. Stark, D. 1990. Privatization in Hungary: From Plan to Market or from Plan to Clan? *East European Politics and Societies: And Cultures* 4 (3): 351–92. <https://doi.org/10.1177/0888325490004003001>.
350. Stark, D. 1992. Path Dependence and Privatization Strategies in East Central Europe. *East European Politics and Societies: And Cultures*, 6 (1): 17–54. <https://doi.org/10.1177/0888325492006001003>.
351. Stark, D. 1996. Recombinant Property in East European Capitalism. *American Journal of Sociology*, 101 (4): 993–1027.
352. Stark, D. i Bruszt, L. 2001. One Way or Multiple Paths: For a Comparative Sociology of East European Capitalism. *American Journal of Sociology*, 106 (4): 1129–1137. <https://doi.org/10.1086/320301>.
353. Steinmentz, G. 2005. Positivism and Its Others in the Social Sciences. U: *The Politics of Method in the Human Sciences: Positivism and Its Epistemological Others*, ur. George Steinmetz. Durham: Duke University Press, str. 1–58.
354. Steinmetz, G. 2004. Odious Comparisons: Incommensurability, the Case Study, and Small N’s in Sociology. *Sociological Theory*, 22 (3): 371–400. <https://doi.org/10.1111/j.0735-2751.2004.00225.x>.

355. Stenning, A. 2010. *Domesticating neo-liberalism: spaces of economic practice and social reproduction in post-socialist cities*. Malden: Wiley-Blackwell.
356. Strauss, A. i Corbin, J. (1998). *Basics of qualitative research: Techniques and procedures for developing grounded theory* (2nd ed.). Thousand Oaks: Sage.
357. Šućur, Z. 2006. Siromaštvo, višedimenzionalna deprivacija i socijalna isključenost u Hrvatskoj. *Revija za sociologiju*, 37 (3–4): 131–147.
358. Šućur, Z. 2014. Stari i novi siromasi u hrvatskom društvu: empirijski uvid. *Bogoslovska smotra* 84 (3): 577–610.
359. Švarc, J. 2017. A Socio-Political Approach to Exploring the Innovation Culture in Post-Socialist Countries: The Case of Croatia. *Post-Communist Economies*, 29 (3): 359–374. <https://doi.org/10.1080/14631377.2017.1315001>.
360. Švarc, J. i Lažnjak, J. 2020. Pametna specijalizacija i lokalni razvoj: posljedice na znanstvenu i inovacijsku politiku u razdoblju 2009.–2019. *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovarui*, 14: 53–78. <https://doi.org/10.21857/90836c7exy>.
361. Švarc, J. i Dabić, M. 2021. Technology Transfer and Entrepreneurial Innovations Policies across Continents. U: *Technology Transfer and Entrepreneurial Innovations*, ur. Guerrero, M. i Urbano, D. Cham: Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-030-70022-5_14.
362. Swartz, D. 1997. *Culture and Power: The Sociology of Pierre Bourdieu*. Chicago: University of Chicago Press.
363. Sweet, E. 2018. “Like you failed at life”: Debt, health and neoliberal subjectivity. *Social science & medicine*, 212: 86–93. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2018.07.017>
364. Sweetman, C. 2013. Introduction: Working with Men on Gender Equality. *Gender & Development*, 21 (1): 1–13. <https://doi.org/10.1080/13552074.2013.779445>.
365. Sweetman, P. 2003. Twenty-First Century Dis-Ease? Habitual Reflexivity Or the Reflexive Habitus. *The Sociological Review*, 51 (4): 528–549. <https://doi.org/10.1111/j.1467-954X.2003.00434.x>.
366. Tauss, A. 2012. Contextualizing the Current Crisis: Post-Fordism, Neoliberal Restructuring, and Financialization. *Colombia Internacional*, 76: 51–79.
367. Tavares-dos-Santos, J.V. i Baumgarten, M. 2005. Contribuições da Sociologia na América Latina à imaginação sociológica: análise, crítica e compromisso social. *Sociologias*, 14: 178–243. <https://doi.org/10.1590/S1517-45222005000200009>.
368. Teddlie, A. i Tashakkori, C. 2010. *SAGE Handbook of Mixed Methods in Social & Behavioral Research*. SAGE Publications. <https://doi.org/10.4135/9781506335193.n5>
369. Therborn, G. 2013. *The Killing Fields of Inequality*. Cambridge: Polity Press.

370. Therborn, G., Eley, G., Kaelble, H., Chassaigne, P. i Wirsching, A. 2011. The 1970s and 1980s as a Turning Point in European History? *Journal of Modern European History*, 9 (1): 8–26.
371. Thomson, R., Bell, R., Holland, J., Henderson, S., McGrellis, S. i Sharpe, S. 2002. Critical moments: Choice, chance and opportunity in young people's narratives of transition. *Sociology*, 36 (2): 335–354. <https://doi.org/10.1177/003803850203600200>
372. Timmermans, S. i Tavory, I. 2012. Theory Construction in Qualitative Research: From Grounded Theory to Abductive Analysis. *Sociological Theory*, 30 (3): 167–186. <https://doi.org/10.1177/0735275112457914>.
373. Tomanović, S. 2004. Family Habitus as the Cultural Context for Childhood. *Childhood*, 11 (3): 339–360. <https://doi.org/10.1177/0907568204044887>.
374. Tomanović, S. 2012. Agency in the social biographies of young people in Belgrade. *Journal of Youth Studies*, 15 (5): 605–620.
375. Tomić-Koludrović, I. 2015. *Pomak prema modernosti: žene u Hrvatskoj u razdoblju zrele tranzicije*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
376. Tomić-Koludrović, I. i Kunac, S. 2000. *Rizici modernizacije. Žene u Hrvatskoj devedesetih*. Split: Stope nade.
377. Tomić-Koludrović, I. i Petrić, M. 2007a. Hrvatsko društvo - prije i tijekom tranzicije. *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*, 16 (4-5 (90-91)): 867–889.
378. Tomić-Koludrović, I. i Petrić, M. 2007b. From Transitional to Mixed Society: Croatia between Two Modernizations. U: *La questione adriatica e l'allargamento dell'Unione europea*, ur. Botta, F., Garzia, I. i Guaragnella, P. Milano: P. Politica. Studi 71, str: 127–161.
379. Tomić-Koludrović, I. i Petrić, M. 2014a. Class in Yugoslav Socialism and in the Post-Yugoslav Societies: Toward a Bourdieuan Repositioning of the Issue (Part 1). *Revija za sociologiju*. 44 (2): 107–137. <https://doi.org/doi:10.5613/rzs.44.2.1>
380. Tomić-Koludrović, I. i Petrić, M. 2014b. Class in Yugoslav Socialism and in the Post-Yugoslav Societies: Toward a Bourdieuan Repositioning of the Issue (Part 2). *Revija za sociologiju*. 44 (3): 195–233. <https://doi.org/doi:10.5613/rzs.44.3.1>
381. Tomić-Koludrović, I., Petrić, M. i Puzek, I. 2018. Disentangling a complicated modernity: The case of post-transitional Croatia. *Refigurations of Society. Sociological Perspectives on Modernity in Transition. Midterm Conference of the ESA Research Network 29, Social Theory*. Berlin, Njemačka, 5.–6. rujna 2015. (sažetak izlaganja u zborniku).
382. Tomić-Koludrović, I., Petrić, M. i Užarević, F. 2022. Religiosity and Social Capital in Mediterranean and Continental Croatia. *Sociologija i prostor*, 60 (2): 245–261. <https://doi.org/10.5673/sip.60.2.2>

383. Torrado, S. 1981. Sobre los conceptos de estrategias familiares de vida y proceso de reproducción de la fuerza de trabajo: Notas teórico-metodológicas. *Estudios Demográficos y Urbanos* 15 (02): 204. <https://doi.org/10.24201/edu.v15i02.512>
384. True, J. 2003. *Gender, globalization, and postsocialism: the Czech Republic after communism*. New York: Columbia University Press.
385. Valdés, X. i Acuña, M. 1981. Precisiones metodológicas sobre las estrategias de supervivencia. *Estudios Demográficos y Urbanos*, 15 (2): 234–237. <https://doi.org/10.24201/edu.v15i02.513>.
386. Valdés, X., i Acuña, M. 1981. Precisiones metodológicas sobre las estrategias de supervivencia. *Estudios Demográficos Y Urbanos*, 15 (2), 234–237. <https://doi.org/10.24201/edu.v15i02.513>
387. van Dijk, T. 2011. Livelihoods, Capitals and Livelihood Trajectories: A More Sociological Conceptualisation. *Progress in Development Studies*, 11 (2): 101–117. <https://doi.org/10.1177/146499341001100202>.
388. Vandenberghe, F. 1999. The Real Is Relational: An Epistemological Analysis of Pierre Bourdieu's Generative Structuralism. *Sociological Theory*, 17 (1): 32–67. <https://doi.org/10.1111/0735-2751.00064>.
389. Vandenberghe, F. 2009. Realism in One Country? *Journal of Critical Realism*, 8 (2): 203–232. <https://doi.org/10.1558/jocr.v8i2.203>.
390. Vandenberghe, F. 2018a. The Relation as Magical Operator: Overcoming the Divide Between Relational and Processual Sociology. U: *The Palgrave Handbook of Relational Sociology*, ur. Dépelteau, F. Cambridge: Springer International Publishing, str: 35-57. https://doi.org/10.1007/978-3-319-66005-9_2.
391. Vandenberghe, F. 2018b. Principles of Reconstructive Social Theory. U: *Political Power and Social Theory*, ur. Rutzou, T. i Steinmetz, G. Emerald Publishing Limited, str: 73–88. <https://doi.org/10.1108/S0198-871920180000034004>.
392. Večerník, J. 1996. *Markets and people: the Czech reform experience in a comparative perspective*. Brookfield: Avebury.
393. Villasmil Prieto, M. C. 1998. Apuntes teóricos para la discusión sobre el concepto de estrategias en el marco de los estudios de población. *Estudios Sociológicos*, 16 (46): 69–88.
394. Vinay, P. 1985. Family Life Cycle and the Informal Economy in Central Italy. *International Journal of Urban and Regional Research*, 9 (1): 82–98. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2427.1985.tb00421.x>.
395. Von Neumann, J. i Morgenstern, O. 1953 [1944]. *Theory of Games and Economic Behavior*. Princeton: Princeton University Press.
396. Wacquant, L. 1996. The Rise of Advanced Marginality: Notes on Its Nature and Implications. *Acta Sociologica*, 39 (2): 121–139. <https://doi.org/10.1177/000169939603900201>.

397. Wacquant, L. 2004. Following Pierre Bourdieu into the Field. *Ethnography*, 5 (4): 387–414. <https://doi.org/10.1177/1466138104052259>.
398. Wacquant, L. 2018. Four Transversal Principles for Putting Bourdieu to Work. *Anthropological Theory*, 18 (1): 3–17. <https://doi.org/10.1177/1463499617746254>.
399. Walby, S. 1990. *Theorizing Patriarchy*. Oxford: Wiley-Blackwell.
400. Walker, M. 1998. Survival strategies in an industrial town in east Ukraine. U: *Surviving Post-Socialism: Local Strategies and Regional Responses in Eastern Europe and the Former Soviet Union*, ur: Bridger, S., i Pine, F. London: Routledge, str. 198–202. <https://doi.org/10.4324/9780203350669>.
401. Wallace, C. 1993. Reflection on the concept of 'strategy'. U: *Debates in Sociology*, ur: D. Morgan, D. i Stanley, L. Manchester: Manchester University Press, str. 94–117.
402. Wallace, C. 2002. Household Strategies: Their Conceptual Relevance and Analytical Scope in Social Research. *Sociology*, 36 (2): 275–292. <https://doi.org/10.1177/0038038502036002003>.
403. Wallace, C., Haerpfer, C. i Latcheva, R. 2004. *The Informal Economy in East-Central Europe 1991-1998*. Vienna: Institute for Advanced Studies.
404. Wallerstein, I. M. i Smith, J. 1992. Households as an institution of the world. U: *Creating and transforming households: the constraints of the world-economy. Studies in modern capitalism economy*, ur: Smith, J. i Wallerstein, I.M. New York: Cambridge University Press, str. 3–23.
405. Wallman, S. 1984. *Eight London Households*. London: Law Book Co.
406. Walton, J. 1992. Making the theoretical case. U: *What is a case? Exploring the foundations of social inquiry*, ur: Ragin, C.C. i Becker, H.S. Cambridge: Cambridge University Press, str. 121–137.
407. Warde, A. 1990. Household Work Strategies and Forms of Labour: Conceptual and Empirical Issues. *Work, Employment and Society*, 4 (4): 495–515. <https://doi.org/10.1177/0950017090004004002>.
408. Watson, W. 1990. Strategy, Rationality and Inference: The Possibility of Symbolic Performances. *Sociology*, 24 (3): 485–498. <https://doi.org/10.1177/0038038590024003009>.
409. Watts, G. 2021. Are you a neoliberal subject? On the uses and abuses of a concept. *European Journal of Social Theory*, 25 (3): 1–19. <https://doi.org/10.1177/13684310211037205>
410. Webster, A. 1990. *Introduction to the Sociology of Development*. New York: Palgrave.
411. Wilk, R. R. i Cliggett, L. 2007. *Economies and cultures: foundations of economic anthropology*. Colorado: Westview Press.

412. Williams, C. C. 2004. *Cash-in-hand work: the underground sector and the hidden economy of favours*. New York: Palgrave Macmillan.
413. Williams, C. C., Renooy, P. i Barić, M. 2013. *Tackling undeclared work in Croatia*. European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions Report. <https://www.eurofound.europa.eu/publications/report/2013/labour-market/tackling-undeclared-work-in-croatia> (pristupljeno 1. listopada 2019.)
414. Wolf, E. R. 1966. *Peasants*. New Jersey: Prentice-Hall.
415. Yeandle, S. 1984. *Women's Working Lives: Patterns and Strategies*. London: Routledge.
416. Yin, R. K. 2003. *Case Study Research: Design and Methods*. Thousand Oaks: Sage.
417. Zaremborg, G. (2008). ¿Princesa salva a príncipe?: Supervivencia, género y políticas de superación de la pobreza en México. U: *Políticas sociales y género, Tomo II: Los problemas sociales y metodológicos*, ur. Zaremborg, G. México: FLACSO, str. 139–172.

8. Sažetak na hrvatskom i engleskom jeziku

Životne strategije i strategije preživljavanja pojedinaca i kućanstava u posttranzicijskoj Hrvatskoj

Životne strategije i strategije preživljavanja obrasci su djelovanja kojima pojedinci i kućanstva nastoje održavati i poboljšavati svoje uvjete života. Ova doktorska disertacija prva je studija životnih strategija u Hrvatskoj koja kvalitativnom metodologijom istražuje pojedince i kućanstva sa širokim rasponom sociodemografskih karakteristika, kao i prva studija koja u ovom području primjenjuje bourdieuovski teorijski pristup. Ciljevi rada su identificirati i opisati različite tipove životnih strategija u Hrvatskoj te kapitale, resurse i prakse na kojima se one temelje, kao i doprinijeti promišljanju povezanosti društvenih nejednakosti, društvenog razvoja i strategija.

Teorijski okvir disertacije naslanja se na Bourdieuovu teoriju prakse te na tradiciju istraživanja strategija kućanstava, posebice u postsocijalističkim zemljama. Životne strategije su definirane kao društveni fenomen, što znači da su obrasci praksi i narativi društvenih agenata (pojedinaца i kućanstava) povezani sa njihovim društvenim pozicijama i trajektorijama, ali i sa širim društvenim procesima. Da bi se mogle analizirati specifičnosti strategija u hrvatskom posttranzicijskom društvu, teorijski okvir je nadograđen novim pojmovima (tjelesni resursi, deaktivacije kapitala, horizonti budućnosti i potreba), kao i konceptima koji omogućuju istraživanje struktura „crony“ i neoliberalnog kapitalizma u (post)bourdieuovskom ključu (Petrić i sur., 2022).

Metodologija istraživanja utemeljena je u relacijskoj epistemologiji, interpretativnom konstruktivističkom strukturalizmu te pristupu višestruke studije slučaja (Bourdieu, 1990; Stake, 2005; Reed, 2008). Podatci su prikupljeni 2015. godine kroz trideset polustrukturiranih intervjua, uz pripadajuće mikroetnografske bilješke i podatke o kapitalima pojedinaca i kućanstava. Više vrsta analitičkih postupaka kategorizacije i povezivanja i relacijski pristup teoriji omogućili su rekonstrukciju pet tipova životnih strategija, te njihovih obilježja i podvrsta. Osnovni tipovi tako utvrđenih strategija su: 1. Životne strategije napredovanja; 2. Životne strategije očuvanja položaja; 3. Životne strategije kompenzacije položaja; 4. Životne strategije snalaženja; i, 5. Životne strategije preživljavanja.

Životne strategije napredovanja obrasci su dugoročnog poboljšanja uvjeta života na temelju visokoga obujma kapitala i razina investicija, uz uzlazne karijere te poduzetničke projekte. Životne strategije očuvanja položaja obilježavaju stalni prihodi ali i manji obujam kapitala i razine investicija nego kod strategija napredovanja. Životne strategije kompenzacije obrasci su praksi kojima su društveni agenti težili nadoknaditi uvjete života koje su izgubili uslijed nepovoljnih strukturnih promjena i slamanja prethodne strategije. Životne strategije snalaženja obilježavao je niski obujam kapitala (posebice devalvirani kulturni kapital), te istaknuto diskontinuirane radne trajektorije i nestalnost uvjeta života. Temeljna karakteristika ovih strategija bila je oslanjanje na (tjelesne) resurse te na dispozicije „snalaženja“ i „prilagodljivosti“, kao i normalizacija prekarnosti. Konačno, životne strategije preživljavanja identificirane su kao obrasci praksi usmjereni opstanku u strukturno izrazito nepovoljnim okolnostima. Obilježavali su ih izrazito niski, devalvirani i deaktivirani kapitali, radikalno sužavanje horizonta potreba, te primarni cilj održavanja uvjeta života koji su uglavnom omogućavali tek nešto više od pukog fizičkog preživljavanja.

Istraživanje životnih strategija u Hrvatskoj upućuje na postojanje velikih društvenih nejednakosti i na izrazito nepovoljne uvjete života dijela kućanstava. Vidljiva je dugoročna „šteta“ postsocijalističke transformacije, kao i porast nejednakosti tijekom ekonomske krize, uz pojavu „novih siromašnih“ (isp. Šućur, 2014; Rubinić, 2019). Po načinima na koje preživljava dio kućanstava, Hrvatsku se može ubrojiti u društva u kojima velik dio zaštitnih funkcija sustava socijalne sigurnosti ne osigurava država, već obitelj i mreže društvene solidarnosti. Rezultati upućuju i na to da je društvenu polarizaciju potrebno promišljati ne samo u kategorijama materijalne deprivacije (u kojoj se nalaze pojedinci i kućanstva sa strategijama preživljavanja), već i u širenju fenomena prekarnosti kojoj su posebice bila izložena mnoga kućanstva sa životnim strategijama kompenzacije i snalaženja.

S obzirom na sve navedeno, može se zaključiti da su obilježja hrvatskog društveno-ekonomskog razvoja i u zreloj fazi tranzicije i u posttranzicijskom razdoblju nastavila stvarati izazove i strukturne pritiske na strategije pojedinaca i kućanstava. Iznimka su bili samo agenti s velikim količinama kapitala i/ili kapitalom vrijednim unutar mehanizama „crony“ kapitalističke države. Konačno, u ovoj disertaciji identificirana raznolikost strategija i njihovih strukturnih okolnosti upućuje na nužnost daljnjeg promišljanja nejednakog razvoja u Hrvatskoj.

Ključne riječi: životne strategije, strategije preživljavanja, posttranzicijska Hrvatska, teorija praksi, kapitali

Life Strategies and Survival Strategies of Individuals and Households in Post-transitional Croatia

Life strategies and survival strategies are patterns of action by which individuals and households strive to maintain and improve their conditions of existence. This doctoral dissertation is the first study of life strategies in Croatia that uses qualitative methodology to research individuals and households with a wide range of sociodemographic characteristics while applying a Bourdieusian theoretical approach. The goals of the study are to identify and describe different types of life strategies in Croatia and the forms of capital, resources, and practices on which they are based, as well as to contribute to sociological thinking about the intersection of social inequalities, social development, and life strategies.

The theoretical framework of the dissertation is based on Bourdieu's theory of practice and the tradition of household strategies research, especially in post-socialist countries. Life strategies are defined as a social phenomenon, which means that the patterns of practice and narratives of social agents (individuals and households) are connected to their social positions and trajectories, but also to wider social processes. The theoretical framework was upgraded with newly devised concepts (physical resources, deactivation of capital, future horizons) as well as the concepts that enable the (post)Bourdieuian research of 'crony' structures and neoliberal capitalism in Croatia (Petrić et al., 2022).

The research methodology is based on relational epistemology, interpretive constructivist structuralism and the multiple case study approach (Bourdieu, 1990; Stake, 2005; Reed, 2008). The data was collected in 2015 through thirty semi-structured interviews, along with micro-ethnographic notes and data on individual and household capitals. Several types of analytical procedures of linking and categorization enabled the reconstruction of five types of life strategies, as well as their characteristics and subtypes. The basic types of strategies determined in this way are: 1. Life strategies of social advancement; 2. Life strategies of preserving the social position; 3. Life strategies of compensating; 4. Life strategies of getting by; and, 5. Life strategies of surviving.

Life strategies of advancement are patterns of long-term improvement in living conditions based on high volumes of capital and investment levels, along with ascending careers and entrepreneurial projects. Life strategies of preserving the social position are characterized by secure incomes from salaries, but significantly lower capital volumes and investment levels than those within the strategies of advancement. Life strategies of

compensating are patterns of practices by which social agents seek to compensate for the living conditions they lost due to unfavourable structural changes and the breakdown of their previous strategies. Life strategies of getting by are marked by a low amount of capital (especially devalued cultural capital), prominently discontinuous work trajectories and the instability of living conditions. The fundamental characteristic of these strategies was the reliance on (physical) resources and dispositions of ‘coping’ and ‘adaptability’, as well as the normalization of precariousness. Finally, life strategies of surviving are identified as patterns of practice aimed at survival in structurally extremely unfavourable circumstances. They were characterized by extremely low, devalued and deactivated capitals, a radical narrowing of the horizon of needs, and the primary goal of maintaining conditions of existence which enabled little more than mere physical survival.

Research into life strategies in Croatia points to the existence of significant social inequalities and extremely unfavourable living conditions for some households. The long-term ‘damage’ of the post-socialist transformation is clearly visible, as well as the increase in inequality during the economic crisis, along with the emergence of the ‘new poor’ (cf. Šućur, 2014; Rubinić, 2019). According to the ways in which some households survive, Croatia can be counted among societies where a large part of the protective functions of the social security system is not provided by the state, but by the family and social solidarity networks.

The results indicate that social polarization needs to be considered not only in the categories of material deprivation (in which individuals and households with survival strategies are found), but also in the spread of the phenomenon of precariousness to which many households with life strategies of compensating and getting by were especially exposed.

It can be concluded that the characteristics of Croatian socio-economic development both in the mature phase of the transition and in the post-transition period continued to create challenges and structural pressures on the strategies of individuals and households. The only exceptions were agents with large amounts of capital and/or capital valuable within the ‘crony’ mechanisms of the capitalist state. Finally, the diversity of strategies and their structural circumstances identified in this dissertation points to the necessity of further reflection on the unequal development in Croatia.

Keywords: life strategies, survival strategies, posttransitional Croatia, theory of practice, capitals

9. Prilozi

9.1. Prilog 1: popis dijagrama

1. Dijagram 1: Relacije Bourdieuovih koncepata u više dimenzija društvene stvarnosti: od dispozicija do polja	82
2. Dijagram 2: Relacionistički pristup konstrukciji znanja između empirije i teorije te subjektivnog i objektivnog	88
3. Dijagram 3: Analitički procesi analize i usporedbe slučajeva od empirije do teorije	110
4. Dijagram 4: Vizualizacija životne strategije kompenzacije - trajektorija prihoda i rada te strateški potezi kod slučaja k1.....	182
5. Dijagram 5: Vizualizacija životne strategije snalaženja - trajektorija s obzirom na prihode i strateški potezi kod slučaja s1	202

10. Kratki životopis autora

Augustin Derado je rođen u Šibeniku 1988. godine, gdje završava osnovnu i srednju školu. Derado upisuje studij sociologije na Hrvatskim studijima u Zagrebu, sudjeluje u vođenju udruge studenata sociologije i uređivanju sociološkog časopisa te završava diplomsku razinu studija 2013. godine. Iste godine počinje raditi kao vanjski suradnik na međunarodnom znanstvenom projektu pri Institutu Ivo Pilar u Zagrebu. Međunarodni združeni doktorski studij Sociologije regionalnog i lokalnog razvoja Sveučilišta u Zadru i Sveučilišta u Teramu upisuje 2014. godine.

Derado je od 2015. godine zaposlen u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar - područni centar Split. Područja njegove znanstvene djelatnosti vezana su uz istraživanja rada, strategija, rodni odnosi i razvoja pri čemu primjenjuje perspektive relacionizma, društvenih nejednakosti i životnog tijeka. Derado je do 2023. godine objavio pet znanstvenih radova u međunarodno indeksiranim časopisima i knjigama, četiri stručna rada, te sudjelovao na znanstvenim konferencijama i kongresima s ukupno dvadeset i tri izlaganja. Završio je šestomjesečni stipendijski program rodni istraživanja „Elisabeth List“ pri Sveučilištu u Grazu te održao radionicu pri međunarodnoj ljetnoj školi „SEGGAU“. Derado je sudjelovao u radu četiri međunarodna i dva nacionalna kompetitivna znanstveno-istraživačka projekta te u jednom međunarodnom suradničkom projektu.

Augustin Derado stekao je 2023. godine akademski stupanj doktora društvenih znanosti u znanstvenom polju sociologije pri studijskom poslijediplomskom programu Sociologije lokalnog i regionalnog razvoja Sveučilišta u Zadru sa doktorskom disertacijom naslovljenom „Životne strategije i strategije preživljavanja pojedinaca i kućanstava u posttranzicijskoj Hrvatskoj“.